

Тожи ҚОРАЕВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2008

Ўқловчи ва тартиб берувчи:

Ўзбекистон журналистлар уюшмаси аъзоси **Раҳим МАҚСУДОВ.**

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:

филология фанлари доктори, профессор **Охунжон САФАРОВ.**

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби **Тўра МИРЗАЕВ,**

филология фанлари доктори, профессор **Иброҳим ҲАҚҚУЛ,**

тарих фанлари доктори **Қаҳрамон РАЖАБОВ.**

Профессор Тожи Қораев ўзидан катта илмий ва педагогик мерос қолдирди. У адабиётшуносликка мумтоз адабиёт тадқиқотчиси сифатида кириб келган бўлса-да, янги ўзбек адабиёти, адабиёт ўқитиш услубиёти муаммолари билан ҳам жиддий шуғулланди. Айниқса, Бухоро адабий муҳитининг ўтмиши ва бугуни билан ҳам қизиқиб, қатор тароватли мақолалар яратди. У бадий ижод билан ҳам шуғулланди. Қўлингиздаги китобда унинг шу кўп қиррали илмий ва адабий ижодидан энг сара намуналар танлаб олинди. Улар Сизларни ҳам, албатта, қизиқтира олади.

Қораев, Тожи.

Қ59

Танланган асарлар/ Т.Қораев; масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи О.Сафаров. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. — 312 б.

ББК 83.3(5Ў)6

ISBN 978-9943-06-110-1

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон миллий кутубхонаси
нашриёти, 2008 йил.

ТОЖИ ҚОРАЕВНИНГ «ТАНЛАНГАН АСАРЛАР» КИТОБИ ҲАҚИДА

Мархум профессор Тожи Қораевнинг ҳаётлик пайтида эълон қилинган, шунингдек, қўлёзма ҳолида қолиб кетган илмий, илмий-оммабоп ва публицистик асарларидан иборат бир жилднинг нашрга тайёрланганлигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш лозим. Чунки у ўзбек адабиётшунослигида ўз ўрнига эга бўлган ва ўзидан кейин муносиб илмий мерос қолдирган олимдир.

Тожи Қораев илмий асарлари асл манбалар асосида ёзилганлиги ҳамда долзарб мавзуларга бағишланганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Масалан, унинг «Хиромий» монографияси бундан салкам қирқ йил аввал эълон қилинган эди. Шунга қарамай, мавзуга илк бора қўл урилганлиги ва тадқиқотчилик савиясининг баландлиги жиҳатидан бугун ёзилгандай жаранглаб туради. Бугина эмас. Мазкур тадқиқот Хиромий ижоди бўйича биринчи ва ҳозирча ягона монографик асар бўлиб қолмоқдаки, биргина шу фактнинг ўзиёқ Тожи Қораев асарларининг ўта замонавийлиги ва долзарблигини кўрсатади. Шу сабабли «Танланган асарлар»да ушбу монографиянинг биринчи қилиб қўйилиши унинг тайёрловчиларининг диди ва фаросатидан ҳам дарак беради. Олимнинг «Тахаллуслар», «Хўжа Исматилло Бухорий» каби рисоалари ҳақида ҳам шу хилда муносабат билдириш мумкин.

Тўпламнинг каттагина қисмини Тожи Қораевнинг илмий мақолалари ташкил этади. Уларнинг аксарияти Бухоро адабий муҳитининг у ёки бу масалаларини ёритишга бағишланган. Хилма-хил адабий анъаналарнинг ўзига хос равишда синтезлашган нуқтаси бўлган Бухоро адабий муҳитининг ҳозиргача жиддий равишда ўрганилмай келинаётганлигини ҳисобга олсак, бу мақолаларнинг аҳамияти янада ошади.

Тожи Қораев кенг қамровли олим эди. Шу сабабли тўпламга унинг публицистик асарлари ва шеърларидан намуналар киритилганлиги ҳам узукка қўз қўйгандек бўлган.

Хулоса қилсак, яхшигина илмий-маърифий китоб нашрга тайёрланибди. Унинг нашр этилиши илмий-маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлиши шубҳасиздир.

Тўра МИРЗАЕВ,
Ўзбекистон Республикаси фан арбоби.
29.06.2007.

ЗУККО АДАБИЁТШУНОС ВА МОҲИР МУРАББИЙ

(Профессор Тожи Қораев сиймосига чизгилар)

Бухоро давлат университети ўзбек адабиёти кафедраси профессори, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Халқаро Аҳмад Ясавий мукофоти совриндори Тожи Қораев ҳозир ҳаёт бўлганида роппа-роса 70 ёшга тўларди. У Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Ванғози қишлоғининг Новвоён гузариди 1936 йилнинг 9 февралда етти пушти новвой ўтган аёлманд оилада дунёга келди. Уста новвой бўлган отаси Қоровой Мақсудов барча фарзандлари қатори Тожида ҳам болалик йиллариданоқ ота-боболари касбининг барча сиру синоатларини ўргатди- хамир қордирди, зувала кестирди ва ёздирди, пешлатди, ўт тўла тандирда хамир ёймасини ёптирди, хуллас, тандирда седанали обинону варақи патирдан тортиб ширмой кулчагача ёпа оладиган қилди. Бемаҳал бошланган уруш унинг болалигини ана шу зайлда меҳнатга кўмиб юборди, тоблантирди. Шу тобланиш унга 1944-1955 йилларда дастлаб қишлоқларидаги Абу Али ибн Сино номли тўлиқсиз ўрта, сўнгра эса Бўстондаги 1-ўрта мактабда, 1955-1960 йилларда Бухоро давлат педагогика институтининг тарих-филология факултетига, 1962—1965 йилларда Самарқанд давлат университети ўзбек адабиёти кафедраси аспирантурасида ўқиш ва ўрганиш машаққатларини енгишига асқотди.

Шуни таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 40-60-йилларида ўзбек адабиётшунослигида XVI-XIX асрларда Бухоро амирлиги қарор топган мамлакатда ўзбек тилида бадиий адабиёт яратилмаган, унда, асосан, форс-тожик тилида яратилган бадиий адабиёт мавжуд, бордию, ўзбек тилида у ёки бу ижодкор айрим асарларни яратган бўлсада, бу ҳам аслида форс-тожик тилидаги асарларнинг туркий тилдаги таржимасидан иборат деган қарашлар ҳукм суриб келди. Бундай қарашлар аслида Ўрта Осиёда XX асрнинг 20- йилларида ўтказилган миллий чегараланиш сиёсати туфайли янгидан тузила бошланган миллий ёки мухтор республикалар ўртасида у ёки бу мавзуда даъвогарлик руҳидан сув ичган ҳолда пайдо бўлган эди. Чунончи, ўша пайтда бир муддат Тожикистон Мухтор жумҳурияти ҳукуматини бошқарган ва 30 йилларда сталинча қатағон қурбони

бўлиб, эндиликда оқланган Абдуқодир Муҳиддинов (1882-1934) ўзининг «Бухоро шаҳри ва атрофидаги аҳоли тожикми ёки ўзбек?» мақоласида шундай ёзган эди: « Минг йилдан зиёдроқ муддат-дирки, тарих бирин-кетин кечган аҳвол ва воқеаларда Бухорода туркий тилда бирорта китоб яратилгани йўқ. Баъзан Бухоро шoirларидан айримлари ҳавас билан Навоийнинг «чигатойи шеъва»-сида ё боғдодлик Фузулийга тақлид қилиб туркий тилда шеърлар яратганлар, лекин муваффақият қозона олмаганлар». (Қаранг: Газетаи муаллимон, 1998, 26 ноябр. Мақоланинг қайта нашри). Бу асоссиз даъво бўлиб, Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидаги зуллисонайнликни, қолаверса, туркий тилда яратилган адабиётни инкор этишга олиб келар эди. Ҳолбуки, Улуғбеку Алишер Навоийлар эҳтиромига сазовор бўлган Хожа Исмаи Бухорий зуллисонайн шоир сифатида ҳам форс-тожик, ҳам туркий тилда ижод қилган, ҳатто манбаларда қайд этилишича, туркий тилда «Иброҳим Адҳам» достонини битган. Қолаверса, Шайбонийхон, Убайдий, Турди Фароғий, Мужрим Обид, Мулла Қурбон, Хиромий, Очилдимурод Мирий, Толиб Толибий, Жонмуҳаммад Жоний ва бошқа ўнлаб «туркий тилда шеър айтиб», ўзбек мумтоз адабиёти ривожига ҳисса қўшган сўз санъаткорлари худди шу Бухоро адабий муҳити намояндалари эдилар. Бинобарин, бу зарарли қарашнинг асоссизлигини илмий жиҳатдан исботлаш заруриятга айланган эди.

Устоз адабиётшунос, академик В.Абдуллаевда ҳали у XX асрнинг 30 йилларида Бухоро давлат педагогика институтида ишлаётган кезлар-даноқ ана шу қараш шубҳа уйғотган эди, кейинги йиллардаги узлуксиз кузатишлари уни тўғри ва асосли хулосаларга келишга йўл очмоғи даркор эди. Шу боисдан у шогирди Т.Қораевга XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб-ижод этган Бухоро адабий муҳитининг туркийзабон ёрқин намоёндаси Мулла Қурбон Хиромий адабий меросини тўплаш ва тадқиқ этишни номзодлик диссертацияси мавзуси қилиб берди. Шу замида у ўзбек адабиётшунослигига мумтоз адабиёт тадқиқотчиси сифатида XX асрнинг 60 йилларида фаолият бошлади.

Т.Қораев ишни дастлаб мумтоз адабиётнинг тадқиқот усулларини ўрганишдан бошлади. Шу мақсадда нафақат ўзбек мумтоз адабиёти, балки форс-тожик, туркман, рус ва бошқа халқлар мумтоз адабиётларига оид илмий тадқиқотларни, архив ва қўлёзма манбаларни ўрганишга киришди. Энг муҳими, Мулла Қурбон Хиромий яшаган, ўқиган музофотда бўлиб, археографик қидирув

Ўтказди, шоир дастхатлари ва девонларини излади, топди, шоирга оид хотираларни, халқ оғзидаги ривоятларни ёзиб олди, уларни диққат билан қайта-қайта ўқиди, улардаги далил-мулоҳазаларни бир-бирига солиштирди, шулар асосида шоир шажарасини аниқлади, илк бор унинг илмий ижоди, биографиясини тиклашга, хуллас, замонасининг қўзга кўринган туркийзабон шоири ҳақида мухтасар монографик тадқиқот яратишга муваффақ бўлди. Бу соҳадаги дастлабки кузатишлари натижаларини «Хиромийни биласизми?», «Хиромий ижодини ўрганиш тарихидан» (1965), «Шоир Хиромий», «Хиромийнинг «Раъно ва Зебо» достони ҳақида» (1975), «Хиромий дostonлари» (1966) каби мақолаларини эълон қилди ва барча хулосаларини умумлаштириб, 1966 йилнинг 29 апрелида СамДУ илмий кенгашида «Шоир Хиромий ва унинг адабий мероси» мавзусида диссертация сифатида муҳокамага қўйди, филология фанлари номзоди илмий даражасига эришди.

У шоир Хиромий меросини ўрганишни шу нуқтада тўхтатиб қолмади, кейин ҳам изчил давом эттирди. Натижада, унинг «Навоий ва Хиромий» (1967), «Мавлоно Хиромий» (1975), «Хиромий» (1978) мақолалари, «Мавлоно Хиромий» рисоласи (1975) ва «Хиромий» (1977) монографияси юзага келди. Ўзбекистон ФАси Алишер Навоий номидаги институт томонидан яратилган беш томлик «Ўзбек адабиёти тарихи» монументал тадқиқотининг 4 жилди учун «Хиромий» (1978) бобини ёзиб топширди. Бу тадқиқотларнинг муҳим фазилатлари шундаки, уларда Мулла Курбон Хиромий ижодий фаолияти Бухоро музофотида яшаб ижод этган туркийзабон шоирлар Мужрим Обид, Очилдимурод Мирий, Абдулқодир Савдо, Мирзо Остонақул Дабириий, Толиб Толибий, Носир, Шавқий, Музтар, Вола, Саҳбо ва Жонийлардан иборат хилма-хил ранг ва оҳангларга эга адабий-ижодий муҳит контекстида ўрганилади. Айни чоқда у Хиромий ижодий биографиясига яшаган даври нуқтаи назаридан ёндашиб, ижтимоий-эстетик моҳиятини очишга интилди. Бунда масалага анъана ва новаторлик нуқтаи назаридан ёндашиб, шоир лирикаси, шунингдек, «Чор дарвеш», «Тўтинома», «Раъно ва Зебо» дostonларининг ғоявий-бадиий хусусиятларини таҳлил қиларкан, улардаги сайёр сюжетларнинг асар композицион қурилишида мутаносиблиги, образлари, поэтик хусусиятларини ойдинлаштиради, шу асосда XIX асрдаги ўзбек адабиётининг қатор хусусиятларига оид хулосаларини ўртага ташлайди, умумлаштиради, энг муҳими, Хиромий ижодининг XIX асрдаги ўзбек адабиётида тутган ўрнини белгилаб берди. Т.

Қораевнинг бу тадқиқотининг аҳамияти яна шунда кўринадики, у кейинчалик Бухоро адабий муҳитининг туркий тилда ва зуллисонан сифатида ижод қилган Содиқ Мунший Жондорий, Мулла Қурбон Жоний, Мужрим Обид, Жонмуҳаммад Жоний, Толиб Толибий, Мирзо Азим Сомий Бўстоний, Саҳбо, Мирзо Сирож сингари намоёндалари адабий меросларини ўрганишга туртки бўлди.

Қолаверса, Т.Қораевнинг ўзи ҳам Бухоро адабий ўтмишига алоқадор бўлган ҳар бир дайну далил ҳамда ҳодисани синчиклаб ўрганишни ватанпарварлик бурчи тарзида тушунганидан, улуг мутафаккир Алишер Навоийнинг Бухорога, бухоролик ижодкорларга, нақшбандияликка муносабатини ойдинлаштирувчи «Навоий ва бухоролик шоирлар» (1967), «Шоирнинг табаррук излари» (1968), «Навоий улуғланган шоир» (1968), «Алишер Навоий башарият ифтихори» (1969, ҳамкорликда), «Алишер Навоий Бухорода бўлганми?» (1969), «А. Навоий и Бухара» (1969), «Башарият ифтихори» (1970), «Навоийшунослик камолоти» (1974, ҳаммуаллифликда), «Навоий асарлари луғати» (1974), «Бу бўстон саҳнида гул кўп...» (1975, ҳаммуаллифликда) каби қатор мақолаларини ёзди, айна чоқда шоир улуғлаган Хўжа Исмаи Бухорий меросини тўплаш ва ўрганишга киришди. Шу асосда унинг «Хожа Исмаи Бухорий», «О жизни и творчества Ходжа Исмаиулло Бухарий» (1970) каби мақолалари ва «Хўжа Исмаиулло Бухарий» (1990) рисоласи юзага келди. Уларда шоир меросининг ўрганилиши тарихига назар солди, ижодининг жанрий таркиби ва миқдорини белгилашга интилди, хуллас, шоир шеърятининг образлари ва бадий хусусиятларини мухтасар ҳолда умумлаштириб, бу буюк зуллисонан санъаткорнинг XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярмида ўзбек ва тожик адабиётлари равнақидаги таъсирини кўрсатишга муваффақ бўлди.

Т.Қораев наинки адабиётшунос, балки оддий инсон сифатида ҳам шоир, ҳам авлиё даражасида халқ меҳрини қозонган Хўжа Исмаи Бухарийнинг чинакам ихлосмандига айланган эди. Шу сабабли бир маҳаллар Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар эътирофига сазовор бўлиб халқ зиёратгоҳига айланган Хўжа Исмаи Бухарий қабрини харобага айланиб бораётганидан озор чекарди. Бундай безовталиқ пировард оқибатда уни «Бухоро ҳақиқати» газетасида шу ҳақда баҳс уюштиришга ундади. Бироқ бу баҳс ўша вақтдаги шўро мафкурачиларига ёқмади, улар баҳсни тўхтатибгина қўйишмади, балки шоир қабри ёнидаги булоқ суви ва лойидан турли хилдаги тери-таносил касалликларини даво-

лашга келаётганлар ва шу баҳонада шоир хокини зиёрат қилаётганлар пайини қирқиш учун булдозер солиб ўша қудуқни кўмдиришди. Т. Қораев ўша машъум ҳолатни эслаб, кейинчалик шундай ёзганди: «Турғунлик йилларида ўзлигини унутган, тескарича, жоҳил айрим раҳбарларнинг буйруғи билан Ҳожа Исмадулло Бухорий қабри ёнидаги қудуқ текисланди, чашма кўмилди, халқ томонидан тикланган даволаниш хоналари бузилди, ҳатто шу атрофда жойлашган бухоролик машҳур мунаққид Садр Зиё (Шарифжон Маҳдум)нинг табаррук хоки-поки ҳам булдозер оёқлари остида ер билан яксон қилинди». У худди шу адолатсизликнинг тугатилиши ва буюк шоир қабрининг обод қилинишини истаб тубандаги таклифини ўртага ташлаганди: «Мақсад ҳосил бўлиши учун, бизнингча, биринчидан, Ҳожа Исмадулло Бухорийнинг муқаддас хоки кўшилган мақбарани халқ ҳашари йўли биланми, Ҳожа Исмадуллога бағишланган хайрия оқшоми маблағи ҳисобиданми, ё бирор бошқа йўл биланми, аввалги ҳолатига келтириш лозим. Иккинчидан, шаҳар ижроия кўмитаси химиклар, медиклар, тарихчилар, филологлардан иборат обрўли комиссия ҳайъати тузиб, Ҳожа Исмадулло Бухорий қабри яқинидаги чашманинг таркибини текширтириш ва бу борадаги ҳақиқатни фанний йўл билан исботлаб, бу ерга тери касалликлари санаторияси очишни амалга ошириш керак». Бу гаплар айтилгандан роппа-роса 14 йил ўтгач, истиқдол уларни вожиб этди. Бухоро вилояти ва шаҳари ҳокимликлари, жамоатчилик ташаббуси ва раҳнамолигида 2004 йилнинг февралидан бошлаб ҳозиргача Ҳожа Исмадулло Бухорий зиёратгоҳида катта ободончилик ишлари олиб борилмоқда. Зиёратгоҳ Ҳожа Исмадулло боғига айлантирилиб, унда буюк шоирга баланд гумбазли мақбара ўрнатилди, янги масжид ва ҳазира қурилди. Ҳазрат қабри ёнидаги чашма атрофи девор билан ўралиб, деворда Ҳожа Исмадулло таржимаи ҳолига оид маълумотлар, асарларидан намуналар, ҳикматли сўзлар, шу зиёратгоҳда хоки кўйилган бошқа табаррук зотлар ҳақидаги маълумотлар ёзиб кўйилди. Эндиликда бу замонавий кўркем боғ умумхалқ зиёратгоҳига айланди. Шоирнинг ўзи буни шундай орзу қилганди:

Гуле, ки аз сари хоки мазориман бишқуфт,
Ҳазор сол бўи ў бўян, ки бўйи ёр ояд.

Яъни, мазорим устида унган гулни минг йил ҳидласалар ҳам ундан ёр иси анқийди. Чиндан ҳам шундай, шоир мазори ўрнида

пайдо қилинган боғнинг муаттар гулларида тинч абадиятни тавролатантираётган муаттарлик анқиб турибди.

У Бухоро адабий муҳитининг турли авлодига мансуб бўлиб, ижоди назарга тушмаган ёки кам ўрганилган Абдурахим Гиждувоний, Мирзо Сомий Бўстоний, Ғойибназар Ғойибий, Бехат ёки Аҳмад Борбанд, Мирзошоҳ-Ғайз Бухорий сингари намоёндалари ҳақида мухтасар мақолалар ёзди, уларнинг адабий меросини тўплаш ва ўрганишга даъват этди. Т.Қораев, айниқса, устод Айний ижоди ва Бухоро адабий ҳаракатчилиги муаммоларига бағишлаб «Айний ва бухоролик шоирлар» (1971., ҳамкорликда), «С. Айний адабий-танқидий қарашлари» (1973., ҳамкорликда), «Қардошлик куйчиси», «Шуҳрати бузурги фарзанди Бухоро», «Рус адабиёти ва Айний ижоди» (ҳамкорликда), «Бадиий адабиётда устод Айний образи» (1978) ва бошқа қатор мақолаларини ёзди, уларда устоднинг Бухоро ижод аҳлига муносабати, адабий-танқидий қарашлари, ижодининг оламшумул аҳамияти ўзбек ва тожик халқлари адабий қардошлигида тутган ўрни ҳамда адабиётда унинг бадиий образи талқини масалаларини ёритди.

Шу тариқа олим ўзбек-тожик халқлари алоқаларининг қадимий илдизларига назар солишни кўзлаб буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий ижодиётини тавсифловчи «Шоир — философ, адиб» (1964), «Буюк мутафаккир» (1965), «Баҳористонни ўқиб...» (1966), шунингдек, «Сарояндаи дўсти» (1971), «Шоирлар назмида Туркистон» (1981), «Бир китобнинг кўш саҳифаси» (1982., ҳамкорликда), «Қардошлик обидалари» (1984) ва «Рамзи дўсти халқои тожику ўзбек» (1990., ҳамкорликда) каби мақолаларни ёзди. У ўзбек-рус адабий алоқалари замирида ҳам шу халқлар дўстлиги ва биродарлигининг ижтимоий-эстетик моҳиятини очишга ҳаракат қилди, шу мақсадда М.Ю. Лермонтов таваллудининг 150 йиллигига атаб «Рус адабиётининг ифтихори» (1964), М.Горький таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан «Ўзбек китобхони қалбида» (1968), «И.С. Тургенев ва Ўзбекистон» (1974., ҳамкорликда), «Лев Толстой ва ўзбек прозаси» (1978, ҳамкорликда), «Ғамза ва рус адабиёти анъаналари» (1975, ҳамкорликда) М.Шолоховнинг 75 йиллигига бағишлаб «Буюк адиб сабоқлари» (1980) каби ўнлаб мақолалар ва «И.С. Тургенев анъаналари ўзбек совет адабиётда» (1978, ҳамкорликда) рисоласини яратди. Гарчи бу мақолалари, рисоалари, асосан, ташвиқий характерда бўлиб, яратилган давридаги мафкуравий руҳни акс эттирсалар-да, ўзбек-тожик ва ўзбек-рус халқлари орасидаги адабий қардошликни эъозлаши билан ҳамон ўз ижтимоий қимматини йўқотганича йўқ.

Профессор Т.Қораевнинг илмий қизиқишлари доираси шу тахлитда кенгая боргани сайин муаммолар кўлами ҳам кенгая борди. Шундай муаммолар силсиласида, айниқса, тахаллусшунослик айрича мавқе ҳосил қила бошлади. Бунга адабиёт дарсларида талабаларнинг ижодкор тахаллуслари мағзини чақишга қаратилган саволлари сабабчи бўлди. Олим ўйлаб қараса, ўзбек адабиётшунослигида бу соҳада арзирли бирор тадқиқот амалга оширилмаган. Ҳолбуки, Европа халқларида адабий тахаллусларни ўрганиш ва хилма-хил луғатларини тузиш салкам уч асрлик анъанага эга. Чунончи, немис юристи Винсент Платский 1708 йилда лотин тилида 10 минг асарнинг имзосиз ёки «сохта ном» - тахаллуслар билан босилганини аниқлаган, Наполеон 1 нинг кутубхоначиси Антуан Борбье 1806-1809 йилларда француз тилида тўрт томлик тахаллуслар луғатини чоп эттиргани маълум. Турли йилларда Данияда 10 минг сўзли, Англияда 60 минг сўзли, Германияда 83 минг сўзли тахаллуслар луғатлари нашр этилгани нафақат тахаллусшунослик тарихида, балки ўша луғат яратилган миллий тилнинг луғат бойлигини асослашда ҳам ашъвий далил бўла олиши билан айрича қиммат касб этади. Бу жиҳатдан рус библиографи И.Ф. Масановнинг тахаллуслар ва анонимларни ўрганиш жараёнида 80 минг сўз тўплаб, уларни тўрт томда тартиб берган ҳолда амалга оширган нашри ҳам эътиборга лойиқ. Бинобарин, Т.Қораев ҳам сафдоши Р.Воҳидов билан ҳамкорликда жаҳон тахаллусшунослигининг ана шу тажрибаларини ўрганишга киришди. Натигада уларнинг 1978 йилда «Ўқитувчи» нашриётида «Адабий тахаллуслар ҳақида» ва 1979 йилда «Фан» нашриётида «Тахаллуслар» номи билан иккита рисоалари босилиб чиқди. Аслида улар битта тадқиқот эди, «Ўқитувчи» нашриёти ўрта мактабларнинг адабиёт ўқитувчиларига ёрдам тарзида унинг луғат қисминигина нашр этишни зиммасига олди, шу важдан тахаллусларнинг назарий асосларига оид қарашлар алоҳида нашр сифатида моддийлаштирилди.

Бу рисоаларнинг илмий-амалий қиммати шундаки, уларда адабий тахаллусшунослик тарихи, тахаллус танлаш анъанасининг ўзига хос сифатлари, чунончи, тахаллус танлашнинг пайдо бўлиши, ижтимоий-эстетик сабаблари, тахаллуслар таснифи, лақаб, унвон, куня масалалари, уларнинг табиати, ўзаро фарқи, белгилари, тахаллус ва лақаб танлашнинг ижтимоий моҳияти, кўп тахаллуслик ва аксинча бир тахаллуслик билан ижодкорларнинг қалам тебратганлиги - парадокс ҳодиса устида баҳс юритилади.

Рисолаларда ўзбек мумтоз адабиёти далиллари, тожик, эрон, озарбойжон, умуман, шарқ халқлари мумтоз адабиётлари тараққиёти жараёнларидан узилмаган ҳолда назардан ўтказилиб, бу адабиётларда тахаллуслик соҳасидаги муштарак анъаналар моҳиятини очишга муваффақ бўлинган. Уларда 100 га яқин адабий тахаллуснинг «мағзи чақилиб», шу «сохта номлар» остида ижод қилган соҳибқаламларга лўнда ва мухтасар тавсиф берилиб, энг ёрқин асарларидан парчалар берилдики, бу хусусияти билан улар тазкираларга ўхшаб кетади. Бу тадқиқотнинг ўзбек лексикографиясида филологик луғатларнинг янги бир тури тарзидаги илмий-амалий қимматини белгилайди.

Албатта, уларда изоҳланган адабий тараххуслар ҳали миқдоран жуда кам, асосан, ўрта таълим жараёнида ўрганиладиган ижодкорлар доираси билан чегараланган, шўро мафқураси таъқибига учраган миллий уйғониш даври адабиётининг оқланган намояндалари эътибордан четда қолдирилган. Шунга қарамай, бу луғат ўз даври учун эътиборли ҳодиса бўлган эди. У чет эллик ҳамкасабаларда ҳам айрича қизиқиш уйғотганди. Туркияда Истанбул дорилфунуни профессори Элчиндан 1981 йили шу рисоаларни сўраб хат келганди, шу асосда ўзбек ва турк олимлари орасида ижодий-илмий робиталар боғлангани муҳим воқеа эди, албатта. Бу далил бухоролик адабиётшунослар ишларининг хорихда қизиқиш уйғота бошлангани шаҳодати сифатида қадрлидир. Зеро, бугун бу рисоалар республикамиздаги мактабларнинг ўқувчиларига, адабиёт муаллимларига, олий ўқув юртларининг бўлажак филологларига зарур қўлланма бўлганлигидан ноёб нашрга айланиб қолди.

Т. Қораев шу муаллиф билан ҳамкорликда амалга оширган яна бир жиддий тадқиқот улуг мутафаккир, қомусий олим ва буюк ватандошимиз Абу Али Ҳусайн бин Абдуллоҳ бин Ҳасан бин Абу Али ибн Сино ёки Шарқда шайх-ур-раис, Фарбда олимлар ва шифокорлар султони унвонлари билан шарафланувчи Аба Аби ибн Синонинг таржимаи ҳоли, илмий-адабий мероси, шу мероснинг жаҳон миқёсида ўрганилиши ва нашрлари тарихи ҳамда бадиий адабиётда унинг адабий сиймосининг яратилиши тамойилларига бағишланган «Авлодлар таъзими» (1990) монографиясидир. Унда буюк ҳаким туғилган қишлоқнинг аниқланиш тарихи, шу қишлоқда олти ёшни тўлдиргунгача кечган болалиги, Бухоро шаҳридаги ўқиш ва ўрганиш йиллари, Кўҳна Урганчга кетиши ва шундан кейинги саргардонлик давларидаги ижодий фаолияти қизгин баҳслар асосида янги далиллар ва мушоҳадалар билан бойитилган.

Тадқиқот қимматини ошириш нуқтаси, албатта, унинг халқ афсона ва ривоятларида, мумтоз адабиёт намоёндалари ижодида, шунингдек XVII—XX асрларда жаҳон халқлари адабиётида яратилган «Қисса ва уламо» (Эрон, XVII аср), турк адиби Зиёвуддин бин Саид Яҳёнинг «Ганжинаи ҳикмат» (Истанбул, 1873), рус адбаси В.Смирнова – Рақитинанинг «Абу Ади ибн Сино қиссаси» ва бошқа бир қатор асарларнинг ғоявий бадиий таҳлилий асосидаги умумлашма хулосалари айрича илмий қимматга эга.

Монография ана шу фазилати билан ўзбек синошунослигини тўлдирди.

Профессор Т.Қораев Бухоро адабий ҳаракатчилигида XX асрнинг 2-ярмида бўй кўрсата бошлаган Шариф Нурхон, Тошпўлат Ҳамид, Аҳаджон Ҳасан, Самандар Воҳидов, Садриддин Салим Бухорий, Ойдин Ҳожиева ва бошқа намоёндалари ижодини муттассил кузатиб борди, ҳар бирининг янги китобига, қолаверса бухоролик ёш қаламкашлар ижодий ва адабий жараёнига хос хусусиятларни умумлаштиришга бағишлаб «Санобар» (1966), «Туташ томирлар ҳикояти» (1969), «Эркин севги мадҳи» (1971), «Ҳаётбахш чашма» (1975), «Тиниқ туйғулар» (1980), «Кекса жазман хандалари» («Бухоро ҳақиқати», 1981, 5 май), «Бухоролик қаламкашлар ижодига бир назар» (1982), «Халқ талаби ва ижод масъулияти» (1983), «Замон-адабиёт кўзгусида» (1987), «Шеър ишқида ёниб» (1992), «Шифокор шоир туҳфаси» (1994) сингари ўнлаб тақризу мақолаларни ёзди. Бу силсилада, айниқса, унинг истеъдодли шоир ва журналист Тошпўлат Ҳамид ижодига муносабати ажралиб турарди. Улар шунчаки ҳамқишлоқ сифатидагина эмас, балки туғишган ака-укадай, беғараз устозу шогирддай бир-бирларига меҳру оқибатли бўлганликларидан, қолаверса, Т. Ҳамид юксак салоҳиятли ижодкор бўлганлигидан унинг ҳар бир янги шеърий тўпламига Т.Қораев, албатта, тақриз билан ёки сўзбоши мақола ёзиб ўз муносабатини билдирмай қўймасди. Шундай самимий муносабат замирида «Тилла дарвоза» академик В.Абдуллаев билан ҳамкорликда «Ёш ленинчи» (1973, 10 октябрь), «Бинафша уфқлар» («Ўзбекистон маданияти», 1974, 8 январ, ҳамкорликда), «Гумбазлар садоси» нинг жозибаси («Бухоро ҳақиқати», 1975, 5 феврал, ҳамкорликда), Т.Ҳамид 50 йиллигига бағишлаб «Она юрт куйчиси» (1978), «Шоирнинг ижод йўли» (1987), «Ёдгорлик» (1988), «Шоирнинг умр дафтари» (1989) ва бошқа қатор тақриз ҳамда мақолаларни ёзиб, шоир ижодининг ўзига хос хусусиятларини очишга, нуқсон унутқларини кўрсатишга интилди. Бу ма-

қолаю тақризларнинг илмий-амалий қиммати шундаки, улар Бухородаги адабий ҳаракатнинг жонлинишига таъсир кўрсатдилар, шу билан бирга Бухородаги ижодий жараён республика миқёсидаги адабий-ижодий жараён таркибида, унга ҳамоҳангликда ривожланаётганлиги шаҳодатига айланди.

Зеро, унинг ўзи XX асрдаги ўзбек адабиётининг икки забардаст вакили Ҳамид Олимжон ва Уйғун ижодини алоҳида муҳаббат билан ўрганди. У Ҳамид Олимжон шеъриятига ошуфтаи жон эди. Ҳали ўрта мактабда ўқиган кезлариданоқ унинг ўтли шеъриятига ишқи тушган, жуда кўп шеър ва ғазалларини ёдлаб олган эди. Бирор тўй ёки бошқа тантанали маросим йўқ эдики, Тожи Қораевдан шеър айтиш сўралмаса, у, албатта, Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда», «Ўзбекистон», ёки Фафур Ғуломнинг «Йигитлар» шеърини айтмаган бўлса. Шундандирки, у Ҳ.Олимжон 50 йиллиги нишонланганда пединститутнинг битирувчи талабаси сифатида унга бағишлаб «Ёшлигимдан меҳрим пайванд» деган мақоласини ёзиб шоирга муҳаббатини изҳор этган эди. Шундан кейин турли муносабат билан турли йилларда бирин-кетин унинг «Ҳамид Олимжон ижодида Бухоро пахтакорлари ҳаёти тавсифи» (1971), «Мангу шеърый наво» шоир таваллудининг 70 йиллигига (1979), «Ҳамкор қалам», «Ўхшаши йўқ бу ажиб шоир» (1980, ҳамкорликда), «Қайта қуриш талаблари ва Ҳ.Олимжон ижодиёти» (1990), «Халқ шоири» (1990) сингари мақолалари ва «Оташ-параст шоир» (1990) рисоласини яратди. Сўнгги мақолалари ва рисоласи Ҳ.Олимжон таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан ёзилган бўлиб, унда шоир ижодига хос хусусиятлар янгиланаётган мафкура нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ва баҳоланади.

Адабиётшунос Т.Қораев илмий изланишлари доирасида улкан шоир ва драматург Ўзбекистон халқ шоири Уйғун бадиий меросини тадқиқи қилишда айрича мавқега эга. У бу мавзуда докторлик тадқиқотини амалга оширишни кўзлаган эди. Шу мақсадда у 1970–1985 йиллар орасида қизғин ижодий изланишлар олиб борди, Уйғун асарларини тўплашга киришди, уларни ва шоир ижодига оид илмий-танқидий асарларни мутолаа қила бошлади, ҳатто Уйғуннинг ўзи билан ижодий ҳамкорликни йўлга қўйди. Натижада, шоирнинг 70 йиллигига бағишланган «Кичкинтойлар дўсти» («Совет Ўзбекистони», 1975, 30 май), «Адабиётимиз чинори» (1975) «Уйғун ижодида Навоий анъаналари» (1981), «Навоий даҳосига садоқат», «Уйғуннинг Навоийга оид мақолалари тавсифи» (1981), «Шоир қалби асло қаримас», «Ўзбек шеъриятида Украина мадҳи»

(1982), «Олтин кўл»нинг янги баҳори» (1983), «Уйғун ижодида дўстлик мавзуси» (1984), «Юксак эҳтиром ифодаси», «Шоирнинг табиат китоби», «Шоир ижодида она-Ватан мадҳи», «Ҳар фаслнинг ўз фазилати бор», «Улкан ва забардаст драматург» (1985) сингари мақолалари ҳамда «Рус адабиёти ва Уйғун ижодиёти», «Образли ва мантқиқий тафаккур жилolari», «Шоир қалби доимо навқирон» (1983), «Уйғун маҳорати» (1984), «Уйғун поэзиясида ғоявийлик ва маҳорат» (1985) каби қатор рисола, монографиялари босилиб чиқди. Уларда санъаткорнинг шеърляти жанрий таркиби, ғоявийлик ва маҳорат, дунёқараши ва анъанавийлик, ижодий индивидуаллик ва услубий йўналишлар ранг-баранглиги, образлар олами ва бадиияти нуқтаи назаридан таҳлил қилиниб, маълум умумлашмаларга келди ва Уйғун шеърлятининг ХХ асрнинг 20—90-йилларидаги тараққиётида тугган мавқеини белгилашга ҳаракат этилди.

Шуни ҳам борки, бу тадқиқотлар республика илмий-адабий жамоатчилигида турлича муносабат уйғотди: улардаги қарашларни маъқуллаганлар ҳам бўлди, танқид қилганлар ҳам. Чинданда, ўша тақризларнинг айримларида тўғри қайд қилинганидек, мазкур тадқиқотларда рўйхатлар бир қадар кўпайган, гоҳо шеърнинг эстетик таҳлилидан кўра, шоир шахсиятини улуғлаш, аниқроғи шоир маҳоратига хос қирраларни очиш, умумлаштириш ва хулосалаш ўрнига ортиқча тавсифийликка, офаринчиликка мойиллик сезилиб қолган. Шунга қарамай, бу тадқиқотлар уйғуншунослик саҳифаларини тўлдирди, шу йўналишда академиклар В.Зоҳидов, С.Мамажонов ва таниқли адабиётшунослар Ҳ.Абдусаматов, Б.Имомов, С.Алиев, К.Аҳмаджонова, Р.Азизова ва бошқалар бошлаб берган илмий анъаналарнинг давомийлигини таъминлаши, энг муҳими, адабиётшуносларда қизғин мулоҳазали фикр уйғотганлиги билан ҳам аҳамиятини йўқотган эмас.

1960 йилда у пединститутни тугатиб, она-қишлоғи Ванғозидаги Абу Али ибн Сино номли ўрта мактабда она-тили ва адабиёт фанларини ўқитиш билан педагогик фаолятини бошлаган эди. 1965 йилда СамДУ аспирантурасини тугатгач, Бухоро университети (собик пединститутнинг) ўзбек адабиёти кафедрасига ишга кирди. Шу кафедранинг ўқитувчиси, катта ўқитувчиси, доценти, профессор лавозимларида ишлаб 45 йилдан ортиқ муддат давомида ўрта мактаб ва дорилфунунда шогирдларига бадиий адабиётдан сабоқ берди. Табиийки, худди шу жараёнда адабиёт фанини ўқитиш самарадорлиги муаммолари билан қизиқди. Уни ҳаминша қандай

қилса адабиёт ўқитишни такомиллаштириш мумкин, навқирон авлодни бу фанга қандай қилиб қизиқтириш керак? Адабиётни қандай ўқитса, ёшларда ижодкорлик ва ташаббускорлик туйғуларини жунбушга келади, уларнинг дидларини ўстиради, нафосат туйғуларини шакллантиради? Меҳнатга, халққа ва ватанга муҳаббатларини кучайтиради, ўзликларини таниш ва англашга, миллий ғурур туйғуларини тиклашга, инсонпарварлик ва байналминалчи бўлиб камол топишларига асқотади? Бундай жумбоқлар уни муттасил ўйлатарди. Ўқувчилар орасида шеър ёдлаш малакасининг заифлашаётганлигини кўриб, республика матбуотида «Шеър билмаган бола» («Ёш ленинчи», 1989, 2 июл) ва «Бадий эстетик қобилиятларни шакллантиришда шеър ёдлашнинг аҳамияти» («Совет мактаби», 1990, 12 сон 14-19 бет) сингари долзарб мақолалари билан чиқиш қилди. Айниқса, 1990 йилда «Ёш ленинчи» гезетасида босилган «Муқимий қаерда яшайди?» мақоласи республика педагогик аҳлида кучли акс-садо берган. Ўзбек адабиётини ўқитишда йўл кўйилаётган камчиликлар шафқатсизлик билан очиб ташланган бу мақола жамоатчиликда қизгин баҳс уйғотди. Бу баҳс салкам тўрт ой давом этди. Бугина эмас, унинг адабиёт ўқитиш ва ўқувчилар саводхонлигини, мустақил фикрлаш қобилиятини оширишга оид «Талаб даражасида бўлсин» (1973), «Ўқувчиларга адабий тахаллуслар ҳақида ташунча бериш» (1974, ҳамкорликда), «Ўрта мактабларда адабиёт ўтиш масалалари хусусида айрим мулоҳазалар» (1974), «Увайсий ижодини ўрганиш» (1976, ҳамкорликда), «Замон ва адабиётни ўқитиш масалалари» (1978), «Куз кўшиқлари» шеърини ўрганиш» (1981), «Мактабни қайта қуриш ҳаммининг ва ҳар бир кишининг иши» (1988) ва бошқа ўнлаб мақолалари эътиборлидир. Ана шундай кузатишлари асносида «Замон ва адабиёт ўқитиш масалалари» (1991) монографияси юзага келди.

Кўринаётирки, профессор Т.Қораев кўп қиррали адабиётшунос сифатида ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий алоқалар, ҳозирги замон ўзбек адабиёти ва адабиёт ўтиш муаммолари билан мунтазам равишда шуғулланган. Яқунланган асрнинг 90 йиллари бошларида у яна ўзбек мамтоз адабиётини ўрганишга қайтди. Бунга икки нарса сабаб бўлди: биринчиси, истиқлол туфайли тасаввуф таълимотини ўрганишга йўл очилганлиги бўлса, иккинчиси, яссавий тариқатининг асосчиси, буюк мутасаввуф шоир Аҳмад Яссавийнинг янги, тадқиқотчилар назарига тушмаган «Ҳикматлар қуллиёти»нинг қўлга тушганлиги. Уни кекса журналист Абул Бозоров (раҳ-

матли) Туркистондан топиб олиб келди ва ўрганиш ҳамда нашрга тайёрлашда Т.Қораев билан ҳамкорлик қила бошлади. Ҳажман анчайин катта бу қўлёзма 945 саҳифадан иборат бўлиб, Аҳмад Яссавийнинг 250, Ҳаким ота Сулаймон (Сулаймон Боқирғоний)нинг 75, Шамсийнинг 8, шунингдек, Дарвеш Али ва Неъматуллоларнинг бир нечта ҳикматларидан таркиб топган. Аҳмад Яссавийнинг ўзи бир ҳикматда «Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айтдим, ҳақдин фармон» деганди. Аммо Камол Эраслон томонидан Анқарада чоп этилган тўплам асосида Иброҳим Ҳаққул томонидан 1983 йилда нашр этилган ҳикматлар сони 75 тани ташкил этгани ҳолда Расулмуҳаммад Ашурбой ўғли Абдушукуров томонидан «Девони ҳикмат»нинг Қозон босмаси асосида 1993 йилда амалга оширилган нусхада 149 тани ташкил этади. Шу нуқтаи назардан қаралса Т.Қораев ва А.Бозоровлар аниқлаган ва нашрга тайёрлаган Туркистон қўлёзмаси нечоғлик катта илмий қимматга моликлиги равшанлашади. Улар ана шу катта ҳажмли қўлёзмани жорий алифбога табдил қилиб нашрга тайёрлаш жараёнида республика матбуотида Аҳмад Яссавий меросига оид кузатишлари натижаларини ифодаловчи «Аҳмад Яссавий», «Қамиш қаламдаги битиклар», «Яссавий қуллиёти», «Ҳожа Аҳмад Яссавий ва Ҳожа Баҳоддин ёди» (1993), «Бухорода Яссавийхонлик ва Яссавий издошлари», «Яссавий издошлари» (1994), «Ҳикмат сўзи маънолари ва Яссавий ҳикматларининг жанрий тартиби» (1995) сингари мақолаларни эълон қилдилар, уларда яссавийхонлик ва яссавий тариқати моҳиятидан шоир ҳикматлари поэтикасидан баҳс юритилди ва камтарона хизматлари учун 1993 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг бадиий адабиётни тарғиб ва ташвиқ қилиш маркази томонидан Халқаро Аҳмад Яссавий мукофоти билан тақдирландилар.

Тожи Қораев 1984 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилинган эди, лекин у ҳеч қачон шоирлик даъво қилмаган эса-да, умр бўйи кўнгил иши дея шеър машқ қилиб келди. Гоҳо матбуотда шеърлар бостириб турди. У кўнглига ёққан сара шеърларини жамлаб, 1996 йилда «Илҳомли онлар юлдузи» номи остида алоҳида тўплам қилиб чоп этди. Шеърларининг савияси ҳар хил даражада, шакллари ҳам хилма-хил: тўртлик, маҳаммас, мусаддас ва ғазал, асосан, бармоқда битилган. Аксарияти, фарзандларига, ота-онасига, устозларига, демакки, халққа ва ватанга бағишлов тарзида. Мана, шундай бир тўртлик намунаси:

Халқим хислатларинг жуда беҳисоб,
Тарих сабоқ олган босган йўлингдан.
Аввалим, бугуним, келажагим чун
Келгин ўпиб кўяй қадоқ қўлингдан.

Ҳа, у меҳнаткаш, ҳалол ва беминнат меҳнат аҳлини чин дилдан севар, унинг меҳнати заҳматида дағал бўлган қадоқ қўлларида ўпишга ҳамиша шай эди. Ўзи ҳам чин меҳнаткаш эди, ўн фарзандни ҳалол меҳнати билан боқиб улғайтирди, ўқитди, тарбиялади, уй-жойлик қилди. Роппа-роса йигирма йил БухДУ ўзбек филологияси факультетини бошқарди, катта бир жамоа билан шунча муддат тил топиб бақамти ишлади, уларнинг ҳурматида сазовор бўлиш осон эмас. Унда ташкилотчилик иқтидори ўзбек адабиёти кафедрасига бир муддат мудирлик қилган чоғларида кўринган бўлса, университетнинг кўп тиражли газетасида муҳаррирлик йилларида бир қадар шакллана борди. Шу кезларда у одамлар билан ишлаш, уларни ўз атрофида маслақдош касбдошларига айлантира олиш малакасини ўзлаштирганлиги туфайли ҳам бир катта жамоага шунча муддат давомида раҳбарлик қила билди.

Шуларгина эмас, балки ўша даврдаги бир қатор жамоатчилик ташкилотлари («Билим», «Педагогика», «Китобсеварлар»)нинг республика маориф вазирлиги ҳузуридаги илмий-методик кенгаши, Тожикистон Республикаси Фанлар академиясининг анъанавий «Солнонаи Айний» конференцияси ҳайъати аъзоси, Ўзбекистон Республикаси миллий тикланиш партияси Бухоро вилояти қўмитаси котиби вазифаларида самарали фаолият кўрсатганида ҳам худди шу ташкилотчилик салоҳияти панд бермади. Аксинча, у шунчалик банд бўлишига қарамай адабиётнинг турли-туман долзарб муаммоларига бағишлаб Тошкент, Тбилиси, Душанбе, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Қарши, Термиз ва Навоий шаҳарларида бўлиб ўтган халқаро ва республика миқёсидаги илмий-назарий анжуманлар, симпозиумлар ҳамда анъанавий навоийхонлик, «Солнонаи Айний» тадбирларида мунтазам қатнашиб турар, қолаверса, университет, шаҳар ва вилоят миқёсидаги ҳар хил адабий-бадиий ва илмий тадбирни ташкил этишда жонбозлик кўрсатганидан ҳамиша ҳурмат қозонарди. Бундай кезларда у ўзининг қанд хасталигидан азият чекаётганлигини ҳам унутаёзар, баъзида ҳатто парҳезини бузишгача борарди. Бу ҳол бора-бора уни ётқизиш қўйди, муолажаларнинг фойдаси пасая борди.

2000 йилнинг 5 сентябр, кундузи соат 11 ларда уни кўргани борганим эсимда. Укам невараларини хатна тўйи қилганди, мен унга тўй оши олиб боргандим. Қарасам, у каридордан меҳмонхонага кираверишдаги оралик хонада тўшақда бемажолгина ётган экан. Мени кўриб жилмайди, ҳол-аҳвол сўрашдик, ҳазил-ҳузул ҳам қилгандай бўлдик. Ниҳоят, у қимтина-қимтина ҳаёти давомида қилган яхши-ю ёмон ишларию хатоларини гапира бошлади. Ўз-ўзини таҳлил қила кетди. Мен унга ҳар қанча тасалли бермай, айрим ножўя ишлари учун ҳатто ўзини кечира олмаслигини, бироқ ҳамма биродарлари ва ёру дўстларидан розилигини айтишгача борди. Бу унинг сўнгги сўзлари эканлигини, қолаверса уни сўнгги бор кўриб турганимни ўшанда билмаган эканман. Икки соатдан зиёдроқ суҳбатдан уни толиқтириб қўяётганимни эслайман, холос. Ниҳоят ундан узр сўраб ўрнимдан турдим, хайрлашдик.

Орадан икки кун ўтгач, 7 сентябрда Тожи Қораев мангулик масканига рихлат қилди. У ғоят камтарин ва самимий эди, камтарона умргузаронликда яшаб ўтди. Аллоҳ унинг охиратини мангу обод этган бўлсин, валлоҳи аълам!

Охунжон САФАРОВ,
филология фанлари доктори, профессор.
10—29 январ, 2006 йил

МОНОГРАФИЯ ВА РИСОЛАЛАР

ХИРОМИЙ

Хиромий ўзбек классик адабиётининг прогрессив романтизм адабий оқимиға мансуб бўлиб, ўз асарларида адолат ва ҳақсизлик, тўғрилиқ ва эгрилик, поклик ва нопоклик, нур ва зулмат ўртасидаги курашни тасвирлаган, меҳнаткаш халқнинг орзу-умидлари, қайғу ва дардларини ифода этган. Даврдан норозилиқ кайфиятлари, адолат, бахт, эркинлик излаш ғоялари унинг асарларидаги асосий йўналиш бўлган.

Ҳурматли китобхон диққатига ҳавола этилаётган ушбу асарда шоир Хиромийнинг илмий биографиясини яратиш, унинг ўз замонаси пешқадам санъаткори сифатида босиб ўтган мазмунли ҳаёт йўлини, ижтимоий фаолиятини кўрсатиш, адабий меросини тасвирлаш, характерини белгилаш, лирик ва эпик асарларини ғоявий-бадий жиҳатдан таҳлил қилиш, шоирнинг ўзбек адабиёти тарихида, хусусан XIX аср адабиётида тутган ўрнини белгилаш каби масалалар қўйилди.

Муаллиф мазкур ишнинг майдонга келишида ўзларининг қимматли маслаҳатларини аямаган Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги В.А.Абдуллаева, филология фанлари докторлари А.Ҳ.Ҳайитметов, Н.Ш.Шукуров, Б.Н.Валихўжаева, шунингдек, марҳум олимлар У.Т.Турсунов ва П. Шамсиевларга ўзининг чуқур ташаккурини, самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Муаллиф

I БОБ. ХИРОМИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ

Шоир ижодини ўрганиш тарихидан

Мулла Курбон Хиромий ижодини тўплаш, ўрганиш, илмий тадқиқ этиш ишлари XX асрнинг 46—70 йилларида бошланди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида яратилган қатор тазкираларда шу давр маданий ҳаёти ҳақида баъзи фикрлар баён этилган бўлса ҳам, бироқ уларда Хиромий ҳаёти ва ижоди четлаб ўтилади. Бу ҳол Хиромий илмий биографиясини яратиш, ижодини ҳар томонлама чуқур таҳлил этиш имкониятларини бирмунча чеклаб қўяди.

Хиромий ҳаёти ва фаолиятига оид фикр ва мулоҳазалар унинг замондошлари ва ихлосмандларининг хотираномаларидагина сақланиб қолган. Масалан, Хиромийнинг “Чор дарвеш” достонида шоир ихлосмандларидан бири Мирзо Остонакул Дабириининг куйидаги мисралари келтирилган:

Хиромийки машҳури офоқ эди,
Етиб вақти уқбоға қилди хиром.
Қолиб ушбу авроқ андин нишон —
Ки, аҳъёи номиға қоиммақом...
Эрур лаҳжаси хубу мазмуни ҳам,
Анинг-чун бўлиб олама некном.
Ажаб нусхаи ибратоин басе,
Ҳикояти ашхоси олимақом.
Бу услуб ила маснавий кам эрур —
Ки, алфози туркида ҳусни калом.¹

Бу маснавийда “машҳури офоқ” Хиромий тўғрисида, асарларининг тили, мазмуни дилкаш эканлиги, улар услубининг равонлиги борасида, шу туфайли Хиромийнинг шуҳрат топганлиги ҳақида, умуман, шоир асарларининг фазилатлари устида фикр юритилган.

Дабириининг яна шу китоб хотимасида келтирилган куйидаги сатрлари алоҳида қимматга эга: “... Мирзо Қурбон мутахаллус Хи-

¹ Хиромий. Чор дарвеш. Тошбосма, Когон, 1913, 250-бет.

ромий Китоб вилояти маҳкуми дорул фоҳирази Бухорои шарифнинг мутавваллид ва мутавватини ўлиб, шеваи туркича узра бир неча маснавиёти ажиба ва муаллифоти ғариба соҳиби ва жомеи ва мутаҳаммули, кўп фунун ва одоб ва ҳусни ахлоқ ила мумтоз ва ўз замонида суханворлик майдонида амсол ва акронидин ғуи сабқат алмиш, бир донишманди рўзғор ва ҳунарпешаи боиқтидор эди...”²

Дабирий Хиромий биографиясига оид маълумотлар билан бирга, унинг “суханварлик бобида тенги йўқ”лигини, сўз санъатида иқтидорли эканлигини, кўп фанлардан хабардорлигини, хушхулқ ва одоб бобида мумтозлигини, асарлари эл орасида ҳам шуҳрат қозонганлигини кўрсатиб ўтган.

Хиромий ижодини тўплаш, ўрганиш ишлари, асосан, 40- йиллардан амалга оширила бошланди. Хиромий асарлари хрестоматиялардан³ ўрин олди, “Чор дарвеш”⁴, “Раъно ва Зебо”⁵ қиссалари алоҳида китоб қилиб нашр этилди, дарсликлар⁶, монографиялар⁷, диссертацияларда⁸ шоир ижодига у ёки бу сабабларга кўра муносабат билдирилди.

Хиромий ҳақида дастлабки маълумотлар 1945 йилда нашр этилган “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси”да учрайди. Хрестоматияда Хиромийнинг биографияси ва асарлари борасида муҳим мулоҳазалар айтилган. Шу билан бирга, унда бир томонлама фикрлар ҳам илгари сурилган. Масалан, унда “... форс ҳикояси “Маҳфилоро”ни наср билан таржима қилган бу асарлар, ҳаммаси бостирилган” дейилади. Бироқ шу нарса аниқ бўлдики, Хиромий умуман насрий асар ёзган эмас. Иккинчидан, у “Маҳфилоро”ни эмас

² Хиромий. Чор дарвеш. Тошбосма, Когон, 1913, 251-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. XV—XIX асрлар. Олий педагогика ўқув юртлари учун, тузувчи О. Шарафиддинов. Тошкент, 1945; Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 5 китоб. Тошкент, 1959.

⁴ Хиромий. Чор дарвеш. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1960.

⁵ Хиромий. Раъно ва Зебо. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1963.

⁶ Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1 китоб, Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1964; В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 2 китоб, Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти, 1964.

⁷ В. Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент, Ўзбекистон давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1961; Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1974.

⁸ Р. Арзибеков. Шавки Каттакургани и его литературная среда. Автореф. канд. дисс. Самарканд, 1963; М.Абдурахмонов. Из истории узбекской литературы конца XVIII - XIX веков в Бухаре. Автореф. канд. дисс. Бухара, 1965.

“Маҳфилоро” эртаклар тўплами таркибидаги “Раъно ва Зебо” қисасини назм билан ижодий қайта ишлаган. Хрестоматияда “У (Хиромий — Т.К) Амир Музаффар замонасида (1860—1885) яшади” дейилади. Хиромий аслида Амир Ҳайдар ҳокимлигининг бошларида дунёга келиб, Амир Музаффар ҳокимлигининг бошларида дунёдан ўтган.

Хиромий ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида профессор Б.Валихўжаевнинг “Ўзбек эпик поэзияси тарихидан” китобида баён этилган фикр ва мулоҳазалар муҳим илмий қимматга эга.

Китобнинг “Бадий таржима ва назира анъаналари ҳамда уларнинг ўзбек поэмачилигида қоришиб кетиши” деб номланган бўлимида бу масала хусусида махсус тўхталиб ўтилади. Олим янги манбалар асосида Хиромий ҳаётини ўрганади, тожик-форс тилидаги мухаммаслари, “Чор дарвеш”, “Тўтинома” дostonларини таҳлил қилади, бу дostonларнинг пайдо бўлиш манбалари ва оммалашуш сабабларини конкрет фактлар асосида исбот этади. Булардан ташқари, Хиромий дostonлари ўзбек, тожик-форс, ҳинд ва бошқа тиллардаги вариантлари билан чоғиштирилади, шу асосда бадий таржима, назира анъаналари ва ўзбек поэзияси тўғрисида қимматли илмий хулосалар баён этилади. Олим Хиромийнинг “Чор дарвеш”, “Тўтинома” дostonларини оригинал асар сифатида баҳолайди: “Тўтинома”нинг бошқа халқлар орасида майдонга келган вариантлари айнан таржима қилинган асарлардан кўра назира-жавоб принципи асосида яратилган асарлар характерини ўзида ташиб, кўп вақт оригинал асар сифатида кўзга ташланиб туради. Бундай ҳолат хусусан маснавий-поэма шаклидаги асарларда кўпроқ сезилади. Ана шундай асарлардан бири Мулла Қурбон Хиромийнинг “Тўтинома” сидир. Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, мазкур ишда Хиромийнинг эстетик, этик қарашлари хусусида ва шоирлик салоҳияти тўғрисида ҳам диққатга лойиқ хулосалар ўртага ташланган.

Кўриниб турибдики, юқорида келтирилган тадқиқотларда Хиромий ҳақида у ёки бу нуқтаи назардангина айрим фикр ва мулоҳазалар баён этилган бўлиб, уларда шоир ҳаёти ва фаолияти махсус проблема сифатида ўрганилмаган.

Ҳаёти ва ижоди

Мулло Қурбон Хиромий Китоб шаҳрининг Чармгарон гузаридан 1796 йилда қосиб оиласида дунёга келади ва XIX асрнинг иккинчи ярмида вафот этади. У ўз жойида бошланғич маълумот

олгач, Бухородаги Мирараб мадрасасида ўқишни давом эттиради. Аммо иқтисодий қийинчилик туфайли ўқишни ташлаб, Китобга қайтади. Қолган умрини чармгарлик, табиблик⁹, ҳаттотлик¹⁰ билан ўтказиб, рўзғор тебратади.

Шоирнинг асли номи Мулло Қурбон бўлиб (баъзи манбаларда Мирзо Қурбон), Хиромий¹¹ унинг адабий тахаллусидир. Бу тахаллус ота касби чармгарликка нисбатан танланган бўлса ҳам, унда бадиий ижодда пухталиқ, ёрқинлик ва нафислик учун кураш ғояси ўз ифодасини топган.

Хиромий Фирдавсий, Шайх Саъдий, Зиё Нахшабий, Алишер Навоий, Бобур, Фузулий, Бедил, Зебунисо сингари Шарқнинг улкан санъаткорлари ижодидан баҳраманд бўлиб, замондошлари Шавқий Каттақўрғоний, Ҳозик ва бошқалар билан яқин ижодий алоқада бўлган.

Хиромий билан қарийб бир даврда яшаб ижод этган Шавқий Каттақўрғоний (1785-1861) ўзининг бир мухаммасида бу адабий ҳамкорлик ҳақида ёзади:

...Музтар, асири нашъаву Вола¹² хароби ғам...
Шавқий суҳбатига етолмас Хиромий ҳам,
Ул анда доғ ўлди, бул бунда бўлди доғ¹³.

Хиромийга нисбатан самимий меҳр- муҳаббат билан ёзилган бу мисралар Шавқий ва Хиромийнинг бир-бири билан дўст, бир хил ғоявий-эстетик позицияда турган санъаткорлар эканлигидан гувоҳлик беради.

Салоҳиддин Махсум¹⁴ (тахаллуси Салоҳий)нинг эътироф эти-

⁹ Бу маълумот Хиромийнинг китоблик мухлиси А.Турсунов (1899—1964) нинг “Китоб тарихи ҳақида қўлёзмалар” асаридан олинди.

¹⁰ Хиромий томонидан кўчирилган “Девони Бедил” ЎзФАШИ қўлёзмалари фондида 6355 инвентар рақамида сақланади.

¹¹ Хиромийнинг набираси Турсунқул Йўлдошев (бу киши 70 ёшлардан ошган бўлиб, Шаҳрисабз районининг Қуйбишев номли колхозда яшайди) ва жияни Анбар отин (бу киши Ургут районига қарашли Кенагас қишлоқ советининг Навоий номли колхозида яшаб, 1965 йилда 90 ёшида вафот этди) ларнинг ҳикоя қилишича, Хиромийнинг авлодлари хиром, меши, қайроқи булғор, қорапойча каби чарм турлари ишлаб чиқарган.

¹² Музтар — Вола, Шавқий ва Хиромийларга замондош шоир.

¹³ Девони Шавқий. Ўз ФАШИ қўлёзмалар фонди, инв № 174 саҳифа.

¹⁴ Шоир Салоҳий асли китобликдир. Кейинчалик у Каттақўрғонга келиб, тургун бўлиб қолган. Ўзбек ва тожик тилида девон тартиб берган. Китоб ва Каттақўрғон адабий муҳитидан яхши хабардор. 1964 йилда 88 ёшида вафот этган.

шича, Хиромий Каттақўрғон шоирлари билан ҳаётининг сўнгги дамларигача ижодий алоқада бўлган, шоир Шавқийни эса ўзига устоз деб билган.

Хиромий камолга етиб, ижод майдонига кирган йилларда яшаш жойи Китоб билан Бухоро амирлиги ўртасида сиёсий- ижтимоий характердаги келишмовчиликлар кучайиб кетади. Шу сабабли доимо таҳликада ва қўрқинч остида яшашга, қийин шароитда ижод этишга тўғри келади.

Шоирнинг авлодлари берган оғзаки маълумотларга қараганда, Хиромий кенагас уруғи томонида туриб (ўзи ҳам кенагас уруғидан бўлган) Бухоро амири Насруллохоннинг сиёсатига қарши курашувчилар сафида бўлган. А.Турсуновнинг юқорида эслатиб ўтилган қўлёзма асарига кўрсатилишича, Хиромий ҳам Ҳакимхон тўра¹⁵, Эшмуҳаммад Валади Раҳматлар¹⁶ билан Жунайдулло Ҳозиқнинг дафн маросимини уюштирувчилардан бири бўлган. Бизнингча, шоир ҳаётида содир бўлган нохушликлар ана шу воқеалардан кейин жиддийлашган бўлса керак.

Ҳозирча шоирнинг бахтсиз қисмати ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлмасак ҳам, қуйида унинг ўз асарларидан келтирилган парчалар ва халқ ўртасида у билан Бухоро амири Насруллохон тўғрисида яратилган ҳикоя ва латифалар Хиромийнинг ҳаммаша қувғин ва азобда яшаганлигидан далолат беради:

Нединким бу сўз назм этар чоғда,
Мен эрдим гаҳе тоғ, гаҳе боғда.
Бўлиб неча амлок гардандаси,
Неча дашту сахро навардандаси.
Юриб от устида тун-кун миниб —
Ки, ўлтурмайин бир замоне тиниб.¹⁷

“Чор дарвеш”нинг хотима қисмидан келтирилган бу мисралар Хиромий мазкур дostonни ёзаётганида қандайдир таъқиб, сиқув, хавф остида бўлганлигини ва шундай оғир вазиятга қарамай, шоир бу асарни ёзиб тамомлашга ҳаракат қилганлигини кўрсатади.

Хиромийнинг бу йиллардаги қисматини “Чор дарвеш”да эрк-

¹⁵ “Мунтахаб-уг-таворих” китобининг автори. Ҳозиқ Насруллохон томонидан ўлдирилганда у Китобда яшар эди.

¹⁶ Эшмуҳаммад Валади Раҳмат Китобнинг тараққийпарвар кишиларидан.

¹⁷ Хиромий. Чор дарвеш. Тошкент, Ўз Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960, 331-бет.

парварлик ва адолатпарварлик ғояси чуқур ифодаланганлигидан ҳам яққол сезиш мумкин.

Хиромий “Тўтинома” дostonининг муқаддимасида ўз асарлари борасида фикр юритиб, мана бундай дейди:

Неча қоғозни мен қаро қилдим,
Элга ҳам арзу муддао қилдим.
“Чор дарвеш” сари сундим илик,
Сана эрди минг икки юз эллик.
“Маҳфилоро”га айладим кўшиш,
Сана эрди минг икки юз олтмиш.¹⁸

“Тўти алфози” то бўлди манга иш.
Сана эрди минг икки юз етмиш.
Ким бу торих сари тушса кўзи,
Билгай умримни муддатин ҳам ўзи.¹⁹

Келтирилган парчадан “Чор дарвеш” 1834 йилда ёзилганлиги, 1844 йилда “Маҳфилоро” ни ёзишга киришилганлиги, “Тўтинома” 1854 йилда ёзилганлиги, бу асарларни ёзишдан шоирнинг мақсади элга арзу-муддаосини баён этиш эканлиги англашилади. Бу мисралардан “Чор дарвеш” дай салмоқли қиссани бир йилда ёзган адиб, нега 1844 йилгача ижодий иш билан шуғулланмади, 1844 йилда “Маҳфилоро”ни ёзишга киришган шоир уни нега 12 йилдан кейин тугатди?, — деган савол туғилади. Маснавийнинг охиридаги “Ким бу торих сари тушса кўзи, Билгай умримнинг муддатин ҳам ўзи” деган мисралар ҳам шоир ҳаётидаги нохушликлардан дарак беради. “Раъно ва Зебо” дostonида эса шоир бу даврлардаги ҳолати ва кечинмалари ҳақида шундай ёзади: “Ғарраи моҳи ражаб... санаи 1272. Умед аз нукта санжон чунин асткӣ, сактае ё ракокате бина(н)д ирод нагирафта, ба ислоҳаш кўшанд. Зероки дар он замон таҳрир ёфтаки, дар ҳолати махмаса дар мулки қабал тамом ёфт.

¹⁸ Бу ердаги “Маҳфилоро”га айладим кўшиш, Сана эрди минг икки юз олтмиш” байтини Хиромий 1844 йилда “Маҳфилоро” эртақлар тўплами таркибидаги “Раъно ва Зебо” ҳикояси асосида дoston яратишга киришган ва уни 1856 йилда тугатган, деб тушуниш керак.

¹⁹ Хиромий. Тўтинома. Ўз ФАШИ кўлёзмалар фонди, инв. №1795, 2 саҳифа.

Шукур, ки ин нусха ба унвон расид,
Пештар аз марг ба поён расид²⁰.

Мазмуни: 1272 йил ражаб ойининг биринчи кун (1856 йилнинг 18 март). Сўзнинг нозик ва чуқур маъноларини текширувчилардан умид улдурки, вазнда сакта ё заифлик сезсалар, айбга қўшмасдан, тузатиб ўқиб кетишга ҳаракат қилсинлар. Чунки (асар) мамлакат қамал бўлиб, ўлар ҳолатга етган очлик азобида ёзиб тутилди.

Шукурким, бу асар унвонга етди,
Ўлимдан илгари поёнга етди.

“Раъно ва Зебо”дан келтирилган мазкур парча “Чор дарвеш”, “Тўғинома”дан келтириб ўтилган мисралардаги ноаниқ ўринларни конкретлаштириши билан бирга, Хиромийнинг ҳамиша меҳнаткаш халқ томонида бўлгани, Китоб вилояти ҳимоячилари сафида туриб Насруллохонга қарши курашгани ва Бухоро амирлигига қарши территориядаги, шунингдек, Каттақўрғондаги тараққийпарвар шоирлар билан яқинлиги шоирнинг таҳдид остида яшашига асосий сабаб бўлган, деган хулосага олиб келади.

Демак, Хиромийнинг Китоб мудофаасига қатнашганлиги ва Ҳозикнинг дафн маросимини уюштиришда иштирок этганлиги ҳақидаги маълумотлар амир Насруллога етиб борган. Шундан сўнг Насруллохон уни таъқиб остига олган. Бу таъқиб Музаффархон (1860—1885) ҳукмронлиги даврида янада жиддийлашган. Бу хусусда қашқадарёликлар орасида турли ривоятлар яратилган бўлиб, улардан “Хиромий ва Тўхтамиш қашшоқ”, “Хиромий-таъбирчи”, “Хиромий шарафига зиёфат” ҳикоялари, айниқса характерлидир. “Хиромий шарафига зиёфат” ҳикоясида баён қилинишича, Музаффархон Хиромийга қисқа муддатда ўзбек тилида “Юсуф ва Зулайхо”²¹ сюжети асосида дoston ёзиб топширишни буюрган. Хиромий эса бу топшириқни айtilган муддатидан олдин ёзиб таомлаган ва амирга юборган. Шоирни енга олмаган амир бошқа йўл билан ундан ўч олмоқчи бўлган ва унинг “шарафига” зиёфат

²⁰ Хиромий. Раъно ва Зебо. Тошкент, Ўз Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1962, 108 бет.

²¹ О.Шарафиддинов томонидан тузилган ва 1945 йилда нашр этилган “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси”да Хиромийнинг “Юсуф ва Зулайхо” дostonидан парча берилган.

бериш ниқоби остида саройга чақиртирган. Зиёфатда сарой шоирлари, амалдорлари иштирок этишган. Даврадагиларнинг ҳаммасига шоҳона сарпо кийгизилади, фақат Хиромийгина сарпосиз қолдирилади. Амирнинг мақсадини тушунган шоир дарҳол подшо устидан куладиган юмористик шеър айтади. У шеърдан бизгача куйидаги байт етиб келган:

Келибдир Хиромий табаррук талаб,
Қатордин қолибдир лабини ялаб.

Шундан сўнг амирнинг буйруғи билан хизматкорлар бир асов от, узун, кенг тўн ва салла келтиришади. Кичик жуссали Хиромийнинг гавдаси бу кийимлар ичига кўмилиб кетади. Амир Хиромий олдида куйидаги шартни кўяди: агар у келтирилган отни бировнинг ёрдамисиз минса, тўғри Китоб вилоятига қараб йўл олади, мина олмаса, саройда қолиб, мирохўрлик қилади. Отга эса Хиромийнинг миниш у ёқда турсин, ҳатто унинг узангисига шоирнинг оёғи ҳам етмас эди. Ночор ҳолдаги Хиромий саройда қолиб, маълум муддат мирохўрлик ²² қилишга мажбур бўлган²³.

²² “Ўзбек адабиёти хрестоматияси”да “Бухорода унинг саройида (Амир Музаффарнинг) бир кичик вазифада ҳам ишлади”, дейилганда шу мирохўрлик кўзда тутилган бўлиши керак. Қаранг. Ўша хрестоматия, 272-бет.

²³ Бу ҳикоя шоирнинг китоблик мухлиси Абулқосим Ҳозиевдан (1885-1964) ёзиб олинган.

Хиромийнинг жияни Анбар отиннинг хотирлашича, шоир шу воқеадан бироз кейин Музаффархон саройидан қочган. Китоб вилоятга келиб бир неча кун тургач, Каттақўрғонга ўтган ва дом- дараксиз йўқолган. Бу воқеадан хабар топган Музаффархон Китобга киши юбортириб, Хиромийнинг фарзандлари ва авлодларини ҳар томонга тарқатиб юборган, ёлғиз қизини саройга келтиртирган. Анбар отиннинг маълумотларида катта ҳақиқат бор. Чунки унинг ўзи ҳам Музаффархоннинг жабри туфайли Ургутга қочиб келиб, ўрнашиб қолган. Шу кувғин вақтида шоирнинг кичик ўғли Йўлдош ҳозирги Шаҳрисабз районининг Қумқишлоқ қишлоғига бориб қолган.

Хиромийнинг 1862 йилдан кейинги тақдири тўғрисида ҳозирча аниқ маълумотга эга эмасмиз.

Хиромийнинг неvara, чеваралари ҳозирги кунда юз эллик кишидан ортиқ бўлиб, улар Қашқадарё область Китоб районининг Китоб посёлкасида, Шаҳрисабз районининг Қумқишлоқ қишлоғида ва Самарқанд области Ургут районининг Навоий колхозида истиқомат қилишяпти.

... Хиромийнинг ўзбек адабиёти тарихи тараққиётидаги хизматлари муносиб тақдирланди. Тошкент шаҳри ва Китоб посёлкасига қарашли биттадан кўча, Шаҳрисабз районидаги Қуйиоқбой қишлоқ совети, ўрта мактаб шоир номи билан аталмоқда.

Шундай қилиб, Мулло Қурбон Хиромий Бухоро хонлигида жаҳолат ҳар галгидан ҳам авж олган бир тарихий шароитда яшади, ижод этди, курашди, меҳнаткаш халққа бадиий сўз билан хизмат қилди.

Адабий мероси

Хиромий мадрасада олган билимлари билан чегараланиб қолмай, ўз устида кунт билан ишлади, билимини оширди, истеъдодини шоирлик сирларини чуқур ўрганишга қаратди. Табиий талант, ўзбек ва форс-тожик адабиёти илғор вакиллари асарларининг мутолааси, замондошлари билан бўлиб турган ўзаро ижодий ҳамкорлик, меҳнаткаш халқ ҳаётига яқинлик Хиромийнинг шоирлик иқтидорини шакллантирди, қалбига илҳом, қаламига қудрат бахш этади. Дастлаб унинг Шайх Саъдий, Алишер Навоий ва Зебунисо ғазалларига мухаммас (тахмис)лар, кейин “Чор дарвеш” (1834), “Тўтинома” (1854), “Раъно ва Зебо” (1856) ва “Юсуф ва Зулайҳо” (1862) дostonлари майдонга келади. Хиромий му-

хаммаслари билан, биринчидан, Шарқ адабиёти классикларига издошлик муносабатини билдирса, иккинчидан, улар яратган ўлмас ғазалларни тахмисга айлантириб, ўзининг поэтик қобилиятини синовдан ўтказди. Романтик услубдаги дostonлари билан эса, умуман, ўзбек классик адабиётида, хусусан, XIX аср ўзбек адабиётида бу жанрни тараққий эттирган санъаткор сифатида шуҳрат қозонди.

Хиромий XIX аср ижтимоий ҳаётида ярамас иллатлар, адолатсиз ҳукмдорлар, ноқобил ҳокимлар, фисқ-фужурли руҳонийларни фoш этиш, замин, замон, кишилар тўғрисида ўз қарашларини ифодалаш, эркпарварлик, адолатпарварлик қарашларини оммалаштириш ниятида Шарқдаги сайёр сюжетли асарлардан бир восита сифатида фойдаланишни маъқул топди. Хиромийнинг поэтик даҳоси билан ижодий қайта ишланиб, ўзбек тилида жило топган “Чор дарвеш”, “Тўтинома”, “Раъно ва Зебо”, “Юсуф ва Зулайҳо” дostonлари ўз ижтимоий-сиёсий ва таълим-тарбиявий қиммати билан, поэтик санъаткорлиги ва эстетик принциплари билан XIX аср ўзбек дostonчилигида муҳим аҳамиятга эгадир.

Шарқ адабиётининг илғор анъаналари заминиди яратилган бу дostonларда XIX асрнинг муҳим социал масалалари кўтарилган, ўз даври учун прогрессив характерга эга бўлган илғор проблемалар ижобий ва салбий образларнинг ўзаро кескин маънавий ва жисмоний тўқнашувлари асосида маҳорат билан ифода этилган. Шоир дostonчилик жанрининг кенг имкониятларидан усталик билан фойдаланиб, XIX асрдаги ўзаро феодал урушларни, тожтахт учун тез-тез бўлиб турадиган низо-жанжалларни қоралади, эркпарвар, ҳақиқатпарвар меҳнаткаш халқнинг бахт-саодат, ҳақиқат, фаровонлик, осойишталик тўғрисидаги орзуларини бадий мисраларда ифодалади. Ана шундай халқчил хислат ва фазилатлари туфайли Хиромийнинг асарларини халқ севди, натижада улар кенг оммалашди.

Лирик ва эпик жанрдан (эпик жанр унинг асосий қисмини ташкил этади) иборат бўлган Хиромий адабий мероси бир ерга жамланмаганлигини ҳисобга олиб, уларнинг таснифини ва рўйхатини келтиришни лозим топдик.

Шоирнинг адабий мероси ичида энг кўп тарқалгани ва кенг оммалашгани “Чор дарвеш” дostonидир. Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институ-

ти қўлёзмалар фондида “Чор дарвеш”нинг 7 та қўлёзма нусхаси сақланади²⁴.

Булардан ташқари, шоирнинг китоблик ва шахрисабзлик мухлислари ва авлодлари қўлида ҳам “Чор дарвеш”нинг бир неча қўлёзма нусхалари бўлиб, улар ҳам қатор фазилатлари билан илмий қимматга эга. “Чор дарвеш” 1910 йилда Тошкентда, 1913 йилда Когонда литографик усулда нашр этилган. Демак, ҳозирча “Чор дарвеш”нинг 10 дан ортиқ қўлёзма нусхаси ва иккита литографик нашири маълум.

“Тўтинома” нинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондининг 1795-инвентар номери билан сақланади²⁵. Бу нусха 1270—1271 (1854-1855) йилларда ёзилган бўлиб, 1272/1856 йилда Қўқон қоғозига настаълиқ хати билан кўчирилган. Қўлёзма ҳажми 199 varaқ, байтлар сони 6 минг. Хиромийнинг китоблик, шахрисабзлик ва самарқандлик мухлислари қўлида ҳам “Тўтинома”нинг қўлёзма нусхалари мавжуд²⁶.

“Раъно ва Зебо”нинг учта қўлёзма нусхаси маълум. Булардан иккитаси Ўз ФАШИнинг қўлёзмалар фондида сақланади. Биринчиси “Маҳфилоро” номи билан 1528 инвентар номери, иккинчиси “Раъно ва Зебо” номи билан 217 (1) номер остида сақланади. Кейингиси 1856 йилда шоирнинг ўзи томонидан кўчирилган бўлиб, 56 varaқдан иборат. “Раъно ва Зебо” достонининг Китобдан топилган қўлёзма нусхаси бошқа нусхаларга нисбатан бирмунча мукамаллиги билан ажралиб туради. Бу нусха 57 varaқ, 3306 мисрадан иборат, 1860 йилда муаллиф томонидан таҳрир қилиниб, қайта кўчирилган.

²⁴ Собрание восточных рукописей Академии наук Уз ССР, т. VI—VII. Ташкент, Издательство АН Уз ССР, 1963, 1964.

²⁵ Ўша каталог, 7 том.

²⁶ Бу қўлёзмалардан бири Хиромийнинг китоблик мухлиси Мулло Абулқосим Ғозиевнинг шахсий кутубхонасида сақланар эди. У 280 varaқдан иборат бўлиб, Бухоро қоғозига настаълиқ хати билан шоирнинг ўғли Мулло Зокир томонидан кўчирилган. Мазкур қўлёзма ҳозирги вақтда бизнинг кутубхонамизда сақланади. Иккинчиси шахрисабзлик Файзулла Махсум қўлидадир. Файзулла Махсум Шаҳрисабз шаҳрининг Ворошилов кўчасида истиқомат қилади. Проф. Б.Валихужаевнинг юқорида эслатиб ўтилган китобида эътироф этилишича, самарқандлик адабиёт мухлиси Абдулҳамид Пўлодийнинг шахсий кутубхонасида ҳам “Тўтинома”нинг 1855-1856 йилда кўчирилган бир нусхаси сақланади.

ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида 1799 инвентар рақами остида 13 варақдан иборат “Юсуф ва Зулайҳо” достони ҳам сақланади²⁷.

Хиромий мухаммаслари, асосан, XIX асрда Бухорода тартиб берилган баёз ва девонларда, шунингдек, ЎзФАШИ қўлёзмалар фондида ва СамДУнинг асосий кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаларда учрайди.

Хиромий адабий меросининг умумий ҳажми салкам 30 минг мисрани ташкил этади.

Мухаммаслар. Ҳозирча Хиромийнинг 175 мисрадан иборат мухаммаси маълум. Бу мухаммасларнинг 3 таси Алишер Навоийнинг, биттаси Шайх Саъдий ва биттаси Зебунисонинг ғазалларига тахмислардир.

Хиромий томонидан Алишер Навоий ғазалига бағишланган биринчи мухаммасда лирик қаҳрамоннинг маъшуқа, севги ҳақидаги қарашлари тараннум этилади. Мухаммасда лирик қаҳрамон ва маъшуканинг индивидуал хусусиятлари, характерининг нозик қирралари ёрқин намён бўлади. Унда енгил юмор ҳам мавжуд. Шоирнинг лирик қаҳрамон ва маъшуқага хос сифатлари қандай ифода этилгани мухаммаснинг қуйидаги бандида ёрқин кўринади:

Юз нав ишва бирла ул дамки кўнглим олди,
Юз новаки ғаму дард жисмим аро ушолди,
Ажзим кўриб бу янглиғ жалб эттали уёлди,
Баҳри ғам ичра ашким кўнглимға раҳм солди,
Дарё мусофиримен гардундин айлаган суд²⁸.

Хиромийнинг Алишер Навоий ғазалига боғлаган иккинчи мухаммасида ҳам севги масаласи, лирик қаҳрамоннинг замондан норозилик кайфиятлари, антиклерикал қарашлари ўз ифодасини топган. Алишер Навоийнинг мазмундор, фалсафий, ҳароратли мисраларига Хиромийнинг пурҳикмат байтлари шундай чирмашиб кетганки, уларни бир-бирдан ажратиш қийин:

Назъи вақтиға бошимға келса гар дилдорни,
Ким кафан тикмакка зулфиндин олинглар торни,
Бир васият булки дардим саъб мен беморни,
Маст агар бўлсам асоға боғлабон зуннорни,
Қил амал қўйинг аро айлаб мозор, эй мурбача.²⁹

²⁷ “Юсуф ва Зулайҳо”нинг тўла нусхаси топилмаганлиги сабабли бу достон хусусида фикр юритилмади.

²⁸ “Девони Шавқий”. Қўлёзма СамДУ профессори Р.Орзибековнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

²⁹ Ўз ФАШИ қўлёзмалар фонди, Баёз, инв № 3883.

Мухаммасда май- ҳаёт, хурсандчилик рамзи сифатида берилиб, у субъектнинг хурофот ва таркидунёчиликка нисбатан намойишкорона исёнини образли ифодалашда қулай восита ролини ўйнаган. Мухаммасда май сузувчи мугбачанинг радиф сифатида қўлланилиши ҳам ундаги ҳоким руҳни бўрттириб беришга кўмаклашган.

Хиромийнинг Алишер Навоий ғазалига боғлаган учинчи мухаммасида замондан шикоят мотивлари, дунёвий масалалар, воқеа-ҳодисаларга меҳнаткаш халқ позициясида туриб қараш ва баҳолаш бошқа мухаммасларига нисбатан анча кучли ифодаланган.

Бу мухаммас маълум даражада биографик характерга эга бўлиб, унда Хиромий мудҳиш замона тўфайли ўз бошига тушган оғир кунлар, бахтсиз дамлар ҳақидагина эмас, балки ўзига ўхшаган минглаб замондошларининг ҳам ҳасрат-надоматларини реалистик санъаткор сифатида баён этади:

Оҳким, кўнглим уйи вайронадур меъморсиз,
Соғари айшим нигундир бир моҳи гулнорсиз,
Нахли умрим ғам елидин қолди бағри борсиз;
Навбаҳор айёми ўлмиш ман диёру ёрсиз,
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз ³⁰.

Мухаммасда мисрама-мисра, бандма-банд шоирнинг ҳаётдан норозилиги, ижтимоий тузумга бўлган нафрати кучайиб боради. У замонасидан ўзига сирдош, дўст, ҳамдам топа олмаганлигидан, “хаста кўнгил”ни сўрайдиган, даволайдиган бир меҳрибон киши си бўлмаганлигидан афсусланади, ўзини якка, ғариб, афтода ҳис қилиб, чархнинг кажрафторлигидан нолийди:

Даҳраро бир воқифи асрорсиз озурдамен,
Ғамаро бир муниси ғамхорсиз озурдамен,
Хаста кўнглим сўрғучи дилдорсиз озурдамен,
Тонг эмасдур гар диёру ёрсиз озурдамен,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.

Таҳлил этилаётган мухаммаснинг умумий руҳидан ва шахсан юқоридаги бандда баён этилган фикрлардан келиб чиқиб айтиш

³⁰ “Баёзи мулло Жўрабойи Регари”. Қўлёзма СамПИ доценти И.Салоҳидиновнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

мумкинки, бу тахмис Хиромий қувғинда, ғарибликда юрган вақтларида, дўстларидан ажралган кунларда ёзилган бўлиши керак. Фикримизни Шавқий Каттақўрғонийнинг эслатиб ўтилган мухаммасидаги “Шавқийнинг суҳбатига етолмас Хиромий ҳам, ул анда доғ ўлди-ю, бул бунда бўлди доғ” мисраларини ҳам тасдиқлайди. Куйидаги банд ҳам шоирнинг ўша мудҳиш кунлардаги аҳвол-руҳиятини чуқурроқ англашга, оғир қисматидан воқиф бўлишга қўмаклашади:

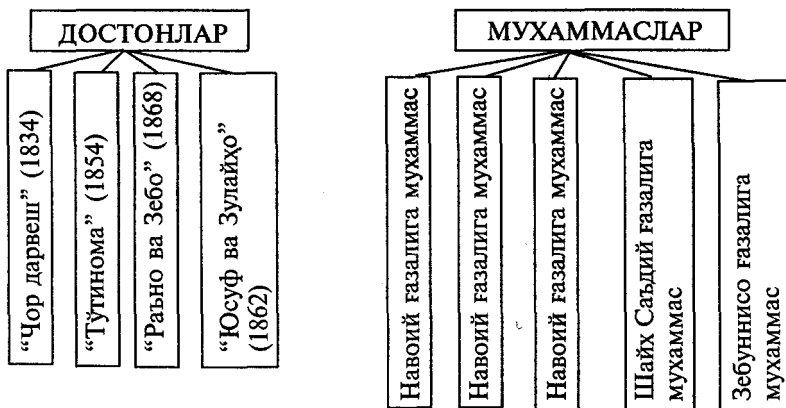
То жунун савдони солди нақди сомонимға ўт,
Лоладек ғам туфроғи солди биёбонимға ўт,
Сабзхатлар шеваси солди гулистонимға ўт,
Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимға ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмағлиғ даме дилдорсиз.

Тушкунликка тушган шоир ўз кайфиятини тиклаш учун яна муғбачага мурожаат этади, лаълранг бода бериб, уни хурсанд этишни, “ғайр меҳри”дан хабардор қилишни сўрайди. Ниҳоят, мухаммас шоирнинг эзилганлар (халқ) томонида турганлиги, ҳаётга муҳаббати кучлилиги, шиори поклик ва хушвақтлик эканлигини тараннум этувчи банд билан яқунланади:

Кел, Хиромий, дардкашлар мақдамини хоки бўл,
Риндлар қурбони бўл, бу дайрни бебоки бўл,
Истабон топмас бу давлат ҳеч кишики поки бўл,
Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадға йўл,
Вақтингизни хуш тутинг, эй жамъким, хуммор сиз.

Хиромийнинг бу мухаммаси фақат ғоявий томондангина эмас, балки бадий томондан ҳам мақтовга лойиқдир. Шоир мақсадини тўла ва таъсирли ифода этиш учун оригинал ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш, тазод каби турли-туман тасвирий воситалар ва приёملардан ўринли фойдаланган, радифни асосий мақсадга мувофиқ ишлатган, тўқ оҳангдор қофиялар қўллаган.

Хиромий ҳам кўп замондошлари сингари зуллисонайн шоирдир. Шу жиҳатдан унинг форс-тожик адабиёти намояндалари Шайх Саъдий ва Зебунисо ғазаларига боғлаган мухаммаслари диққатга сазовордир.

Жунайдулло Ҳозиқ, Тошхўжа Асирийлар сингари Хиромий ҳам Зебунисонинг машҳур “Инчост” радифли ғазалига муваффақият билан тахмис пайванд этганлардан бири саналади. Хиромий Зебунисо ғазалидаги ошиқона юрак алангаларини, ... жўшқин, ҳаёт-бахш лиризмни, нафис бўёқларни, Зебунисо шеъриятига хос фазилатларни сақлаб қолган ҳолда унга монанд тарзда ғоявий - бадиий пишиқ мисралар яратган. Бу билан у Зебунисо ғазалида баён этилган мотивларни бойитган, ўз қарашларининг устози қарашлари билан мос эканлигини намойиш этиб, форс-тожик тили қонун-қоидаларини қандай даражада билганлигини амалда кўрсатган, салафи ғояларини замондошлари ўртасида оммалаштирган:

Бинўш бода, ки базми фаррухафзо инжост.
 Ба дарди хеш талаб мекуни, даво инжост,
 Марав ба жои дигар—ҳар чи муддао инжост,
 Биё, ки зулфи кажу чашми сурмасо инжост,
 Нигоҳи гарму адоҳои дилрабо инжост³¹.

Таржимаси:

Бода сипқор, ғамни аритувчи базм жойи бу ердадур,
 Ўз дардингга даво топувчи жой бу ердадур,
 Бошқа жойга борма, чин муддао жойи бу ердадур,
 Зулфи ҳалқа-ҳалқа кўзи қаро бу ердадур,
 Боқишлари илиқ, юзи дилрабо бу ердадур.

³¹ Рожий тузган баёз. Бухоро, ҳижрий 1325,377-378 саҳифа. Бу баёз СамДУ фундаменталь кутубхонасида 212832 рақами остида сақланади.

Умуман, етти банддан иборат бу мухаммаснинг ҳамма мисраларида ҳам ҳоким руҳни чинакам севги тараннуми ташкил этади. Лирик қаҳрамон маҳбубанинг шахсини, фазилатларини барча нарсадан устун қўяди. У зоҳидлар хонадонида эмас, балки уларга муқобид иш тутувчи риндлар даврасида бўлишни истайди. Каъбага бориш, қиблага сажда қилишдан манфаат йўқ, ҳақиқий мурад майдони, дилқушлик қароргоҳи ёрнинг оёғи турган жойдур, дейди.

Шайх Саъдийнинг “Ногоҳ уқобе зи сари санге ҳаво хост” мисраси билан бошланувчи ғазалига боғланган мухаммасда шoirнинг дунё, ҳаёт, инсон, ноқобил ҳукмдорлар ҳақидаги фалсафий фикрлари рамзий тарзда ўзининг чиройли ифодасини топган.

Кейинги ҳар иккала мухаммасда ҳам ижтимоий мавзулар, оригинал тасвирий воситалар нафис услубда баён этилган. Бу ҳол Хиромийнинг тожик-форс тили қонун-қоидаларини яхши билганлигидан далолат беради.

Хуллас, Хиромий мазкур мухаммаслари билан мазмун ва ғояда, бадиий услуб ва воситалар танлашда устозлари Навоий, Зебунисо, Саъдий анъаналарига содиқ эканлигини намойиш этган ва уларнинг бадиий маҳорат соҳасидаги анъаналарини XIX асрда давом эттирган, оммалаштирган.

II боб. ИЛГОР ҒОЯЛАР ВА ПИШИҚ ХАРАКТЕРЛАР

Маълумки, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” ва Лутфийнинг “Гул ва Наврӯз” дostonлари дostonчиликнинг асл намуналари бўлса ҳам, улар ўзбек дostonчилигининг ўзига хос хусусиятларини ҳали бир бутун ҳолда жаҳон миқёсига кўтара олмас эди. Иккинчидан, бу дostonлар форс-тожиқ адабиёти ва фольклори заминидан пайдо бўлган эди. Ўзбек дostonчилиги қардош халқлар дostonчилигидан кўп жиҳатдан орқада эди. Шу сабабли Дурбек ва Лутфий дostonларида ютуқлар билан бирга қатор камчиликлар ҳам йўқ эмас эди¹.

[*Наширға тайёрловчидан*: бу асар ёзилганда “Гул ва Нуврӯз” дostonи Лутфийники саналарди. Кейинги тадқиқотлар, хусусан Торозий тазкирасининг топилиши туфайли бу асар муаллифи Ҳайдар Хоразмий эканлиги аёнлашди].

Дostonчилигимиздаги бу нуқсонларни Алишер Навоий ўзининг машҳур “ҳамса”си билан бартараф этди. “Ҳамса” ўзбек дostonчилигининг тўла шаклланганлиги, қардош халқлар адабиётига намуна бўла оладиган фазилатларга эга эканлигини намоён этди, шу билан бирга, эпик жанрнинг ўзбек адабиётига тараққий этиши учун ҳам назарий, ҳам амалий йўл очиб беради. Шу сабабли XV асрдан кейин ўзбек адабиёти майдонида пайдо бўлган ҳар бир янгиликни Навоийнинг у ёки бу даражадаги таъсирсиз тасаввур этиш мумкин эмас.

XIX аср ўзбек адабиётига эпик жанрнинг ривожланишига аввало ҳаёт, қолаверса, гуманист шоир Навоийнинг ҳаётбахш традициялари асосий сабаб бўлди. Бу даврда Хиромий, Ҳозик, Увайсий, Мирий, Нодир, Дилафгор сингари адиблар Навоий дostonчилигидаги ўлмас анъаналарни давом эттирдилар.

Мулло Курбон Хиромий мавжуд тузум, замон инжиқликларини ҳисобга олиб, ўзининг прогрессив қарашларини сайёр сюжетли асарлари воситасида баён этишни маъқул топди. Хиромий-

¹ А.Ҳайитметов. Навоийнинг ижодий мероси масалалари. Тошкент, Ўз ФА нашриёти, 1963, 51-52-бетлар.

Юқоридаги байтларда Хиромий тутган йўл, эстетик позиция, мақсад ва бурч аниқ, равшан кўринади.

Хиромийнинг бу дostonларни оғир аҳволда, қувғинда, азоб-уқубат, минг машаққатлар билан яратилганлигини ҳисобга олсак, унинг халқ олдидаги хизмати, маданиятимиз тарихини бойитишга, ўзбек тили қудратини намоёиш этишга қўшган ҳиссаси очиқроқ намоён бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, Хиромийнинг барча йирик асарлари оғир шароитда яратилган. Чунончи, “Чор дарвеш” (1834) Насруллохон томонидан Китоб ва Шаҳрисабзга қарши кураш олиб борилаётган бир вақтда, таҳликали ва даҳшатли кунларда ёзилган бўлса, “Раъно ва Зебо” (1856) Китоб ва Шаҳрисабз Насруллохон томонидан қамал этилиб, халқ бошига кулфат ва алам, зулмат ва даҳшат соя солган кунларда ёзилган. “Тўтинома” ҳам (1854) худди шундай уруш ва жанжаллар давом этаётган оғир кунларда яратилган.

Қийинчиликларга қарамай, Хиромий ижодий ишини асло тўхтатмади, асарларини таҳрир қилиб, пишитиб, қайта ишлаб мукамаллаштириб борди. “Чор дарвеш”ни дастлабки вариантдан кейин икки марта (1856, 1862) қайта ишлади. “Раъно ва Зебо”ни 1860 йили қайта ишлаб, унга қатор янгилик ва ўзгартиришлар киритди. Натижада шоирнинг ҳар иккала достони ҳам китобхонлар қалбидан чуқур жой олиш шарафига муяссар бўлди. Хиромийнинг “Тўтинома” достони устида ҳам жиддий иш олиб борганлиги унинг нусхаларини чоғиштирилганда равшан кўринади.

“ЧОР ДАРВЕШ”

Ўзининг мазмундорлиги ва таъсирчанлиги билан асрлар давомида кўпгина адибларни илҳомлантирган “Чор дарвеш” қиссаси Хиромийнинг ҳам диққатини ўзига тортган ва унинг истеъдодли қалами туфайли ўзгача хушбўйлик, тароват ва оригиналлик кашф этган.

“Чор дарвеш” нинг асли ватани Ҳиндистон бўлиб, Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган халқ китобларидан ҳисобланади. Уни дастлаб ким ёзгани ёки тўплагани маълум эмас. Аммо бундан қатъий назар, “Чор дарвеш” нинг машҳур халқ китобларидан бири сифатида шуҳрат қозониши ва кенг тарқалишида ҳиндларнигина эмас, балки тожиклар, ўзбеклар, туркманлар ва бошқа ўнлаб халқларнинг ҳам ҳиссаси бор. Чунки у ҳам оригинал асар

сифатида, ҳам таржима асар сифатида турли мамлакатларда, турлича номлар билан, турли йилларда ёзилган, нашр этилган ва оммалаштирилган. Чунончи, Таҳсин XVIII аср охирларида урду тилида “Янги нафис услуб” номи билан, Мир Оммон 1802 йилда “Боғу баҳор” номи билан “Чор дарвеш” сюжети асосида насрий асарлар ёзишган. Шунингдек, Ҳиндистоннинг Бомбей, Лоҳур, Деҳли, Калькутта, Олоҳобод, Лақҳнав каби шаҳарларида форс тилида, Ўрта Осиёнинг Китоб, Хоразм, Кўқон, Бухоро, Тошкент, Душанбе каби вилоят ва шаҳарларида ўзбек ва тожик тилларида, Қозонда татар тилида, Петербургда рус тилида “Чор дарвеш”лар яратилди. Бу қисса (...) 1927, 1957 йилларда Москвада “Боғу баҳор” номи билан, 1951, 1961 йилларда Душанбеда “Чор дарвеш” номи билан нашр этилди ва ҳоказо.

“Чор дарвеш”ларнинг кўпчилиги XIX асрга тегишлидир. Академик И.Мўминовнинг ёзишича, шоир Фурқат ҳам “Чор дарвеш”ни форс тилидан ўзбекчага шеър билан ағдарган². Олим бу фикрини “Зокиржон Фурқат ҳаёти ва фаолиятининг тарихий шароити” номли мақоласида ҳам далиллаб берди³. Филология фанлари доктори Ф.Каримов ҳам аниқ фактларга асосланиб, Фурқатнинг “Чор дарвеш”ни таржима қилганлигини қайд этиб ўтади⁴. Аммо, афсуски, Фурқатнинг бу асари ҳанузгача топилган эмас.

Олим Шарафиддинов томонидан тузилган “Ўзбек адабиёти хрестоматияси” да Сиддиқнинг форсчадан наср билан таржима қилган “Чор дарвеш”ининг хусусиятлари ва ғоявий мазмуни ҳақида айрим фикрлар баён қилинган ва ундан намуна сифатида бир ҳикоя берилган⁵. Ўша китобнинг 143 бетида Хоразмда ҳам “Чор дарвеш”нинг таржима қилинганлиги ҳақида гап боради-ю, аммо бу мулоҳаза фактлар билан исбот этилмайди.

Профессор В.Зоҳидов Сиддиқ ва унинг насрий “Чор дарвеш”и тўғрисида тўхталиб, унинг адабиётимиздаги ўрни ҳақида фикр юритади ва “Чор дарвеш”нинг яна иккита шеърини таржима вари-

² И.Мўминов. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан. Тошкент, Ўз ФА нашриёти, 1960, 152-153-бетлар.

³ И. Мўминов. Зокиржон Фурқат ҳаёти ва фаолиятининг тарихий шароитлари. Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар тўпламида. Тошкент, Ўз Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1958, 11-бет.

⁴ Ф.Каримов. Фурқатнинг ўзбек адабиётидаги ўрни ва аҳамияти. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1960, 1 сон, 9-бет.

⁵ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. Тошкент. Ўздавнашр. 1945, 142-156-бетлар.

анти борлигини айтиб, улардан бири сифатида Хиромийнинг асарини кўрсатади. Аммо иккинчи шеърый “Чор дарвеш” ҳақида аниқ маълумот бермайди⁶.

Аммо шунини унутмаслик лозимки, “Чор дарвеш”лар ҳамма вақт ҳам бир-бирининг таржимаси ёки асл вариантнинг айнан такрори эмас. Талантли санъаткорлар бу қиссадан кўпинча бир восита сифатида фойдаланиб, у туфайли меҳнаткаш халқнинг эзгу орзу-умидларини бадиий ифодалаб берганлар, иккинчидан, Шарқ адабиётида, шу жумладан, ўзбек классик адабиётида таржима сўзининг ўзи нисбий мазмунга эга бўлиб, кўпинча эркин ижодий характерга эга бўлган.

Шу ўринда филология фанлари доктори А.Қаюмовнинг қуйидаги фикрларини эслатиб ўтиш ўринлидир: “... умуман, ўтмиш ўзбек адабиётида таржима нисбий маънога эгадир. Бир сюжетда бир неча асарлар яратиш адабиётда традиция бўлиб қолгани маълум. Низомий, Амир Хисрав Деҳлавий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомийларнинг “Хамса”га кирган дostonлар сюжети асосида яратилган асарлари жаҳон адабиёти хазинасидан фахрли ўрин эгаллади. Булардан ташқари, “Юсуф ва Зулайҳо” сюжети асосида Жомий, Нодим, Ҳозикларнинг тожик тилида, Дурбек, Хиромийларнинг эса ўзбек тилида ёзган дostonлари ҳаммага маълумдир. Бас, шундай экан, бу традицияни таржима деб қараш учун бизда ҳеч қандай асос йўқ. Бир қофия, бир вазн, бир радифда ёзилган тақлидий шеърларни айрим авторларнинг мустақил асарлари деб талқин этилган бир пайтда, асрлар бўйи давом этиб келинган традицияга биноан бир сюжетда яратилган асарларни таржима деб ҳисоблаш, фикримизча, янглиш, нотўғри бўлар эди”⁷.

Хиромийнинг “Чор дарвеш”и ҳам ана шундай характердаги асарлардан ҳисобланади. У, бизнингча, тожик-форс тилидаги нарсрий “Чор дарвеш” асосида яратилганга ўхшайди. Аммо Хиромий ҳам салафлари сингари манбага эркин, ижодий ёндашган, бутун поэтик истеъдодини ишга солиб, “Чор дарвеш”нинг тожик-форсча варианты асосида тамоман янги асар яратган. Хиромий, албатта, унга XIX аср руҳини, замондошларининг эзгу идеалларини сингдиришни биринчи планга қўйган. Асосий ғоя ва мақсадни ёрқин ифодалаш мақсадида зарур бўлмаган айрим моментларни

⁶ В. Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент. Ўз Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1961, 173-174-бетлар.

⁷ А. Қаюмов. Кўҳон адабий муҳити. Тошкент, Ўз ССР ФА нашриёти, 1961, 300—301-бетлар.

қисқартирган, қисса руҳини ўзгартирадиган характерли янгликлар қўшган, образлар системасини маълум даражада ўзгартирган, воқеа-ҳодисалар талқини, қаҳрамонлар табиатига янгиликларни оширган. Булардан ташқари, Хиромий тожик-форс тилидаги насрий вариант заминиде шеърят талабларига тўла жавоб қайтарадиган назмий “Чор дарвеш” яратган. Албатта, назмнинг ўзига хос хусусиятлари ва бирмунча мураккаблигини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шу ўринда улуғ рус ёзувчиси Л.Толстойнинг куйидаги сўзларини эслаш фойдадан холи бўлмас: “Оддий насрий йўл билан ҳам фикрни аниқ ва равшан ифодалаш қийин. Шоир эса бунинг устига яна қофия ва вазн билан боғлангандир”⁸.

Хиромий “Чор дарвеш”и билан тожик-форсча “Чор дарвеш”⁹ ни чоғиштириб кўрамиз. Хиромий асосланган насрий вариантда¹⁰ қолипловчи ҳикоялардаги воқеалар кенг, баъзан тарқоқ берилиши билан бирга, унда Озодбахт бош қаҳрамон эмас, у пассив, ғариб, дарвешнамо одам сифатида намоён бўлади. Воқеалар маромида ёки ривожиде унинг таъсири сезилмайди. Қолипловчи ҳикоядаги воқеаларни Озодбахт эмас, балки унинг ўнг қўл вазири Равшанрой ҳаракатга келтириб туради. Ҳатто Озодбахтнинг ўзини ҳам “ғўшанишин”ликдан шу вазири қутқаради.

Хиромий қолипловчи ҳикоя марказига бош образ - Озодбахт-ни қўяди, шу ҳисобдан Равшанрой образига (бошқа вазирларга ҳам)асардан ўрин бермайди. Озодбахт образига актив фаолият бахш этади.

У бевосита ўз фикри- хаёли билан иш тутадиган кишига айланади. Насрий вариантда Озодбахтнинг руҳий ҳолати ва ғамгин кайфияти туфайли оғир тон ҳукмрон бўлса (асосан, қолипловчи ҳикоя кўзта тугилади), Хиромий достониде романтик руҳ ҳукмрон. Чунки насрий вариантда ҳамма масала Озодбахтнинг фарзандсизлиги ва унинг ана шу бахтсизлик йўлидаги ҳаракатларига боғланган бўлса, Хиромий бу масаладан иккинчи даражали воқеа сифатида фойдаланади ва жабрдийда тўрт дарвеш, хожаи сағпараст фожиасини очиш учун фойдаланади. Поэтик стилнинг кучли

⁸ “Литературная учеба”, 1938, № 11, стр.81.

⁹ Биз бу ерда Тожикистон Давлат нашриёти 1961 йилда нашр эгган “Чор дарвеш”ни кўзда тутамиз.

¹⁰ Бундан кейин шу вариантни насрий вариант деб юритамиз.

ҳис-ҳаяжонга, турли- туман бадий восита ва деталларга, вазн ва ритмга, қофия ва радифга оид барча талабларига риоя қилинганлиги сабабли, Хиромий дostonдаги қолипловчи ҳикоя насрий вариантдаги қолипловчи ҳикоядан мухтасар ва таъсирли чиққан.

Хуллас, Хиромийнинг асл манбага нисбатан ижодий ёндашганлиги қиссанинг қолипловчи ҳикоясидаёқ равшан кўринади.

Қолипловчи ҳикоядан бошланган бу ҳол асарнинг хотимасигача давом этади. Бу борадаги диққатга сазовор ўринларни биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи дарвеш саргузаштларида ва Озодбахт ҳикоясида ҳам яққол кўриш мумкин. Хиромий иккинчи дарвеш саргузаштини оммавий моментларини, исёнкорлик руҳини бўрттирган, асосий эътиборни халқнинг ҳақиқат ва адолатталаблигини, эрқларварлигини кўрсатишга қаратган. Бу моментлар насрий вариантда ҳам бор, аммо унда Хиромийдагидай оммавий кўринишга эга эмас. Мисол учун Беҳзодхон тасвирининг бир моментини олиб кўрайлик. Насрий вариантдаги воқеалар асосида Беҳзодхон ва унинг икки қулбаччаси туради. Хиромийда эса бу воқеада кўпчилик қатнашади:

Анинг орқасидан етиб кўп киши —
Ки, тобут кўтармоқ барининг иши¹¹.

Шаҳзоднинг ўлдирилиши маросими ҳам Хиромий асарида исёнкорлик руҳида баён этилган. Халқнинг жоҳил шоҳга бўлган муносабати бу ерда ўзининг ўзгача ифодасини топади. Насрий вариантда дарвеш тобут орқасидан эргашгандан кейинги воқеаларни аввал номаълум бир шахс, кейин Беҳзодхон бажаради. Хиромий асарнинг таъсир қувватини ошириш ва Беҳзодхон образига хос фазилатларни тўлиқ гавдалантириш учун номаълум шахс “нагрузка” сини ҳам Беҳзодхонга юклайди.

Хиромийнинг ижодкорлиги қаҳрамонлар характерини шакллантириш, асар композициясини қайта қуриш, образлар системасига ўзгартиришлар киритиш билан бирга, қиссанинг сюжет линиясига янгиликлар қўшиш, портрет ва тасвирни ёрқин чизиш, оригинал поэтик воситалар топиш, персонажлар нутқини ривожлантиришда ҳам, асарнинг умумий руҳига ҳалақит бермайдиган ёки қимматини туширмайдиган ўринларини тушириб қолди-

¹¹ Хиромий. Чор дарвеш. Тошкент, Ўз Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1960, 90-бет. “Чор дарвеш”га тааллуқли бошқа шеърини парчалар ҳам шу нашрдан олинади.

риш (бу ҳол кўпинча тўртинчи дарвеш саргузаштида кўринади), баъзи образларни сюжет оқимидан чиқаришда ҳам кўринади.

Хиромий “Хожазода”нинг гўзаллигини ва унинг бу ҳусну latoфатига Нишопур аҳлининг маҳлиё бўлганлигини шундай гўзал тасвирлайдики, бундай дилкаш мисралар насрий вариантда умуман учрамайди:

Улус доғи бошига қилди ҳужум,
Анингдекки, ой атрофида нужум.
Кириб келди шаҳр ичра нодир ўғул,
Дегил Миср аро бўлди Юсуф духул.
Йўлига халойиқ эрур нақдрез,
Солиб шаҳар аро буль ажаб рустохез.
Юзида кўринган чапу рост хол,
Гулистон аро неча мушкин ғизол.
Икки наргиси маст ҳам сурмаранг,
Магар чекди тасвирин аҳли фаранг.

Хиромий ўз даври шароитидан келиб чиқиб, хотин-қизлар эрки ва уларнинг жамиятда тутган ўрни масаласига алоҳида эътибор беради. Уларни насрий вариантдагига нисбатан актив қилиб яратади. Бунга вазирнинг қизи томонидан амалга оширилган ишлар далил бўла олади.

Шуни айтиш лозимки, Хиромийнинг “Чор дарвеш” хотимасини тўртинчи дарвеш саргузаштига қўшиб юбориши муваффақиятли чиқмаган. Маълумки, қолиплаш композицион усулида яратилган асарларда қолипловчи ҳикоя асарнинг муқаддимаси ўрнида қандай аҳамиятга эга бўлса, хотимада ҳам шундай аҳамиятга эгадир. Уни сунъий тарзда бирлаштириш асарнинг аҳамиятини камайтиради ва воқеалар мантиқига мос тушмайди.

Хиромий достонининг бутун руҳи яхшилик, адолат, поклик, тўғрилиқ, мардлик, қардошлиқ, дўстлик, гуманизм сингари умумбашарий аҳамиятга эга бўлган фазилатларни улуғлашга, золимлик, фирибгарлик, низо, тож-тахт учун кураш, разиллик каби ғайриинсоний сифатларни қоралашга қаратилган.

Қолипловчи ҳикоянинг марказида ҳаётдан, жамиятдан норозилик мотивлари ва шу бўғиқ муҳитнинг иллатларини фош этувчи конкрет ҳаётий воқеалар ётади. Бу гоё тўрт дарвешнинг қарашлари, тақдири, орзулари билан ўзининг ҳаққоний ифодасини топади. Ҳар бир саргузашт конкрет гоёга эга бўлиб, бу гоё ҳам у ёки бу йўл билан қолипловчи ҳикояда олға сурилган қиссанинг бош идеясини тўлдиришга хизмат қилади.

“Чор дарвеш”нинг қолипловчи ҳикоясида фарзандталаб Озодбахт зиёратга чиқади ва мазор устида ғамзада тўрт кишини кўриб қолади. Озодбахт уларни қароқчи деб ўйлаб тонггача кузатади. Булар фалақдан ситам, алам кўрган тўрт дарвеш эди. Шу кеча бошқа дарвешларнинг талаби билан биринчи ва иккинчи дарвеш ўз саргузаштларини ҳикоя қилади.

Биринчи дарвеш саргузашти марказида аҳд ва вафо ғояси туради. Бу проблема Малика, Кал ва Яман шаҳри савдогари ўртасида бўлиб ўтган воқеалар давомида ечилади. Шунга боғлиқ ҳолда шахсиятпарастлик, эгоистлик, молу мулк учун кураш каби масалалар тасвирланиб, унга хос бўлган разил хусусиятлар ва сифатлар фош этилади.

Иккинчи дарвеш ҳикоясида эса тахт, мансаб учун ўз фарзандининг бахтсиз бўлиши ва жиянининг ҳалокатига сабаб бўлган нонкўр шахсни қоралаш ва тузни оқлаш учун жонини фидо қилган шахсни улуғлаш ғояси ётади. Шу орқали мақсадга интилиш ва бу йўлдаги ғовларни енгиш, соф севгини ёқлаш каби масалалар ҳам ёритилади.

Озодбахт саргузаштининг марказида ҳақиқатни ёқлаш ва ноҳақликни қоралаш масаласи туради. Ана шу бош ғоя атрофида мағрурлик, мақтанчоқлик, нодонлик, мол- мулкка хирс қўйишлик, хотин-қизларни камситиш каби салбий сифатлардан нафратланиш, камтарлик мулоҳазакорлик, билимдонлик, ишбилармонлик, мақсадга интилиш сингари ижобий сифатлардан ўрнак олиш лозимлиги олға сурилади.

“Хожаи сағпараст” саргузаштида нонкўрликни қоралаш, яхшиликни улуғлаш бош масала ҳисобланади. Саргузашт асосида “бировга қазмагин чоҳ, ўзинг тушгайсан ногоҳ” мақоли туради ва ундаги барча воқеа-ҳодисалар шу фикрни тасдиқлашга қаратилади. Тўғрилиқ, ҳақиқат, яхшилик баъзан эгилса ҳам, аммо ҳеч қачон синмаслиги ифодаланиб, ўзаро ҳамкорлик, дўст-биродарлик қадрига етиш, қардошлиқ каби масалалар, ниҳоят, одамга дўст бўлиши керак, деган ғоя ўз даври савиясига кўра, асосан, реалистик, баъзан фантастик воқеалар негизида тасвирланган.

Учинчи дарвеш саргузаштига ҳиммат ва саховат ғояси асос қилиб олинган. Бу ғоя Форс, Нимрўз шахзодаларининг саргузаштлари ва Маликаи ол- Бармак воқеаси асосида ечилган. Муаллиф ана шу саргузаштдаги Маликаи ол-Бармак ҳикоясида ўзининг идеал ҳоким, мамлакат, тузум ҳақидаги фикрларини олға суради ва ўз даври ҳукмдорларини Басра шаҳрида ўрнатилган тартиб -интизомдан,

Маликаи ол-Бармак саховатидан, адолатидан ўрнак олишга чақиради.

Қиссанинг хотимаси қисқа бўлиб, унда дostonдаги воқеа-ҳодисалар ечими баён этилади. Озодбахт ўғил кўради. Париларнинг улуг шоҳи Малик Шоҳбоз ёрдамида дарвешлар ҳам муродмақсадига етади.

“Чор дарвеш” дostonидаги образлар ижобий ва салбий образлар гуруҳига бўлинади. Ижобий образлар турли халқ, мамлакат ва миллат фарзандлари бўлишига қарамай, бир-бирини яхши тушунади. Миллий адоват, дин, мазҳаб, мамлакат айирмачилигини билмайди. Бир-бирини ҳимоя қилиш, оғир кунларда қўмаклашиш, умумий мақсад йўлида ҳамфикрлилик кўрсатиш улар характеридаги муҳим фазилатлардир.

Бу қаҳрамонлар кўпинча шоҳлар, шаҳзодалар, маликалар, савдогарлар ва амалдорлар табақасидан бўлишига қарамай, улар ўзи яшаётган тузум ва замон билан келиша олмайдиган, адолат ва бахтни, пок севги ва чин муҳаббатни қўмсаган ва шу йўлда бутун ҳаётини сарф этган юксак идеалли кишилардир. Ижобий образлар воситасида мавжуд жамиятдаги иллат ва нуқсонлар фош этилади, инсоннинг эркин ўсиши ва яшашига тўсиқ бўладиган урф-одатлар, қонун-қоидалар, тартиблар рад этилади.

“Чор дарвеш”даги ижобий образлар традицион образлар ҳисобланса ҳам, улар қатор индивидуал характерлари ва маънавий, жисмоний баркамоллиги билан ўз салафларидан фарқ қилади. Бунинг устига, уларнинг ҳар бирини Хиромий қалб кўри билан иситган, шоирлик таланти билан сайқал берган, уларга ўз даври руҳини сингдирган.

Озодбахт- дostonнинг бош қаҳрамони. У бутун асар давомида қатнашиб, қиссадаги воқеа-ҳодисаларга, бошқа образлар тақдирига актив аралашади.

Дostonда Озодбахт ҳаётидаги барча воқеалар ҳикоя қилинмайди, балки энг муҳим моментлар, намуна бўладиган ўринлари баён этилади. Унинг таржимаи ҳоли, давлатни бошқаришдаги тутган ўрни, халқ билан муносабати, кўшни мамлакатлар билан алоқаси қиссанинг дастлабки саҳифаларида шундай тасвирланади:

Шаҳе бор эди оти Озодбахт —
Ки, Қустанания анга пойтахт.

Ажаб шоҳи ҳашматпаноҳ эрди ул,
Раият уза подшоҳ эрди ул.
Хазойину молиға ҳад йўқ эди,
Дафойиниға ҳам адад йўқ эди.
Неча қаръяу кишвару ҳам билод,
Бўлур эрди ҳукмиға уқдакушод.
Ҳама ваҷҳдин гарчи дилҷам эди,
Валеким шабистон бешам эди¹².

Шоир Озодбахт сиймосида адолатли, халқпарвар, олийҳиммат ҳукмрон образини талқин этади. У Озодбахт характеридаги илғор томонларни бўрттириб беришга ҳаракат қилса ҳам, барибир, реал тарихий ҳақиқатни, ҳукмронлар характеридаги салбий сифатларни бутунлай чеклаб ўтолмайди.

Маълумки, тузум ҳамма қонун-қоидалари бўйича шоҳлик мансаби авлоддан-авлодга ўтади. Достонда талқин этилишича, Озодбахт бахтсиз, чунки унинг фарзанди йўқ.

Хиромийнинг ўзи ҳам ўша жамият кишиси бўлганлиги сабабли Озодбахтнинг мақсадини- тахтни отадан ўғилга мерос қолишини қонуний ҳисоблайди:

Кишидан агар қолмаса бир халаф,
Не тонгим, бўлур молу мулки талаф¹³.

Озодбахт мурод-мақсадига камбағалларга хайр-саҳоват қилиш, мазорларни зиёрат этиш билан эришмоқчи бўлади. Шу мақсадда у камбағал, бечораларга ошу нон, яланғочларга тўн бериб, улардан дуо олади.

Қунлардан бир кун Озодбахт мазорда дарвешлардан иккитасининг саргузаштини тинглаб, кейин келиб тахтга ўтиради. Саргузаштлардан дарвешларнинг замондан, муҳитдан норози, бахт изловчи кишилар эканлиги маълум бўлади. Дарвешлар руҳидаги бундай кайфият Озодбахт руҳига мос тушади. Бу моментларда Озодбахт синчков, “кишварпаноҳ”, халқпарвар ҳукмдор сифатида намоён бўлади.

Озодбахт характеридаги ижобий фазилатлар иккинчи дарвеш ҳикоясидан кейин, Озодбахт саргузаштидан олдин келтирилган ёрдамчи муқаддимада ҳам тасвирланади. Шоҳ тахтга ўтиргач,

¹² Ўша асар, 3-бет.

¹³ Ўша асар, 4-бет.

дарвешларни саройга олиб келиш учун маҳрамини юборади. Дарвешлар келгач, шоҳ улар билан яхши муносабатда бўлади, уларнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилади. Шоҳнинг хушкаломлиги, самимий муносабати туфайли дарвешлар шоҳ билан эркин муомала қила бошлашади. Шоҳлар ҳақида ёмон тасаввурда бўлган дарвешлар бу билан ҳам ўз саргузаштларини бошлайверишмагач, Озодбахт ўз саргузаштини ҳикоя қилади. Саргузаштда Озодбахт образи маълум даражада типик, реал, жонли берилган.

Озодбахт мустабид ҳоким ва халқпарвар шоҳ сифатида гавдаланган бу саргузаштда унинг юртига бошқа мамлакатлардан савдогар ва элчилар келадики, бу Озодбахтнинг чет мамлакатлар билан алоқада бўлганлигини кўрсатади. Бадахшонлик савдогар тортиқ қилган лаълни у ҳаммага кўрсатавергач, вазири нишопурлик Хожай сағпараст воқеасини эслаб, унинг бу одати мақтовга лойиқ эмаслигини айтади. Шоҳ вазирнинг бу гапини маъқул топмайди.

Шу ўринларда Озодбахт характери ўзининг раелистик аксини топиши билан бирга, у ҳукмдор сифатида ҳам гавдаланади. Унинг нутқи, гапириш тони ҳам шу типдаги ҳоким образини гавдалантиришга бўйсундирилган. Шуниси ҳам борки, Озодбахт фақат ўзиникини ҳақ деб, бошқалар фикри билан ҳисоблашмайдиганлар туридан эмас. Бу ҳол элчининг насиҳати билан ўлимга буюрилган вазирни зиндонга ташлаш воқеасида очиқ кўринади.

Вазирнинг қизи отаси айтган гапларнинг ростлигини исбот қилгандан кейин Озодбахт хатосини тан олиб, вазирга ҳам, Хожаяга ҳам илтифот кўрсатади.

Достон хотимасида Озодбахтнинг кўзланган мақсадига эришиши баён этилади.

Озодбахт характеридаги айрим томонларни дарвешлар ҳам қолипловчи ҳикоялардаги баъзи персонажлар (масалан, иккинчи ва тўртинчи дарвешлар ҳикоясидаги адолатпарвар шоҳ) тўлдиради.

Дарвешларнинг¹⁴ учтаси шаҳзода сифатида талқин этилган бўлса ҳам (биттаси савдогар), улар достонда оддий, камтар, саховатли, соф ишқ-муҳаббат ва одамийликни қадрловчи кишилар сифатида шарҳланади. Уларнинг мақсади ва вазифаси, тутган ўрни ва тақди-

¹⁴ Шунини айтиш керакки, “Чор дарвеш” қиссасидаги дарвеш сўзининг луғавий маъноси фақир, тасаввуф маслакларидан бирига мансуб киши, сўфий мазмунида эмас, балки ўз мурод-мақсадига етиш учун дунёни айланиб бахт ахтарган жаҳонгашта кишилар маъносида ишлатилган.

ри бир- бирига яқин бўлса ҳам, уларнинг ҳар бири ўз характер ва хусусиятига эга кишилардир. Дарвешлар бахт излаб, кўп мамлакатларда бўлсалар-да, бирор ердан нажот топа олишмайди, охири ҳаётдан безиб, ўзларини ҳалок этмоқчи бўлишади. Достонда Қўстантания шаҳри идеал орзулар амалга ошадиган маскан сифатида танланган. Тўрталла дарвеш ҳам тоғ тепасидаги донишманд чол маслаҳати билан Қўстантания боришади ва ўша ерда Озодбахт баҳонаси билан, сунъий тарзда бўлса ҳам, бахтга эришади. Дарвешларнинг келиб чиқиши ҳам бошқа-бошқа, элини ташлаб кетиш сабаблари ҳам ҳар хил. Масалан, биринчи дарвеш-садогарнинг ўғли, ватани Яман. У отасидан қолган меросни айш-ишратда тамомлаб синади, сингисининг ёрдами билан ишини юритиб, мамлакатдан чиқиб кетади. Иккинчи дарвеш эса Ажам мулкининг шаҳзодаси, ов баҳонаси билан тошда ўйилган дилбар суратини кўриб, ошиқ бўлади ва уни излаб йўлга чиқади. Учинчи дарвеш Форс мулкининг шаҳзодаси, у ўзига ҳотамтойликни касб қилиб олади. Унингча, дунёда ундан саховатли, одил шоҳ йўқ. Охири бир қаландарнинг таънаси билан Маликаи ол-Бармакнинг саховатини ўз кўзи билан кўриш ва қаноат ҳосил қилиш учун сафарга чиқади. Тўртинчи дарвеш Чин мулкининг шаҳзодаси. Отаси ўлгач, амакиси унга тахт ва қизини бермайди. Муборакнинг кўмагида муддаосига етиш учун йўлга чиқади. Хуллас, дарвешлар адолатпарастлиги, эрк ва ҳақиқат излаши ва замондан норозилиги масаласида бир-бирига яқин туради. Улар ҳар хил сабаб ва мақсад билан йўлга чиқсалар ҳам, қиссаларнинг сюжет линияси муҳаббат масаласида бир-бирига уланади ва шу масаланинг ҳал бўлиши билан яқунланади.

“Чор дарвеш”даги ижобий образларнинг ҳаёти, характери кенг очилган. Шунинг учун ҳам асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасигача Озодбахт ва тўрт дарвешнинг саргузашти ҳикоя қилинади. Саргузашт қаҳрамонларидан ташқари, қолипланувчи ҳикояларда ҳам бир қанча ижобий образлар бор. Чунончи, иккинчи дарвеш саргузаштидаги Беҳзодхон ҳақиқатпарварлиги, эркпарварлиги, гуманистлиги, ботирлиги, исёнкорлиги билан диққатни тортадиган образлардандир. У ёшларнинг мақсадини амалга ошириш йўлида уларга тўсиқ бўлган подшоҳга қарши курашади.

Беҳзодхон- халқ орасидан чиққан саркарда. Аммо у ҳар қандай шоҳнинг кўшинида хизмат қилавермайди. У адолатпарвар, халқпарвар шоҳ тарафдори. Бинобарин, шундай шоҳлар саройида хизмат қилиб, қобилият кўрсатади. Масалан, қатл этилган шаҳзода-

нинг отаси олижаноб одам бўлганлиги учун Беҳзодхон унга садоқат билан хизмат қилади, аксинча, шаҳзода амакиси салбий характердаги шоҳ бўлганлиги учун у тутган сиёсатга қарши чиқади. Беҳзодхон образидаги гуманистик хусусиятлар унинг ажамлик шаҳзода мақсадини амалга оширишда янада ёрқин кўринади. Ажам шаҳзодаси ҳам аламзадалардан. Шаҳзода ростгўйлиги ва кўрқмаслиги билан Беҳзодхонга ёқиб қолади. Беҳзодхон у билан маликани Ажамгача кузатиб қўяди.

Беҳзодхон образи ҳақиқатпарварлиги, ваъдага вафо қилиши, ёмонларга қарши курашиши, яхшиларни ҳимоя этиши билан дostonдаги ижобий образлар системасини бойитади.

Тўртинчи дарвеш саргузаштидаги Муборак Беҳзодхон қиёфасидаги баъзи томонларни тўлдиради. Муборак ҳам яхшиликка садоқат кўрсатадиган, ёмонликка қарши курашадиган киши. У ҳам доимо адолат, саховат, ҳақиқат, тўғрилиқ ва вафони ҳимоя қилади. Келиб чиқиши, саройда хизмат қилиши, аввал адолатли шоҳ хизматини кўнгилдагидай бажариши, у ўлгач мансабпараст шоҳ билан келишолмай, уни алдаб саройдан кетиши каби воқеалар уни Беҳзодхонга яқинлаштиради. Унинг ўзига хос алоҳида томонлари бор эди. Биринчидан, у Беҳзодхондай жанговар киши эмас. Шу сабабли у ёмон кўрган шоҳга қарши қурол билан кураша олмай, тахтни шаҳзодага Малик Содиқ орқали олиб бермоқчи бўлади, подшоҳни макр-ҳийла билан алдайди.

Муборакнинг ҳақиқатни тиклаш учун олиб борган кураши шаҳзодага кўрсатган садоқати ва унинг ҳаётида содир бўлган қийинчиликларни енгиш учун берган кўмагидан билинади. У бу ишларни шахсий манфаати учун қилган эмас. Унинг мақсади битта - у ҳам бўлса мамлакатда адолатни тиклаш, ҳақиқатни тантана қилдиришдир. Муборак ана шу фазилатлари билан “Чор дарвеш” дostonидан ўзига хос ўрин олган.

Озодбахт ҳикоясидаги вазир, фаранг элчиси ҳам ижобий образлар қаторига киради. Вазир образида донишманд, тажрибали, тадбиркор, кўпни кўрган давлат арбоби гавдаланса, элчи образида мушаҳадакор, аниқлик ва ҳақиқатни ҳимоя қилувчи киши образи гавдаланади. Бу образлар дostonда эпизодик характерда бўлса-да, Озодбахт ҳикоясида муҳим ўринда туради.

Ҳожаи сағпарастда жаҳонгашта, аламзада, жабрдийда, аммо яшаш ва кураш йўлини биладиган савдогар образи берилган.

Отаси вафот этиб, мерос тақсимланган кундан бошлаб Хожанинг бошига оғир кулфат тушади. Бу кулфатларнинг барчасига

унинг акалари сабаб бўлади. Акалари аввал Хожани яккалаб, уйдан ҳайдашади, меросдан маҳрум этишади. Хожа турли машаққатлар билан ўзини тиклаб олади. У тиришқоқлиги, пухталиги, зийраклиги, ишбилармонлиги билан иккала акасида ажралиб туради. Акалари эса ғаразғўйлик билан кун ўтказиб, бошқалар эвазига яшашга ўрганган кишилар. Улар шахсий манфаат йўлида қотилликдан ҳам қайтмайдилар. Меҳнат қилиш, бировга яхшилик кўрсатиш каби хислатлар улардан йироқ. Хожа уларни бир неча марта ўлимдан сақлаб қолишига қарамай, улар Хожани ҳалокатга гирифтор этадилар. Аммо Хожа ити ва бошқа кишилар кўмагида омон қолади. Охири у акаларини тутиб қафасга солади.

Бу билан мавжуд тузумга хос “инсон-инсонга душман” деган разил ахлоқ фош этилади. Мавжуд тузум, унинг ахлоқ қоидалари ҳатто туғишганлар ўртасига ҳам нифоқ солганлиги кўрсатилади.

Хожанинг саргузаштида ит инсонга вафодор қилиб кўрсатилади. Итнинг вафоси туфайли унга катта эътиқод қўйган Хожа Сағпараст деган лақаб орттиради.

Достонда тўрт дарвешни ўлимдан сақлаб, Қустантанияга жўнатган донишманд чол образи ҳам берилган. Бу образни, гарчанд у муқаддима ва хотимада қатнашмаса ҳам, асардаги характерли образлардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Чунки у дарвешлар тақдирининг ечилиши, уларнинг Озодбахт билан боғланиши ва мақсадга эришишини таъминлайди. Хизрнамо чол образи ўзбек халқ эртақларида ҳам кўп учрайди¹⁵.

“Чор дарвеш”да хотин-қизларга катта ўрин берилган. Шуниси мақтовга лойиқки, “Чор дарвеш”даги деярли барча хотин-қизлар образи ижобий қаҳрамонлар галереясига киради. Улар олий мақсадли, юксак ахлоқли, ҳақиқатпарвар, адолатпарвар кишилар сифатида тўғрилиқ, дўстлик, гуманизм, софликни улуғлайди, ишқ-муҳаббатни ҳар нарсадан пок тутади, эркин, бахтли ҳаётни қўмсайди, разолатни қоралайди. Достондаги хотин-қизлар ҳақиқат йўлида ота-онани ҳам, сиёсат ва тузумни ҳам ҳисобга олмайдилар. Қасд қилганлардан ўч оладилар, йўлига ғов бўлганларга қарши курашадилар, муҳаббатни поймол этганларга омонлик бермайдилар. Улар асарнинг энг муҳим, ҳал қилувчи образлари сифатида бутун асар бўйлаб ягона занжир ташкил этади.

Биринчи дарвеш ҳикоясидаги малика покликни қадрлаши би-

¹⁵ М.Афзалов. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1964, 48-49-бетлар.

лан дostonдаги бошқа хотин-қизлардан ажралиб туради. У малика бўлса ҳам, одамларни яхши-ёмонга, бой-камбағалга, шоҳ-дарвешга бўлмайди. Ҳаммага бир хил назар билан қарайди. Севгини инсон ҳаётидаги энг муҳим масала деб тушунади. Одамгарчиликни севгининг қадрига етиш деб белгилайди.

Хиромий маликани “гул хирмани”, “хўблик маҳзани”, “хўблар сарвари” деб таърифлайди, ҳусн ва латофатда тенгсизлигини ҳам қисқа, аммо мазмундор мисраларда гавдалантиради, портретини мукаммал яратишга ҳаракат қилади.

Иккинчи дарвеш саргузаштида ҳам бош қаҳрамонлардан бири хотин-қизлардандир. У ҳам Хиромий дostonларидаги “чархи хунрез” дастидан балога гирифтор бўлиб, мақсадига эриша олмаганлардан. У шоҳнинг қизи бўлиши, муҳаббат, инсонийликни улуглаши билан биринчи дарвеш саргузаштидаги маликага ўхшаса, масалаларга актив аралашishi, ишқ ва ҳақиқат йўлида отасига қарши бориши, ҳаётнинг мураккаб йўллари сабот билан босиб ўтиши билан ундан фарқ қилади.

Маликанинг фожиали тақдири адабиётимиздаги Лайли, Ширин, Зухралар тақдирига ўхшайди. Хиромий Малика образи билан XIX асрдаги минглаб бахтсиз қизлар фожиасини ҳикоя қилган. Қиссада, бир томондан Маликанинг ҳусн- латофатда тенгсизлиги мақталса, иккинчи томондан, унинг “қора” тақдири ҳикоя қилинади. Бу қарама-қаршилик китобхон қалбини тирнаб, унда мавжуд тузум ва унинг қонун- қоидаларига қарши қаҳр-ғазаб ўтини алангалатади.

Отаси, тахтини қўлимдан тортиб олмасин, деб қизининг севгилисини аввал қафасга солади, кейин ўлдиради.

Озодбахт ҳикоясида вазирнинг қизи “Чор дарвеш” қиссасидаги энг мукаммал образлардан саналади. Унда энг илғор фазилатлар мужассам этилган. У жасоратли, қатъийлиги, донолиги билан асардаги бошқа хотин-қизлардан фарқ қилади, улардаги бўш томонларни тўлдирди. Қиссада унинг ўрни, асосан, Озодбахт томонидан бўлган хатони тузатиб, адолатни тиклашда кўринади. Ҳикоянинг асосида ҳам ана шу воқеа туради. У қиссада ҳақиқатни тиклаш учун курашувчи инсон, хўрланган отаси олдида ўз бурчини ўтовчи фарзанд сифатида гавдаланади. Унинг характеридаги барча ижобий фазилатлар, фаолиятидаги муҳим хислатлар, ақл ва тафаккур дostonдаги ана шу масалани амалга оширишга бўйсундирилган.

Баъзи бир руҳонийлар хотин-қизларни камситган, уларни за-

ифа, ожиза деб билган ижтимоий шароитда шоирнинг аёллар ҳақида шундай дадил фикрлар баён қилишининг ўзи ҳам бир жасорат эди.

Учинчи дарвеш ҳикоясида Маликаи ол-Бармакнинг саховати, одиллиги, халқпарварлиги, давлатни идора этишда жорий этган услуб ва тадбирлари ҳақида сўз боради. Шоир у бошқараётган мамлакатни XIX аср ҳукмдорларига намуна қилиб кўрсатади, уларни маликадан ўрнак олишга чақиради. Маликаи ол-Бармак образи ўзбек хотин-қизларининг маънавий ўсишида маълум тарбиявий роль ўйнаган десак, хато қилмаган бўламыз.

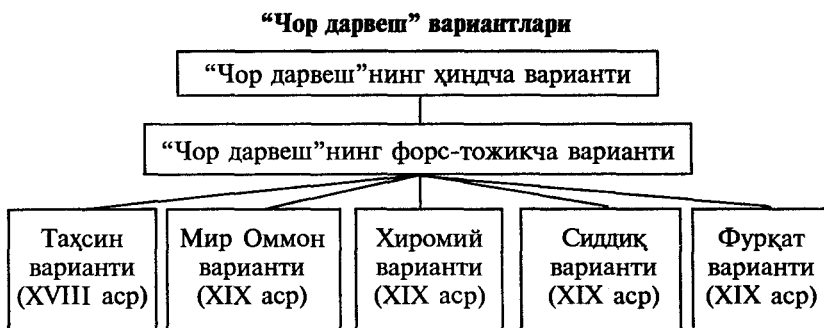
Шундай қилиб, Хиромий “Чор дарвеш”даги қатор образлар орқали ўзининг илғор қарашларини, орзу-умидларини бадиийлаштирди. Бу билан жаҳолат ва нодонлик ботқоғига улоқтирилган халқни ҳақиқат, эрк ва адолатни ҳимоя қилишга даъват этди.

Достондаги салбий образлар мансабпараст, жоҳил, адолатсиз подшолар, разил, хоин вазирлар, халқ қонини зулукдек сўрувчи қози ва муфтилар, ёсумон кампирлардир. Инқирозга йўл тутган жамиятнинг энг салбий томони ва хусусиятлари ана шуларда мужассамлашган. Салбий типдаги образлар ижобий типдаги образлар сингари маҳорат билан яратилган бўлиб, улар ҳам Хиромий талантининг меваси ҳисобланади. Шу сабабли достонда олға сурилган масалаларнинг ўнгай ҳал этилишида улар алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунки салбий образларнинг фаолиятсиз, кураши ва ҳаракатсиз ижобий образларни тўла тасаввур этиб бўлмайди. Асарда олға сурилган масалалар ҳам ана шу икки типдаги образларнинг ўзаро тўқнашуви ва кураши асосида ҳал этилган.

Шуни айтиш керакки, қиссада салбий образлар ижобий образларга нисбатан кам иштирок этади. Баъзилари эса маълум даражада бир-бирини тақрорлайди ёки бир мақсадга эга.

“Чор дарвеш”да мансабпараст, жоҳил, қотил шоҳларнинг образи бирмунча типик, реал гавдаланган. Бу типдаги шоҳларнинг хатти-ҳаракати, тутган сиёсати қиссадаги ижобий образлар томонидан зарбага учрайди. Улар катта мавқе ва имкониятга эга бўлишига қарамай, бузуқ ният ва планларини амалга ошира олишмайди. Маънавий тубан шоҳлар образини иккинчи ва тўртинчи дарвеш саргузашти мисолида янада яққол кўриш мумкин. Улар разилликда бир-биридан қолишмайди. Одамгарчилик, мурувват, шафқат деган нарса уларга ёт. Шахсий бахтлари учун, тахт учун барча ёвузликларни ишга солишга қодир кишилар.

Масалан, иккинчи дарвеш ҳикоясидаги шоҳ тож-тахт учун жияни - акасининг ўлимини ўлимга ҳукм этади, ўз қизи ва жияни ўртасидаги муҳаббатга ғов бўлади, унга ишониб мамлакатни топширган акасининг васиятига қарши иш тутати. Халқнинг талаб ва интилишларини ҳисобга олмайди, тахтни қўлдан бермаслик учун янги-янги макр-ҳийлалар (масалан, жиянини жинни деб эълон қилиш, уни қафасга солиб қўйиш) ишлатади. Мақсадини амалга ошириш учун ёсуманларни ишга солади. Ана шу хусусиятларнинг ҳаммаси тўртинчи дарвеш саргузаштидаги шоҳга ҳам хосдир.

Иккинчи дарвеш ҳикоясидаги вазир, ёсуман кампир, биринчи дарвеш саргузаштидаги Қал, муғанний қиз, табиб, учинчи дарвеш ҳикоясидаги жўғи ҳақим, Хожай Сағпараст қиссасидаги Бандар шоҳи ўтмиш жамиятнинг чағир тиканларидир. Шуниси диққатга сазоворки, уларнинг ҳаммаси тегишли жазога тортилади.

“Чор дарвеш”нинг учинчи, тўртинчи дарвеш саргузаштлари ва хотимасида жин, парилар каби илоҳий кучлар қатнашса ҳам, улар асарнинг умумий руҳига, воқеа- ҳодисаларнинг бориши ва ҳал этилишида асосий рол ўйнамайди.

Улар ҳамма соҳада ўзини инсон олдида кучсиз, муте ҳис қилади. Инсон туфайли ўз мақсадини амалга оширмоқчи бўлишади. Масалан, тўртинчи дарвеш саргузаштидаги Малик Соддиқ мақсадига шу қиссанинг бош қаҳрамони Чин шаҳзодаси орқали эришмоқчи бўлади.

Учинчи дарвеш саргузаштидаги пари ўз идеалини шу ҳикоя қаҳрамони бўлмиш форс шаҳзодасидан топади. Шу билан бир қаторда, одамларга ёмонлик қилмоқчи бўлган дев, жин, парилар қилган гуноҳига яраша жазоланади. Шунини ҳам айтиш керакки,

Хиромий асосланган вариант, бошқа соҳаларда бўлганидек, дostonнинг образлари системасига ҳам таъсир қилган.

Юқорида кўриб ўтилган масалалар “Чор дарвеш” достони халқ манфаатини кўзловчи, идеалларини ифода этувчи асар эканлигини тасдиқлайди.

“ТЎТИНОМА”

Бу асар ҳам Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган машҳур қиссалардан ҳисобланади. Унда Шарқ халқлари оғзаки ижодининг энг яхши намуналари тўпланган. Ғоявий ва бадий томондан етук ҳисобланган бу обида кўплаб санъаткорлар диққатини ўзига тортган. Бу қисса материали заминида улар ўз дунёқарашларини, орзу-истакларини баён этганлар. Хиромий ҳам “Тўтинома”га қўл уриб, унга янгича нафосат бахш этди.

Жаҳон адабиётида Хиромийгача Нахшабий, Қодирий, Ҳайдарий, Латифий сингари атоқли санъаткорлар ҳам “Тўтинома”га мурожаат этиб, уларнинг барчаси таржима асар эмас, балки шу асар сюжети асосида янги оригинал дoston яратишга ҳаракат қилганлар¹⁶.

Хиромий Шарқдаги кўп халқлар орасида кенг тарқалган “Тўтинома” билан ўзбек халқини таништиришни мақсад қилиб, бу вазифани шараф билан адо этди. Унинг ёзишича, “Тўтинома”ни дастлаб ҳинд тилида Амир Хисрав Деҳлавий битган:

Чун Амир даҳрдан кетиб эрдилар,
Ҳинд алфозиға битиб эдилар¹⁷.

Шоирнинг таъкидлашича, у ўз “Тўтинома”сини Нахшабий варианты заминида, Нахшабий эса Амир Хисрав Деҳлавий асари асосида яратган.

Нахшабийким, анга етиб эрди,
Форсий тилда нашр этиб эрди.

¹⁶ Қаранг. Ҳинд эртақлари. Тошкент, Ўздавнашр, 1956, 3-96-бетлар. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида 7428,1324,7589 инвентар рақамлари остида Латифий тахаллусли шоирнинг қўлёзма “Тўтинома”-си бор. Бу шоир ва унинг асари ҳақида ҳозирча бир нарса айтолмаймиз. Б.Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Тошкент, “Фан” нашриёти, 104-123-бетлар.

¹⁷ Хиромий. Тўтинома, қўлёзма, 6-бет.

Ман ҳам анинг сўзига азм этдим,
Тўти алфози бирла назм этдим.¹⁸

Ҳозирча Хиромийнинг бу фикрини тасдиқлайдиган аниқ далиллар йўқ. Эҳтимол, “Тўтинома” ҳам тўла бўлмаган маълумотлар асосида, “Чор дарвеш”дек, Хисрав Деҳлавийга нисбат берилган бўлса керак. Ҳар ҳолда Хиромийнинг бу маълумоти аниқлик ва изланишни талаб этади.

Хиромий ҳам, “Тўтинома”ни қайта ишлаган салафлари сингари, мазкур асарни ўз ҳолича назмга солишни мақсад қилган эмас. Шоир “Тўтинома”даги ҳикоялар воситаси билан “ўзга нав хангома солиш”, шулар воситасида юрак дардларини баён этишни орзу қилган эди:

Ким бу дафтар йўлига қилдим азм,
Тўти алфозини этай деб назм,
Ки савод ўлса неча афсона,
Боқса гоҳ хешу гоҳ бегона¹⁹.

Хиромий шундай катта мақсад йўлида, Гомернинг машҳур “Одиссея” дostonидек йирик ҳажмли асарни яратди.

Шоир Хиромий ҳам салафлари каби “Тўтинома”ни кўп томондан қайта ишлаган ҳолда ўз она тилида яратди. Аммо Хиромий ўзи асосланган вариантга нисбатан асарнинг сюжет йўналишини маълум даражада мураккаброқ қилиб қайта қурган. Фабулага эса янгича зеб-зийнат берган. Хиромий асарнинг архитектуроникасини ҳам маълум даражада қайта ишлаган. “Тўтинома”даги баъзи ҳикоялар XIX аср шароитига, талабига, шоир ташвиқ этадиган ғояларга мос тушмаганлиги учун уларни чиқариб ташлаб, ўрнига мақсадга мувофиқ келадиган бир неча янги ҳикоялар киритган. Айрим ҳикояларни бир ҳикояга бирлаштирган. Баъзиларининг сюжет оқими кенгайтириб, воқеаларни ривожлантирган. Баъзи бир ҳикояларни эса кўзланган мақсадга мувофиқ икки ҳикояга айлантирган. Хиромий хизмати текстларга кенг баён беришда ҳам, персонажлар ўртасидаги диалогларни бойитишда ҳам яққол намоён бўлади. Хусусан, Тўтининг бекаси билан қилган суҳбатлари асосий қиссада бирмунча кенгайтирилган. Асосланган вариантдаги кўп

¹⁸ Хиромий. Тўтинома, қўлёзма, 6-бет.

¹⁹ Ўша қўлёзма, 3-бет.

изохталаб ўринлар тўлдирилган, конфликтларнинг бўш жойлари кескинлаштирилган. Хиромий қахрамонлар психологиясини ҳам миллийлаштиради, улар ўзбекча урф-одатлар, анъаналар билан иш кўради, яшайди. У маккор, эҳтиёткор, ўзига бино қўйган Тўтининг ва соддадил, ҳиссиётли, қаноатсиз Хужастанинг характери бирмунча ёрқин, дилбар қилиб яратади. Шунингдек, номлар, воқеалар, деталлар, предметлар, рақамларнинг ўзгартирилиши, уларнинг ўзбекчалаштирилиши ҳам Хиромийнинг бу асарни қайта ишлаганлигига гувоҳ бўлади.

“Тўтинома” Хиромийнинг, айтиб ўтганимиздек, энг катта достони ҳисобланиб, 12 мингдан ортиқ мисрани ўз ичига олади. У қолипловчи, хотималовчи, қолипланувчи ҳикоялардан таркиб топиб, бу қиссаларда ахлоқ-одобга оид турли-туман воқеа-ҳодисалар илгари сурилади. Шоир бу ҳикоялар билан софлик, тўғрилик, тотувлик, ўзаро ишонч каби ғояларни ташвиқ этади, одамийликка ёт бўлган хусусият ва сифатларни қоралайди. Бу масалалар Тўти, Хужаста, Маймун образи орқали бирмунча кенг ва таъсирчан ифода этилган. Ҳикояларнинг кўпчилиги, уларда турли-туман ғояларнинг ташвиқ этилиши, образларнинг хилма-хиллиги нуқтаи назаридан “Тўтинома” Хиромийнинг бошқа дostonларига нисбатан бирмунча мураккаб, кенг планли достони саналади:

Соқие, тут яна майи гулгун,
Нечакиман манзилим зиёда узун,
Ҳар қадамға етур, манга бер жом,
Маст ўлуб айлайин бу йўлға хиром.
Эй муғанний, баланд айла мақом,
Тутмағил бир мақом аро ором.
Сен чаларға қўлинға олғил соз,
Мен қилай тўти қиссасин оғоз²⁰.

“Тўтинома” нинг қолипланувчи ҳикоясида вафо ва садоқат проблемаси олға сурилган. Бу масала бутун дostonнинг бош ғояси бўлиб, Тўти томонидан келтирилган барча ҳикоя, масал ва қиссалар шу ғояни асослаш, исботлашга қаратилган. Маймун билан Хужаста ўртасида бўлиб ўтган воқеа бу мотивни реал ифодалашга восита ролини ўйнаган.

Ҳикоя қилинишича, ҳинд савдогари Муборак узоқ фарзандсизликдан кейин ўғил кўради. Унга Маймун (Бахтиёр) деб ном

²⁰ Ўша қўлёзма, 7-бет.

қўйишади. Маймун ўн саккиз ёшга етгач, уни Хужаста (қутлуғ, - муборак) деган қизга унаштиришади. Келин билан куёв фароғатли, хушнуд ҳаёт кечира бошлайди. Кунлардан бир кун Маймун бозорга чиқиб, бир жуфт тўти сотиб олади. Тўтилар унга агар денгиз сафарига чиқса, катта фойда орттириб келишини айтади. - Бу таклиф Маймуннинг хаёлини бузади ва сафарга тайёргарлик кўра бошлайди. Бу ҳақда Хужастага хабар беради. Хужаста қаршилик кўрсатади. Аммо Маймун Хужастанинг илтижоларини ҳисобга олмай, сафарга чиқади.

Хужаста Маймунни узоқ кутади. Аммо у тез қайтмайди. Ёлғизлик балоси Хужастага ўз кучини кўрсатади. Бир куни у кўчадан ўтаётган ёш йигитни кўриб, ошиқ бўлиб қолади. Хужаста ҳам йигитга маъқул тушади. Ҳар икки томондан даллола (совчи) кўйилади. Охири Хужаста Бекваччанинг уйига боришга ваъда беради. Шундан сўнг рухсат сўраш учун у мода тўтининг олдига боради. Унга арзу ҳолини айтади. Мода тўтидан рад жавобини олгач, уни ўлдиради ва эркак тўтининг олдига боради. Эркак тўти Хужастани бу йўлдан қайтариб бўлмаслигини ҳисобга олиб, унинг мақсадини амалга ошириш учун қўлидан келганча кўмаклашишга ваъда беради. Мабодо бу ишдан эринг хабар топса, унда тўти савдогарга насиҳат қилиб, хотини билан уни яраштириб қўйганидай, сени ҳам эринг билан яраштириб қўяман, дейди.

Хужаста бу ҳикоянинг тафсилотини сўрайди. Тўти ҳикоясини айтади ва ҳикоя тугагандан кейин Хужастага ошиғи ёнига кетишига рухсат беради. Аммо шу пайтда тонг отиб, Хужаста боролмай қолади. Кечқурун у яна Тўтининг олдига келади. Тўти қолипловчи ҳикоя талабига мувофиқ Хужастани аҳд ва вафога чақирадиган бошқа бир ҳикояни айтади. Ҳикоя тугаши, Хужастага рухсат этилиши билан яна тонг отади. Хуллас, бу ҳол 52 кеча давом этади ва худди шундай тарзда такрорланади. Маймун сафардан қайтиб, бўлган воқеани Тўтидан эшитгач, Хужастанинг жавобини беради, Тўтини озод этиб, танҳо ҳаёт кечира бошлайди.

Тўти айтган қиссаларда дostonнинг асосий ғоявий мотивлари ўз ифодасини топади. Чунончи 5- ҳикояда вафо ва ишонч ғояси ётади. Бу ғоя бир-бирини ҳурмат қилувчи вафодор оила билан бир-бирига ишонмовчи вафосиз оила мисолида атрофлича талқин этилади. Эру хотин ўртасида тотувлик, ишонч, ҳурмат бўлса, вафо мустаҳкам бўлади, унга ҳеч ким раҳна сололмайди, деган хулоса чиқарилади. Ўринли қўлланилган чоғиштириш усули ҳикоя марказидаги масаланинг моҳиятини ечишда муҳим роль ўйнаган.

Ҳикояда айтилишича, ўтган замонда бир Лашкари бўлган экан. Хотини ниҳоят чиройли бўлганлиги сабабли у ҳеч ким билан ошно бўлмас, бирон ишнинг қулоғини тутмас экан. Натижада, у камбағаллашиб қолади. Бир кун хотини унга “Жўги ва унинг завжаси” ҳақидаги қиссани айтиб, ишончсизликнинг моҳиятини тушунтириб беради. Шундан кейин Лашкари ўз элининг шаҳзода-си билан сафарга чиқади. Сафар муддати чўзилади. Шаҳзода Лашкари хотинини нопокликда айблади ва сўзини амалга оширишга ҳаракат қилиб кўради. Лашкари хотинининг ўз эрига садоқати туфайли Шаҳзоданинг мақсади амалга ошмайди. Ҳикоя шаҳзоданинг шарманда бўлиши билан якунланади.

Шундай қилиб, ҳикояда Лашкари хотинининг гўзал фазилатлари чин муҳаббат эгаси эканлиги, эрига садоқати характерли мисоллар билан исботланади. Унинг ўринли маслаҳатлари, ишонччи оқлагани ва самимий эътиқоди туфайли ёмон ҳаёлларга ўралиб қолган эри ҳам қайта тарбияланади. Ўзига қасд қилганларни у ақл ва тафаккур кучи билан маҳв этади. Ҳикоя хотимасида хотин-қизларга паст назар билан қаровчиларнинг (шаҳзода мисолида) фош этилиши ҳам асардаги диққатга сазовор ўринлардан биридир.

Шу ҳикоя таркибига кирган “Жўги ва унинг завжаси” ҳақидаги ҳикоя орқали эса қайси оилада ўзаро ишонч, эътиқод, садоқат бўлмаса, бундай оилада софлик ва вафо, ишонч ва садоқат бўлмайди, деган фикр илгари сурилади. Жўги хотинига ишонмаганлиги учун, унинг хотини қасддан 100 киши билан алоқа қилади. Бу ёрдамчи ҳикоя Лашкари ва унинг хотини ҳақидаги қиссанинг моҳиятини кенгроқ тушунишга кўмаклашади. Бош ҳикояда муҳаббат, ишонч ва аҳдга вафо қилганлар улуғланса, ёрдамчи ҳикояда шу фазилатларга эга бўлмаганларнинг қисмати очилади.

Ҳикоянинг кимга, нима мақсадда айтилаётгани, қайси замонда ёзилгани ҳисобга олинса, унинг тарбиявий қиммати янада ошади. Китобхонга маълумки, ҳикояда тингловчиси эрига хиёнат қилиш арафасида турган Хужастадир. Шу сабабли уни ҳали на Жўгининг ва на Лашкарининг хотинига тенглаштириб бўлади. Чунки у ёмонликни ўйласа ҳам, аммо ҳали уни амалга оширган эмас. Шу жиҳатдан Хужастани ёмон йўлдан сақлаб қолишда бу ҳикоянинг аҳамияти катта.

Еттинчи кеча ҳикоясида тўрт ҳамфикр йўлдош бўлиб, сафарга чиқишади. Ҳамроҳларининг бири тикувчи, бири заргар, бири дурадгор, тўртинчиси эса доимо “ризқ, макру андешани” ўйлай-

диган “зоҳиди риёпеша” эди. Йўлдошлар бир неча кун йўл юриб бир дашти- биёбонга борадилар, у ерда девлар жуда кўп экан. Ваҳм этсалар ҳам шу ерда тунашни маъқул топадилар. Аввалига кечани ухламай ўтказишга қарор қилишади. Кейин бири навбатчилик қилиб, бошқалари ётишни маъқул кўришади. Навбатчилик қилиш олдин нажжорга тўғри келади. Ҳамма ётгандан кейин нажжор тешасини олиб, ёғочдан шундай бир гўзал қиз йўнадики, ундай қизни ҳеч ким дунёга келиб кўрмаган экан. Нажжордан сўнг тикувчи навбатчилик қилади. Кўрадики, нажжор ёғочдан бир нозанин тарашлаб қўйибди, аммо у яланғоч, тикувчи мен ҳам ўз ҳунаримни кўрсатиб қўяй, деб унга чиройли ипак кийимлар тикиб кийгизади ва кейин заргарни уйғотади. Заргар ҳам бундай ҳолни кўриши билан қутичасини очиб, аёлларга керакли зийнатнинг ҳаммасидан унга тақади. Шундай қилиб, ёғоч қиз кишини ҳайратда қолдирадиган лобарга айланади. Тонг отишига яқин зоҳид уйғонади. Таҳорат қилиб намоз ўқийман деб турганда қизни кўриб қолади. Зоҳид қизнинг жамолига маҳлиё бўлиб унинг ёнига боради ва уни кучоқлайди. Шу замон қиз ағдарилиб зоҳиднинг манглайига тегади. Зоҳид худога нола қилади: “Эй барча нарсаларни яратгувчи худо, қудратингдан тўққиз фалак барпо бўлган. Сен ерда бор бўлган ҳар бир кишининг касб- одатини назорат қиласан. Даргоҳингда умидсизланган киши йўқ. Фақат мен хижолатдаман. Бу суратта жон бағишлаш қудратинг олдида ҳеч нарса эмас”. Зоҳиднинг илтижоларини қабул қилиб, худо ёғочга жон ато қилади. Бу орада тикувчи, заргар ва нажжорлар уйғонишади. Уларнинг ҳар бири қиз ўзига тегишли эканини айтиб, жанжал кўтаришади. Нажжорнинг фикрича, ёғочдан йўнгани учун қиз уники бўлиши керак. Тикувчи: қизни мен кийинтирдим, шунинг учун у меники, дейди. Заргар билан зоҳид эса бири тақинчоқларим билан қизга чирой бердим, иккинчиси унга худодан жон ато эттирдим, дейди. Ниҳоят бу мураккаб масалани ҳал қилолмай Шаҳнага мурожаат қиладилар. Шаҳна ҳам қизга ошиқ бўлиб қолади. Буни сизлар ўғирлагансизлар, бу укамнинг хотини эди, деб даъвогарларга тухмат қилади. Шундан сўнг тўрт ошиқ бешта бўлиб шоҳга арз қилишади. Шоҳ ҳам ясама гўзал қизга ошиқ бўлиб қолади. Шоҳ даъвогарларга: бу мутобиҳимнинг - ошпазимнинг хотини эди, сизлар уни йўлдан уриб, олиб қочгансизлар, гуноҳларинг учун сизларни жазолашим керак, деб дўқ уради. Доғнишмандлар можарони қуръа ташлаш йўли билан ҳал қилишмоқ-

чи бўлишади, аммо бу тадбир ҳам фойда бермайди. Бошқа биров тонг билан шаҳар дарвозасига ким биринчи қадам қўйса, қиз ўшаники бўлсин деб маслаҳат беришади. Бу фикр ҳам ҳеч кимга маъқул тушмайди. Чунки жанжалга йиғилганларнинг ҳаммаси қизга умидвор эди. Воқеа содир бўлаётган шаҳарда бир донишманд чол бор эди. Охири халқ шу чолнинг олдига боришни маъқул кўради. Чол уларга икки фарсах нарида “ҳукм дарахти” борлигини, унга барча баробарлигини, ҳеч ким ечолмаган энг чигил масалаларни ҳам фақат ўша дарахт тўғри ҳал қилиб беришини айтади. Чолнинг маслаҳати билан ёшу қари “ҳукм дарахти” томон йўл олишади. Етиб муддаони баён этишлари билан дарахт ёрилиб ясама гўзал қиз унинг ичига кириб кетади. Сўнгра дарахтдан “Кулли шайн яр жаун аслий” (ҳамма нарса аслига қайтади) деган овоз чиқади.

Ҳикояда эксплуатацияга асосланган жамиятда ҳақиқат бўлмайди, бу жамиятда шахсиятпарастлик асосий масала, деган ғоя илгари сурилади. Чунки бу жамият юзакичилик, тубанлик, ёлғончилик, риёкорликка асослангандир. Унда адолат йўқ. Адолат бўлмаган жойда эса ор-номус, тўғрилиқ ҳам бўлмайди. Бу фикрлар фақат Хиромий замони учунгина эмас, балки бутун ўша давр жамиятига тааллуқлидир. Хиромий даврида эса бу масала бирмунча кучайган, кенгайганди. Чунки XIX асрда адолатсизлик, фирибгарлик, ёлғончилик ҳокими мутлақдан тортиб, унинг энг кичик амалдорларининг ҳам ҳаётига сингиб кетган эди.

Меҳнаткаш халқнинг ҳақиқатталаблиги, юқори синф вакиллариининг шахсиятпарастлиги ҳикояда реал ифода этилган. Шоир ҳунар аҳлининг нималарга қодир эканлигини, қўли гул, моҳир кишилар эканлигини қизни бунёд этиш тасвири билан кўрсатиб беради. Улар шунчаки кечани ухламай бежавотир ўтказиш учун ўз ҳанарларини ишга солиб ёғочдан қиз ясашади. Нажжор ҳам, тикувчи ҳам, заргар ҳам ундан баҳраманд бўлишни, ё унга жон киргизишни хаёлларига келтиришган эмас. Улар фақат ўз ҳунар ва қобилиятларини намоиш этишди, холос. Зоҳиднинг эса мақсади бўлак, у қизни бунёд этишда бевосита ҳисса қўшмаган бўлса ҳам, уни ўзиники қилмоқчи. Қизиғи шундаки, ёғоч қизни кўриши билан Зоҳиднинг кўнглини бузуқ хаёллар қоплайди:

Субҳ бош чекди тонг навоси била,
Зоҳид уйғонди қуш навоси била,

Тоза айлаб таҳорати бониёз,
Борди хилватга айламоққа намоз.
Кўрди бир нозанин моҳсимо,
Бўлди беҳушга айлади имо.
Деди андин савол айлай бу дам,
Андак-андак ёнига қўйди қадам.
Келиб олдида чекди анга қулоч
Йиқилиб манглайига тегди йиғоч...²¹.

Бу билан Хиромий риёкор руҳонийларнинг хунук башарасини, маънавий бузуқлигини фош этади.

“Достони Баҳлиён шоҳи” қиссасида камбағалпарварлик, саҳийлик ғояси ташвиқ этилади. Бу ғоя Шарқ адабиётида янгилик эмас. Жуда кўп устоз санъаткорларнинг ўз асарларида бу масалани турли йўсинда қайта-қайта тарғиб этганликлари кўпчиликка аён. Бу билан улар ўз ҳукмдорларини мурувватга чақирганлар, уларга Ҳотами Той, Рай Раён сингари очиққўл кишиларни намуна қилиб кўрсатганлар. Аслида Ҳотами Той ҳам, Рай Раён ҳам халқ орзуларини ифода этувчи идеал образлар эди.

XIX аср шоири Хиромий ҳам камбағалпарвар, саҳий шоҳ тарафдори. У шундай шоҳларгина халқнинг дардига дармон бўлади, оғирини енгил қилади, деб тушунар эди. XIX асрда Ўрта Осиё халқларининг бошига тушган сонсиз қулфат ва надоматлар аввалги асрлардан кўра оғирроқ эди. Бу жаҳолат ва қабоҳатнинг кўпи Хиромийнинг кўз ўнгида бўлиб ўтади. Шоир, қайси йўл билан бўлмасин, ўз синфини муҳтожликдан қутултириш тарафдори эди. Шу сабабли у ҳамisha адолатга, саҳийликка, камбағалпарварликка чақиради.

Қиссада Хиромий кўзланган мақсадини, асосан, Рай Раён образи ифода этади. Баҳлиён шоҳининг гўзал қизи бўлиб, уни бир чол севиб қолади. Чол қизнинг васлига етиш учун барча чоратадбирларни ишга солади. Охири шоҳнинг саройига бориб, муддаосини унга баён этади. Шоҳнинг ғазабидан уни доно вазир қутқариб қолади. Кейин чолнинг олдига оғир шарт қўйиб, бажаришни буюради.

Ниҳоят, чол оғир шартни Рай Раённинг кўмаги билан адо этади. Вазир танг ҳолда қолиб, чолга шартни бажаришда кўмак берган кишининг бошини олиб келишни буюради. Чол яна Рай Раён мамлакатига бориб, бўлган воқеани унга айтиб беради ва

²¹ Ўша қўлёзма, 81-бет.

Рай Раённинг розилиги билан унинг бўйнига ип боғлаб шоҳнинг саройига келтиради. Рай Раённи кўриши билан Баҳлиён шоҳи ўзини унинг оёғи остига ташлайди (чунки у Рай Раёнга қарам шоҳлардан эди) ва дарҳол қизини унга ҳада қилади. Рай Раён эса қизни чолга никоҳлаб, юртига қайтади.

Қиссанинг мухтасар баёнидан маълум бўлганидек, унинг марказида, асосан, Рай Раён ва Баҳлиён шоҳи образлари туради. Рай Раён образида халқпарварлик, очиққўллик, камтарлик каби ижобий хислатлар мужассам этилган бўлса, Баҳлиён шоҳи образида ўз замонасининг жоҳил, қатиққўл, мансабпараст шоҳларининг маънавий қиёфаси умумлаштирилган. Ҳар иккала образ ҳам типик хусусиятлари, индивидуал характерлари билан гавдалантирилган.

Қанчалик меҳр- муҳаббат билан яратилганидан қатъи назар, чол образи билан Хиромийни оқлаб бўлмайди. Бу ерда муҳаббатда тенглик қоидасига эътибор бермаганга ўхшайди. Бу эса шоир дунёқарашини чекланганлигини кўрсатади.

Шуни айтиш лозимки, қиссани тингловчи Хужаста билан унинг қаҳрамони ошиқ чол ҳамда қиссани айтувчи тўти билан сахий шоҳ Рай Раён ўртасида маълум яқинлик бор. Шоир бу ерда айтилаётган ҳикоя муносабати билан қаҳрамонларнинг руҳини, мақсадини, тутган йўлини ҳам ифода этган. Чунончи, достоннинг бош қаҳрамони (айни вақтда тингловчиси) Хужаста ҳам чол сингари ошиқ, унинг мақсади- қандай бўлмасин севгилиси билан қовушиш. Чол камбағаллиги туфайли ёрнинг висолига етмаганидек, Хужаста Тўтининг кўмагисиз орзусини амалга ошира олмайди. Чол Рай Раён туфайли ниятига етганидек, Хужаста ҳам Тўтининг ёрдами билан мақсадига етишиши мумкин. Тўтининг тутган йўли тамоман бўлак бўлиб, у қиссадаги вазирга ўхшаб кўринади. Вазир оғир шартлар билан чолни висол йўлидан қайтармоқчи бўлгани каби, Тўти ҳикоялар билан бекасини овора қилиб, уни хўжаси келгунча ёмон йўлдан қайтармоқчи. У кўрққанидан ўзини Хужастага Рай Раёндай қилиб кўрсатади, турли ваъдалар, маслаҳатлар билан уни алдайди.

Шундай қилиб, қолипловчи қиссадаги ғоя ва образларга ҳамонхонглик таҳлил этилган қиссада ҳам яққол кўзга ташланади.

Қисса камбағалпарварликни ҳимоя қилгани, мақсад йўлида курашишни тарғиб этгани, ёвуз ниятли кишиларни қоралагани билангина эмас, балки қатор бадиий фазилатлари билан ҳам диққатни ўзига жалб этади.

Ўн иккинчи кеча ҳикоясида, асосан, бўлажак ҳокимни синовдан ўтказиш, кейин мамлакатни унинг қўлига топшириш каби замонанинг энг муҳим масаласи ёритилади. Ҳикояда баён қилинишича, музикани яхши фаҳмлайдиган, ундан ором ола биладиган киши ақлли, тадбирли, ишчан ҳоким бўлади, музикани фаҳмлай олмайдиган, ундан лаззатланмайдиганларга бундай масъулиятли ишларни топширмаслик керак.

Кунлардан бир кун эл ўртасида шухрат қозонган подшоҳ вафот этади. Ундан ёшгина гўдак қолади. Аммо унинг қанақа ҳоким бўлиши ҳеч кимга аён эмас. Халққа эса ақлли, шарофатли, фаросатли, адолатли ҳоким керак. Мамлакатнинг донишмандлари йиғилиб шу масалани муҳокама қилишади. Улар боланинг бешиги атрофида музика чалишни, ашула айтишни лозим кўрадилар, агар чалинган куй ва айтилган ашулалар унга таъсир этса, яхши ҳоким бўлиб етишишини айтишади. Хуллас, шундай йўл билан шаҳзоданинг ақлли ҳоким бўлиши эътироф этилади. Ундан кейин музиканинг овозига эътибор берган бола унга вазир этиб тайинланади.

Ҳикояда адолатли шоҳ образи ва халқнинг унга бўлган муносабати масаласи асосий ўрин тутаети. Инсон характериани аниқлаш ва шакллантиришда санъатнинг роли катталиги исбот этилади. Бўлажак ҳокимни аввал кўриқдан ўтказиб, кейин унга халқ тақдирини топшириш зарурлиги уқтирилади.

Ўн тўртинчи кеча ҳикояси панд-насиҳат характерида бўлиб, унда зўрма-зўраки никоҳнинг оқибати ва қаноат ғояси ифодаланади: асарнинг бош қахрамони Хужастага ўғит берилаети.

Банорас шоҳи фаҳм-фаросатсиз, нодон ўғлига бир оқила, зебо қизни олиб беради. Йигитнинг ношудлигидан қиз қайғуради, унинг кўшки кўзига зиндон бўлиб кўринади. Охири бир музикачи йигит билан саройдан қочаети. Музикачи йигит йўлда бу қиз шоҳнинг келини, ўзи эса камбағал эканлигини эслаб, уни дарёнинг қирғоғига ташлаб кетаети. Шу вақт узоқдан шоғол келаети. У оғзидаги суягини қўйиб сув юзидаги балиққа ташланади. Балиқ сувга шўнғиб кетаети, суякни эса қуш олиб кетаети. Шу тариқа шоғол балиқни деб суягидан ажралади. Бу ҳодиса қизга таъсир қилаети. Шоғолнинг маслаҳати билан уйига қайтиб, эри билан тинч умр кечира бошлайди.

Ҳикоянинг биринчи қисмида мажбурий никоҳ ва унинг оқибати тўғрисида фикр юритилганлиги яхши. Бу-авторнинг ўша жамиятдаги оилавий масалаларга аралашгани ва ундаги ғайри инсоний томонларга ўз муносабатини билдирганини кўрсатади. Ҳикоядаги

яққол сезилиб турадиган шикоят мотивлари ҳам бу фикримизни исбот этади. Аммо иккинчи қисмдаги шоғолга боғлиқ ҳодиса ва қизнинг шу туфайли ўз оиласига қайтиши асарнинг дастлабки қисмидаги руҳни ўзгартиради, унга дидактик мазмун беради. Бу билан адиб қаноат масаласини олға суради, яъни ҳар ким ўз тақдирида борини кўради, деган фикрни ҳимоя қилади-ки, бу Хиромий ижодининг чекланганлиги, келажакни ёрқин кўра олмаганлигидир. Бундай ҳол, яъни масалага бир томонлама қараш музикачи йигит характерида ҳам кўринади. У, биринчидан, уни севган, жасорат кўрсатиб шоҳ саройидан қочган қизни ўз ҳимоясига ололмайди, иккинчидан, қизнинг нарсаларини олиб кетади.

Ҳикоя марқазидида оқила, зебо, тадбиркор қиз образи туради. Унда тақдирга қарши чиқиш, одабийлик, ҳаётга интилиш каби хислатлар бор. Ана шу хислатлар борлиги учун ўзида бўғиқ муҳитдан қутилишга жасорат сезади ва кўнглига мувофиқ тушган киши билан қочади. Аммо сўнгги воқеалар қиз образига ҳам бирмунча соя солган.

Шаҳзода бепаросат, лоқайд, дунёдан беҳабар кишидай кўринади. У жуда пассив. Унинг салбий характери, мазмунсиз маънавий дунёси Тўти тилидан анчагина ишонарли ҳикоя қилинади. У асал билан ханзал (ит қовун)нинг фарқини билмайдиган ҳайвон табиат кишига ўхшаб кўринади. Шундай характерли эр билан унинг хотини ўртасида келишмовчилик чиқиши табиий эди.

Ҳикоянинг Хужастага айтилаётганлиги ва Хужастанинг ўша пайтдаги ҳолатини олганда, ҳикояда илгари сурилган қаноат масаласи ва унга боғлиқ воқеа-ҳодисалар маълум тарбиявий қимматга эга.

Тўти бу гаплар Хужастага бирон-бир таъсир қилармикан, у (Хужаста) ҳикоядаги қиздан намуна олармикан, деган мақсад билан унга қиссани ҳикоя қилиб берган. Асардаги музикачи йигит Хужаста кўнгил кўйган Бекваччага ўхшайди. Тўти Хужастага: эҳтиёт бўл, ўйлаб иш қил, сенинг Бекваччанг ҳам тагин музикачи йигитдай бўлиб чиқмасин, шундай ҳол юз берадиган бўлса, сен ҳам бояги қиз тутган йўлга амал қил, деб уқтиради.

Шундай қилиб, таълим- тарбиявий характердаги бу ҳикояда шоирнинг ютуғи ҳам, нуқсонини ҳам ўз аксини топган. Ҳикоя содда, ширали тилда ифодаланган, тасвирий воситаларга бой.

Ун бешинчи кеча ҳикоясида дин аҳлларининг асоссиз фикрлари фош этилади, ўз эрига садоқатли хотиннинг олижаноб фазилатлари улуғланади. Автор ишонарли воқеалар келтириш билан

фирибу найрангнинг умри қисқалигини, ҳақиқатнинг барҳаётлигини очиб беради.

Ҳикояда савдогар хотини образи катта ўрин тугади. Бу образ ҳикоянинг ғоявий асосини ташкил этади, ижтимоий- тарбиявий қимматини оширади. Унга номус ва ҳаё, фазилат, поклик ва тўғрилик зарурий хислат. У ҳақ йўлида фитна-фасодни ҳам, ҳийла-найрангни ҳам бир пулга олмайди. Ҳамма вақт ақл ва дониш билан иш юритади. Унинг характерида кўпларга намуна бўладиган индивидуал хислатлар бор. Бу образ Хиромий дostonларидаги энг яхши, намуна бўладиган характерлардан бири саналади.

Ўттизинчи ҳикояда ғалаба бирликда, деган фикр ифода этилади. Ҳикояда айтилишича, бирлашса, ягона мақсад учун курашса, кучсизлар ҳам ўзидан катта, зўрларни енгади.

Фил дарахтга суйкалиб, саъванинг тухумларини тушириб юборади. Бола очиш мақсадида юрган саъвага бу кўргилик қаттиқ алам қилади. Аммо у бир ўзи филдан ўч ололмаслигини яхши билади. Шундан кейин дўсти замбур билан ғўк (узун тумшукли қуш) ёнига бориб, содир бўлган воқеани сўзлаб беради. Дўстлар филдан ўч олишни маслаҳатлашадилар. Шундан сўнг замбур нағма чалиб филни гаранг қилади, ғўк фурсатдан фойдаланиб филнинг кўзларини чўқиб олади. Умуман, заиф, ожиз паррандалар бирлашиб филни енгадилар.

Бирлик, ҳамжиҳатлик ғоясини ташвиқ этган бу ҳикоя асосида меҳнаткаш халқ сифатларини ўзида ташиган саъва, ғўк, замбур образлари туради. Бу уч образ ўзига хос томонларга эга бўлишидан қатъи назар, умумий мақсад йўлида бирга курашадилар.

Дostonнинг бошқа қолипланувчи ҳикояларида ҳам у ё бу тарзда турли мавзудаги, таълим-тарбиявий характердаги фикрлар олға сурилган. Тўти тилидан келтирилган барча ҳикоялар Хужастани вафо ва садоқатга ундаш учун, вақтни ўтказиш учун, хўжасининг унга нисбатан бўлган ишончини оқлаш учун келтирилади.

“Тўтинома” марказида ўз ёрига вафосизлик қилиш арафасида турган Хужаста, хўжасига садоқат кўрсатган, доно, маккор Тўти, пул топиш йўлида оила, севгини ҳисобга олмайдиган, шуҳрат-параст Маймун сургузашти туради. Албатта, бу образлар тамоман бир-бирига ўхшаш, бир қиёфа ва қарашдаги образлар эмас. Улар жамиятга муносабати, дунёни тушуниши, масалаларни фаҳм этиши, хатти-ҳаракатлари билан бир-бирларидан фарқ қилади. Масалан, Маймун дастлаб садоқатли, вафоли, ўз ишига пухта, доно шахс сифатида гавдаланса ҳам, кейин унинг табиатидаги

бу ижобий хислатлар ўрнини пул, бойлик учун ҳар нарсадан воз кечиш каби салбий хусусият эгаллайди. Бу ҳол Маймуннинг ўз оиласини узоқ вақт ташлаб, саёҳатга чиқиб кетишида кўринади.- Шу моментларда Маймун бағри тош, ҳиссиз, одамгарчиликни билмайдиган киши сифатида намоён бўлади. У яқиндагина уйланганига қарамай, ёрини хаёлига ҳам келтирмайди, ҳол-аҳволидан хабар олмайди. Ёшлик ғайрати билан тўлиб-тошган Хужастани ёлғиз ташлаб кетади. Маймун характеридаги бу хусусиятлар мавжуд жамиятга хос типик ҳодисадир. Улар учун оиланинг тақдири ҳеч нарса эмас, чунки пул бўлса, улар янги оила қуриши мумкин, хотин эса пулга топиладиган нарса.

Қолиповчи ҳикоядаги Маймун характерида хос баъзи бир ижобий хислатларга ҳам шу нуқтаи назардан қараш керак. Унинг тўтиларни сотиб олиши ҳам ана шу мақсадни амалга ошириш учун кўрилган дастлабки чорадир. Тўти айтган гап ҳақиқатга айланмагунча, чўнтагига сумбулнинг қисобсиз пули кирмагунча, унинг пулини тўламайди, унга эътиқод қўймайди. Тўтиларни олишдан Маймуннинг иккинчи мақсади у йўқ бўлган пайтларда оилада бўладиган майда-чуйда гаплардан, воқеалардан хабардор бўлиб туриш эди.

Маймун характеридаги яна бир салбий хислат унинг одамга ишонмаслигидир. Бу унинг Хужастага бўлган муносабати орқали очиб берилган. Хужаста унинг севган хотини. Дастлабки кунларда улар ҳузур-ҳаловатда яшашади. Хужаста Маймунга меҳр қўяди, доимо у билан бирга бўлишни ҳавас қилади. Ҳатто бирга сафарга чиқмоқчи ҳам бўлади. Аммо Маймун табиатида бундай самимийлик, ҳамнафаслик хислатлари йўқ. У ҳатто севимли ёрига ҳам сир бой бермайди. Унинг таклифларини дастлабки кунларданоқ рад эта бошлайди. Унга ишонмаганлиги сабабли тўтиларни қоровул қилиб қўяди. Бу унинг Хужастадан кўра тўтиларга ишонганлигини, хотинига паст назар билан қараганлигини ифода этади. Маймун характеридаги бу иллатлар ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Бу иллатлар у яшаган давр иллатлари эди.

Маймун дostonнинг қолиповчи ва якунловчи ҳикояларида катнашади, холос. Бу жиҳатдан унинг ўрни дostonда маълум даражада чекланган. Аммо асарнинг руҳига, воқеа-ҳодисаларнинг маромига унинг таъсири катта. У воқеа-ҳодисаларда бевосита кам аралашса ҳам, дostonдаги воқеаларни ҳаракатга келтириб туради. Чунки асосий масала унинг Хужастани ташлаб кетишидан ва Тўтининг Хужастани ёмон йўлдан сақлаб қолишга ҳаракат қилишидан бошланади. Тўти тилидан келтирилган ҳикоялар Хужаста-

ни вафо ва садоқатга чақирса, бошқа томондан, бевосита бўлса ҳам улар Маймуннинг вафосизлигини, садоқатсизлигини фош этади. Маймун образи шу жиҳатдан асарнинг ҳамма моментларида билвосита иштирок этади. У доимо Тўти билан Хужастанинг хаёлида туради. Тўтининг Хужастани ножўя йўлдан қайтаришга қилган ҳаракатлари ҳам буни исбот этади.

Маймун характеридаги вафосизлик, ишончсизлик, тошқўнгиллилик иллатлари бўлмаганида Хужаста Бекваччага кўнгил қўймаслиги, Тўти эса унга бунча ҳикоя айтиб бермаслиги мумкин эди. Демак, буларнинг ҳаммасига Маймун табиатидаги салбий иллатлар сабаб бўлган.

Хужаста ҳам дostonнинг бош образларидан бири бўлиб, унинг табиати ниҳоятда мураккаб. У дастлаб (қолипловчи ҳикояда) садоқатли, меҳрли, вафоли, дадил аёл сифатида гавдаланади. Унинг Маймун билан ўтказилган тотли дамлари ҳам шундан далолат беради:

Бир-бирига ажаб эди лойик,
Бири Узро каби, бири Вомиқ.
Бири Вомиқу бири Узродай,
Бири Юсуфу бири Зулайҳодай.
Неча муддат Хужастаю Маймун,
Айш-ишрат билан бўлиб ақрун²².

Шундан сўнг Маймун Тўтининг маслаҳати билан сафарга кетади. Бечора Хужаста ёлғиз қолади. Ёлғизлик унга ўз кучини кун сайин ўтказа боради. У Маймун билан ўтган ширин дамларни кўмсайди. Умид билан ёрини кутади. Аммо у сафардан тез қайтмайди:

Неча муддат сафарда макс этди,
Хираду ҳуш кўнглидан кетди.
Келмоғи ҳеч бўлмади маълум,
Айлади доғи иштиёқи ҳужум.²³

Ана шундай хижронли кунлардан бирида Хужаста бир йигитни кўриб, унга ошиқ бўлиб қолади. Йигит билан учрашишга розилик олиш учун урғочи Тўтининг олдига боради. Рад жавобини

²² Ўша кўлёзма, 9-бет.

²³ Ўша кўлёзма, 14-бет.

олгач, уни ўлдиреди. Бундан ваҳимага тушган эркак Тўти такрор Хужастани юмшатишга киришади.

Шу моментларда Хужаста жаҳлдор кўринса ҳам, лекин унинг характеридаги бу ҳол узоққа чўзилмайди. Гарчанд дostonнинг кейинги қисмларида Хужастанинг Бекваччага нисбатан иштиёқи ифодаланса ҳам, бу унинг характеридаги ижодий хислатларини йўққа чиқара олмайди. Чунки инсонга хос бундай хусусиятлар учун Хужастани тўла айблаш қийин. Унинг характеридаги бу томонлар шунчалик реал, самимий чиққанки, китобхон Хужаста тутган йўлга, гарчанд бу йўл ёмон бўлса ҳам, хайрихоҳлик билдиради.

Хужастанинг Бекваччани севишига ўзи эмас, балки у яшаётган бўғиқ муҳит, қолаверса, Маймуннинг уни ёлғиз ташлаб кетиши сабаб бўлади. Шунга қарамай, у ҳиссиётини енгизишга, ёлғизликка бардош беришга ҳаракат қилади. Тўтининг ҳикояларига маҳлиё бўлиб, уйдан ташқарига чиқмайди. Бора-бора унинг изтироблари пасаяди, ҳиссиёти сўнади, қалбидаги вафосизлик ўрнини яна садоқат эгаллайди. У энди Тўтининг олдига фақат ҳикоя тинглаш учун, шу ҳикоялар билан ўзини овутиш, кун ўтказиш учунгина боради.

Бу моментларда у ақлли, билимпарвар, синчков бир дилбар сифатида кўринади. Бу ҳикоялар унинг онгини ўстиради, ҳаётнинг мураккаблигини, яшаш учун курашиш лозимлигини тушунишга ёрдам беради.

Хужастада ҳиссиётга нисбатан ақл кучли. Шу сабабли у маккор Тўтининг маслаҳатларига қулоқ солади. Эҳтимол, Хужастанинг дастлабки ҳолати асар воқеасини ривожлантириш учун шоир томонидан қўлланган ўзига хос бир приёмдир. Хужаста воқеалар давомида аввалги ҳолатига қарама-қарши иродали, босиқ, самимий хотинга айланади ва шу жиҳатлари билан кўз ўнгимизда мураккаб характерли образ сифатида намоён бўлади. Дostonда унинг ижобий томонлари ҳам, салбий томонлари ҳам ишонарли баён этилган.

Унинг образида маълум бир пассивлик, мутелик кўринади. У дostonнинг охиригача вақтини фақат эртақ тинглаш билан, ўзини овутиш билан ўтказди. Бу, бир томондан, яъни унинг ижобий сифатларини тиклаш нуқтаи назаридан тўғри бўлса ҳам, умуман ундаги пассивликни, ҳаётнинг бошқа томонлари билан қизиқмаслигини оқлаб бўлмайди.

Аммо бу жуъзий нуқсонларга қарамай, Хужаста мустаҳкам иродаси, ёрига садоқати, ҳажрга бардоши, ўткир фаҳму фароса-

ти, дилбарлиги, ҳаёлилиги ва нафис салобати билан дostonни безайди. Ҳикоялар охирида такрорланувчи ва шоирнинг шу воқеа-ҳодисаларга муносабатини ифодаловчи лирик хотимада ҳам Хиромийнинг Хужаста томонида турганлиги билинади:

Чун Хиромий деди борай кеча,
Қилғали дўст хилватиға жулус.
Субҳ бўлди борурға моний анга,
Душман эрмиш бу элга субҳи хурус²⁴.

Тўти Маймун билан Хужаста ўртасида восита ролини ўйновчи образ. Аввало шуни айтиш керакки, у Маймун томонидан сотиб олинган қул. Шу сабабли хўжасига садоқат кўрсатиб хизмат қилиши лозим. У ўзини хўжасининг ишончли қоровули, маслаҳатчиси сифатида ҳис этади. Тўтининг таклифидан наф кўрган Маймун унга беҳад ишонади. Катта хўжасининг ишончига сазовор бўлган Тўти ўзини ҳаммадан ақли, юқори ҳис этади. У донишмандликда ҳам, тилмочликда ҳам, маккорликда ҳам бошқалардан ўзиб, ниятини амалга оширишда ҳеч нарсадан қайтмайди.

Тўти характеридаги бу хислатлар унинг аввал Маймун (қолиповчи ҳикояда), кейин Хужаста билан бўлган муносабатларида, хўжасининг обрўси учун Хужастани юз ҳийлаю найранг билан йўлидан қайтаришга ҳаракат қилишида очик кўринади.

Тўти образи ҳам Хужаста образига ўхшаш мураккаб бўлиб, у дostonда турли хислатлари билан гавдаланади. Бутун бир асар сюжетини бошдан охиригача бошқаради, саховат, қарам, вафо, муҳаббат, ишқ, гуманизм, мурувват каби турли-туман мотивларни олға сурадиган ҳикоялари билан дostonни безайди.

Қолиповчи ҳикояларда ҳам бир неча тўтининг образи бор. Улар ҳар томонлама шу тўти образини тўлдиради. Асарнинг номи ҳам бекорга “Тўтинома” деб аталмаган. Демак, дostonнинг номи унинг асосий мазмунини ҳикоя қилувчи образнинг номига мослаб қўйилган.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу асарда Тўти ҳаётда ёдлаган сўзини такрорловчи одатдаги тўтиқуш эмас. Бу образ орқасида катта ҳаёт ҳақиқати яширинганлиги, бу ҳаёт ҳақиқати Тўти образи воситасида баён этилганлигини унутмаслик керак.

Қолиповчи ҳикояда Муборак, Беквачча, даллола, савдогар (Қобилдан сумбул учун келган), ўлдирилган Тўти образлари ҳам

²⁴ Ўша қўлёзма, 36-бет.

бор. Бу образлар маълум бир моментдаги воқеа-ҳодисани бир-бирига улаш учун восита ролини ўйнайди, холос.

“Тўтинома”нинг асосий қисмини қолипланувчи ҳикоялар ташкил этганлиги сабабли унда бош образлар характери ва позициясини тўлдирувчи кўмакчи образлар кўп учрайди. Бу ҳикояларнинг ҳаммаси Тўти томонидан айтилганлиги сабабли улардаги образлар асосан, тўтининг мақсадини амалга оширувчи ғояларни ташийди. Шунга қарамай, қатор ҳикояларда Хужастанинг қалбига мос тушадиган, унинг қарашларини ифодалайдиган образлар ҳам йўқ эмас.

Қолипланувчи ҳикояларнинг асосий қисмида вафо, садоқат, саховат, софлик, тўғрилиқ, одамийлик, умидлилиқ, меҳнат, ижод, яхшилик, ҳамкорлик, ҳиммат каби ғоявий мотивлар улуғланиб, очкўзлик, тамагирлик, фаолиятсизлик, мутелиқ, зоҳидлик, жоҳиллик, ўзаро келишмовчилик, адоват, бузуқлик, ҳаромтомоқлилиқ сингари иллатлар қораланган, шу туфайли уларда ҳар икки типдаги образлар ҳам иштирок этган.

Қолипланувчи ҳикоялар ичида иккинчи ҳикоя қолипланувчи ҳикоядаги муҳим томонларни тўлдирганидек, шу ҳикоядаги образлар ҳам бош образлар характеридаги кўп томонларни тўлдиради. Бу ҳикоялардаги образлар кўп жиҳатдан бир-бирига мос. Иккинчи ҳикоядаги савдогар, унинг хотини, Тўти ва бу хотинга ошиқ бўлган йигит типдаги образлар қолипловчи ҳикояда ҳам бор. Иккинчи ҳикояда Тўти образи асосий ўринда туриб, унинг маҳорати эри кетгандан кейин ўйнаши билан маишат қилган хотинни савдогар кўлидан қутқариб қолишида намоён бўлади. Бу ҳикоядаги савдогар қолипловчи ҳикоядаги Маймуннинг хотини Хужастанинг, Тўти эса Тўтининг характерини маълум даражада тўлдиради. Аммо булар ўртасида фарқли томонлар ҳам йўқ эмас. Масалан, қолипловчи ҳикоядаги Тўти, савдогар, Хужаста ҳам қолипловчи ҳикоялардаги образлардан кўнгли бўғлиги, ўз мақсадини маълум даражада амалга ошириши билан фарқ қилади.

Учинчи ҳикояда шоҳига садоқат кўрсатган сарбоз образи яратилган. Бешинчи ҳикояда аҳдига вафо қилган Лашкари хотиннинг поклиги кўрсатилса, тўртинчи ҳикояда заргарнинг очкўзлиги фош қилинади, еттинчи ҳикояда ҳунар аҳлининг меҳнати улуғланиб, зоҳидлик кулги остига олинади, саккизинчи ҳикояда эса Рай Раённинг ҳотамтойлиги тасвирланади ва ҳоказо. Бу образлар ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради.

“Тўтинома”да масал характеридаги ҳикоя ва қиссалар ҳам бўлиб, уларда бўри, шоғол, шер, тулки, мушук, сичқон, кийик, илон,-

ит, курбақа, маймун, бойқуш, лочин, чумчуқ, кабутар, фил, асалари сингари ҳайвон, парранда ва ҳашаротлар қатнашади. Уларнинг характер, хусусияти ҳақида халқ ўртасида қандай фикрлар мавжуд бўлса, дostonда ҳам шундай тарзда ифода этилган. Масалан, тулки айёр, маккор, фирибгар киши сифатида кўринса, бўри йиртқич, бюрократ, димоғдор киши сифатида кўринади, кабутар эса нозик, беозор кишини эслатади. Ҳаётда бўлганидек, ҳикояларда ҳам юқори табақа вакили сифатида кўринган ҳайвонлар баъзан қуйи табақа вакили сифатида қатнашган ҳайвонлар устидан ғалаба қозонади. Аммо ижобий характердаги образларга ҳамма вақт алоҳида эътибор берилади, самимият кўрсатилади.

Афсоналарда бўлганидек, ҳайвонлар баъзан одам қиёфасига ҳам киради, кишиларга яхшилик ҳам қилади, айрим ҳолларда ҳайвонлар адашган кишиларга йўл кўрсатади, ақл ўргатади.

Масал характеридаги ҳикоялар ва улардаги образлар асарнинг таъсирчанлигини оширишга, унинг ўқимишли, таъсирчан чиқишига сабаб бўлган.

“Тўтинома”даги 13,14,16-каби қатор ҳикоялар масал жанрининг классик адабиётимиздаги яхши намуналари бўлиб ҳисобланади. Бу ҳол Хиромийнинг халқ оғзаки ижоди материаллари ва қардош халқлар адабиёти таъсири асосида классик адабиётимиздаги масалчилик традицияларини давом эттирганлигидан далолат беради.

Шуни айтиш лозимки, бошқа ҳикояларда кўрганимиздек, масалларда ҳам Хиромийнинг образлар характерига мувофиқ янги сюжет линияларини тўқиши, воқеа-ҳодисаларни образлар табиатига мос қуриши ва қайта ишлаши, воқеа-ҳодисаларнинг бориши ва маромига қараб янги образлар киритиши сингари ҳоллар кўп учрайди. Бу ҳол шоирнинг қалам тебратаётган жанр хусусиятларини яхши ўзлаштириб олганлигини билдиради. Масалан “Тўтинома”даги 14-ҳикояда образлар характерига муҳим ўзгартиришлар, янгиликлар киритилиб, шаҳзоданинг аҳмоқлиги бўрттириб кўрсатилган бўлса, 20-ҳикояда кўзан билан оҳунинг раҳмдиллиги, ақллилиги Бараҳман образи орқали кенг очилади.

Масаллардаги аллегорик образлар тарбиявий аҳамияти, асарда тутган ўрни, ифода этган ғояси билан кишилар образларидан фарқ қилмайди.

Шундай қилиб, Хиромий “Тўтинома” достони билан олижаноб инсоний фазилатларни, ахлоқ ва одоб, дўстлик ва гуманизм, вафо ва садоқат сингари ғояларни мадҳ этди; маънавий тубан

шахслар, чиркин урф- одатлар, халқ руҳи ва дидига қарши бўлган қарашларни қоралади. Бу билан у ўзбек классик адабиёти традициялари асосида тагин бир поғона юқори кўтарилганлигини, ўзбек тили равнақи учун қурашувчиларнинг олдинги сафида бўлганлигини исботлаб берди.

“РАЪНО ВА ЗЕБО”

Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган “Маҳфилоро”²⁵ қиссасининг муаллифи Бархўрдор бинни Маҳмуд Фароҳий (Мумтоз) дир. Унинг шоҳ Султон Ҳусайн Сафавий ҳукмронлиги даврида, яъни ҳижрий 1105-1135 йилларда яшаганлигини ҳисобга олсак, у XVII асрнинг охирилари ва XVIII асрнинг бошларида яшаб ижод қилган, дейиш мумкин. “Маҳфилоро” асари Фароҳийнинг Исфалондалигида ёзилган бўлса керак.

“Маҳфилоро” йирик асар бўлиб 400 га яқин ҳикоя ва қиссани ўз ичига олади. Лекин бу қисса ва ҳикоялар вақтлар ўтиши билан таркалиб кетган. Бархўрдор Туркманнинг дўстлари уни бир вақтлар “Маҳфилоро” таркибида бўлган бу қисса ва ҳикояларни тўплаб чиқишни маслаҳат беришади. Адиб дўстлари маслаҳатларини амалга оширади ва китобга “Маҳбубул-қулуб” деб ном беради.

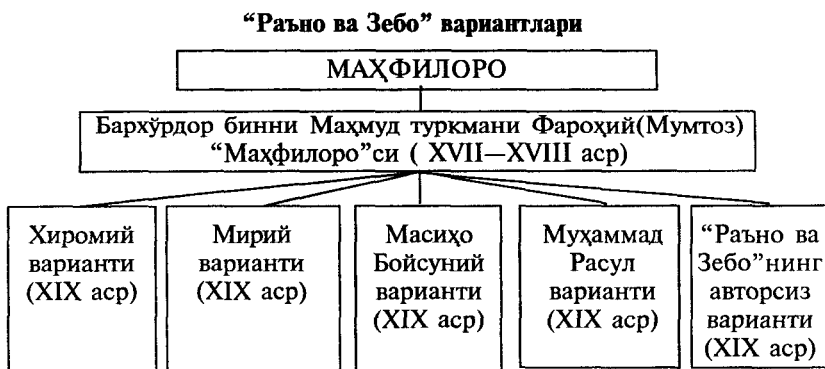
Китоб кириш сўз, хотима ва беш бобдан иборат²⁶. Бархўрдор “Маҳфилоро” таркибига кирган “Раъно ва Зебо” қиссасини ёзаётганида унинг манбаини аниқ кўрсатмайди. Фақат қиссанинг кириш қисмида жаҳонгашта бир кишидан “Раъно ва Зебо”ни эшитганлигини ва уни таҳрир қилиб, ўз асарига киритганлигини айтади, холос. Шунга биноан айтиш мумкинки, муаллиф бу қиссани халқ оғзаки ижоди материаллари асосида қайта ишлаб мустақил асар сифатида “Маҳфилоро” тўпламига киритган. Кейинчалик “Раъно ва Зебо” турли тилларга таржима этилган, унинг асосида дostonлар яратилган.

Фақат XIX асрда “Раъно ва Зебо” сюжети замирида бир нечта шу номдаги асар яратилганлиги илм аҳлига маълум. Масалан, Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ ибн Ашур Муҳаммад (1813-1893) ўзининг “Тухфатул -аҳбоб фи тазкиратул-асҳоб” (1875) тазкирасида ёзишича, Масиҳо Бойсуний “Маҳфилоро” сюжети асосида “Раъно ва Зебо” деган асар яратган (1285/1868). Олим Шарафиддинов

²⁵ Асарнинг асл номи “Маҳбубул-қулуб” деб номланган бўлса ҳам, у халқ орасида “Маҳфилоро” номи билан шуҳрат қозонган.

²⁶ ЎзФАШИ қўлёзмалар фонди, инв Р-2713, 1.

томонидан тузилган “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси” (1945) да Комил Хоразмий ҳақида сўзланганда, “у таржима ишлари билан шуғулланди, “Раъно ва Зебо” номли дostonни форсчадан ўзбекчага муваффақиятли таржима қилди”²⁷ дейилади. 1948 йилда нашр этилган “Ўзбек поэзиясининг антологияси” да ҳам Комил Хоразмий тўғрисида юқоридаги тарзда фикр баён этилади²⁸. Бу фикрга В.Мўминова “Комил Хоразмий-таржимон” деган илмий ахборотида қарши чиқади. Унингча, “Раъно ва Зебо”ни Комил Хоразмий эмас, балки унинг ўғли Расул Муҳаммад таржима қилган²⁹. Шарқшунос А.А.Семёнов “Описание таджикских, персидских, арабских и тюркских рукописей” номли ишида авторсиз “Достони шахзода Зебо” борлигини ва унинг 1839-40 (1250) йилда ёзилганлигини кўрсатади³⁰. Юқоридагилардан ташқари, Хиромий ва Мирийнинг (1301/1884) шу номдаги дostonлари адабий ва илмий жамоатчиликка маълум. Булардан XIX асрда бешта “Раъно ва Зебо” яратилганлиги аён бўлади. Бу дostonлар ичида Хиромий ва Мирийнинг “Раъно ва Зебо”лари ўзининг қатор ижобий фазилатлари билан ажралиб туради.

Хиромийнинг “Раъно ва Зебо”си ўзбек тилидаги дастлабки назмий асарлиги жиҳатидан ҳам алоҳида қимматга эгадир.

Ўз характери нуқтаи назаридан таълим- тарбиявий, ахлоқий-дидактик дoston ҳисобланган “Раъно ва Зебо” Хиромий ижоди-

²⁷ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, 2 том. Тошкент, Ўздавнашр, 1945, 415-бет.

²⁸ Ўзбек поэзиясининг антологияси. Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 190-бет.

²⁹ “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари”, 1962, 1-сон, 75–77-бетлар.

³⁰ “Труды САГУ”, вып 2, 1956.

нинг камолот босқичида яратилган. Халқ оғзаки ижодида сайёр сюжетдан восита сифатида фойдаланиш, шу орқали илғор ғояларни тараннум этиш “Раъно ва Зебо”да ўз меъёрига етган. Оқила, тадбиркор Зебо билан халқпарвар, адолатпарвар Раъно муҳаббатини ҳикоя қилувчи бу қисса ҳозирги ёшларимизнинг маънавий ўсиши учун ҳам маълум тарбиявий аҳамиятга эга.

“Раъно ва Зебо” достони Хиромий истеъдодининг ёрқин томонларини, унинг таниқли қалам соҳиби эканлигини акс эттириб, адабиётимиз тарихидаги ўрнини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан бу қиссани ўзбек дostonчилигининг XIX асрдаги ютуғи сифатида қайд этиш мумкин.

Шаҳрисабз мадҳига бағишланган мустақил характердаги қасидадан кейин “Раъно ва Зебо” достони бошланади. Раъно ва Зебо саргузашти асарнинг қолипловчи ҳикояси бўлиб, Зебо билан Маллоҳ томонидан келтирилган ҳикоялар қолипловчи ҳикояни тўлдиришга хизмат қилади.

“Раъно ва Зебо” достони асосида адолатли тузум, бахтли ҳаётни қўмсаш ва соф инсоний муҳаббатни улуғлаш ғояси ётади. Шоир дostonнинг бош ғоясини асослаш учун таълим -тарбиявий қимматга, ижтимоий - сиёсий характерга эга бўлган ҳикоялардан фойдаланган.

Дostonдаги бош ғояга боғлиқ ҳолда ижтимоий тенглик, ихтиёрий никоҳ, хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрнини тўғри баҳолаш, адолат, садоқат, тўғрилиқ, софлик, олижаноблик, гуманизм, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия каби қатор ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-дидактик масалалар, Ўрта Осиё хонлик тузуми учун типик хусусият ҳисобланган ўзаро урушлар, тож-тахт таллашиш каби проблемалар ҳам қиссанинг марказига қўйилиб, муваффақиятли ҳал этилган.

Дostonнинг қолипловчи ҳикояси Шарқ халқлари адабиётида мақталган, асардан-асарга кўчган Малик Райҳон каби идеал шоҳ ва у бошқарган давлатнинг сиёсат ва фазилатларини мақташ билан бошланади:

Хўтан мулкида эрди ҳукмроне,
Саховат бобида Ҳотамнишоне.
Муқим эл алидин тун-кун баруманд,
Мусофир илтифоти бирла хурсанд.
Насими маъдалат бирла дамодам,
Бўлубон эл жароҳатиға малҳам.

Муаттар нафҳасидин эл димоғи,
Малик Райҳон атаб эл они доғи.

Шукуху ҳашмати оламға машхур,
Билоду кишвари ободу маъмур.
Скандарҳашмате, Доронажоде,
Фаридуншавкате, Рустамниҳоде.
Сипоҳи ер юзида қум ҳисоби,
Чароғи давлати анжум ҳисоби,
Эсиб кўп йил насими руҳпарвар,
Вужуди нахли эрди тозау тар³¹.

Малик Райҳоннинг бу сиёсатидан халқи ҳам, қўшни мамлакатлар ҳам мамнун. Кунлардан бир кун у касалга чалинади. Табибларнинг дори- дармони фойда бермайди. Аҳволи оғирлашганини сезган шоҳ давлат арбоблари ва яқин кишиларини чақириб, вафот этса, ўрнига укаси Санавбаршоҳни подшоҳ қилишни, ўғли Раъно улғайгач, уни укасининг қизи Зебога уйлантириб, тахтни олиб беришни васият қилади. Кўп ўтмай Малик Райҳон дунёдан ўтади. Санавбаршоҳ акаси томонидан қўйилган барча шартларни бўйнига олиб, тахтга ўтиради. Аммо у ваъдаларини ҳам, васиятни ҳам унутади. Мамлакатда акаси Малик Райҳоннинг сиёсатига тескари сиёсат юритади. Давлат арбобларининг фикри билан ҳисоблашмайди, халқнинг ҳаёти ва истаги билан қизиқмайди. Бу орада Раъно билан Зебо ҳам улғаяди. Улар бир-бирига кўнгили қўйиб, аҳён-аҳёнда учрашиб туришади. Раъно билан Зебо ўртасидаги самимий муносабат кун сайин яхшиланиб боради. Бундан давлат арбоблари ва оқсоқоллари хабар топиб васиятни амалга оширишга киришадилар. Улар, аввало Малик Райҳон васиятини Раънога етказишади. Бу фикр Раънога ҳам маъқул тушади. Раъно Санавбаршоҳ олдида совчи юбориб, қиз ва тахтни сўрайди. Санавбаршоҳ иккала талабни ҳам рад этади. Халқ, давлат арбоблари, донишмандлар Малик Раъно ёнини оладилар. Санавбаршоҳ тахтни қўлида сақлаб қолишни ўйлаб, Зебони Хитой ҳоқонига тортиқ қилади. Бу нохуш хабар Зебони ҳам, Раънони ҳам, улар томонида турганларни ҳам ғазаблантиради. Шундан сўнг, никоҳ кечаси Раъно Зебо билан саройдан қочади. Улар тонггача от суриб бир дарёнинг қирғоғига етиб келишиб, қайиқчи Маллоҳдан улар-

³¹ Хиромий. Раъно ва Зебо. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1962, 6-бет.

ни дарёдан ўтказиб қўйишни илтимос қилишади. Маллоҳ қайиққа уч киши сиғмаслигини, агар улар кўнса, битта- битта ўтказиб қўйиши мумкинлигини айтади. Бу фикр Раънога маъқул тушади. - Раъно қувиб келишлари мумкинлигини ҳисобга олиб олдин Зебони ўтказиб қўйишни сўрайди. Маллоҳ Зебони қайиқда олиб кетади.

Зебонинг гўзал жамолини кўрган Маллоҳнинг фикри ўзгаради. Қиз Маллоҳнинг нияти бузилганини кўриб, макр ва тадбир билан иш кўриш, шу йўл билан ундан қутулиш мумкинлигини фаҳмлайди. У Маллоҳга ислоҳ қиладиган, инсофга чақирадиган, ёмон ниятдан қайтаришга кўмак берадиган, шу билан бирга, вақтни ўтказишга ёрдам берадиган ҳикоялар айтиб беради. Маллоҳ ҳам содда кишилардан эмас. У ҳам қатор ҳикоялар айтиб, Зебони қўлга киритишга ҳаракат қилади. Зебога қайиқ ичида Маллоҳга қарши ҳам маънавий, ҳам жисмоний кураш олиб боришга тўғри келади. У бор куч-қувватини ва ақлини ишга солиб, рақибини енгишга ҳаракат қилади. Узоқ кураш, ниҳоят, Маллоҳни толиқтиради. У охириги ҳикоясини айтиб ухлаб қолади. Зебо тасодифан учраб қолган қайиқчи йигитни алдаб, унинг қайиғига тушиб қочади. Кўп йўл юриб, машаққатлар чекиб, ўғрилар оролига тушади. 40 ўғридан бири бу ерда ҳар куни қоровуллик қилиб туради. У ҳам Зебога ошиқ бўлиб қолади. Зебо ёмғирдан қутулиб, дўлга тутилганини фаҳмлайди. Ўғрилар қоровулидан қутилиш йўлини излайди. Ниҳоят, ҳийла билан ўғрилар қўлидан ўзини ҳамда “Тилсим афлок”даги (осмон қамоғи) Сафдарни озод этади. Сўнгра иккаласи ўғриларнинг отига миниб, бу ердан қочишади. Узоқ йўл юриб чарчашгач, бир кампирнинг уйига тушиб дам олишади. Шу ерда Зебо Сафдар саргузаштини эшитади ва унга ўз бошига тушган воқеаларни айтиб беради. Зебо уни Малик Раънони топиб келишга юборади.

Маллоҳ Зебони олиб қочгандан кейин Малик Раъно неча муддат дарё бўйида саргардон юради. Қилган хатосини тuzатиш чорасини излайди. Шу орада Санавбаршоҳ вафот этади. Халқ Раънони топиб, тахтга ўтқзади. У адолат ва саховат билан мамлакатни бошқара бошлайди. Унинг сиёсатидан халқ мамнун бўлади. Охири мамлакатни вазирига топшириб, ўзи Зебони излаб йўлга тушади ва бир шаҳарда тасодифан Сафдар билан учрашади. Сафдар Раънога Зебонинг нигини, яъни узугини бериб, бўлиб ўтган воқеани унга сўзлаб беради. Иккаласи бирлашиб Зебо томон йўлга тушадилар.

Зебога ҳикоя айтиб ухлаб қолган Маллоҳ уйғониб қараса, қай-икда Зебонинг ўрнида бир йигит ўтирибди. Йигит бўлган воқеани унга айтиб беради. Фафлатда қолган Маллоҳ Зебони излаб ўғрилар оролига боради. Шу вақт Зебо ва Сафдар томонидан “Тилсим афлок”ка банд этиб кетилган ўғри ётган бўлади. Маллоҳ ундан Зебони сўрайди. Сухбат давомида Маллоҳ “Тилсим афлок”нинг хусусиятларини, вазифасини сўрайди. Ўғрининг жавобини эшитгач, Маллоҳда унда сайр қилишга ҳавас уйғонади. Шу баҳона билан ўғри Маллоҳни ҳам “тилсим афлок”ка қамаб қўяди. Маллоҳ саратон қуёшида куйиб ётганида Малик Раъно билан Сафдар келиб қолади. Малик Раънонинг буйруғи билан ўғри Маллоҳни озод қилади. Қаршисида ўзини Зебодан жудо қилган Маллоҳни кўрсанда, унга бир оғиз ҳам қаттиқ гапирмайди. Ундан Зебони олиб қочганидан кейинги бўлиб ўтган воқеаларни сўрайди, холос.

Малик Раънонинг буйруғига биноан “тилсим афлок” ер билан яксон қилинган, учаласи Зебо макон қилган томон йўл олишади. Раъно билан Зебо учрашиб, уларга яхшилик қилган кампирни рози қилишади ва Хўтанга йўл олишади.

Малик Раъно билан Зебо ўз юртларига кириб борадилар. Халқ уларни катта тантана, шоду хуррамлик билан кутиб олади. 40 кун халққа тўй-томоша бериб, севишганлар мурод-мақсадига етади.

Қолиповчи ҳикоянинг қисқача мазмуни шундай.

Достондаги қолипланувчи ҳикоялар ҳам, асосан, қолиповчи ҳикоянинг руҳи ва мақсадига мувофиқ танланган. Уларда қолиповчи ҳикоядаги ғоявий мазмун конкрет воқеа-ҳодисалар, образлар мисолида ривожлантирилади; хулқ- одоб, одамгарчилик, севги-муҳаббат, ўзаро ишонч, садоқат, дўстлик, бирлик каби масалалар тўғрисида фикр юритилади, инсон характери ва қарашдаги салбий томонлар фош этилади.

Қолиповчи ҳикоялар жами ўн битта бўлиб, уларнинг бештаси Зебо, бештаси Маллоҳ, бири эса Сафдар томонидан айтилган. Сафдар саргузашти ҳам қолиповчи ҳикоя руҳига мос бўлиб тушган. Қолипланувчи ҳикояларнинг асар сюжети оқимида кириши Маллоҳ Зебони олиб қочгандан кейин бошланади ва Сафдар саргузашти билан тамомланади. Сафдар саргузаштидан ташқари ҳамма ҳикоялар денгизда, қайиқ ичида айтилади. Зебо ҳикоячи - Маллоҳ тингловчи, Маллоҳ ҳикоячи - Зебо тингловчи. Шунини айтиш керакки, қолипланувчи ҳикояларнинг ҳар бири алоҳида олинганда мустақил ҳикоя характерига эга.

Масалан, Шуайб ибн Омир ҳақидаги ҳикояда поклик ва мардлик ғояси ётади.

Кирмонда Шуайб ибн Омир деган саховатли киши яшар эди. У саховат бобида шунақа танти эдики, унинг давлатидан баҳраманд бўлмаган киши кам эди. Шу сабабли ҳамма уни ҳурмат қиларди. Ниҳоят, у бир неча “фосиқ” (ёмон йўлга юрувчи киши) билан ошно бўлади, ахлоқ-одобга тўғри келмайдиган ишларда қатнашади. Шу йўлда бутун мол -мулкни сарфлаб, охири халқ ўртасида обрўси тўкилади. Шундан сўнг шаҳардан бош олиб кетади ва Шерозга боради. Бир мударрисхонага кириб дам олади. Кечкурун, огоҳлантиришига қарамай ҳавfli хужрага кириб ётади. Тун ярмидан оққанда, унинг ичи ёришиб, бир пари кириб келади ва Шуайбга шу кеча у билан бўлишни таклиф этади. Ёмон йўлга кирганлиги туфайли бошига шунча ташвишлар орттирганлиги эсига тушиб, Шуайб унга рад жавобини беради. Пари қандай пайдо бўлган бўлса, шундай йўқолади. Бир неча дақиқа ўтгач, шоҳмонанд бир йигит пайдо бўлади. У ўзини Шуайбга таништиргач, унинг “поқдомон”лиги, кўрсатган мардлиги учун “беш дурри жавҳар” (йирик ва аъло дур) билан мукофотлайди. Шу туфайли у Кирмонга бадавлат киши бўлиб қайтиб келади.

Ҳикоянинг икки моменти (Шуайбнинг камбағал бўлиши ва қайта давлатманд бўлиши) унда олға сурилган асосий ғоянинг қай тарзда ечилишини аниқлашда характерли ҳисобланади. Бош қаҳрамон Шуайбнинг характери ҳам ана шу ўринларда индивидуаллаштирилади. Ҳикоядаги воқеа- ҳодисалар, асосан, Шуайб характери воситасида ифода этилади. Шуайб замонасининг вақтинча “адашган” кишиларидан бири. Кўп ўтмай у хатоларидан хулоса чиқариб, ҳақ йўлга кириб олади. Шуайб характерида саховатпарварлик, инсонпарварлик, софлик, ростгўйлик каби намуна бўладиган инсоний фазилатлар мавжуд. Унда ҳақиқатга ишониш, инсоний куч-қувватни илоҳий аъёналардан устун қўйиш ҳоллари бор. У тақдирга тан бермасдан, уни ўзи яратишга ҳаракат қилади. Аммо унда, юқорида айтилганидек, салбий одатлар ҳам учраб туради.

Достон дидактик характерда бўлганлиги сабабли ҳикояда ҳам ибрат масаласи олға сурилган. Зебо автор сиймосида Шуайб тақдири орқали Маллоҳга ўғит беради. Чунки Маллоҳ Шуайб босиб ўтган хатарли йўл олдида турибди. Ана шу томондан ҳикоянинг тарбиявий аҳамияти ҳам бўртиб кўринади.

Ҳикоянинг композицияси пухта, тили содда, тушунарли, ширали.

Шунга қарамай, ҳикояда Хиромий дунёқарашидаги чекланган томонлар ҳам намоён бўлган. Чунончи, шоир ҳикояда Шуайбни

ёмон йўлдан қайтариш учун жину парилар (Делмони Чинний ва унинг хотини) образидан восита сифатида фойдаланади, “хавфли” жойлар каби афсоналарга эътибор беради. Кўп масалалар ҳикояда бойлик билан боғлиқ ҳолда ҳал этилади.

Достон контраст услубида ёзилганлигидан навбатдаги ҳикоя Зебони ислоҳ қилиш ниятида юрган Маллоҳ томонидан айтилади. Ҳикояда вафо ва садоқатни оёқ ости қилган Шопур отлиғ йигит хотинининг қилмиши тасвирланади. Маллоҳ бу ҳикоя билан Зебога хотин-қизлар ана шунақа бевурд, шу сабабли уларга ишониб бўлмайди, демоқчи бўлади. Аммо ҳикоя марказида вафо, садоқат, ишонч сингари буюк фазилатларга доғ туширган кишиларнинг қилмиши фош этилади, бевурдларга нафрат ўқилади.

Ҳикояда айтилишича, Шопур хотини билан тотув яшайди. Улар севишиб турмуш қуришган. Бунинг устига улар бир-бири билан қариндош. Зарурият туфайли Шопур сафарга чиқади. Хотини уни кўз ёши билан кузатиб қолади. Шопур керакли манзилга етиб, уч-тўрт кун ўтгандан кейин элида (Гуржистон) тунда жанг бўлганлигини, ўғрилар кўп нарсаларни олиб кетганлигини эшитиши ва дарҳол мамлакатга қайтиб боради. Уйига келиб қараса, нарсалари ҳам, хотини ҳам йўқ. Хотинини қидириб Гуржистонни кезиб чиқади. Охири хотинининг бир чорбоғдалигидан хабар топади. Борса катта базм бўляпти. Хотини ўртада туриб косагуллик қиялпти. Узоқдан ўзини унга кўрсатади. Хотин эрини кўриб, уни ўғриларга ёмонлайди. Ўғрилар Шопурни тутиб роса уришади, кулоқларини кесиб ҳайдаб юборишади. Бу ҳодиса Шопурга қаттиқ таъсир қилади. Бир неча кун уйда даволаниб, хотинидан ўч олиш қасдида яна ўша чорбоққа боради. Қараса, бу кеча ҳам базм авжида. Тонготарда базм тугайди. Шопур қайтиб кетаётганида ўтирганлардан бири унинг йўлини тўсади. Олишувда Шопурнинг зўрлиги билинган, хотини келиб эрининг оёғидан тортади. Шопур йиқилади. Аммо у чаққонлик билан ёнидан ханжарини олиб, аввал уни йигитга, кейин хотинига уради. Шундан сўнг умр бўйи ёлғиз яшайди, хотин-қизларга нафрат билан қарайди.

Ҳикоя марказида оила бирлиги ва тотувлиги учун курашган, - поклик ва мардликни улуғлаган Шопур ҳамда унинг бевафо хотини туради. Шопур хотини образи орқали XIX асрдаги баъзи енгилтак, маишатпараст, қатъиятсиз хотин-қизларнинг хусусиятлари умумлаштириб берилган.

Ҳикоянинг кириш қисмидаги ярим фантастик, реализмдан узоқ моментлар, кульминациясидаги (кураш эпизоди) айрим восита-

лар ва деталлар унинг ғоявий савиясига соя солади. Бу ҳол Хиромий ижодий услубининг чекланганлигидан далолат беради.

Зебо тилидан келтирилган Ҳомид қизи ҳақидаги ҳикоя тўла реалистик хусусиятларга эга бўлиб, унда вафо ва ҳақиқатни муқаддас билган, ёрига ва ўзгаларга бир умр садоқат кўрсатган қизнинг соф севғиси мадҳ этилади. Бу билан хиёнат йўлини тутмай ифбат ва обрўйини ҳамиша пок сақлаган хотин-қизларнинг садоқати шарафланади. Бу ҳикояда хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, ақлу фаросатда, юриш - туришда эркаклардан кам эмаслиги ишончли фактлар билан исбот этилган. Шуниси диққатга сазоворки, ҳикояда биронта салбий образ учрамайди. Ҳомид қизини яхшилик осмонидаги ой десак, ҳикоядаги персонажлар шу ой атрофидаги юлдузларга ўхшайди.

Ҳикоя Ҳомид қизи латофатини мадҳ этувчи куйидаги мисралар билан бошланади:

Хусусан, бир қизи бор эрди они,
Дегайсан они моҳи осмоний.
Лаби тунги шакарни бож қилган,
Бадахшон лаълини торож қилган.
Лаби бир ҳуққаедурким бари қанд.
Чибиндек жон куши шаҳдиға дилбанд.

Бу зебо қизга бир қассоб йигит ошиқ бўлади. Ҳафта, ойларни унинг фироқида ўтказади, аммо қизнинг висолига етишга илож тополмайди. Ишқ эса кун сайин унинг қалбини бурдалайди. Йигит ортиқча чидай олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, бир кеча қизни ўғирлаб кетади. Қиз қассоб йигитга ўзининг бировга аталганлигини, аввало, унинг бу иши мардлик нишонаси эмаслигини, рухсат этса, бориб бу воқеадан ёрига хабар беришини, розилигини олиб кейин унинг ҳузурига келишини айтади. Қизнинг оқилона фикрлари ошиқ йигитнинг кўнглини юмшатади ва у ўша кеча уни яна ўз уйига олиб бориб қўяди.

Кунлар ўтиб, ниҳоят никоҳ вақти яқинлашади. Ҳомид қизи куёв билан юзма-юз бўлганда қассоб йигит билан ораларида бўлиб ўтган воқеани унга айтиб беради. Куёв қассоб йигитнинг мардлигига қойил қолиб, қизни унинг олдидан ўтиб келишга юборади. Қизнинг аҳдига вафо қилганлигини кўрган қассоб йигит ҳайратда қолади. Хусусан, куёвнинг тантилиги йигитга қаттиқ таъсир қилади. Ҳиммат ва аҳднинг бундай юксак намунасини кўрган қассоб

йигит қилган ишига пушаймон еб, қизга жавоб беради. У йўлда тунги соқчиларга йўлиқади. Миршаблар ҳам юқоридаги гапларни эшитгач, ўзларини саховатда қассоб йигитдан ва куёвдан кам эмаслигини айтиб, қизнинг йўлини тўсишмайди.

Шундай қилиб, қиз уйига соғ-омон қайтиб келади ва мурод - мақсадига эришади.

Ҳикоядаги барча ҳодиса- воқеалар Ҳомид қизининг курашчан характерини очишга қаратилган. У ўринли, бамаъни гаплар билан ҳам тингловчиларнинг диққатини ўзига тортади. Чунончи, қассоб йигит уни ўғирлаб келганда қиз йигитга шундай дейди:

...Эй йигит, кўп қилма таъжил,
Ки бир сўз айтайин сен они билгил!
Бу иш, аввал эмас мардоналиғдин,
Қаю мардона, бал фарзоналиғдин.
Неча дам ҳажр захробини юттунг,
Билохир, ўғрилиқ йўлини туттунг.
Санга айтай, биз эл йўқ буйла кора,
Юзумга тушган эрмас бир назора.
Бу ишлар ҳеч келмас ёдимизга,
Маломат тегмаган авлодимизга.
Бу дам гар пеша қилсанг, мардлиғни,
Замоне ташласанг номардлиғни...
Дағи билким, бировга номзодмен,
Ул эрмиш шерсавлат навжувоне,
Шижоат важҳида Рустамнишоне.
Демишлар мардлиғда аҳди маҳкам,
Эл ичра барча қавлиға мусаллам.
Ки этсанг бул замон бу ишга бардош,
Ҳарими исматимни этмасанг фош...³²

Хиромий Ҳомид қизи ҳикояси билан, биринчидан, XIX аср хотин-қизлари ўртасида ана шундай аҳду вафосида маҳкам, тадбиркор, ибולי қизлар кўплигини исбот этса, иккинчидан, Маллоҳга танбеҳ бериб, уни қассоб йигит, куёв каби ҳамиятли, мард, инсофли эркаклардан ўрناق олишга чақиради.

Ҳикояда ўринли ишлатилган тасвирий воситалар, пухта композицион қурилиш, кучли воқеабандлик ва содда тил унинг бадий қувватини оширган. Бу ҳикоя “Раъно ва Зебо” достонининг

³² Ўша асар, 33-бет.

гойвий томондан бақувват, бадий томондан пишиқ ҳикояларидан бири бўлибгина қолмай, балки Хиромий ижодининг энг сара намунаси ҳамдир.

Навбатдаги ҳикояни Маллоҳ айтади. Маллоҳнинг бу ҳикоясида ҳам хотин-қизлар устидан кулинади. Уларнинг салбий сифатлари фош этилади. Макр, ҳийла, фирибгарлик, анқовлик, бўшанглик, пулпарастлик, мағрурлик каби чиркин одатларнинг умри қисқалиги, бундай тоифадаги кишилардан яхшилик чиқмаслиги тасвирланади. Умуман, бу ҳикояларда юқори табақа аёллари ўртасида тез-тез бўлиб турадиган фисқу фасод ва қабиҳ ишлар таъсирчан воқеа-ҳодисалар асосида ҳаётий ифода этилади.

Маллоҳ қози, мухтасиб ва асас хотини ҳақидаги ҳикоялари билан Зебони ислоҳ қилмоқчи, унинг хотин-қизлар ўртасидаги ижобий тасаввурларини ўзгартирмоқчи, шу билан ўз мақсадини амалга оширмоқчи бўлади.

Қози, мухтасиб, асас хотинлари бир-бирлари билан улфат эди. Кунлардан бир кун улар биргаликда ҳаммомга боришади. Ҳаммомдан бир қимматбаҳо нигин топишади. Хотинлар нигин устида жанжаллашишади. Шу вақт ҳаммомчининг онаси кириб қолади. У нигинни олиб, кимки ўз эрини аҳмоқ этса, бу нигин ўшаники бўлади, дейди. Хотинлар қўйилган шартни бажаришга киришади. Дастлаб навбат қозининг хотинига тегади. У ўз эри-қозини ўйнаши нажжор воситасида алдайди, аҳмоқ қилади.

Ҳикоя марказида қозининг хотини характеридаги маккорлик, қабиҳлик, фаҳшлик каби салбий сифатлар очиб ташланади. Бу жиҳатдан у Шопур хотини характеридаги айрим томонларни тўлдиради. Шу билан бирга, бу хотин юқори табақа аёллари томонидан XIX асрда амалга оширилган барча бузуқликларни намойиш этади. Шу томонларни ҳисобга олиб, уни индивидуал хусусиятдаги умумлашма характерга эга образ дейиш мумкин.

Қози ҳикояда, бир томондан, содда, гўл, лапашанг қилиб кўрсатилса, иккинчи томондан, найрангбоз, пулпараст қилиб кўрсатилган. У шунча фирибгарлигига қарамай, хотинининг сеҳри олдида ип эшолмайди. Аммо Нажжор сингари меҳнаткаш халқ вакиллариини алдашни у ўзига касб қилиб олган. 200 тангани олиб ўз хотинини Нажжор никоҳига ўтказиши унинг нақадар пасткаш одам эканлигини кўрсатади.

Нажжор образи ҳикоядаги бирдан-бир ижобий образ бўлиб, унда меҳнаткаш халққа хос соддалик, тўғрилиқ, самимийлик, безорлик, чидамлилиқ каби хислатлар мужассамлашган.

Муҳтасиб ва асас хотини ҳақидаги ҳикояларда ҳам уларнинг қози хотинидай ўша нигин умидида ўз эрларини аҳмоқ этганликлари ифода этилади.

Қисқаси, учала хотин ҳам эрини қойил қилиб алдагандан кейин қилган ишларидан ҳисоб бериш учун ҳаммомчининг онаси олдига боришади. У эса аллақачонлар бу ердан кўчиб кетган бўлади. Хотинлар қилган номаъқулчиликларига афсус еб ва кампирнинг макрига қойил қолиб, уй- уйларига тарқалишади.

Маллоҳ хотинларнинг макри ҳақидаги ҳикояларини тугатиб, Зебога илтижо қилади. Ундан раҳм қилишни, итоат қилишни сўрайди. Зебо унга насиҳат қилади, “муроди нафс учун ҳар ишни қилиб”, ор, номус, қоидани бузишнинг оқибати ёмон бўлишини айтади ва шуларга эътибор қилмай умр бўйи афсус еган Хатиби Асфаройининг қизи ҳақидаги ҳикояни бошлайди.

Ҳикояда эҳтиёткорлик, пухтакорлик мотивлари илгари сурилиб, энгилтаклик, узоқни ўйламаслик каби ҳолатлар танқид этилади. Ҳикояда, асосан, номусни барбод этиб, умр бўйи надомат чеккан Хатиби Асфаройи қизининг саргузашти баён этилади.

Ўз даврининг эътиборли кишиларидан бўлган Хатиби Асфаройининг бир қизи бўлган. Шу сабабли бутун эътиборини қизига қаратган, унга ҳамма шароитни муҳайё қилган. Бу жума куни Асфаройи намоз ўқишга кетганида қизи қаср устидан кўчага қарайди. Шу пайт кўчадан келишган бир йигит ўтаётган бўлади. Қиз унга ошиқ бўлади ва уйига таклиф этади. Ишрат анжомларини энди тайёрладим, деганда дарвоза таққилайди. Отасининг келаётганини кўриб йигитни сандиққа яширади. Отаси нонушта қилиб кетгандан кейин сандиқни очиб қараса, йигит ўлиб қолибди. Қиз кўчадан ўтиб кетаётган бир қулни чақириб, ўликни йўқотишни сўрайди. Қул қизга айтганига кўнса бу ишни ҳеч ким билмайдиган қилиб адо этишини айтади. Қиз рози бўлади. Қул комини раво қилгач, ўликни даф этади. Хатибнинг қизи қилган ишидан пушаймон еб, қулдан ўч олишни ўйлайди. Қуллардан бир кун ҳалиги қул келиб уни улфатлари билан бўладиган ўтиришга олиб боради. Қиз номуси барбод этилгандан буён қулнинг қасдида кишини беҳуш қиладиган дори олиб юрар эди. Шу кеча соқилигидан фойдаланиб, ўтирганларнинг ҳаммасига шу доридан беради ва йигирма иккита йигитнинг бошини кесиб, уйига қайтади.

Асфаройининг қизи бир кишига фотиҳа қилинган эди. Тўй бошланади. Никоҳ кечаси кийимларини канизига кийгизиб чи-

милдикқа киритади. Эрталаб у канизидан ўрнини бўшатишни талаб этади. Аммо каниз кўнмайди. Рашк ва ҳасад ўтида Асфаройи қизи ҳовлидаги хашак тўла уйга ўт қўйиб, югуриб чиққан канизини алангага итаради. Каниз ўлади. Мақсадига эришган қиз келинлик либосини кийиб келиб ўтиради. Ўт ўчирилади. Кечкурун куёв келса келин хафа ўтирибди. Куёв сабабини сўрайди. Келин канизининг ўтда куйганлигини айтади. Куёв дарҳол янги каниз олиб беришини, бу учун хафачиликнинг ҳожати йўқлигини айтади.

Улар неча йил бирга тотув яшашади. Бир неча фарзанд кўришади. Аммо уларнинг ҳаммаси нобуд бўлади. Хатиби Асфаройининг қизи қилган гуноҳларидан умр бўйи азоб чекади. Гуноҳларини оқлаш учун 22 марта ҳаж қилади.

Ҳикоя саргузашт характерида бўлганлиги сабабли унинг асосида фақат Хатиби Асфаройи қизининг образи туради. Хатиби Асфаройи, кул, куёв, каниз, ҳикояни тингловчилар персонаж характеридаги образлар бўлиб, улар бош қаҳрамон характерининг у ё бу томонини очишда кўмаклашади.

Бу ҳикоя дostonнинг бош қаҳрамони Зебо характеридаги гўзал хислатларни атрофлича фаҳм этишда ҳам кўмак беради. Чунки Маллоҳ Зебонинг бошига юқоридагига ўхшаш хунук савдонни солиш арафасида турибди. Аммо тадбиркор Зебо Хатиби Асфаройи қизи типидан эмас. Шунинг учун ҳам Зебо Маллоҳга Хатиби Асфаройи қизи ҳақидаги ҳикояни айтиб, бу билан унга ўз характерининг сокин томонларини намоён этади. Унга ношоиста (қўнғил истамаган) ишга қўл урмасликни, тўғри, соф, инсофли бўлишни маслаҳат беради. Шундан сўнг Зебо уч мусофирнинг инсофи, ҳақиқатгўйлиги тўғрисида баҳс юритадиган ҳикояни бошлайди.

Ҳикояда уч мусофирнинг доимо яхшилик ва тўғрилиқ, инсоф йўлида олиб борган кураши ва бу фазилатларнинг барча соф қалбли кишилар томонидан ардоқланиши мадҳ этилади. Бу билан одамлар ҳамиша шундай юксак фазилатли бўлсалар дунёда ёмонлик қолмайди, деган фикр олға сурилади.

Воқеа шундай бўлади. Уч мусофир сафарга чиқади. Кўп ерларни айланишади. Бир кун тоққа яқинлашганларида Куёш ботади. Мусофирлар шу тоғ этагидаги бир ғорда дам олишади. Айни саҳарда зилзила бўлиб, ғорнинг оғзи бекилади. Мусофирлар қанча ўйлашса ҳам қутулишнинг иложини топишолмайди. Озиқ-овқатлари тугайди. Ниҳоят улардан биттаси: ҳар ким умрида бирор инсофли ёки тўғри иш қилган бўлса ўшани лоф қўшмасдан айтиб берсин, шояд ростликнинг ҳурматидан иноят қилиб, ғор-

нинг эшиги очилса, деган фикрни ўртага ташлайди. Бу фикр шерикларига ҳам маъқул тушади.

Биринчи сайёҳ сўз бошлайди. У бир савдогарнинг хизматкори бўлган экан. Савдогар уни ўз ўғлидай яхши кўрган. Сафарга чиқса бирга олиб юрган. Савдогарнинг бир чиройли қизи бўлган. Қиз хизматкорни севиб қолади ва уни уйга чақириб, ниятини айтади. Йигит бу даргоҳда еган тузи ҳурмати қизнинг гапига кирмайди ва уйдан чиқиб кетади.

Биринчи сайёҳ ҳикоясидан сўнг ғорнинг оғзи бироз очилади.

Иккинчи сайёҳ сўз бошлайди. Унинг айтишича, у аввал жуда камбағал бўлган. Ҳатто кийиш, ейишга ҳеч нарсаси бўлмаган. Ноилож бир бойнинг ҳовлисига кириб, унинг қимматбаҳо нарсаларини ўғирлайди. Молларни уйига олиб келгандан сўнг унинг қилмиши туфайли кўп гуноҳсиз кишилар жазоланиши мумкинлигини ўйлаб, ўғирлиқ нарсаларни жойига элтиб қўяди.

Иккинчи сайёҳ ҳикоясини тугатиши билан ғорнинг оғзи катта-роқ очилади.

Учинчи сайёҳ бир паст, фирибгар одам билан ҳамроҳ бўлиб Шерозга боради. Йўлда ҳамроҳининг оти ўлади. Иккаласининг юкани бир отга юклашиб сафарни давом эттиришади. Йўлда бир сардоба учрайди. Сувсаган сайёҳ отини ҳамроҳига бериб, сув ичишга тушади. Йўлдоши унинг кийимларини кийиб, отта миниб қочади. Сайёҳ қанча қувласа ҳам туголмайди. Неча кун пиёда юриб Шерозга етади. Эрталаб бозорга кирганида баттол шеригини кўради. У Оға Мақсуд талабингни адо этади, деб келган йўлига кетади. Оға Мақсуд сайёҳни уйига олиб кетади. Кейин билса шериги Оға Мақсуддан қарздор бўлиб, қарзи эвазига сайёҳни унга қолдириб кетган экан. Илтижоларига қарамай, Оға Мақсуд сайёҳни бир неча вақт мажбуран ишлатади, касал бўлгач бозорга олиб чиқиб сотади. Сотиб олган савдогар эса уни шоҳга совға қилади. Ўзининг ҳалол меҳнати ва софдиллиги билан шоҳнинг ҳурматини қозонади. Кунлардан бир кун шоҳ сафарга отланиб уни ўз ўрнига қолдириб кетади. Сайёҳ мамлакатни адолат билан бошқаради, халққа қўлидан келгунча яхшилик қилади. Бир куни шаҳна (кундузги соқчи) унинг ҳузурига бир-бири билан талашган икки кишини олиб келади. Булар сайёҳни ғам ва кулфатга ботирган баттол шериги билан Оға Мақсуд эди. Сайёҳни тахтда кўргач, иккаласининг ҳам ранги ўчиб, дармони қурийди. Аммо сайёҳ уларга ёмонлик қилмайди. Насиҳат қилиб, сарполар кийдириб жавоб беради.

Учинчи сайёҳ ҳикояси тугаши билан ғорнинг оғзи бутунлай очилиб, сайёҳлар ўлимдан қутулади.

Шуниси борки, ҳикояда бутун воқеалар, сайёҳлар тақдири худонинг қудратига боғлаб ҳал этилган. Худо бирдан –бир ҳақиқат кўзгуси сифатида қаралган. Ҳикоя гўзал инсоний фазилатларни мадҳ этиши билан, гуманистик қарашдаги образлар билан ўз замонида маълум тарбиявий аҳамиятга эга эди.

Ҳикоя тугагач, Маллоҳ Зебога сенинг ваъданг лочин бойқуш-ни қўлга тушириши ва бойқушнинг саргузашт айтиб ҳийла билан лочиндан қутилгани воқеасига ўхшайди, дейди. Кейин Зебо лочин билан бойқушнинг нима сабабдан бир-бирига душманлиги сабабини сўрайди.

Шаҳбоз (лочин) ов овлаб чуғзни (бойқуш) қўлга туширади. Ажал исканжасида турган чуғз макр ишлата бошлайди. Чуғз бир кун чумчуқ овлаганини, у болалари борлигини айтиб кўп илтижо қилгандан кейин қўйиб юборганини, бунинг учун унга худо томонидан иккита кабк (кабутар) инъом қилганини, улар ҳозир унинг буйруғига мунтазир бўлиб туришганини айтади. Чуғзнинг нола ва илтижолари шаҳбознинг кўнглини юмшатади. Шундан сўнг иккаласи чуғзнинг ошённи томон йўл олишади. Чуғз келиб ғорга киради. Шаҳбоз ғор оғзида уни кутади. Чуғз ичкаридан қариндошлари келиб кабкларни еб кетганлигини, эрталаб келса унга бир жуфт кабк тайёрлаб қўйишини айтади. Шаҳбоз кетади. Чуғз зоғнинг олдига бориб бўлган воқеани айтади, ундан бу оғир муаммони ечишда ёрдам беришини сўрайди. Зоғнинг маслаҳати билан иккаласи тулкининг олдига боришади. Тулки улардан шаҳбознинг характер хусусиятларини сўрайди ва шунга мувофиқ ҳозирлик кўришини айтади. Зоғ билан чуғз тулкининг маслаҳати билан эрталабгача бир каби топиб, ғорнинг оғзига келтириб қўяди. Тулки келиб пастқамда пойлаб туради.

Шаҳбоз чуғз айтган вақтда келиб қараса, бир кабк шу атрофда айланиб юрибди. У ёқ, бу ёққа қарамай ҳирс билан кабкка ташланади ва уни ея бошлайди. Пайтдан фойдаланган тулки Шаҳбозни босади.

Шундай қилиб, чуғз макр билан Шаҳбозни қўлга туширади. Ҳикоя тугаши билан ҳориган Маллоҳ ухлаб қолади.

Масалда Шаҳбоз, чуғз, кабк, зоғ, тулки образлари бор. Бу образлар орқали кишиларга хос очкўзлик, маккорлик, соддалик, айёрлик каби хусусиятлар ифодаланган. Масалан, лочин очкўз, димоғдор, бойқуш фирибгар, маккор, кабутар беозор, содда, тулки эса айёр.

Характер хусусиятларига қараб масалда иштирок этган пар-

рандалар ва тулкининг нутқи индивидуаллаштирилган, умумлаштирилган.

Масалда чуғз образи етакчи ўрин тутади. Асар композицияси ҳам, сюжет оқими ҳам, асосий ғояси ҳам унинг образини тўла характерлашга қаратилган. Чунки бу масал-ҳикоя Маллоҳ томонидан Зебога, Зебо тутган йўлга қарши айтиляпти. Масалда олға сурилган ғоявий мотивлар, бадийий приёмлар ўз даври учун муҳим таълимий аҳамиятга эга эди.

Хўжа Сафдар саргузашти (ҳикоя қаҳрамон томонидан Зебога айтилади) ҳам дostonнинг асосий ғоясига мувофиқ тушган бўлиб, унда сабр-қаноат ғояси илгари сурилади. Сафдарнинг ўз иссиқ жойини совутиб, мансаб учун чеккан заҳматлари танқид қилинади.

Сафдарнинг отаси катта савдогар бўлади. У ўлгач давлати ўғлига қолади. Сафдар мансабга берилиб кетади. У подшоҳ бўлиб мамлакатни бошқаришни орзу қилар эди. Ниятини отасининг маслаҳатчиси кул Санжаққа баён этади. Санжақ унга бу йўлдан бормасликни маслаҳат беради. Аммо Сафдар маслаҳатларга эътибор бермай, уч юз кули билан сафарга чиқиб Қашғарга боради. Сафдарнинг овозаси тез кунда Қашғар шоҳига етади. Шоҳ уни катта тантана билан қабул қилади. Сафдар шоҳ билан қалин дўст тутинади. Секин-аста сарой ишларига аралаша бошлайди. Тасодифан Қашғарга душман бостириб киради. Шоҳ ўрнига Сафдарни кўйиб, ўзи урушга отланади. Қашғар шоҳи душман билан бўлган жангда енгилди. Бу хабарни эшитган Сафдар шаҳар дарвозаларини маҳкамлатиб, шоҳни киритмасликка фармон беради. Душмандан енгилган шоҳ мамлакатни ташлаб кетади. Сафдар ҳақиқий ҳокимга айланади. Орадан уч ой ўтгач, овга чиқади. Шаҳар аҳли Сафдарнинг овга чиққанлигини аввалги шоҳга маълум қилади ва дарвозаларни бекитади. Сафдар ташқарида қолади. Шу вақт кўп қуролланган аскарлар келади. Сафдар жангда оти илдамлиги сабабли зўрға қочиб қутилади, аскарлари асир тушади. Етти кун деганда бир катта дарёга етади. Қайиққа тушиб дарёдан ўтади. Ўғрилар маконига бориб, уларнинг қўлига тушади. Ўғрилар унинг эғнидаги барча шоҳона кийимларини ечиб олиб, ўзини “тилсим афлок”ка солади. Бахтига Зебо келиб, уни озод қилади.

Ҳикояда Сафдар образидан ташқари, кул Санжақ, Қашғар шоҳи ва ўғрилар қоровули образлари ҳам бор. Аммо уларнинг барчаси ҳам мустақил характерга эга бўлмай, Сафдар характеридаги баъзи томонларни кенгроқ очишга ёрдам беради. Чунончи, кул Сан-

жақ Сафдар табиатидаги узоқни кўра олмаслик, гапга тушунмаслик, баландпарвозлик, кўрнамаклик, яхшиликнинг қадрига етмасликни ифода этади. Шу билан бирга, бу образларда тadbиркорлик, донолик (Санжақ), дўстга яхшилик, ишонч, хурмат (Қашғар шоҳи) каби хислатлар намоён бўлган.

Сафдар ҳикоянинг бош қаҳрамони бўлиб, унда ўша давр бой-ваччаларига хос хусусиятлар ўз ифодасини топган. У отасининг мол-мулки, обрўси билан катта бўлади. Отаси ўлгач, ҳамма йиққанлари унга қолади. Ана шу нарсалар уни калондимоғ қилади. У ўзида бор обрў, давлат билан қаноат қилмай, ҳокимликни орзу қилади. У бу мақсадга осонлик билан етаман, деб ўйлайди. Шу мақсади учун бировларга (масалан, Қашғар шоҳига) ёмонлик ҳам қилади. Мансабпарастлиги туфайли бошига оғир кунлар тушади, қанча жафоларни тортади. Шулар эвазига дунёнинг нималигини билади ва кишиларнинг қадрига етади. “Тилсим афлок”дан қутулгач, унинг характерида яхши хислатлар пайдо бўлади. Шу туфайли уни Раъно ўзига вазир қилиб олади.

Қолипланувчи ҳикояларда олға сурилган ғоялардан ташқари, дostonнинг кириш қисмида ватанпарварлик идеяси ҳам олға сурилган.

Дostonнинг оғир шароитда - Шаҳрисабз ва Китоб қамал этилган вақтда ёзилганлигини ҳисобга олсак, ундаги Шаҳрисабз васфига бағишланган қасидада ҳам шоирнинг Насруллохон томонидан ўққа тутилган, вайрон қилинган шаҳарга нисбатан самимий муносабати, порлоқ келажакка ишораси аниқ кўринади. У ватан тимсолида Шаҳрисабзни мадҳ этар экан, буюк бир ҳиссиёт, сезгирлик, зийраклик, ўткир тафаккур ва ақл кучи билан она-шаҳрини кўкларга кўтариб мадҳ этади. Бу васф замирида-маснавийдаги романтик бўёқларда шаҳарнинг порлоқ эртасини гавдалантиради. Шоир назаридан Шаҳрисабзнинг ўзига хос гўзал манзараси ҳам, ноёб табиати ҳам, ёдгорликлари ҳам, географик муҳити ҳам четда қолмайди. Хуллас, Хиромий моҳир рассом сингари табиат манзаралари фонида Шаҳрисабз образини гавдалантиради, поэтик маҳоратининг янги сирларини кашф этади:

Фаразким, Шаҳрисабзби жаннатойин —
Ки, топди шоҳ адли бирла тазйин.
Ики жониб, икки дарёйи маввож³³.

³³ Шаҳрисабзнинг икки тарафидан икки дарё — Қорадарё ва Қашқадарё оқади. Афтидан шоир бу мисрада шуларга ишора қилганга ўхшайди.

Фалак юзига мавжидин уриб кож.
Ҳисори³⁴ етти кўкдин бош ошурғон,
Фалак буржиға буржи таън урғон,
Бутиб шаҳр ичра ҳар жониб хиёбон,
Ери пайваст сумбул бирла райҳон.
На юздин бўлмасин фасли баҳори,
Ўтар ҳар кўчасидин жўйбори,
Саросар ер юзидур сабзаи тар,
Дегайсенким, инибдур чархи аҳзар.
Ариғлар ҳар тарафдин жадвали сим,
Ёнида сабза- мўяк анга таслим.
Улусни сайр этар андоққи маҳваш,
Бу юздин дерлар они Кеши дилкаш.³⁵

“Раъно ва Зебо” достонидаги қолипланувчи ҳикояларда по-клик, вафо, садоқат, тўғрилиқ, олижаноблик, сахийлик, аҳд, қаноат, инсоф, сабр каби инсоний гўзал фазилатлардан ўрнак олиш ташвиқ этилган: ғаразгўйлик, очкўзлик, пулпарастлик, вафосизлик, таъмагирилик, мансабпарастлик сингари иллатларнинг инсон камоли учун зарарли эканлиги кўрсатилган. Бу билан яхшиликнинг ҳамма вақт барҳаётлиги, ёмонликнинг умри қисқалиги тасвирланган. Қолипланувчи ҳикоялар булар билангина эмас, таълим- тарбиявий аҳамияти билан ҳам дostonнинг умумий савиясини кўтаришда катта рол ўйнаган.

Зебо, Раъно, Малик Райҳон, Санавбаршоҳ, Маллоҳ сингари образлар дostonнинг асосий образлари бўлиб, Раъно, Зебо, Малик Райҳон ижобий образлар системасига, Санавбаршоҳ билан Маллоҳ эса салбий образлар системасига киради. Чунки бу образлар (Малик Райҳон ва Санавбаршоҳдан ташқари) дostonнинг асосий воқеаларида бошдан-охиригача қатнашадилар ва ўз позицияларига содиқ қоладилар. Малик Райҳон билан Санавбаршоҳ асарнинг охиригача иштирок этмаса ҳам, дoston сюжетининг ривожига муҳим туртки берганлиги сабабли бош образ саналади. Шундан кейинги воқеалар эса, асосан, Малик Райҳон сиёсатини ҳимоя қилиш ва Санавбаршоҳ сиёсатига қарши курашишга қаратилган. Шу жиҳатдан бу икки образнинг ўрни дostonнинг ғоявий мазмунини ташишда бошқа бош образлардан кам эмас, десак хато

³⁴ Ҳисор - кўрғон 1380-1404 йилларда Темур томонидан қурилган бўлиб, асл номи Оқсаройдир. Оқсарой ўз замонасининг энг мустаҳкам ва муҳташам биноларидан ҳисобланган. (...)

³⁵ Ўша асар, 5-бет.

бўлмайди. Китобхон Малик Райҳон қиёфасида халқ орзу қилган идеал шоҳдаги сифат ва фазилатларни кўради, унинг тутган йўлини маъқуллайди. Достонда қисқа бўлса ҳам Малик Райҳон бошқарган мамлакатдаги фаровон, тинч осойишта ҳаёт, халқнинг бу сиёсатдан мамнун ва масрурлиги ўз ифодасини топган. Шу сабабли ҳам халқ мамлакат осойишталигини бузган ҳақиқатни оёқ ости қилган Санавбаршоҳга нафрат билдиради, Малик Райҳон типидagi адолатли, саховатли, донишманд, тadbиркор, халқпарвар шоҳни орзу қилади. Шоир ҳам шундай қиёфадаги шоҳлар тарафдори эканлигини унга нисбатан самимият билан бағишланган байтларда ёрқин ифодалайди. Малик Райҳон қиссада кам қатнашиши, характери қисқа шарҳланишига қарамай, достоннинг пишиқ чиққан, тарбиявий аҳамияти катта образларидан саналади.

Шуниси ҳам борки, Хиромийнинг “Чор дарвеш”идаги Озодбахт, Форс мулки шаҳзодаси, Маликаи ол-Бармак каби образларда ҳам Малик Райҳон типидagi шоҳларнинг кўпгина фазилатлари айрим-айрим ҳолда баён этилган эди. Малик Райҳон сиймосида эса ўша адолатпарвар, саховатли шоҳларнинг энг яхши сифатлари мужассам этилган.

Санавбаршоҳ қиёфасидаги салбий хислатлар Малик Райҳонга тамоман зид. У ҳоким бўлиши билан халқ истаги, жамият тараққиётига қарши боради. Давлат арбобларининг маслаҳатига кулоқ солмайди, акасининг васиятларини унутади. Мансабпарастликка муккасидан кетган бу шахс ҳатто лавозимини сақлаб қолиш учун ўз қизидан воз кечади, қариндош-уруғларининг юзига оёқ босади. У севги, муҳаббат, ҳақиқат, вафо деган сўзларнинг қимматини ерга уради, бу сўзлар унга мансаб олдида қилча ҳам қимматга эга эмас. У Малик Раёно томонидан юборилган донишмандларнинг ҳаққоний талабига юзсизларча шундай жавоб қайтаради:

— Бу сўзни айламангиз манга тақрир,
Киши теша оёғига урарму?!
Севар ёрин кишига топширарму?!
Ҳукуматдур манга маҳбубу мағруб.
Киши маҳбубини ҳифз этмоғи ҳўб³⁶.

Бу сатрлар Санавбаршоҳнинг салбий характерини, мустабид ҳокимларга хос қиёфасини, сурбетлигини тўла очиб беради.

Санавбаршоҳнинг кўп ўтмасдан ўлимга гирифтор бўлиши ваА

³⁶ Ўша асар, 8-бет.

Раънонинг халқ томонидан тахтга ўтқазилиши халқнинг бундай шоҳларга нисбатан ғазаб- нафрати кучли эканлигини кўрсатади. Санавбаршоҳ “Чор дарвеш”нинг иккинчи, тўртинчи дарвеш саргузаштидаги, “Тўтинома”даги ўнлаб адолатсиз, жоҳил шоҳлар типидан бўлиб, улар қиёфасидаги асосий салбий томонларни янада жонлироқ, конкретроқ, аниқроқ тарзда ифодалайди.

Достоннинг бош образларидан бири Зебодир.

Зебо ўзининг курашувчанлиги, содда, мулойим характери, донолиги ва тadbиркорлиги, фаросатли ва нозик табиати, латофат ва назокатга бойлиги, илғор қараш ва ғояларни ҳимоя этиши билан Хиромий достонларидаги хотин-қизлар образи ичида алоҳида кўзга ташланади. Унинг қиёфасидаги илғор хотин-қизларга хос фазилатлар достонда ҳар томонлама ифода этилади. Достоннинг сюжет оқимини ҳам, композициясини ҳам, ғоявий мазмунини ҳам Зебо образисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Достон традицияга мувофиқ жуфт ном билан аталган ва Раънонинг номи биринчи ўринга қўйилган. Бироқ достондаги воқеалар ричагини Раъно эмас, балки Зебо ҳаракатга келтиради. Қолипловчи ҳикоядан кейин хотимагача (бу орада Зебонинг Маллоҳ ва таррорлар билан кураши ҳикоя қилинади) Раъно асарнинг сюжет оқимидан, асосан, ажралиб қолади. Қолипловчи ҳикоянинг марказида ҳам Раъно образи эмас, Зебо образи туради. Бу ердаги кўпгина воқеаларда (масалан, тўй маросимида отасини алдаши, Раънога хабар бериб қочиши) ҳам Зебонинг жасурлиги ва ишбилармонлиги кўзга яққол ташланади. Раъно йигит бўлишига қарамай, пассив ҳаракат қилади. Асарнинг хотимасида ҳам Зебо Раънога нисбатан кенг тасвирланади. Раъно Зебо ҳажрида қанча куйса ҳам, соф муҳаббатли, садоқатли ёр эканлигини тажрибада исбот этса ҳам, бироқ Зебонинг тақдирига, ўзининг тақдирига бирон ўзгартириш киритолмайди. Аксинча, ҳамма вақт Зебо ҳам ўз тақдирини, ҳам Раънонинг тақдирини ҳал қилади, воқеаларнинг боришига муҳим ўзгартиришлар киритади. Масалан, асарнинг охириги қисмларида у Сафдарни “тилсим афлок”дан халос қилиб, унинг воситаси билан Раънони топади. Демак, Зебонинг актив ҳаракати билан Раъно унга эришиш бахтига муяссар бўлади.

Зебонинг билимдонлиги, ишбилармонлиги, жасурлиги, ҳар қандай хавфли вазиятдан омон қолишга йўл топиши, душманларни тadbир билан енгиши Маллоҳ ва таррорлар воқеасида янада конкретроқ, аниқ баён этилган. Зебо улардан фақат ўзи қутулиб қолмай, балки ана шу қора ниятли кишиларнинг маҳв, шарман-

да бўлишига ҳам йўл топади. Зебо характеридаги бу хислатлар унинг тилидан келтирилган қатор ҳикояларда ҳам очиқ намоён бўлади. Бу ҳикояларни айтувчи Зебо аввало илғор ғоялар томонида эканлигини, ҳақиқат, адолат, софлик, маърифат, илм, нур тарафида эканлигини, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, ҳуқуқини ҳимоя қилувчи киши эканлигини, салбий хусусиятларга, одатларга, кишиларга душман эканлигини кўрсатади. Фикримизнинг исботи учун Зебо тилидан келтирилган ва юқорида таҳлил қилиб ўтилган Ҳомид қизи, Хатиби Асфаройи қизи, уч сайёҳ, Қамбар, Шуайб ибн Омир ҳақидаги ҳикояларни эслатиб ўтишнинг ўзи кифоя қилади. Чунки бу ҳикояларда Зебо характеридаги муҳим томонлар ривожлантирилган, тўлдирилган.

Зебо ҳам маънавий томондан, ҳам ташқи қиёфаси билан гўзал, ифбатли, дилбар қиз. Икки томонлама ижобий хусусият уни мукамал бадиий образ даражасига кўтарган. Хиромий дostonларидаги бошқа барча хотин-қизларга намуна бўладиган образга айланттирилган. Зебонинг маънавий қиёфасини кенг кўрсатиш, таҳлил қилиш дostonнинг диққат марказида туради, бу масала, асосан, унинг хатти-ҳаракати, бажарган ишлари, ахлоқий қиёфаси, жамиятда тутган ўрни, муҳаббатга садоқати, хотин-қизлар ҳуқуқини ҳимоя қилиши, ўзлигини намоёйиш этиши - у айтган ҳикоялар билан кўрсатилса, ташқи қиёфаси ҳикояларнинг кириш ва хотима қисмларида, Маллоҳ томонидан айтилган сўзларда, шоирнинг лирик чекинишларида катта симпатия билан ўз ифодасини топади. Масалан, дostonнинг кириш қисмида Зебо ҳақида қуйидаги самимий фикрлар айтилади:

Санавбаршоҳда ҳам бор эрди духтар,
Шабистони ҳарамга моҳи анвар.
Малоҳат маҳзанига дурри якто,
Парипайкар нажоде, оти Зебо ³⁷.

Икки шаҳзоданинг бир-бирига бўлган самимий муносабати, муҳаббати эса:

Икки шаҳзода эрдилар баруманд,
Иккиси бир-бирига орзуманд.
Билохир, ул икки соҳибжамоле,

³⁷ Ўша асар, 7-бет.

Аларнинг йил ба йил етди камоли.
Ниҳон элдин бўлиб бир-бирга дамсоз.
Муҳаббат сирридин ҳар дам назарбоз ³⁸—

тарзида ифода этилади. Бу байтларда икки ёш характеридаги уятчанлик, ахлоқ, одоб қоидаларига амал қилиш, муҳаббатни қад-рлаш, унинг сирларини ошкор этмаслик ҳолатлари ҳам кўрсатилганки, бу халқ диди, руҳини ифодалаш ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони ҳисобланган Зебо билан Раънога бу сифатлар ёпишиб кетади, уларнинг образини мукамаллаштиради. Чунки улар ўз даврининг “ризойи нафс”га югурмайдиган, “покликни ҳисор (кўрғон) этган” образлари бўлиб, улардаги бу фазилат асарнинг хотимасигача бўртиб боради ва севишганларни бир - бирига қовуштиради.

Зебонинг портрети, ташқи қиёфаси ҳам унинг ички, маънавий қиёфасига мос ҳолда тасвирланади:

... Кўрарким нозанин сийминузоре,
Садаф батнида дурри шоҳворе.
Қади гулдастаи боғи латофат,
Лабидур чашмаи кони малоҳат.
Кўзи даврида ҳар мужғони хунрез,
Улус қатли учун бир ханжари тез³⁹.

Зебо туган йўл асар охирида ғалаба қозонади. Турли моментдаги, тарздаги курашларда у ўз душманларини енгади ва охири Раънонинг жамолига муяссар бўлади. Зебо образидаги умидлилик, гуманистлик, баҳодирлик каби хусусиятлар ҳам асарда ўз аксини топган.

Шуларга асосланиб, Зебо образини классик адабиётимиз дostonчилигининг ютуғи дейиш мумкин.

Раъно образи ҳам дostonнинг бош образларидан биридир. Аммо у, кўрсатиб ўтганимиздек, Зебодай ҳар томонлама ишланган образлардан эмас. Шунга қарамай, бу образ ҳам ўзининг қатор тарбиявий хусусиятлари билан диққатни тортади. У кўп ҳолларда отаси Малик Райҳон туган йўлни, сиёсатни давом эттиради. Қатор ижобий хислатлари билан халқ орзу қилган, Шарқда мақталган адолатпарвар шоҳларга ўхшаб кетади.

³⁸ Уша асар, 8-бет.

³⁹ Уша асар, 12-бет.

Достонда Раъно образи, асосан, икки йўналишда шарҳланади: биринчидан, у садоқатли ошиқ, вафодор ёр, иккинчидан, у адолатли, халқпарвар шоҳ. Раъно қиёфасидаги бу икки фазилат достоннинг бошидан охиригача динамик равишда ўсиб боради. У дастлаб тажрибасизлиги туфайли (Зебони Маллоҳ қайиққа солиб кетиш эпизодини эсланг) қийинчиликларга дучор бўлади. Бу унинг характеридаги мулоҳазакорлик, пассивлик ва тажрибасизликдан келиб чиқади. Воқеаларнинг бориши, бошига тушган кулфафлар Раънонинг кўзини очади. Шу орада Раъно табиатида халқчил хислатлар, гуманистик фазилатлар, отасининг сиёсатига мойиллиги кўп бўлганлиги сабабли Санавбаршоҳ ўлиши билан уни келтириб тахтга ўтқазадилар:

Атоси вақтида бўлган намакхор,
Малик Раънога бўлдилар талабгор.
Топиб йўл бошладилар шаҳр сори,
Балиқни келтирурдек баҳр сори.
Нигин илкига солиб, бошига тож,
Қўюбон бўлдилар шаҳр аҳли муҳтож.
Ҳукумат маснадида топди ором,
Яна армон раволиғдин топиб ком⁴⁰.

Шундан кейин Раъно мамлакатни бошқаришни вазирга топшириб, Зебони излашга тушади. Ниҳоят Сафдарга йўлиқади, у билан бориб, Маллоҳни “тилсим афлок”дан озод қилади. Қуйидаги парчаларда Раънонинг гуманистлиги, зулмга қаршилиги, қатъийлиги, донолиги, адолатпарварлиги намоён бўлади:

Тушургач, кўрдиким, Маллоҳи бебок,
Муни Зебо учун қилган аламнок.
Ғаразким, қилмади анга такаллум,
На қилди они афъолини маълум.
Дедиким: — Ҳар киши қилса ёмонлик,
Ўзини қилғуси озурда жонлиғ⁴¹.

Буюрди шаҳ туриб Маллоҳи Сафдар,
Тилсими афлокни қилмоққа абтар.
Бузубон қилдилар зеру забар ҳам,
Тилсими афлокдин қолмай асар ҳам⁴².

⁴⁰ Ўша асар, 100-бет.

⁴¹ Ўша асар, 103-бет

⁴² Ўша асар, 104-бет.

Раъно характеридаги адолатпарварлик, халқпарварлик, сахийлик, олижаноблик хислатлари, хусусан, унинг Зебо висолига етгандан кейин кўрган қатор чора- тадбирларида, амалга оширган одилона ишларида ёрқин намоён бўлади. Бу хислатлар билан Раъно “Чор дарвеш” ва “Тўтинома”даги адолатпарвар шоҳ ва шаҳзодалар образини тўлдиради.

Раънодаги самимийлик, соддалик, камтарлик хислатлари ҳам ўша замондаги ҳокимларга намуна бўладиган хислатлардир. Чунки Хиромий яшаган XIX аср ҳокимлари тубан ахлоқлари, қўпол хатти-ҳаракатлари, бюрократликлари, саводсизликлари билан халқ қаҳру ғазабига гирифтор бўлишган эди. Хиромий Раъно образини уларга қарама-қарши қўяди. Раъно сиймосида энг улғу инсоний фазилатларни тараннум этади, бу билан замонасидаги шоҳларга уни намуна қилиб кўрсатади. Раъно образи шунинг учун ҳам Хиромий дostonларидаги адолатпаноҳ образлар ўртасида алоҳида аҳамият касб этади.

Бу образ ҳам Зебо образи каби диний, илоҳий ақидалардан холи бўлиши, тақдирини худога топширмаслиги, балки ўз ирода-си билан ҳал қилиши ҳаётийлик ва конкретлик кашф этган.

Дostonдаги салбий образлардан етуги Маллоҳ образи ҳисобланади. У дoston сюжетига Раъно билан Зебонинг дарё қирғоғига келганидан қўшилиб, асарнинг хотимасигача қатнашади. Бу образ орқали жамиятдаги жуда кўп салбий томонлар фoш этилган. Бу салбий хусусиятлардан бири ва энг типиги хотин-қизларга паст назар билан қараш, уларнинг жамиятдаги ўрнига етарли баҳо бермаслик бўлиб, бу масала кенг ва ҳар томонлама ёритилган. Раъно билан Зебо адолатпаноҳ, тўғри, софдил, андишали бўлганликлари учун Маллоҳга ишонадилар. Улар Маллоҳнинг фирибгарлигидан, қаллоблигидан, юзи ялтироқ, ичи қалтироқлигидан тамоман хабарсиз бўладилар. Раъно билан Зебо бунинг устига ҳали ёш, андишали, ҳаёт тажрибасига эга эмас. Уларнинг ана шу тажрибасизлиги ораларининг бузилишига, узоқ жудоликка олиб келадикки, бунга кўнгли қора Маллоҳ сабаб бўлади.

Маллоҳ образидаги маишатпарастлик, хотин-қизларни менсимаслик, ахлоқан тубанлик, енгилтаклик каби Раънога зид томонлар кенг ифода этилган. У ана шу қора ниятлари билан Зебони олиб қочади. Ўз мақсадини амалга ошириш учун денгиз ичида Зебо билан узоқ вақт тортишади, мақсадини амалга ошириш учун турли йўл, воситалардан фойдаланади. Аммо мустаҳкам иродали, қатъий қарорли Зебони ўз йўлига сола олмайди.

Маллоҳ томонидан келтирилган ҳикояларда, асосан, хотин-қизларнинг вафосизлиги, характери бузуқлиги, эрини алдагани, булғанч, ҳаром ишлар билан шуғулланганлиги баён этилади. Бу билан у, аввало, хотин-қизларга ишонмаслигини, паст назар билан қарашини ифода этса, иккинчидан, шулар воситасида Зебони ислоҳ қилмоқчи бўлади. Бу ҳикоялардан Маллоҳнинг қиёфаси нақадар чиркин, ярамас эканлиги равшан кўринади. У умуман аёл кишининг қудратига, жамиятдаги ўрнига тўғри баҳо беролмайди ёки уларнинг қудратини тан олмайди. Фикримизни тубандаги мисралар тўла қувватлаши билан бирга Маллоҳнинг маънавий қолоқлигини ҳам исбот этади:

Заифлар қавлига йўқ эътимод,
Заифлар олдида доно жамод.
Заифлар айласа бир нав талбис,
Томошага келур олиға иблис.
Заиф ҳар кимки бўлса ақрабоси,
Билинг: бошигадур охир балоси.
Заиф ҳар кимни гарчи холасидур,
Билингким, Даллатул-мухтоласидур⁴³.

Маллоҳ хотин-қизларгагина эмас, балки бошқаларга ҳам ишонмайди. У ҳаммадан хавогирланиб юради, ишончсизлик билан яшайди, унинг юрагида меҳр-шафқатдан, одамгарчиликдан заррача ҳам нишона йўқ. Ана шу андишасизлиги, эгоистлиги сабабли икки севишган қалбнинг орасини вақтинча бўлса ҳам бузади, уларни ўзининг ҳаром кайфияти учун бир умр доғда қолдирмоқчи бўлади. Шунинг учун Зебони бадном қилишга ҳаракат қилади, вақтинча бўлса ҳам унинг омади келади. Аммо уни енгишга ожизлик қилади. Зебо ҳам маънавий, ҳам жисмоний томондан Маллоҳ устидан ғалаба қозонади.

Достонда Маллоҳнинг хатти-ҳаракатлари ахлоқан тубан савияси, чиркин мақсадлари ва қарашлари ҳар томонлама ишончли тарзда фош этилади. Шу томонларни ҳисобга олиб, бу образни достондаги типик салбий образ, десак бўлади.

Маллоҳ образи етук салбий образ бўлганлиги учун ҳам у асардаги кўпгина воқеаларга актив қатнашади. Асарнинг асосий

⁴³ Ўша асар, 21–22-бетлар. Бу ердаги даллатул-мухтола афсонавий айёр хотин, демакдир.

конфликтига ҳам, сюжет оқимига ҳам Маллоҳ образининг ҳиссаси катта. Чунки кейинги воқеаларнинг ривожланишига ҳам, дoston марказидаги асосий масала — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги курашнинг кескинлашувида ҳам у муҳим рол ўйнайди. Шу нуқтаи назардан Зебо образининг пишиқ, мукамал чиқишида ҳам Маллоҳ образининг роли каттадир.

Жамиятнинг бу чағир тиканаги воқеалар давомида зарбага учрайди. Зебонинг жасорати, қудрати олдида тоб беролмай, Малик Раъно ва Сафдар кўмагида ўлим азобидан қутулади. Унинг ёвузлигига, тошкўнгилигига қарамай, Раъно билан Зебо унга жазо бермай, танбеҳ бериб, қилмишларини бўйнига қўйиб, мамлакатдан ҳайдаб юборишади.

Шуларнинг ўзиёқ Маллоҳ образини Хиромий дostonларидаги пухта ишланган мураккаб характерли салбий типлар қаторига қўшишга ва уларнинг энг мукаммали дейишга тўла ҳуқуқ беради.

“Раъно ва Зебо”да ҳам, Хиромийнинг бошқа дostonларида учраганидек, қул Санжақ, оға Мақсуд, нажжор йигит, гуржистонлик кампир, сарроф, асас, шаҳна, қози, муҳтасиб, қассоб сингари қатор персонажлар бўлиб, буларнинг ҳар қайсиси ўз ўрни ва аҳамиятига эга.

Масалан, қассоб йигит ҳимматлилиги, гуржистонлик кампир меҳмондўстлиги, одампарварлиги, қул Санжақ донолиги, Зебога меҳрибонлик қилган кампир саховати, олижаноблиги билан ижобий образлар характерини бойитади, позициясини мустаҳкамлайди; оға Мақсуд, қози, муҳтасиб, қозининг хотини кабилар эса очкўзлиги, булғанчлиги, таъмағирлиги, ғаразғўйлиги билан Маллоҳнинг йўлини тасдиқлайди.

Шундай қилиб, Хиромий бу дostonида ҳам илғор эстетик позицияда туриб, турли табақадаги, турли қиёфа ва савиядаги қатор ибратли образлар яратади. Қолипловчи ва қолипланувчи ҳикоялардаги Зебо, Раъно, Малик Райҳон, Ҳомид қизи, уч сайёҳ, Шуайб ибн Омар, Санавбаршоҳ, Маллоҳ, Қамбар, эрларини алдаган уч хотин каби мукамал образлар Хиромийнинг бу соҳадаги маҳоратини намоиш этади. Айниқса, бу ўринда Зебо билан Раъно образининг ғоявий, тарбиявий аҳамияти катта бўлиб, улар ўзбек классик адабиёти хазинасини бойитишга Хиромий томонидан қўшилган ҳисса бўлиб ҳисобланади.

Хиромий “Раъно ва Зебо” дostonида умумбашарий аҳамиятга эга бўлган, замонавий, актуал ғояларни илгари сурди, инсон”

тарбияси ва камоли учун салбий рол ўйнаган, феодал синф манфаати ва қарабини кўзлайдиган салбий сифат ва хусусиятларни қоралайди.

Ишқий-романтик услубда ёзилган “Раъно ва Зебо” достони шу ютуқлари билангина эмас, балки композицион усули, ширали, содда тили, образли ифода, иборалари, бой тасвирий воситалари билан ҳам қимматлидир.

III боб. ХИРОМИЙНИНГ ПОЭТИК МАҲОРАТИ

Қолиплаш композицион усули

Қолиплаш композицион усули форс-тожик ва ҳинд адабиёти-нинг энг қадимги намуналарида учрайди.

Бу усул қайси халқ фолькори ёки адабиётида пайдо бўлган, кейин қандай йўллар билан тарқалганлигини айтиш қийин¹. Умуман, бу усул Шарқ халқлари адабиётларида пайдо бўлиб, уларнинг бир-бирига таъсири натижасида шаклланиб, тараққий топганлиги ҳақиқатга анча яқин. Қолиплаш композицион усулининг² таъсири XIV аср ўзбек адабиёти намуналарида, масалан, “Юсуф ва Зулайҳо”³ да кўринса ҳам, аммо уни ҳали тўла маънодаги қолиплаш композицион усули деб бўлмас эди. Бу усулдаги асарларнинг етук намунасини ўзбек адабиётида Алишер Навоий (“Сабъаи сайёр”, “Лисонут- тайр”) яратди. Бу традиция XIX аср ижодкорлари Гулханий, Хиромий, Масиҳо Бойсуний, Мирий, Сиддик, Муҳаммад Расуллар томонидан ривожлантирилди.

Қолиплаш композицион усулининг энг қадимга намунасига форс-тожик ва араб халқлари томонидан яратилган “Минг бир кеча” эртақлар тўплами мисол бўлади олади.

Бу усулнинг хусусиятларини халқ китоблари ва ҳатто халқ эпосларида ҳам кўплаб учратамиз. Масалан, “Гўрўғли” эпоси ўзига хос қолиплаш композицион усулига эга бўлиб, у ўзбек, тожик, туркман, озарбойжон ва бошқа қардош халқлар ўртасида машҳурдир. “Гўрўғли” эпосининг қолипловчи ҳикояси Гўрўғлининг ўзи ҳақидаги ҳикоядир. Қолган 40 дан ортиқ дoston Гўрўғли ҳақидаги ҳикояга қолипланади ёки ўша ҳикоядаги асосий ғояларни тўлдиради. Бу ерда қолипловчи дostonларнинг ҳар халқда ҳар хил характерда бўлишини ҳисобга олиш керак. Ўрта Осиё халқлари Гўрўғли

¹ Қолиплаш композицион усули Европа адабиётида ҳам бўлган. Масалан, Бокаччининг “Декамерон”и шу усулда ёзилган.

² Биз тилга олаётган “усул” сўзи услуб мазмунида эмас, балки тартиб, композиция мазмунида тушунилиши керак.

³ Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” дostonида ҳам воқеа ичига воқеа, ҳикоя ичига ҳикоя бериш ҳоллари учрайди.

ҳақидаги қаҳрамонлик дostonлари асосида қатор дostonлар яратганлар.

“Бахтиёрнома”, “Тўтинома” ва бошқа қатор асарлар ҳам ўзига хос қолиплаш композицион усулига эгадир. Бу усулни тожик адабиётшунослари “чаҳорчўба” (рамка) ёки “афсона дар афсона”, “повесть дар повесть” деб атайдилар⁴. “Ҳинд эртаклари”га кириш сўзи ёзган М. Калягина-Кондратьева қолиплаш композицион усулининг хусусиятлари ҳақида фикр юритиб, ёзади: “... Халқ эртакларини қайтадан ишлаган ёзувчилар уларнинг фабуласига зебу зийнат берар, уларга шеърлар, мақоллар, ҳикматли сўзлар киришиб, ўзлари ҳам янги эртаклар ижод этардилар. Аксари, бирмунча эртакларни бир тўпламга бирлаштириб, “рамка” билан ўраб олардилар. Бу терминда қадимги ҳинд ёзувчиларига хос композицион усуллар кўзда тутилади. Бунда ички боғланиши бўлмаган айрим асарлар сунъий равишда бирлаштирилиб, асосий қиссанинг фабуласи билан ўраб олинади. Шунини эслатиб ўтиш керакки, машҳур эртаклар тўплами “Минг бир кеча” ҳам шу асосда тузилган.

Бу хил тўпламларга хос хусусиятлар қуйидагича: қисса асосан фабулани баён этиш билан бошланади. Шунинг давомида қаҳрамонлардан бири иккинчисига ҳикоя қилади, бир ҳикоя тугаши билан, асосий қиссанинг талабига мувофиқ, иккинчи, учинчи ҳикоялар бошланиб, ниҳоят асосий қисса тугаллангандагина ҳикоя айтиш тамом бўлади⁵. Албатта, бу фикрда бир томонламалик ҳам йўқ эмас. Олима, асосан, шу турдаги асарларнинг композицион томонини кўзда тутиб фикр юритган.

Бизнингча, бу қиссалар фақат қолиплловчи ҳикоя талаби билангина “рамка”га олинмайди, балки уларни бир умумий натижа ва мақсад бир ерга тўплайди. Масалан, шундай хусусиятли баъзи асарларда сабр ва чидам каби масалаларни ҳал этишда саросимага тушмаслик, ҳар томонлама фикр юритиш каби умумий ғоялар илгари сурилади. Чунончи, “Бахтиёрнома”да шундай, ҳатто уларнинг баъзиларида сюжетда ягоналик принциплари борлиги ҳам маълум. Бундай хусусиятли асарлар, олимларнинг ёзишича, қадимги ҳинд, санскрит адабиётида майдонга келган. Бундай асарларнинг муҳим намунаси сифатида “Панча тантра”- “Беш китоб”ни кўрсатиш мумкин (эрон адабиётида унинг ишланган

⁴ “Ҳинд эртаклари”. Тошкент, Ўздавнашр, 1956. Шу китобнинг сўнг сўзига қаранг.

⁵ Ўша асар, 7-бет.

вариантида “Калила ва Димна” деб атайдилар). “Витала панча винатти” (“Виталининг 95 афсонаси”), “Шукасптати” (“Тўтининг 75 ҳикояси”) ҳам шундай характердаги асарлардандир.

“Минг бир кеча” эртақлар тўплами ҳам қолиплаш композицион усулининг энг яхши намуналаридан эканлигини юқорида эслатиб ўтган эдик. Унинг дунёга машҳур бўлишига ундаги ажойиб-ғаройиб эртақлар билан бир қаторда композицион усули ҳам сабаб бўлган. “Минг бир кеча”нинг қолиповчи ҳикояси “Шаҳриёр ва Шоҳизамон” ҳикоясидир.

“Минг бир кеча”даги қолиповчи ҳикояда адолатли шоҳ, вафо, софлик, аҳиллик, тўғрилиқ каби қатор ғоялар мадҳ этилиб, буларга тескари идеялар Шоҳизамон хотинлари тимсолида қораланади. Шаҳриёр образи орқали ақл ва дониш кучига ишонч билдирилади, сабр ва қаноат, ирода ва саботнинг кучи кўрсатилади. Албатта, бу ҳикоядаги образлар асосий мақсадни амалга ошириш учун восита сифатида танланганлигини унутмаслик керак. Ҳатто асосий ҳикоядаги образлар ҳам шу композицион усул асосида ривожланади. Уларнинг хатти-ҳаракати, воқеаларга аралashiши, характерининг шаклланиши ва бошқа томонлари ҳам композицион марказга боғлиқ ҳолда ўзгаради.

“Минг бир кеча” композицияси марказида жоҳил, қонхўр подшоҳни тарбиялаш, ёмонликдан қайтариш масаласи туради. Шу сабабли у фақат қолиповчи ҳикояда ва хотимада ҳаракат қилади, холос. Биринчи кечадан бир минг биринчи кечагача асосий “нагрузка” Шаҳриёрнинг гарданига юкланади. У асосий мақсадни амалга ошириш учун ҳар қандай кенгликда, ҳар қандай ҳолатда ва масштабда ҳаракат қилади, ҳар хил ҳикояни айтиб беради. Демак, унинг фаолият кўрсатиши учун қиссада кенг майдон яратиб берилган. Бошқа ҳикоялар ҳам ўз композицион марказига ҳамда ўз қолипланувчи ҳикояларига эга. Аммо уларнинг барчаси ҳам биргаликда бош марказга хизмат қилади.

XIX аср шоири Гулханийнинг “Зарбулмасал”и ҳам қолиплаш композицион усулида яратилган асарлардан биридир. Гулханий паррандалар ва ҳайвонлар дунёсидан аллегорик равишда фойдаланиб, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида бу асарни яратган. Асарда юқори табақа вакиллари-мулла, эшонлар, уларнинг кирдикорлари, бу орқали эксплуатацияга асосланган жамият ва унинг идеологлари қаттиқ танқид остига олинади. Бу асари билан Гулханий ўзбек адабиёти тарихини ҳам ғоявий, ҳам бадиий томондан бойитди. “Зарбулмасал”да қолиповчи ҳикоя Бойўғли билан Япа-

лоққушнинг қуда бўлиши ҳақидаги қиссадир. Икки ота-она томонидан Гунашбонуни Куланкирсултонга турмушга чиқариш ҳаракатига боғлиқ воқеалар ва бу масаланинг ечилиши учун Кўрқуш ва Худхуд ҳамда бошқа қушлар тилидан келтирилган қатор ҳикоя, масал, ҳикматли сўз, латифа ва мақоллар бош ҳикояга қолипланади. Агар “Минг бир кеча”да ҳикоя айтиш, воқеаларнинг ўтиш ўрни, бош ҳикоядан кейин, асосан,саройда содир бўлса, “Зарбулмасал”да воқеалар ўрин томонидан чегараланмаган, ундаги воқеалар бир жойда содир бўлмайди. “Минг бир кеча” да ҳар бир ҳикоя ўзининг алоҳида марказий ҳикоясига, марказий ҳикоя эса ўз қолипланувчи ҳикояларига эга бўлса, “Зарбулмасал”даги қолипланувчи ҳикоялар ўзаро яна қолипланмайди, улар ҳар хил қушлар томонидан воқеанинг мазмунига қараб айтилаверади. “Минг бир кеча”даги ҳикояларнинг ҳаммаси қолипловчи ҳикоядан ажратилган ҳолда конкрет асар характерини касб этса, “Зарбулмасал”да бу фикр фақат уч ҳикояга,яъни “Маймун билан нажжор”, “Тева билан бўғалоқ” ҳамда “Тошбақа билан чаён”гагина тааллуқли.

Гулханийнинг маҳорати шундаки, у алоҳида асар характеридаги шу уч ҳикояни ҳам “Зарбулмасал”нинг руҳига мос равишда унга пайванд этади, китобхон бу ҳодисани дарҳол пайқамайди, асарнинг таркибий қисми сифатида ҳис этади. “Зарбулмасал”ҳам “Минг бир кеча” сингари оптимистик руҳда - Гунашбону билан Куланкирсултоннинг муроду мақсадга эришиш тўйини тасвирлаш билан яқунланади. Худди шундай композицион соддалик “Чор дарвеш” ва “Тўтинома”нинг асл нусхаларига (“ Чор дарвеш”нинг тожикча насрий, “Тўтинома”нинг ўзбекча насрий таржима вариантларини кўзда тутамиз) ҳам хосдир. Чунончи, “Чор дарвеш”нинг насрий варианты муқаддима, яъни қолипловчи ҳикоя, тўрт дарвешнинг саргузашти ва хотимадан иборат. “Тўтинома”нинг сочма нусхаси ҳам битта қолипловчи ва 38 қолипланувчи ҳикоядан иборат. 38 ҳикоя эса яқунловчи характерга эга. “Минг бир кеча”даги бир муҳим хусусият “Чор дарвеш” ва “Тўтинома”да ҳам учрайди. Бу “Минг бир кеча”даги қолипловчи ҳикоядан кейин Шоҳизамон образининг сюжет оқимидан бутунлай чиқиб қолганидай, “Чор дарвеш”даги Равшанрой, “Тўтинома”даги Маймуннинг отаси каби образлар ҳам воқеалар оқимидан бутунлай ажралиб қолади.

Қолиплаш композицион усулининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, унда қолипловчи ҳикоядаги асосий ғоявий мотивлар қолипланувчи ҳикоялар ва кўмакчи образлар

воситаси билан тўлдирилади. Буни “Ҳамса”чиликда биринчи дostonдаги назарий, фалсафий фикрлар, асосий ғоявий мазмуннинг бошқа дostonлардаги образлар воситаси билан ривожлантиришга ўхшатиш мумкин⁶.

Ўрта Осиё халқларининг оғзаки ижодига хос асарлар кўпинча ўзининг соддалиги, баёнчиликка кўп ўрин бериши, муболага приёмидан кўп фойдаланиши, қаҳрамонлар характеридаги хусусиятларни ўта ғайритабiiйлаштириши, ўз кириш ва чиқишига эга бўлиши билан ёзма адабий асарлардан фарқ қилиб туради. Фикримизга “Минг бир кеча”, “Алпомиш”, “Тўрўғли” циклидаги дostonлар, қатор ўзбек, тожик, ҳинд, афғон эртаклари мисол бўлади. Чунончи, қолиплаш композицион усулида яратилган “Минг бир кеча”, “Тўтинома”, “Чор дарвеш” каби халқ китоблари Хиромий, Гулханий ва бошқа шу усулда ижод этган санъаткорларнинг шу номдаги асарлари композициясидан, албатта, фарқ қилади. Бу усул билан иш кўрган шоирлар халқ китоблари композициясидан таъсирланган бўлсалар ҳам, улар бу усулга пассив эмас, балки актив муносабатда бўлганлар. Албатта, бу усул уларгача ҳам бир неча санъаткорлар ижодий лабораториясидан ўтиб, маълум даражада шаклланганлигини унутмаслик керак.

Садриддин Айний “Чор дарвеш”нинг тожикча вариантыга ёзган сўзбошисидан “Чор дарвеш” қиссаси қадим замонлар маҳсули бўлса ҳам, у Ҳиндистонни колонизаторлар забт этгандан кейин қайта ишланиб, янгиликлар киритилганлигини, бунгача ҳам бир неча кишилар томонидан қайта ишланиб сайқал берилганлигини жуда кўп фактлар билан исботлаб берган эди⁷.

“Чор дарвеш”ни қайта ишлаган қаламкашлар нима учун унга ўз номларини қўймаганликларининг сабаби ҳозиргача бизга маълум эмас. Уларнинг асар композицияси устида бош қотирганликлари эса ҳақиқатга яқиндир. Чунки композиция бадий асарнинг эстетикасига тааллуқли бош масала бўлиб, ёзувчининг унга эътибор қилмаслиги асло мумкин эмас.

Башарти шундай фикрларни “Тўтинома” устида юргизадиган бўлсак, унда манзара бирмунча равшанроқ кўринади. Чунки “Тўтинома”ни тўплаган ва қайта ишлаган санъаткорларнинг номлари

⁶ Қаранг. Б.Валихўжаев. Ҳамсачилик традициясининг баъзи хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар// Ўзбек адабиётининг айрим масалалари, Янги серия, 2-сон, Самарқанд, 1961,92-бет.

⁷ “Чор дарвеш”. Душанбе, Нашриёт давлати Тожикистон, 1961, саҳ. 5-11.

бизга аниқ. Масалан, уни дастлаб Зиё Нахшабий (1330) тўплаб, китоб ҳолида нашр этган, ундан кейин XVIII асрда Худойдод Қодирий бирмунча ўзгартиришлар билан форс тилида ишлаган.- Ҳайдар - бахш- Ҳайдарийнинг ҳам бу соҳада хизмати сингганлиги бизга аён. Демак, улар “Тўтинома”ни композицион томондан ҳам бир бутун ҳолга келтиришда ўз меҳнатларини сарф этганлар. Масалан, Нахшабийнинг “Тўтинома”си шу асарнинг асл манбаи - “Шукасагати”дан бирмунча фарқ қилганидек, Муҳаммад Қодирийнинг “Тўтинома”си Нахшабий “Тўтиномаси”дан катта фарқ қилади. Буларнинг фарқлари ҳақида шарқшунос М.Калягина-Кондратьева шундай ёзади: “Қодирийнинг таҳрири Нахшабий тексидан анча фарқ қилади. Боблари ўттиз бештагача қисқартирилган; иккита янги эртақ кўшилган. Муқаддима тарзидаги баъзи эртақлар мустақил эртаққа айлантирилган, бошқалари чиқариб тушланган ёки янгилари билан алмаштирилган. Баъзи эртақларнинг тафсилоти ва ҳатто сюжетлари ҳам ўзгартирилган”⁸

Олиманинг бу фикридан М.Қодирийнинг “Тўтинома” композицияси устида анча ишлагани, аввалги вариантдан бир қатор мукаммаллаштиргани аёнлашади. Композицияга оид бундай тафовутларни Ҳайдар-бахш-Ҳайдарий “Тўтинома”сида ҳам учратамиз.

Бизнингча, “Чор дарвеш”, “Тўтинома”, Маҳфилоро” ва “Минг бир кеча”даги ҳикоя, эртақ, қиссалар қачонлардир алоҳида - алоҳида шаклда бўлиб, уларни умуман Шарқ халқлари ижод этганлар. Бу ҳикоя ва эртақларнинг тематикаси ва мазмунига қараб ижодкор кишилар кейинроқ уларни группалаштирганлар. Гурппага ажратилган ҳикоя ва эртақларни хонанда ва қиссагўйлар халққа айтиб юрганлар. Тингловчиларга манзур тушган ҳикоя ва эртақлар эртақчи ёки қиссагўйлар томонидан мукаммаллаштирилган. Шундай қилиб, улар авлоддан- авлодга ўтиб келаверган. Шуни айтиш керакки, айтувчилар тингловчиларнинг диққатини тортиш учун уларни “замонавийлаштириб” айтишга мажбур бўлишган. Назаримизда, қолипловчи ҳикоялар қолипланувчи ҳикоялардан бирмунча кейин, маълум бир талаб билан ижодкорлар томонидан ўйлаб топилган, шу тариқа бошқа барча ҳикояларнинг “рамка”сига киритилган ва қолипланувчи ҳикоянинг руҳи билан суғорилган бўлса керак.

Мазкур фикримизни қолипловчи ҳикоялардаги ғояларнинг феодал жамиятининг кейинги асарларига тўғри келиши, уларда,

⁸ “Ҳинд эртақлари”. Тошкент, Ўздавнашр, 1956, 8-бет.

асосан, адолатли ва халқпарвар шоҳ, соф ишқ- муҳаббат, тўғрилик, тинчлик, одамийлик каби проблемаларнинг қўйилиши исбот эта олади. Қолипланувчи ҳикояларнинг қолипловчи ҳикоялардан олдин яратилганлигини уларда қадимги халқларнинг урф-одатлари тасвир этилганлиги, диний ақидалар, деву парилар, жину ажиналар ҳақида фикр юритилиши ҳам исбот этиши мумкин.

XIX аср шоири Гулханий ҳам ўзигача яратилган фольклор асарларини тўплаш ва уларни замонавийлаштириш асосида “Зарбулмасал”ни яратди. “Зарбулмасал”га шоир Бойўғли ва Япалоққуш можаросини қолипловчи ҳикоя қилиб, қолганларини унга қолиплантириш ҳодисаси ва аввало, замона руҳидан, ижодкор позициясидан келиб чиққан ҳолда бирлаштирди. Аслида Гулханийдаги қолипловчи ҳикоя ҳам, қолипланувчи ҳикоялар ҳам анча илгари яратилган. Аммо Гулханийгача биронта адиб ҳам бу асарларни маълум бир системага солган эмас. Гулханийнинг новаторлигининг бу ҳикояларни тўплашида эмас, балки уларни Бойўғли ва Япалоққуш ҳикояси атрофига жамлаб, маълум бир сиёсий-ижтимоий ғояни ташувчи сифатида композициялаштиришидadir.

Кўринадики, қолиплаш композицион усули ўз-ўзидан пайдо бўлмай, балки ақл ва дониш маҳсули сифатида вужудга келиб, кўп асрлар давомида шаклланган. Аниқроғи, уни мукаммаллаштиришда Нахшабий, Дурбек, Лутфий, Навоий, Мажлисий, Қодирий, Ҳайдарий, Хиромий, Гулханий, Мирий, Масиҳо Бойсуний, Муҳаммад Расул, Сиддиқ каби қатор санъаткорлар ўз ҳиссаларини қўшган.

Хиромийнинг бу соҳадаги санъаткорлигининг шу усул бўйича традицияларини ўзлаштириб, уни янада мукаммаллаштиришда, ёзма адабиёт қонун-қоидаларига мувофиқлаштиришда кўринади. Халқ китоблари сифатида шуҳрат қозонган “Чор дарвеш”, “Раёно ва Зебо”, “Тўтинома”лар композицияси Хиромий асарларидан соддалиги, оддийлиги билан ажралиб туради.

Чунончи, “Чор дарвеш”нинг тожикча насрий варианты муқаддима, хотима, Хожай сағпараст аҳволининг баёни ва тўрт дарвешнинг саргузаштидан иборат. Бу композицион қурилиш фольклор ва халқ китоблари анъанасига тўла мос тушади. “Тўтинома” ҳам худди шундай қолипловчи ва қолипланувчи ҳикоялар ҳамда хотимадан иборат. Бошқача қилиб айтганда, у “Минг бир кеча” тартибида тузилган. Буларнинг барчаси бир анъана изидан бориш, маълум бир тартибга кирган усулни бузмасликдан келиб чиққан хусусият бўлса керак.

Маълумки, “Чор дарвеш” асл нусхасининг қолипловчи ҳикоядан кейинги учинчи боби “Хожай сағпараст аҳволининг баёни”

деб номланади. Шу сарлавҳа остида Озодбахт тилидан шоҳнинг ўз саргузашти ҳам, Хожай сағпарастнинг саргузашти ҳам, 12 лаъл топган йигит воқеаси ҳам айтилади. Яъни мустақил характердаги уч ҳикоя, ғайритибий ҳолда бир бобга бирлаштирилиб, унинг композицияси сунъийлаштирилади. Бу, биринчидан, китобхон ва тингловчини зериктирса, иккинчидан, бир кишининг бир ўтиришда шунча ҳикоя айтишига ишониш қийин. Натижада “Чор дарвеш”нинг асл вариантда сунъийлик борлиги маълум бўлади. Бинобарин, унга ижодкорнинг ўзгартирувчи қўли кам текканлиги, шахсан ишланмаганлиги равшанлашади.

Хиромийнинг “Чор дарвеш”и эса бундай қусурдан йироқдир. Шоирнинг бу соҳада ижодий йўл тутганлигини, айниқса, юқорида эслатиб ўтилган учинчи бобда яққол кўриш мумкин. У асл нусхадаги ана шу бир бобни аввало уч бобга бўлади, сўнгра, ҳар бир бобнинг мазмунини ўша боб қаҳрамони томонидан сўзлатади. Биринчи бобни (яъни ўз саргузаштини ва вазир қизини Қустантани-яга олиб келишини) Озодбахтнинг ўзи ҳикоя қилиб беради, иккинчи бобдаги барча воқеа-ҳодисалар, Озодбахтнинг айтишича, Хожай Сағпараст тилидан, учинчи боб - 12 лаъл ҳикояси бошқа бир киши томонидан келтирилади. Шундай қилиб, асар композицияси пухта, ишонарли ҳолга келтирилади. Хиромий бадиий асар композицияси олдига қўйилган барча талабларга амал қилиб, воқеа-ҳодисалар марказига Озодбахтни олади, Озодбахт ролини ошириш мақсадида баъзи образларни, масалан, муқаддимадаги Равшанрой образини қисқартиради.

“Тўтинома”даги айрим ҳикояларнинг икки ҳикояга ажратилиши, баъзида иккита ҳикоянинг бир ҳикояга айланттилиши (масалан, биринчи ва иккинчи кеча), композицион марказ талабига мувофиқ ҳикоялардаги маълум ўринларнинг ривожлантирилиши, айрим ўринларнинг қисқартирилиши ҳам шоирнинг бу асар қурилиши устида жиддий бош қотирганлигини кўрсатади. Боблар, қисмлар, ҳикоялар, воқеа ва ҳодисаларга бундай тартиб бериш, системалаштириш ҳолларини “Раъно ва Зебо” дostonида ҳам учратамиз.

Хиромий “Чор дарвеш”ининг фокусда жамиятдан норозилик мотиви, тузумнинг инсон шахси билан номувофиқлиги ғояси туради. Шоир фокусдаги мана шу бош ғояни ифодалаш учун образлар билан бир қаторда композицияга ҳам алоҳида эътибор беради. “Чор дарвеш” кўп планли, мураккаб композицион асарлардан ҳисобланади. Бундай асарларда бош композицион марказ

аниқ бўлмаса, уни топиб олиш қийинлашади ва ёзувчининг баёни ёйилиб кетади, яъни шоир асосий масаладан чиқиб кетиб, иккинчи даражали воқеа-ҳодисалар баёнига берилиб кетиши мумкин. Хиромий ўз асаридаги бош ва ёрдамчи ғояларни, образларни қандай белгиласа, бош композицион марказ ва марказчаларни ҳам худди шундай аниқ белгилай олган.

“Чор дарвеш”нинг бош композицион маркази дostonнинг бош қаҳрамони Озодбахт тақдири билан боғлиқ. Кўмакчи композицион марказлар ҳар бир қаҳрамон тақдири ва саргузашти билан боғлиқ бўлиб, улар ҳам келиб-келиб бош композицион марказни тўлдиради, қувватлайди. “Чор дарвеш”нинг композициясини бутун асар бўйлаб Озодбахт ҳаракатга келтиради. Унинг мазоротга бориши ва икки дарвеш ҳикоясини тинглаши асар композициясининг ривожига туртки бўлади. Мана шу воқеадан кейин асарнинг бош композицион марказига бевосита қўшимча композициялар қўшилади. Ўз бошланиши, ривож, кульминацияси ва хотимаси бўйича аввалги икки дарвеш ҳикояси ҳам бош композицион марказга мувофиқдир. Бош композицион марказ ва бош ғоя билан кўмакчи композицион марказлар ва ғоялар ўртасида мувофиқлик бўлмаганда ҳар қайсиси бир бутун асар характеридаги бир неча қиссани бир марказга бирлаштириб бўлмас эди. Чунки дарвешлар ўзи сингари аламзада бўлмаганда Озодбахт уларни саройига чақирмас, ўз саргузаштини айтиб бермас эди.

Озодбахт саргузаштидан олдинги ҳикоя асосий қолипловчи ҳикоядан кейинги марказлаштирувчи ҳикоя бўлиб, дoston композициясида унинг аҳамияти қолипловчи ҳикоядан кам эмас. У аввалги икки дарвеш ҳикояси билан бирга, кейинги икки дарвеш саргузаштини ҳамда Хожаи Сағпараст ва 12 лаъл топган йигит саргузаштини ҳам марказлаштиради. Шоир бош ғоя ва композицион марказни диққатдан қочирмаслик учун, уни қиссанинг ҳар бир бўлимида ривожлантиради, меъёрига етказишга ҳаракат қилади. “Чор дарвеш”да асосий қиссанинг, яъни Озодбахт қиссасининг талабига мувофиқ 7 та ҳикоя айтилади. Бу ҳикоялар қолипловчи ҳикоядан келиб чиққан бирор масалани ёритиш ва конкретлаштириш учун иллюстрация вазифасини бажаради. Айни чоқда уларнинг ўз тема ва мақсади, мустақил сюжети ва композицияси, образлари бор. Шоир бу ҳикояларда кичик воқеа тасвири билан катта масалани ечади, ибратли хулосалар чиқаради. Уларнинг образлари ҳам индивидуаллаштирилган бўлади.

Санъаткор композициянинг пухта, аниқ ва ихчам бўлиши учун асардаги образлар, уларнинг ҳаракати, воқеаларнинг меъёри ва

ривожланишини ҳамда уларнинг бошланиши, давом этиши, ту-галланиш ўринларини ҳам аниқ белгилаши керак. Шу нуқтаи на-зардан “Чор дарвеш” қиссаси Хиромийнинг бошқа дostonларига нисбатан анча мураккаб асардир. Ундаги қахрамонларнинг бириси кустантаниялик, иккинчиси яманлик, учинчиси ажамлик, тўртин-чиси Форс вилоятилик, бешинчиси хитойлик, олтинчиси нишо-пурликдир. Саргузашт воқеалар шу ерлардан бошланиб шаҳри Нимрўз, Уммон, Басра, Фаранг, Шом, Чин каби мамлакатларда давом этади. Қахрамонлар шунча жойларни айланиб, воқеа-ҳоди-саларни бошдан ўтказса ҳам барибир ўз мақсадига эриша олмайди. Охири уларнинг барчаси ҳам (бу ерда тўрт дарвеш кўзда тутилади) мақсадга мувофиқ тушмаган муҳитдан норози бўлиб, ўзла-рини ўлдириш учун тоққа чиқишади ва донишманд чолнинг маслаҳати билан Кустантанияга йўл олишади. Дарвешлар йиғилиб бўлгач, бир- бирларига ўз саргузаштларини айтишади. Икки сар-гузашт қабристонда, қолган иккитаси эса саройда айтилади. Озод-бахт ўз саргузаштини айтгач, ғайритабиий ҳолда мурод- мақсади-га эришади. Маълум бўлаётирки, воқеалар ўрнини аниқлаш учун дostonда тўрт нуқта белгиланган. Яъни, воқеаларнинг бошланиш ўрни (ҳар бир дарвешнинг чиқиш ўрни- ватани), воқеа- ҳодисалар давом этган мамлакатлар, асосий мақсад амалга ошмагач, дунё-дан воз кечиш ўрни (тоғ, чолнинг маслаҳатига биноан юборил-ган ва саргузаштлар айтилган ўрни-Кустантания) бор. Мана шу приём ҳам, яъни тўрт бурчак приёми ҳам асар композициясига ижобий таъсир кўрсатган, уни бир бутун ҳолга келтиришда муҳим рол ўйнаган. Бу ҳол қолиплаш композицион усулининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Хиромийнинг қолиплаш усулида яратилган дostonларида воқеа-ҳодисалар содир бўлиш ўрни жиҳатидан бир- биридан фарқ қила-ди. Зеро, воқеа- ҳодисаларнинг ўтиш ўрни ҳам асар композиция-сига боғлиқ масаладир. Юқорида қисман кўрганимиздек, “Чор дарвеш” дostonини композициясининг кўп планли ва мураккаб-лигига унда ифода этилган воқеа- ҳодисаларнинг ҳар хиллиги билан бирга, уларнинг турли мамлакатларда кечиши ва қахра-монларнинг турли халқ вакили қилиб олинганлиги ҳам сабаб бўлган. Муаллиф олдида асар композициясини бир бутун ҳолда ишлаш вазифаси турар эди. Хиромий бу оғир вазифани адо этиб, биринчи асаридаёқ ўзини қолиплаш композицион усули-нинг моҳир устаси сифатида кўрсатади. Шундан сўнг шоир “Тўти-нома”ни яратишга киришади.

“Тўтинома”да қолиплаш композицион усулининг ўзига хос бошқа томонлари намоён бўлган. Бу ўзига хослик, энг аввало, “Тўтинома” композициясининг “Чор дарвеш” композициясига нисбатан соддалигида ўз ифодасини топган. “Тўтинома”нинг композицион томондан содда ва қулай бўлашини ундаги воқеаларнинг тор доирада ўтиши, қаҳрамонларнинг озлиги ва кам ҳаракат қилиши таъмин этган.

“Тўтинома”да хотима ва муқаддимадан кейин, марказда фақат икки образ фаолият кўрсатади. Унда ҳам асосий масъулият тўтининг зиммасида бўлади. Хужаста тўтини ҳаракатга келтирувчи восита сифатидагина кўринади. Тўти томонидан айtilган эртак ва ҳикоялардаги ғоя ва образлар қолипловчи ҳикояни тўлдиришга хизмат қилади. Улар алоҳида композицияга эга бўлса ҳам, қолиплаш композицион усулининг талабига мувофиқ, бош композицион марказни у ё бу томондан тўлдиради. Шундай қилиб, қолиплаш композицион усули дostonдаги воқеа-ҳодисаларни қизиқарли ифода этишга имкон яратган.

Хиромийнинг “Раъно ва Зебо” дostonида бу усулнинг яна бошқа бир томони намоён бўладики, бу Хиромийнинг услубда янгилик излаганидан дарак беради. Бу дostonдаги воқеа ва ҳодисалар, қаҳрамонлар ўртасидаги маънавий ва жисмоний тўқнашув муқаддима ва хотимадан ташқари, асосан, денгизда иккита бир-бирига тескари дунёқарашдаги шахс ўртасида боради. Қаҳрамонлар “Раъно ва Зебо”да “Тўтинома”га нисбатан кўп бўлса ҳам, уларнинг активлиги ва кучи кўпинча қуруқликда кўринади. Денгизда эса асосан яна ўша бир-бирига душман ҳисобланган икки шахс ҳаракат қилади. Бу ҳол ёзувчидан композицияда мувозанат қонунига риоя қилишни, қаршилантириш приёмидан унумли фойдаланишни талаб этади. Бошқача қилиб айтсак, шоир ҳар иккала томонни ҳам маънавий ҳужумга шайлаб қўйиши, яъни рақибларини бир-бирига қарши курашга шайлаб туриши, ўз йўлини исбот этиши учун ўз қарашига мувофиқ тушадиган, рақибининг фикрини ва йўлини рад этадиган ҳикоя ёки эртак айтишини таъминлаб туриши керак бўлган. Шундай қилинмаганда дostonнинг кофликти шиддат касб этмас эди. Шоирнинг асосий мақсади Зебонинг тадбирли, доно, иродали қиз эканлигини ҳар томонлама кўрсатиш, исботлаш, Маллоҳнинг эса салбий сифатларини, чиркин қарашларини фош этишдир. Маллоҳ ҳам содда, гўл одам эмас. Шундай бўлганда дostonнинг бадиий қувватига катта зарар етган бўлар эди. У ҳам ўз нуқтаи назаридан пишиқ, чидамли, билимдон.

Шунга қарамай, зукко Зебо Маллоҳ устидан ҳам ғоявий, ҳам жисмоний томондан ғалаба қозонади. Зебонинг бу ғалабаси Хиромийнинг илғор кучлар томонида эканлигидан далолат беради.

“Раъно ва Зебо”даги воқеа- ҳодисалар қуруқликда бошланиб, сувликда давом этади ва қуруқликда тамом бўлади. Бу воқеа-ҳодисалар марказида Зебо, Маллоҳ, қисман Раъно, Сафдар ва оммавий саҳналарда халқ қатнашади. Достон марказида икки севишган қалбнинг бир-бирига эришиш учун кураши турганлиги сабабли композицион марказ шу ниятни ижобий ҳал қилишга мувофиқлаштирилган. Асарнинг ғоявий ва бадий бардам чиқишида унинг композицион усули катта рол ўйнаган.

“Тўтинома” ва “Раъно ва Зебо” достонларидаги қолипланувчи ҳикоялар ҳам, “Чор дарвеш”даги қолипланувчи ҳикоялар сингари, бош композицион марказни у ёки бу томондан асослаш, мустақамлаш вазифасини бажаради. Аммо улар ҳам алоҳида олинса ўз композицион марказига эга бўлган мустақил асар характерида намоён бўлар эди.

Шундай қилиб, Хиромий ўзбек адабиёти тарихини қолиплаш композицион усулида яратган достонлари билан бойитди. Ўзи эса бу усулни мукамаллаштирган адиблар қаторидан ўрин олиш шарафига муяссар бўлди.

Достонлардаги лирик кириш ва лирик хотималар

Эпик асарларни лирик кириш билан бошлаш ва лирик хотима билан яқунлаш классик адабиётимизнинг анъанавий приёмларидан ҳисобланади.

Лирик кириш билан лирик хотималар достон таркибига кириб, унинг ғоявий бадий кимматини оширишда муҳим рол ўйнайди. Шу билан бирга, улар ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи, лирик кириш ва лирик хотималарда ифода этиладиган мазмун кўпинча хитоб, мурожаат, хабар, изоҳ, тафсил усулида баён этилади. Уларда, асосан, муаллифнинг қиёфаси, маънавий дунёси, эстетик позицияси, этикаси, умуман, бутун бир образи ўз аксини топади. Муаллиф образи бу қисмларда бош образ ҳисобланади ва у ровий-ҳикоячи, соқий, муғанний каби персонажлар билан узвий алоқада бўлади, уларни бош мақсад сари йўналтиради. Бундан ташқари, шу қисмларда шоирнинг

асарда баён этилаётган воқеаларга, бош масалаларга муносабати, образларга майли, даврга нисбатан қараши ҳам ўзининг конкрет ифодасини топадики, булар муаллифнинг позициясини аниқлашда, эстетик, этик идеалини белгилашда тадқиқотчига яқиндан кўмаклашади.

Муаллиф лирик киришда баён этилаётган воқеа маромига бир туртки бериб ўтади, шу ҳикояда образи яратиладиган шахс характери ҳақида хабар беради. Лирик хотимада эса ифода этилган воқеанинг моҳияти тўғрисидаги хулосасини қайд этади, ўз орзу ва мақсадини, ишининг давоми бор-йўқлигини маълум қилади.

Лирик кириш ва лирик хотималарда, асосан, автор, соқий, муғанний ва ровий қатнашади. Лирик киришда кўпинча ровий-ҳикоячи қатнашади.

Соқий билан муғанний образлари рамзий характерда бўлиб, улар орқали адиб шодлик, қувонч туйғуларини тараннум этади, ғамгинлик, руҳий тушкунликка зарба беради. Ровий тимсолида халқ ўртасида ақл ва дониш билан шухрат қозонган кекса эртакчилар образи гавдаланади. Май, қадаҳ, ток, музика асбоблари образлари соқий билан муғанний характерини кенг очишда хизмат қиладиган воситалардир. Адиб қиёфасида эса даврининг асосий хусусиятларини ўзида мужассамлантирган мутафаккир образи умумлаштирилган.

Классик адабиётимизнинг илғор анъаналари руҳида ижод этган Хиромий бу соҳада ҳам таҳсин ва тақдирга лойиқ мерос қолдирган. Лирик кириш ва лирик хотималар Хиромий ижодий идеалининг энг муҳим томонларини ифода этиши, уни оригинал шоир сифатида характерлаши ва адабиётимиз тарихидаги ўрнини белгилашда текширувчига манба бўлиши билан ҳам илмий қиммат касб этади.

Хиромийнинг “Чор дарвеш”, Раъно ва Зебо” дostonларидаги лирик кириш ва лирик хотималар кўп жиҳатдан бир-бирига монанд. Бу монадлик уларнинг формаси, ғоявий мазмуни ва образларида намоён бўлади. Масалан, “Чор дарвеш”да ҳам, “Раъно ва Зебо”да ҳам лирик киришлар бир байтдан, лирик хотималар эса икки байтдан иборат. “Тўтинома”да эса бошқача йўл тutilган. Унинг лирик киришлари тўрт мисрадан, лирик хотималар эса ҳар ҳикоядан сўнг такрорланиб келувчи биргина қитъадан иборатдир.

Лирик хотима ва лирик киришда иштирок этувчи образлар жиҳатидан ҳам “Тўтинома” “Раъно ва Зебо” билан “Чор дарвеш-

дан фарқ қилади. “Чор дарвеш”, “Раъно ва Зебо”да автор, соқий, муғанний, ровий иштирок этса, “Тўтинома”да дастлабки лирик киришдан ташқари, шоир, қуёш, ой, субҳ қатнашади. “Чор дарвеш”, “Раъно ва Зебо” даги образлар ўзаро ҳамдам бўлиб, асосий масалани ҳал этишда бир-бирларига кўмаклашса, “Тўтинома”даги образлар бир-бирига қарама-қарши бўлиб, Хужаста мақсадининг амалга ошишига тўсқинлик қилишида.

Кўринадики, лирик кириш ва лирик хотималар, асосан, ғоявий мазмунни бўрттириб берадиган, маълум қисса ёки ҳикояни қолиплаб турадиган ва рамкага олиб турадиган ўзига хос восита-лардир.

“Чор дарвеш” достонининг қолипловчи ҳикоясига эътибор қилайлик.

У:

Бу сафҳа саводиға ёзғон рақам,
Мунингдек сурар қоғоз узра қалам⁹.

байти билан бошланиб:

Кетур, соқий, ул тўла жомни,
Киши билмас оғозу анжомни.
Менга бер, баче кезмишам кўху дашт,
Баён айлайин санга бир саргузашт (7-бет),

тўртлиги билан тугалланади.

“Раъно ва Зебо” достони Шаҳрисабзга бағишланган қасида билан бошланиб, бу қасида:

Кетур, соқий, қадаҳни айлагин соз,
Ичиб они қилай бир қисса оғоз.
Хиромий айлайин бир нусха иншо,
Ки ҳар маҳфилда бўлсин маҳфилоро¹⁰.

тўртлиги билан тугайди. Шундан кейин қиссанинг қолипловчи ҳикояси бошланади.

⁹ Хиромий. Чор дарвеш. Ўзадабийнашр, 1960, 3-бет. Бундан кейинги мисоллар шу нашрдан олинди, бети қавс ичида кўрсатилади.

¹⁰ Хиромий. Раъно ва Зебо. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1962, 11-бет. Кейинги мисоллар шу нашрдан олинди, бети қавс ичида берилди.

“Тўтинома” эса традицион муқаддимадан кейин қуйидаги лирик кириш билан бошланади:

Соқийё, тут яна майи гулгун,
Нечакиман манзилим зиёда узун.
Ҳар қадамға етур,манга бер жом,
Маст ўлиб айлайн бу йўлга хиром.

Эй муғанний, баланд айла мақом,
Тутмағил бир мақом аро ором,
Сен чаларға қўлингға олгин соз,
Мен қилай тўти қиссасин оғоз ¹¹.

Бу шоирнинг соқий ва муғаннийга бутун дoston давомида қилган бирдан -бир мурожаатидир.

“Чор дарвеш”даги лирик киришда шоирнинг илгари ҳам бу соҳада иш кўрсатганлиги, ижодий тажрибага эга эканлигига ишора қилинса, лирик хотимада унинг жаҳонгашталиги, кўп нарсани кўрган -билганлиги, шу саргузаштлардан биттасини айтиб бермоқчи эканлиги баён қилинган. Бу билан асар саргузашт характерида эканлиги, ундаги воқеалар чўлу саҳроларда, тоғу биёбонларда ўтишига, қаҳрамонларнинг сайёҳлигига ҳам ишора қилинади.

“Раъно ва Зебо”даги лирик хотимада шоирнинг бир янги асар ёзиш мақсадида эканлиги, бу асарнинг ҳар бир мажлисида бир нечтадан гўзал суҳбат бўлиши айтилади ва шундан кейин қолипловчи ҳикоя бошланади. Шоирнинг ўзи таъкидлаб айтганидек, “Раъно ва Зебо”нинг ҳар бир қиссаси бир нечта мажлис-суҳбатдан иборат. Бу қиссаларда шоир фақат соқийга мурожаат этиб, унга ижодий плани, мақсади ҳақида маълумот ва ваъда берса, “Тўтинома”да аввал соқийга, кейин муғаннийга мурожаат этади. “Манзили зиёда узун” эканлигини таъкидлаб, “яна майи гулгун” беришни сўрайди. Бу билан олдида масъулиятли вазифа турганлигини, бу сафар аввалги дostonига нисбатан янада каттароқ ишга қўл ураётганлигини маълум қилади. Бунинг учун соқийдан “ҳар қадамда” ундан хабардор бўлиб туришни илтимос қилади. Ҳақиқатан ҳам “Тўтинома” Хиромий дostonларининг энг каттасидир.

¹¹ Хиромий. Тўтинома, қўлёзма, 6-бет. Кейинги мисоллар шу қўлёзмадан олиниб, бети қавс ичида кўрсатилади.

Шоирнинг муғаннийга мурожаат этиши ва ундан “тутмағил бир мақом аро ором” дейиши ҳам бежиз эмас. “Тўтинома”га назар ташласак, бу фикр беҳуда айтилмаганлигининг гувоҳи бўламиз. Чунки “Тўтинома” турли характер ва мавзудаги 50 дан ортиқ қисса ва ҳикоядан иборатдир.

Шундай қилиб, лирик киришлар ва хотималарда шоирнинг мақсад ва вазифалари баён этилган.

“Чор дарвеш”нинг қолипловчи ҳикояси лирик кириш билан бошланиб, лирик хотима билан тугалланса, “Раъно ва Зебо”нинг қолипловчи ҳикояси лирик киришсиз, тўғридан-тўғри асосий воқеа билан бошланади ва :

Кетур, соқий, қадаҳ туткил паё пай,
Бу йўл манзил - баманзил тай, қилай тай.
Хиромий кўнглидин маҳв эт хавотир,
Ким учгай фитрати ондоққи тойир (11-бет).

лирик хотимаси билан тамом бўлади.

“Тўтинома”нинг қолипловчи ҳикояси лирик кириш билан бошланиб, лирик хотимасиз тугалланади. Унинг иккинчи кеча ҳикояси эса лирик киришсиз бошланиб, қуйидаги лирик хотима билан тугайди:

Чун Хиромий деди борай бу кеча,
Қилғали дўст хилватига жулус.
Субҳ бўлди борурға мони анга,
Душман эрмиш бу элга субҳи хурус (33-бет).

Бу лирик хотима “Тўтинома”даги барча воқеа ва қиссалардан кейин айнан такрорланаверади.

“Чор дарвеш” асосий қисса якунидан кейин шоирнинг асарни қийин шароитда ёзаётганлиги, яхши ном қолдириш учун бирон иш қилиш зарурлиги ва келажак авлодга мурожаат этиб ёзган фалсафий, биографик маълумот берувчи қуйидаги парча билан якунланади:

Хуш улким ани жисми бўлғач нишон,
Ки андин қолиб даҳр аро бир нишон.
Улус ёдиға келгуси гоҳ- гоҳ,
Дуо бирла бўлғай анга некхоҳ.
Бу дафтар аро яхшидур гар ёмон,
Икки важҳдин қолгуси бир нишон.

Балоғат шиореки олмай ирод.
 Дуо бирла руҳимни гар қилса ёд
 Нединким бу сўз назр этар чоғда,
 Мен эрдим гаҳе тоғ, гаҳе боғда.
 Бўлиб неча амлок гардандаси,
 Неча дашту саҳро навардандаси.
 Юриб от устида тун-кун миниб,
 Ки ўлтурмайин бир замоне тиниб.
 Кишининг сўзи ҳарза йўқдир шаке,
 Ки доим иши бўлса сар аспаке.
 Бу афъол ила ўткириб субҳи шом,
 Бу алфоз ила бўлди таммат тамом (330-331-бетлар).

Бу умумий хотима ўзининг барча хусусиятлари билан қолип-ловчи ҳикоядаги лирик кириш ва лирик хотимада баён этилган фикрларга мос тушиши, ундаги фикрларни исбот ва тасдиқ этиши билан ҳам қимматлидир.

“Раъно ва Зебо” да бундай ҳолни кўрмаймиз. Унда умумий якун йўқ. У бош қаҳрамонлар - Раъно ва Зебонинг мурод-мақсадга эришганликларини тараннум этувчи мисралар билан якунланади.

Биз юқорида кўрсатиб ўтган фарқли томонларнинг ўз асоси бор. Булар қуйидагилар:

“Раъно ва Зебо” нинг кириш қисмидаги Шаҳрисабз васфи ўзига хос лирик кириш бўлиб, унда золим Насруллоҳон томонидан топталган она-ерга нисбатан шоирнинг чуқур симпатияси ифода этилган. Шу сабабли, уни қиссанинг муқаддимаси деб аташ мумкин. Шунга асосланиб, шоир қолипловчи ҳикоядан олдин, “Чор дарвеш” даги сингари, лирик кириш қилмаган бўлса керак. Юқоридаги мазмунда бу қасида ёки бағишловни асарнинг умумий хотимаси ҳам дейиш мумкин. Асарнинг оптимизм билан тугаши, яъни севишганларнинг мурод-мақсадга эришиши, халқнинг ўзи кутган адолатли подшога етишиши, мамлакатнинг тинч, осойишта ҳаёт кечиришга киришиши бу фикрни ҳар томонлама тасдиқлайди. Шаҳрисабзга бағишланган маснавийда адолатли ҳоким даврида яшнаган мамлакатнинг тасвири берилган.

“Тўтинома” даги қолипловчи ҳикояда лирик хотиманинг ва иккинчи кеча ҳикоясида лирик киришнинг йўқлиги ҳамда биринчи ва иккинчи ҳикояларнинг мазмун томондан ўзаро яқинлиги, уларнинг бири иккинчисини тўлдиришига ва Хужаста образининг тақдирига боғлиқ масаладир.

Иккинчи кеча ҳикояси биринчи кеча ҳикоясининг мантиқий давоми бўлиб, биринчи кеча ҳикоясидаги назарий мулоҳазалар

ёки исбот-талаб фикрлар иккинчи кеча ҳикоясида фактик материаллар асосида далилланади. Чунончи, биринчи кеча ҳикоясининг охирида тўти Хужастага қуйидагиларни айтади:

... Сен учун эмди жидду жаҳд этайин,
Қолган умрумни сенга аҳд этайин.
То қўлимдин келгунча хизмат этай,
Ҳар ишинг бўлса анга рағбат этай.
Сени ва дилбарингни жам айлай,
Ани парвона ва сени шам айлай.
Бу ишинг элга иштиҳор бўлса,
Махфий розинг гар ошкор бўлса.
Сўзда гаммозлар қўёлса ривож,
Сени гар уйдин айласа ихрож.
Хожа бирла сени қилай пайванд,
Тўти тожирға айлагандек панд.
Ўлум аҳволиға қолиб ҳолим,
Кетса барбод агар пару болим.
Сўрди андин Хужаста ке Тойир,
Ким не навъ эрди тўтийи тожир?
Айлагин сен бу сўз ҳикоятини,
Англай мен бу қисса ғоятини (17-бет).

Иккинчи кеча ҳикоясида ана шу қиссанинг тафсилотини Тўти баён этиб беради. “Тўтинома”нинг умумий руҳига, композициясига назар ташласак, бу икки ҳикоя бир-бирининг мантиқий давоми, иккинчиси биринчисининг якуни эканлиги равшан кўринади. Чунки “Тўтинома”даги барча ҳикоялар Тўтининг бир муҳим проблемани ўртага қўйиши ва шунга мувофиқ келадиган бир ҳикоянинг учини айтиши, Хужастанинг диққатини шунга тортиши ва унинг талаби билан ҳикояни баён этиши тартибида тузилган. Бу ҳикояларда ҳам худди ана шу принципга амал қилинган.

Ҳикояларнинг бир-бирига мослигини, бири иккинчисинининг давоми эканлигини улардаги образларнинг бир хиллиги ва характер жиҳатидан ўхшашлиги ҳам исбот этади. Масалан, қолипловчи ҳикояда Маймун, унинг хотини Хужаста, Тўти қатнашса, иккинчи кечада ҳам Хожа, унинг хотини, Тўти қатнашади; уларнинг қиладиган иши, ҳикояда тутган ўрни ҳам бир хил.

Шуларга асосланиб биринчи кечанинг бошидаги лирик кириш билан иккинчи кеча охиридаги лирик хотимани ҳар икки кеча ҳикоясига ҳам тааллуқли десак, хато қилмаган бўламиз. Шундан кейинги ҳар учала дostonдаги барча ҳикоя ва қиссалар ҳам лирик кириш билан бошланиб, лирик хотима билан тугалланади.

“Чор дарвеш” билан “Раъно ва Зебо” лирик кириш ва лирик хотиманинг формал томонидан, яъни лирик киришнинг бир байт, лирик хотиманинг икки байт ва уларнинг маснавий шаклида қофияланиши томонидан бир хил бўлса-да, уларда айрим фарқли томонлар ҳам бор.

Формал томондан улар ўртасидаги фарқ шундаки, “Раъно ва Зебо”даги лирик хотимада шоир ўз тахаллусини киритиб, воқеа-ҳодисага шахсан ўз муносабати борлигини билдиради. Иккинчи хил қилиб айтганда, мурожаат қилувчи шахсни конкретлаштиради, адресини аниқ беради. “Чор дарвеш”да бу ҳол умумлаштирилган, адрес аниқ берилмаган.

Масалан:

Кетур, соқий, май куюшин бу дам
Ғанимат эрур базм то субҳидам.
Мени бир қадаҳ бирла қил комёб,
Савол айлагин сен, мен айлай жавоб (117-бет).

Кетур соқий, қадаҳ тутгил паё пай;
Бу йўл манзил- баманзил тай, қилай тай.
Хиромий кўнглидин маҳв эт хавотир,
Ким учгай фитрати андоққи тойир (11-бет).

“Чор дарвеш”даги лирик киришларда жуда сиқиклик билан шу қиссада содир бўладиган воқеаларнинг натижаси ҳақида қисқа, рамзли баён берилади. Диққат қилган киши лирик киришдан қиссанинг қандай тамом бўлишини, асосий масала кимнинг фойдасига ҳал бўлишини фаҳм этади.

Биринчи дарвеш ҳикояси:

Бу шатранж майдониға сурған от,
Бу янглиғ бориб бўлди бу навъ мот (8-бет) —

сатрлари билан бошланади. Лирик киришда баён этилишича, шатранж майдониға биринчи дарвешдай от сурган киши охирида ўшандай мот бўлади. Бу ерда ҳаёт майдони билан шахмат тахтаси, ўйинчи билан биринчи дарвешга нисбат берилаяпти. Биринчи дарвеш шахмат майдониға билмай от суриб енгилган ўйинчига ўхшатиляпти. Аммо биринчи дарвешнинг майдони ҳам, ўйини ҳам бошқа. Шунга қарамай, шоир ҳар иккала мот бўлишлик ўртасида маънавий мутаносиблик борлигини топа олган.

Лирик киришдаги бу “мот” бўлишлик ғояси ҳикояда ҳар томонлама ишончли исбот этилган. Иккинчи дарвеш саргузаштидаги:

Бу баҳр ичра ғаввос қилмай ўбур,
Ғариқ ўлди бу навъ итмоққа дур (64 бет) —

байти ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Озодбахт ҳикоясидаги лирик киришда ўз мақсадини амалга ошириш учун сидқидилдан курашган ҳар бир киши, албатта, ўз орзусига эришади, деган мазмун ифодаланган. Юзаки қараганда, бу лирик кириш кераксиздай туюлади. Аммо чуқурроқ ёндашилса, бутун бир саргузашт қиссанинг бутун мазмуни шу бир байтда берилганлиги аён бўлади. Бизнингча, бу лирик кириш вазир қизининг характери ва фаолияти асосида яратилган. Чунки Озодбахт ҳикояси марказида ана шу вазир қизининг образи туради. У ўша замоннинг чирик анъаналарини енгиб, отасини тухматдан қутқаради. Шоҳнинг қарорини бекор қилдиртиради, отасининг фикри тўғрилигини исбот этади. Бу-ўша замон учун катта жасорат эди. Вазирнинг қизи отасининг ўғли йўқлигини ҳисобга олиб, турли макр-ҳийлалар билан мақсадини амалга оширишга киришади ва муваффақият қозонади.

Мана у байт:

Бу водийда қатъ айлаб этган умид,
Бу янглиғ топар матлабидин навид (122-бет).

Тўртинчи дарвеш саргузаштидаги:

Бу тасвир таҳририга чеккан рақам,
Мунингдек қўяр матлаби чун қадам (284-бет) —

лирик кириши ҳам юқоридаги характерга эгадир. Шу билан бирга, булар билан бошқалар ҳам дадилликка чақирилади. Вазир қизи ва тўртинчи дарвешнинг босиб ўтган йўли намуна қилиб кўрсатилади.

Бу дафтар саводиға солган назар,
Ўз аҳволидин берди андоғ хабар (152-бет) —

байти билан бошланувчи Хожай Сағпараст саргузаштида Хожа ўзининг бошидан ўтган ярим фантастик воқеа-ҳодисаларни ҳикоя қилади.

Бу ерда икки нарсага эътибор беришга тўғри келади. Чунончи, байтнинг биринчи мисрасида бу дафтардаги масаллардан хабардор бўлиш- бўлмаслик ҳақида гап боради. Иккинчи мисрасида эса ўз аҳволидан ҳикоя қилиш, маълумот бериш устида фикр юритилади. Демак, бу қиссадаги фикрлардан хабардор бўлган, яъни унинг ғояларига яқин турган киши ўз аҳволининг баёнини бера олади. Бу масаланинг биринчи томони. Иккинчи томони, унинг якунидир. Хожай Сағпараст саргузашти ва фаолиятининг тўрт дарвеш ва Озодбахт ҳаётига мос тушганлигидир. Чунки уларнинг барчаси ҳам ҳаётдан ўз ўрнини топа олмаган, мақсадига эриша олмаган кишилар саналади.

“Чор дарвеш”даги қолган барча лирик киришлар ҳам ана шундай характерли моментларга эга бўлиши билан диққатни жалб этади.

“Чор дарвеш” даги лирик хотималарда, шоирнинг соқийга мурожаати, унинг воқеа якунланаётган пайтдаги ҳолати, бундан кейинги вазифалари акс эттирилганлигини қисман айтиб ўтган эдик. Аммо бу ердаги соқий ва май образи дилшодликдан, хурсандчиликдан эмас, балки қайғу ва хафачиликни енгиш учун, муҳим ишни адо этишда шоирга ҳамдам, кўмакчи сифатида қўлланилганлигини ҳисобга олиш керак. Чунки шоир ҳамма вақт яхшилик тарафдори. Унинг идеали ва истаги бўйича қаҳрамонларни ўз ниятига етиши керак. Ўзи ҳам ғам-ғуссали қисса айтишни ёқтирмайди. Лекин бунга замон ва тузум йўл қўймайди. Шунинг учун у ҳамisha оптимистик кайфиятда яшаган ва бу хусусиятни ардоқлаган фольклордан материал олади. Аммо уларда ҳам халқнинг бахтсиз яшаши ҳақида сўз боради. Илож тополмаган шоир охири аламини майдан олади. Чунки май адабиётимизда шодлик ва бахтиёрлик рамзи. Шунинг учун у ҳам ана шу май билан ғам-алам ва ғуборларни ювиб, ўзини енгил ҳис этиб, мақсад сари олға юради.

Биринчи дарвеш саргузаштидаги Яман шаҳри савдогари мақсадига эришиши учун шунча манзил кезиб, не-не азобларни бошидан кечарса-да, тилагига етолмайди. Ҳамма ерда ҳам ўзаро низо, адоват, бир-бирига қарши курашни, бир-бирини алдашни кўради. Ҳатто бутун борлигини сарф этиб, ўлимдан қутултирган Малика ҳам унга вафо қилмайди. Қаҳрамон боши берк кўчага кириб қолади. Бирдан - бир йўл унга ўзини ўлдириш, дунёдан воз кечиш бўлиб кўринади. Лекин донишманд чол насиҳат қилиб, уни Қўстантанияга жўнатади. Шунча юриб мақсад илгини тутол-

маган киши уни Кустантанияда топадими? Йўқ! Бундай замонда мақсадга эришиш мумкин эмас. Хўш, мақсадни амалга ошириш учун қандай йўл тутиш керак? Бу саволга шоир жавоб бера олмайди. Шу важдан у ҳам тушкун кайфиятга тушади. Қаҳрамонлар бошига тушган оғир кунлар, азоб-уқубат ва бахтсизликлар уни ҳам эзди. Шу сабабли шоир биринчи дарвеш ҳикоясини тамомлар экан, ўзининг ҳамдарди, ҳамдами соқийга мурожаат қилиб, ундан гамни аритувчи шароб беришни талаб қилади:

Кетур, соқий, жоми мардозмо,
На мардозмо, балки ғафлатзудо.
Бутун топшир илгимга паймонае,
Эшит саргузаштимдан афсонае (63-бет).

У ана шу жомни шимириб, кейин иккинчи дарвеш ҳикоясини баён қилишга ўтади. Муаллифнинг ҳикояларига ихлосманд Соқий ҳам уни дарҳол шодком қилади. Чунки шоир май ичмаса янги ҳикоя айтмаслиги мумкин. Унинг ҳикоя айтиши эса шодмон кайфиятига боғлиқ.

Ниҳоят дарвешлар Озодбахт саройига келишади, барча аламзадалар бир ерда тўпланиб, асар ўз кульминациясига кўтарилгач, яъни бош образ ҳикоясига - Озодбахт саргузаштига етгач, шоирнинг кайфияти бироз кўтарилади. У ўзини бирмунча тетик, хурсанд ҳис этади. Яна бир томони, бўлғуси ҳикояларнинг (уларда ҳам кайфиятсизлик маҳв этилади) маълум даражада оптимизм билан тугаши, “ҳақиқатшунос” вазир қизининг ва сағпараст Хожанинг курашда ғолиб чиқиши шоирга мадад ва илҳом беради. Шу сабабли энди у соқийдан “жоми мардозмо” эмас, балки “соғари дилрабо” келтиришни талаб қилади, уни ўзининг “ошно” си деб атайди. “Соғари дилрабо”ни ичиб, саргузаштини давом эттирмоқчи эканлигини айтади:

Кетур, соқий, соғари дилрабо,
Бу кун бўлмишам мен сенга ошно.
Менга бер они нўш жон айлайн,
Сенга саргузаштим баён айлайн (120-бет).

Ана шундан кейин бош вазир қизининг қаҳрамонлигини тараннум қилувчи ҳикоясини бошлайди.

Хожаи сағпараст саргузашти дostonнинг мискин бобларидан бири бўлиб, унда шахсий бойликка асосланган жамиятда ҳатто

ака-укалар ўртасида иттифоқ бўлмаганлиги Хожа ва унинг акалари ўртасида бўлган низолар асосида очиб берилади. Акалари Хожанинг бошига шунчалик оғир ва машаққатли қора кунларни соладиларки, уларни “хушёрликда” ҳикоя қилиш қийин. Бунинг устига бу қора кунларни жабрланувчи киши ўз тили билан бирма-бир ҳикоя қилиб бериши керак. Акс ҳолда халойиқ ишонмаслиги мумкин. Агар Хожа халойиқни ишонтира олмаса, у аввалгидай тавқи лаънат остида қолиб кетади. Шу сабабли шоир ҳам аввалги умидли лирик хотимасига ишора қилиб, ҳам бўлғуси гурбат ва касофатли бобнинг руҳини хотирга олиб, лирик қахрамон номидан соқийга қатъийроқ мурожаат қилади:

Кетур, соқие, жом хоҳ-нахоҳ,
Қабул бўлмади бўлганим узроҳ.
Менга берки илкингин айлай маош,
Қилай маст ўлиб сенга сиримни фош (151-бет).

Хожанинг аянчли саргузашти қутилган тарзда баён этилгач, бу қисса қуйидаги тўртлик билан хотималанади:

Кетур, соқие, бодаи лаъранг,
Фалак жавридин хотирим топди занг.
Менга бер, ичиб қўнглимни шод этай,
Ўзим га м тилсимидин озод этай (214-бет).

Шу билан Озодбахт мажлисига оид ҳикоялар тугайди. Достон марказидаги қолипланган қиссалар тамом бўлади. Мақсадига яқинлашиш, асарнинг учдан икки қисмини ёзиб тугатишнинг ўзи ҳам умумий орзу йўлидаги бир ғалаба ҳисобланади. Шоир қанчалик оғир вазиятда бўлмасин, бу ғалабадан унинг қувонмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун у соқийга “меҳмоннавоз” жом беришни, дўстлик қилиб, уни оғир маст қилишини, яъни хурсанд қилишини сўрайди:

Кетур, соқие, жоми меҳмоннавоз,
Ки шоҳ масжлисига қилиб сарфароз.
Чунон маст қил айлабон ёрлиғ,
Ки кўрмай бу умримга хушёрлиғ (239-бет).

Учинчи дарвеш саргузашти:

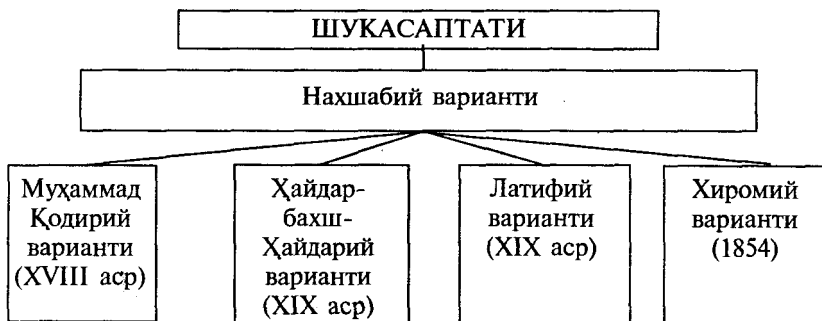
Кетур соғар, эй соқийи маҳжабин,
 Мени базм аро қил мурабба нишин.
 Ки тўртинчи соғарға қил шодком,
 Ишим тўрт соғарға бўлсин тамом (282 бет)—

мисралари билан яқунланади.

Бу тугалланмада, аввало, соқий образи аниқ берилади, конкретлаштирилади, шунгача унинг қандай киши эканлиги аниқ эмас эди, кейин қиссанинг охирланаётганига ишора қилинади. – Базмни бошлай бериш, чордона куриб ўтириш ҳақида гап боради. Хиромийнинг соқийга “мени базм аро қил мурабба нишин” деган сўзи жуда ўринли тушган.

“Тўтинома”да асосий воқеа қуёш ботганидан қуёш чиққанга қадар, яъни тунда содир бўлади. Кундузи унда ҳаракат ҳам, ҳикоя айтиш ҳам тўхтайдди. Чунки Хужаста мақсадини ҳеч кимга билдирмай амалга ошириш ниятида. Бунга тун қулай пайт ҳисобланади. Қуёшнинг ботиши Хужастага дунё-дунё севинч келтиради. Чунки у муродини амалга оширишига йўл очиб беради. Хужаста Қуёш ботиши билан маслаҳат учун Тўтининг олдига боради. Тўти ўзини унга яқин турса ҳам, унинг тилагига қарши иш тутади. Яъни ҳикоягўйлик билан тунни ўтказдиради.

“Тўтинома” вариантлари

Шундай қилиб, Хужаста ғамга ботиб яна шомни, Ой чиқишини кутади. Шу сабабли бу дostonнинг ҳар бир қиссаси Қуёш, Ой тасвирига, уларнинг ботиши ва чиқишига бағишланган, уларни турли ҳолат ва сифатда кўрсатадиган лирик кириш билан бошланади. Буларда Қуёш, Ой билан бирга, уларга боғлиқ ва алоқадор ҳолда, Мағриб, Машриқ каби образлар ҳам яратилади. Шоир бутун дoston бўйлаб ана шу Ой, Қуёш ва уларнинг хусусиятлари, моҳияти, характери, вазифаси, бир-биридан фарқи ҳақида фикр

юритиб, уларни дунёдаги энг яхши нарсаларга ўхшатади, уларга энг гўзал сифатларни тақади.

Демак, “Тўтинома”даги лирик кириш ҳам форма, ҳам мазмун томондан шоирнинг бошқа дostonларидаги лирик киришлардан фарқ қилади. Чунки булар тўрт мисра бўлиши билан бирга, фақат бир масалага, Қуёшнинг ботишини, Ойнинг чиқишини тасвирлашга бағишланган. “Тўтинома”даги бу лирик киришларни Ой ва Қуёш ҳақидаги қасидалар дейиш мумкин.

Катта бир дostonнинг ҳар бир қиссасини Қуёш ва Ой таърифи билан бошлаш ва уларни бир-биридан латиф ва дилбар қилиб яратиш, оригиналлигини таъмин этиш, уларга хос ўхшатиш, истиора, сифатлаш, тазод, муболаға, чоғиштириш каби тасвирий воситалар топиш шоирдан катта маҳорат талаб этади. Бунинг учун шоир лексикаси ҳар жиҳатдан бой бўлиши билан бирга, у осмоний сирларни — Ой ва Қуёш илмини, мусиқа фанини, жуғрофияни ҳам чуқур билиши лозим эди. Араб ва форс тилини, коинот сирларини, илми аруз ва илми қофияни яхши билган Хиромий бу ишни муваффақият билан адо этган. Қуйидаги мисоллар фикримизни тўла қувватлайди:

Қуёш Искандарни чу чекди инон,
Шом Мағриб томон этди макон.
Ой жамоли чу ламъа этти зуҳур,
Ёйди Машриқда пардаи кофур (27-бет).

Содда қилиб айтганда, мисолимизда Қуёш ботиши биланоқ Ой чиқди, деган фикр ифода этилган. Аммо санъаткор қалами ва қалби билан бу содда фикр эмоционал қувват, билими ва ақли билан конкретлик, ўзига хослик касб этган. Хиромий Қуёш борасида фикр юритганда “искандар”, “инон” (жилов, тизгин), “шом” (кечкурун), “Мағриб” (Фарб, кун ботар), “макон” сўз ва ибораларидан фойдаланса, Ойни тасвирлаганда “ламъа” (ёрқин, равшанлик), “зуҳур” (майдонга чиқиш, кўриниш, ёйиш), “Машриқ” (Шарқ, кун чиқар), “парда”, “кофур” (оқ тус) каби сўз ва иборалардан фойдаланади. Бу сўз ва ибораларнинг биронтасини одатдигидан тескари қўлласак, образлар кутилгандай бўлиб чиқмайди. Сўз ва ибораларни нима учун ва қаерда қўллашни, уларнинг нозик хусусиятларини яхши билган Хиромий ўринли ва талабга мувофиқ қўллаб, ёрқин образлар яратган. Қуёш билан Ой (бири ойдинлик, бири қоронғулик) одатда бир-бирига қарама-қарши

бўлганидек, бу мисралардаги сўз ва иборалар ҳам бирлашиб, яъни юқоридаги байт билан қуйидаги байт ўзига хос тазодни ташкил этган:

Чун Куёш заргари кўтарди дўкон,
Ким қамар нуқракори бўлди аён.
Ўзни айблаб Хужаста ўйлаки хур,
Келди тўтидин олгали дастур (37-бет).

Бу мисраларнинг дастлабки иккитасида Куёшнинг ботиши ва Ойнинг чиқиши ҳақида фикр боради. Бу ерда мисралар образли, фикрлар лўнда, сиқик берилиши билан бирга, фикр юритилаётган масала аниқ ва тугал ифода этилган. Бунга шу предметга хос типик белги ва хусусиятларни топиш ҳамда уларни ўз ўрнида қўллаш билан эришилган, албатта. Куёш ва Ойни бир-биридан ажратадиган муҳим белгилардан бири - Куёшнинг заррин нур, Ойнинг эса оқ шуъла сочиши билан фарқ қилинганидек, уларнинг ботиши ва чиқиши каби антоним мазмун байтда “кўтарди дўкон” (ботди), “бўлди аён” (чикди) сўзлари билан баён этилган. Булар қўшилиб яхлит бир фикр ҳосил қилган.

Яна:

Чун Куёш тойири қилиб парвоз,
Бўлди Мағрибда ошён пардоз.
Ким камар оқ кабутари дардам,
Кўйди Машриқ минорасига қадам (64-бет).

Бу мисолимизда Куёш қушга, Ой кабутарга ўхшатиляпти. Аммо Куёш- қуш ўз уйига кўнувчи, кабутар -Ой парвоз қилувчи. Булар бир-бирига тескари ҳаракат қилади. Бириси ботса, иккинчиси чиқади. Бири иккинчисига ўрин бўшатиши керак. Буни “Мағриб” ва “Машриқ” сўзлари аниқлаб турибди. Чунки ботувчиси Мағрибга йўл олса, чиқиш одатда Шарқдан бўлганлиги учун, чиқувчиси Машриқдан қадам қўяди.

Яна:

Чун Куёш сойири кўтарди қадам,
Олди Мағрибга бир замони дам.
Ҳам қамар тожири бўлиб дилгир,
Чикди Машриқдан эттали шабгир (77-бет).

Мисолимизда “сайёҳ” Куёш ер юзидан пардаларини кўтариб ботиши билан, савдогар Ой (бу ҳам сайёҳ дегани) тунни ёритиш учун Шарқдан чиқиб нур соча бошлади, дейилган. Мақсад ва аҳамият жиҳатдан образларнинг вазифаси ва ўрни бир. Чунки иккаласи ҳам нур сочади ва осмонда ҳаракат қилади. Фарқи шуки, Куёш кунни, Ой тунни ёритади. Асарнинг умумий руҳига боғласак, Куёш – тўти, у ҳар қанча ҳикоялар айтиб Хужастанинг қалбини ёритса ҳам, бари бир, у Куёш сингари унинг мақсадига тескари иш тутади. Ҳикоя айтиш билан вақтни ўтказиб, уни ёрининг олдига боришига қаршилиқ кўрсатади. Хужаста-Ой. Чунки у ўз мақсадини фақат тунда амалга ошириши мумкин. Демак, бош образ характери ва хусусияти билан лирик киришдаги асосий образлар ўртасида бир муҳим мутаносиблик ҳам борга ўхшайди. Бу мутаносиблик барча лирик киришларда ўз ифодасини равшан топганлиги мисолларимиздан аниқ бўляпти.

Энди мана бу мисраларга диққат қилайлик:

Чун Куёш Юсуфи қилиб тадбир,
Бўлди Мағриб чоҳига узлатгир.
Ҳам Қамар Юнуси чиқарға насақ,
Қилди Машриқ наҳанги қорнини шақ (89-бет).

Бу ўринда асосий диққат, бошқа мисолларимиздан фарқли ўлароқ, Куёшнинг Ойдан гўзаллигини ифодалашга қаратилган. Шу сабабли Куёшга бағишланган байтда “Юсуф” сўзи ишлатилиб, унинг ҳусни гўзалликда Шарқда машҳур бўлган Юсуфи Канъонга тенглаштириляпти, Ой ҳуснда ундан кам бўлганлиги учун у “Юнус”га нисбат берилляпти. Лирик киришдаги асосий масалани биргина “Юсуф” сўзи таъминлаб турибди. Бу шоирнинг Ой ва Куёш ҳақида халқ яратган афсона ва ривоятларни яхши билганлигини, улардан ўринли фойдалана олганлигини кўрсатади.

Бошқа бир лирик киришда Куёш шоҳга, Ой эса вазирга ўхшатилади. Бу билан ҳам Куёш Ойдан гўзал ва устун деган фикр тасдиқ этилади. Ҳақиқатан ҳам Куёш коинотнинг гули, бутун борлиқнинг нур, ҳаёт манбаи. У бўлмаса бутун мавжудот ўзининг энг муҳим нарсаларидан маҳрум бўлади. Шоир ана шу аксиомага айланган фалсафани тафаккур қозонида қайнатиб, ўз тушунчаси доирасида, ҳар хил йўл ва шаклда баён этади. Куёшнинг етук образини гавдалантиради.

Лекин шуниси ҳам борки, Ой ҳам тунда ўзига хос ҳоким. Унинг

ҳам ўз хусусияти ва сифатлари бор. Шоир масаланинг шу томонига ҳам эътиборини қаратиб, Ойнинг жамоли ва хизматини қатор мисраларда маҳорат билан тасвирлайди:

Чун Қуёш барбати бўлиб баму зер,
Чекди Мағрибни ҳужрасига нафир.
Ой дафи чикди қўқ қароғига,
Балки Машриқни сайр боғига (191-бет).

Яна:

Чун соғарин сипехри нугун,
Қилди Мағриб хуми аро вожгун.
Ҳам қамар косасин қилиб саршор,
Базми Машриқда этгали сайёр (209-бет).

Бундай хилма-хил товланувчи ва турли либосдаги лирик киришлар “Тўтинома”да жуда кўп. Бизнингча, таҳлил этилган намуналарнинг ўзи ҳам Хиромийнинг поэтик маҳорати ҳақида китобхонда маълум даражада тасаввур ҳосил қила олса керак.

“Тўтинома”да лирик хотима, асосан, битта бўлиб, у ҳамма қиссаларнинг охирида айнан тақрорланади. У тўрт мисрадан иборат бўлиб, қитъа шаклида қофияланган. Бу — Хиромийнинг ҳозирча бизга маълум бўлган бутун ижодида шундай тарзда қофияланган бирдан-бир тўртлигидир:

Чун Хиромий деди борай бу кеча,
Қилғали дўст хилватиға жулус.
Субҳ бўлди борурға моний анга,
Душман эрмиш бу элга субҳи хурус (27-бет).

Бу хотимада, биринчидан, шоирнинг аламзада ва дилкаш, қиссапарвар ва дардкаш, ҳиссиётли ва ифбатли гўзал Хужаста томонида эканлигини, иккинчидан, ўзини ҳам Хужастадайд тутқун эканлигини, яъни айтган жойига, дўстлари даврасига бора олмаслиги, йўлида тўсиқлар борлиги аниқ бўлади. Эҳтимол, шоир бу ерда таъқиб остида юрган вақтларига, Шавқий Каттақўрғонийдек дўстлари суҳбатидан четда юрган пайтларига ишора қилгандир.

“Раъно ва Зебо” дostonидаги лирик киришлар ҳам ўзига хос маърифий, эстетик, этик аҳамиятга эга. Уларда “Чор дарвеш”да кўриб ўтилган айрим хусусиятлар билан бирга, индивидуал томонлар ҳам мавжуд.

Чунончи, “Раъно ва Зебо” даги лирик киришларда ровий ва унинг хизмати, ҳикоя қилинадиган қиссанинг характери, қаҳрамоннинг хусусияти тўғрисида, воқеаларнинг бориши ва якуни ҳақида фикр юритилади. Масалан, қолипловчи ҳикоядан кейинги қисса:

Бу сўз ровийси қилди бўйли тақрир,
Варақ дебочаси устида таҳрир (11-бет) —

тарзидаги лирик кириш билан бошланади. Бунда ровийчининг роли алоҳида уқтириляпти. Ўз ўрнида бу гаплар шоирнинг ўзига ҳам тааллуқли. Бошқача қилиб айтсак, шоир бу қиссани ҳикоячининг ўзи шу ҳолда айтган, мен уни таҳрир қилиб назмга айлантирганман, шу сабабли баъзи нарсалар учун мендан гина қилманглар, деган.

Қуйидаги лирик киришда ҳикоя айтувчи ва айтиладиган ҳикоянинг характери, мазмуни, хусусияти тўғрисида фикр юритилади. Шундан кейин Шопурнинг хотини ҳақидаги қисса Маллоҳ томонидан айтилади.

Бу маҳфил саҳнига соз айлаган чанг,
Чиқарди заҳмасидин бўйла оҳанг (23-бет).

Яна:

Бу қаср авжиға еткурган Камандин,
Бу янглиғ кунгуриға қилди бандин (31-бет).

Бу байтда жуда ҳам устакорлик билан ҳикоя қаҳрамонининг сифатлари мадҳ этиляпти, унинг яхши хислатлар соҳиби эканлиги, мурод- мақсадига, албатта, эришажагига урғу берилляпти.

Хиромий “Раъно ва Зебо” дostonининг руҳи ва характеридан келиб чиқиб, ундаги лирик хотимада ҳам шунга мувофиқ фикр юргизган. Уларнинг ўртасида асардаги воқеаларга ишора қилиниб, шоирнинг соқийларга мурожаати, уни тартибга, бир сўзликка, тўғрилиқка ундаши, ўз характер ва табиатидаги ижодий томонларни ташвиқ қилиши, замон, одам, хурсандчилик, бадий сўз ва унинг моҳияти ҳақидаги фикрлари ифода этилган.

“Чор дарвеш” дагидек, бунда ҳам, асосан, лирик қаҳрамон, соқий, май, баъзан муғанний иштирок этади. Лирик қаҳрамон -

актив, соқий ва муғанний -пассив. Улар лирик қаҳрамоннинг талаб ва истагига қараб ҳаракат қилади. Бошқача қилиб айтганда, лирик қаҳрамон ҳаракатга келтирувчи куч сифатида кўзга ташланади. У ўз майли ва истагига қараб муддаосини амалга оширади. Бу лирик қаҳрамон масалага бевосита, конкрет, қатъий аралашishi билан ҳам “Чор дарвеш”даги лирик қаҳрамондан маълум даражада фарқ қилади.

Қолиповчи ҳикоядан кейинги ҳикоя:

Кетур, соқий, қадаҳ дарё мисоли —
Ки, соғар кемасини тутма холи.
Хиромий, зарварақ сўз баҳрига сол —
Ки, ҳар гирдобидин дурру гуҳар ол (14-бет).

мисралари билан хотималанади. Бу ерда лирик қаҳрамон ва соқийдан ташқари дарё, соғар, кема, қайиқ, гавҳар, дур, сўз, гирдоб каби образлар ҳам бор. Бу образлар шоирнинг бошқа асарларида ҳам учрайди. Аммо бу тугалланмада шоир қадаҳ, соғар каби оддий предметларни дарё, кема, гавҳар, баҳр сингари предметлар билан чоғиштиради. Шулар воситаси билан асосий мақсадни батафсил, образли шарҳлашга интилади, тасвирланаётган предметларга мувофиқ чиройли ўхшатишлар топади. Булар билан муаллиф воқеаларнинг асосий қисми дарёда, тўғрироғи кеманинг ичида бўлиб ўтишини таъкидлайди. Шу сабабли соқийга “дарё мисоли” (муболағали ўхшатиш) қадаҳ келтиришни, май кемасини (сифатлаш) холи тутмасликни буюради. Қолган байтда эса менинг кемамни (қаламимни) сўз денгизига (сиёҳдонга) солиб, унинг ҳар бир гирдобидан (бир кириб чиқишидан) чиройли, кенг маъноли сўз ол, дейди. Яъни соқий, сен агар май қадаҳини доим тўлдириб бериб турсанг, мен сенга кўпдан-кўп мазмунли ҳикоялар айтиб беравераман, дейди. Шоирнинг бу тезисини дostonдаги қатор ҳикматли қиссалар тасдиқ этади.

Шуайб ибн Омир ҳикоясининг тугалланмасидаги тўртликда гап, асосан, соқий ҳақида кетади. Лирик қаҳрамон уни тартибга чақиради. Унга тўғри бўл, ёлғончилик қилма, ваъдага вафо қил, сўзинг билан ишинг бир бўлсин, дейди. Унга нима берадиган бўлса нақд беришини талаб қилади. Бу мисраларнинг ҳаммаси дostonдаги умумий руҳни тўлдиради, қўллаб-қувватлайди. Чунки дostonда ҳам ана шундай ғоялар илгари сурилган:

Кетур, соқий, қадаҳ монанди гардун,
Ки бўлдим насья ваъдангдин жигархун.
Хиромийга не берсанг, нақд бергил,
Сўзидин кўнгли истар гулни бергин (123-бет).

Бундан кейин келадиган ҳикоядаги тугалланма ҳам анча характерли масалани олға суради. Унинг биринчи байтида лирик қаҳрамон ўзининг ижобий сифатлари ҳақида қатъий фикр юритса, учинчи байтда соқийни ўзидан ўрнак олишга, ўзидай аҳду вафоли бўлишга ундайди. Яъни, шоирнинг эътиқодича, инсоннинг сўзи қатъий ва битта бўлади. У ҳамма вақт айтган сўзига амал қилиши керак. Ана шу фикрлар хотимада таъкидланган:

Кетур, соқий, қадаҳ, лойин симурдим,
Не ваъда айладим аҳдимда турдим.
Хиромийга лабо-лаб жон бергил,
Чу ваъда айладинг, бир сўзда тургил (31-бет).

Бу ҳикояда Шопурнинг хотини ҳақида гап боради. У аввал эрига вафо қилади. Аммо эри саёҳатга кетиши билан у сўзидан қайтиб, аҳдни бузади. Бошқалар билан айш - ишрат қилади. Ҳатто эри қидириб топганда уни ёмонлаб, ўйнашларига калтаклатади. Шоир соқийга сен ҳам бу хотиннинг йўлини тутма, бу йўл инсон зотига хос эмас, деб насиҳат қилади.

Келтирилган мисолларда баён қилинган фикрлар барча илғор кишиларга хос фазилатлардир. Бу Хиромий савиясининг юқорилигини кўрсатади. 7-8- ҳикоялардаги хотималарда ҳам шоир соқийга насиҳат қилади, уни ҳийлагар, найрангбоз бўлмасликка чақиради. Ҳикоянинг якунида эса соқийга жуда оғир аҳволда қолганлигини, агар май ичиб, бир неча муддат маст ҳолда ётмаса, иложи йўқлигини айтади. Бошқа бир ҳикоя эса:

Кетур, соқиё қадаҳ бир дам муин бўл,
Ажаб бетўша қатъ этдим узун йўл.
Хиромий илкига бергил асо-ё,
Топилгай анга шояд раҳнамо-ё (59-бет) —

мисралари билан хотималанади. Бунда шоирнинг катта ишга қўл урганлиги, бу ишни амалга ошириш учун узоқ вақт меҳнат қилиши кераклиги, раҳнамо излаётганлиги баён этилади. Шунинг учун лирик қаҳрамон соқийдан ёрдам сўрайди. Бу вазифани, қандай бўлмасин, адо қилишга азм этганини айтади.

11 ва 12 хотималар, асосан, соқийдан жом талаб қилиш ва кайфиятни яхшилаш масаласига бағишланган.

13 хотима охирги ҳикояни яқунлайди. Шу билан ҳикоя айтиш ва Маллоҳ билан баҳсу мунозара тамом бўлади. Зебо Маллоҳни уклаиб, бошқа қайиққа тушиб қочади. Воқеа яна қолипловчи ҳикоядаги масалага бориб тақалади. Яъни мақсадга эришиш (бу икки маънода: биринчидан, Раъно ва Зебо орзусининг амалга ошиши, иккинчидан, шоирнинг асарни ёзиб тамомлашига) яқинлашади. Шунинг учун сўнгги ҳикоя воқеалар мантиқига мувофиқ:

Кетур, соқий, қадаҳ, қилгил давоим,
Неча махмурлиқ бирла судоим.
Хиромийға берибон қил сабукбор,
Бўлай мақсуд водисига сайёр (86-бет)—

мисралари билан яқунланади.

“Раъно ва Зебо” достонининг марказида Зебо образи туради. У достондаги энг ҳаракатчан, актив, ибрат бўларли, ҳамма томондан етук образ. Шу сабабли достонни унинг номи билан атаса ҳам бўлади. Шоир кейинги хотималардан бирида ана шу масалани алоҳида таъкидлаб кўрсатган:

Кетур соқий, билиб ишрат замони,
Ўтар андоққи Зебо достони.
Хиромий илкига бер, айласин нўш,
Қадаҳни бир-бирига иккинсин қўш (94-бет).

Бунда иш поёнига етаётганлиги сабабли шоирнинг кайфияти кўтарилаётгани ҳам ўз аксини топган.

Худди шундай кўтаринки кайфият “Раъно ва Зебо”нинг хулосасидан олдинги бўлим хотимасида ҳам ёрқин ифода этилган:

Кетур соқий, қадаҳни айла саршор,
Мени қил базм аро бирдам сабукбор (101-бет).

Сарлавҳа қўйиш санъати

Асарларни талабга мувофиқ номлаш, бобларга сарлавҳа қўйиш унинг ғоя ва мазмунига тегишли масаладир. Бу масалани тўғри, аниқ ва конкрет ҳал этиш ижодкорга катта масъулият юклайди.

Бадий асарнинг номи қисқа, содда, таъсирчан, дилкаш бўлиши билан бирга, мазкур асарнинг умумий мазмунини ҳам ифодалай олиши керак. Акс ҳолда асарнинг исми-жисмига ёки жисми-исмига мос тушмай қолиши мумкин. Ҳар икки ҳолатнинг бири-бирига мос тушиши, бири иккинчисини, иккинчиси биринчисини ифода этишини тўла таъминлаш ижодкорнинг савиясига боғлиқ масаладир.

Классик адабиётимизда ишқий-романтик ва ишқий-саргузашт дostonларни жуфт ҳолда номлаш анъана тусига кирган. Бу ўша асарлар марказида, асосан, ана шу икки шахс севгисига боғлиқ воқеа-ҳодисалар ётишини таъкидлайди. “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Тоҳир ва Зуҳра”, “Вомиқ ва Узро”, “Раъно ва Сухангул”, “Раъно ва Зебо”, “Баҳром ва Гуландом”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам” каби дostonлар фикримизга далил бўла олади.

У ёки бу асарни номлаш классик адабиётимизда аввало, асарнинг ғоя ва мазмунига мувофиқлаштириб қўйилган, иккинчидан, асарлар номининг содда, лўнда, таъсирчан бўлишига эътибор берилган...

Хиромийнинг “Раъно ва Зебо”, “Юсуф ва Зулайҳо” номли ишқий-романтик ва ишқий-саргузашт дostonлари классик адабиётимиздаги жуфт номлаш приёми асосида яратилган. Шоир бу билан ўз дostonлари марказида, биринчидан, ошиқ-маъшуклар - Юсуф билан Зулайҳо, Раъно билан Зебо туришини қайд этса, иккинчидан, бу дostonлар севги ва унинг алам изтиробларини тараннум этишга бағишланганлигини таъкидлаган.

“Чор дарвеш” билан “Тўтинома” дostonлари бошқа приём асосида, яъни образларнинг асарда тутган ўрнига қараб, қиссадаги воқеалар ривожини ҳаракатга келтирувчи қаҳрамонлар номига боғлаб аталган. Чунончи, “Чор дарвеш”нинг бош қаҳрамони тўрт дарвеш бўлиши билан бирга, улар қиссанинг сюжетини ҳам ҳаракатга келтирувчи асосий куч ҳисобланади.

“Тўтинома”даги барча ҳикоя ва қиссалар тўти томонидан айтилади. У дostonда кўп ўрин олиши билан бирга, кўп ҳаракат ҳам қилади. Бутун бир катта ҳажмли қиссанинг тиргаги унинг қўлида. Ҳатто асардаги бошқа қатор образлар унинг истаги билан ҳаракатга келади.

Асар қисмларига, бобларига сарлавҳа қўйиш ҳам, уларга ном қўйиш каби, адибнинг маҳоратига боғлиқ. Бу масала бўйича ҳам адабиётимиз катта тажрибага эга. Аммо бу соҳадаги тажрибаларни

бугунлай ижобий баҳолаб бўлмайди. Чунки кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихига назар ташласак, унда, асосан, мураккаб конструкцияли, ҳаддан ташқари чўзиқ, баландпарвоз, арабча, форсча жумла, ифодалар билан тўлган сарлавҳалар қўйиш асосий ўринни ишғол қилади. Узоқ асрлардан бошланган бу традиция XIX асрнинг охиригача давом этди. Бу анъанадан камдан-кам санъаткорларгина қутилишга муяссар бўлганлар. Бу ҳодисадан ҳатто А.Навоийдек буюк шоир ҳам тўласигача қутила олмаган¹.

Бу анъана бўйича ўша сарлавҳага мансуб бўлган бобнинг асосий мазмуни сарлавҳада ифодаланиши лозим саналган. Масалан, А.Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги 14 бобни кўрайлик. У “Фарҳоднинг аждаҳосимон отга миниб, аждаҳо водийсига боргани, аждар билан учрашиб, уни ўлдиргани ва аждар ғоридан Афридун хазинасини топиб, ани отаси билан қўшинига совға қилгани” деб номланган.

Хиромий ҳам бобларга сарлавҳа қўйишда салафлари изидан борди. Унинг бу соҳада ҳатто кичкина чекиниш қилгани ҳам сезилмайди. Хиромий асарларидаги сарлавҳалар билан асосий манбалардаги сарлавҳаларни чоғиштирсак, фикримиз бирмунча равшанлашади. Масалан, тожикча насрий “Чор дарвеш” сарлавҳалари қисқа, лўнда, соддалиги билан диққатга сазовор. Унда ортиқча сўз ва иборалар, мураккаб жумла ва конструкциялар, баландпарвоз, тушунилиши қийин бўлган сўзлар деярли учрамайди.

Шу манба асосида яратилган Хиромийнинг “Чор дарвеш” и тамоман бошқача сарлавҳаланган. Хиромий асосий манбадаги биронта сарлавҳадан ҳам фойдаланмаган. Бу ерда у фольклор йўлидан бормай, ёзма адабиётдаги сарлавҳа қўйиш анъанасига таяниб иш кўрганлиги равшан бўлади.

Хиромий дostonларидаги қолипловчи ва қолипланувчи ҳикояларни номлашда салафлари изидан бориб, сарлавҳаларни кўп қўллайди. Бу ҳол ўзбек дostonчилигига хос умумий камчилик бўлиб, уни Хиромий замондошлари Ҳозик, Увайсий, Нодир, Мирий, Дилафгор сингари санъаткорлар ҳам четлаб ўтиша олмаган.

Хулоса қилиб айтганда, Хиромий ўзбек классик адабиёти анъаналарини ривожлантириб, ўз асри ғоялари асосида қатор ғоявий стук, бадиий пишиқ дostonлар яратиб, ўзини ўзбек классик адабиётининг вориси эканлигини исбот этди.

¹ А.Хайитметов. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент, ФА нашриёти, 1963, 114-бет.

ХОТИМА

Мулло Қурбон Хиромий яратган бадий асарлар ўзбек адабиёти тарихида сезиларли из қолдирди. Улар ўзбек халқининг адабий мулкига айланди ва унинг маънавий тараққиётида ўзига яраша ҳисса қўшди.

Хиромий ижодига қизиқиш ва уни оммалаштириш шоирнинг ҳаётлигидаёқ бошланган эди. Аммо бу нарса одамларнинг завки, савияси, мақсадига кўра турли характерга эга эди.

Аввалги бобларда баён этганимиздек, Хиромий дostonларининг турли жойларда биср неча мартадан кўчирилиши, ўзининг фаолияти, характери, асарларининг фазилати ҳақида қатор ҳикоялар, байтларнинг яратилиши шоирга бўлган ҳавас ва иштиёқнинг зўрлигидан далолат беради. Шоир асарларини кўчирган қатор котиблар унга ўз муносабатларини билдирганлар. Айрим адабиёт ҳавасмандлари эса Хиромийга эргашиб маснавийлар, дostonлар битганлар. Биз бу ўринда ана шу кишиларнинг айримлари ҳақида қисқача фикр юритмоқчимиз.

Таниқли хиромийхонлардан бири Мулло Абулқосим Ғозиевдир. Абулқосим Ғозиев 1885 йилда Китобда туғилган. Бошланғич таълим ва мадраса таҳсилини отаси Мулло Ғозидан олган. Мулла Ғози дастхати билан 1875 йилда кўчирилган “Чор дарвеш” қиссаси унинг дурустгина ҳаттот бўлганлигидан далолат беради. Абулқосимнинг бобоси Мулла Собир эса Хиромий билан тенгдош, мактабдош бўлган. Оиладаги маданий муҳит таъсирида Мулло Абулқосим ақлли, тадбирли киши бўлиб етишади. Шарқ адабиёти ва тарихига қизиққан, шунингдек, Хиромий ҳаёти ва ижодига оид ҳикоя ва ривоятларни тўплаб, уларнинг бизгача етиб келишига катта ҳисса қўшган.

Мулло Абулқосим Хиромий дostonларининг сюжетини тўлиқ, кўп байт ва парчаларни ёддан билган. Ўқиган асарларидан таъбига маъқул тушган ерларини тўплаб “Кўрилди, ўқилди, ёзилди” деган баёз ҳам тузган. Бу баёздан у кишининг диди, адабиётга ихлоси баландлиги кўзга ташланади.

Хиромийнинг Китобдаги иккинчи ихлосманди ва тарғиботчиси ҳаттот Мирзо Зокирдир. Мирзо Зокир Хиромийнинг тўнғич ўғли бўлиб, Китобнинг Жоме мадрасасида мударрислик қилган. Хиромийнинг бизгача етиб келган “Тўтинома” ва “Чор дарвеш” дostonларини Мирзо Зокир китобат қилган¹.

¹ Бу китобларнинг айримлари А.Турсунов ва Файзулла махсумларнинг шахсий кутубхоналарида сақланади. “Тўтинома”нинг бир нусхасини марҳум Мулло Абулқосим Ғозиев шу сатрлар муаллифига тақдим этган эди.

Китоблик Аҳмаджон Турсунов ҳам Хиромий мухлисларидан саналади. А. Турсуновнинг шахсий кутубхонасида Хиромийнинг “Чор дарвеш”, “Тўтинома” ва “Раъно ва Зебо” дostonларидан ташқари Навоий “Хамса”сининг бир неча нусхаси, Жомий, Фирдавсий, Фузулий, Фурқат, Муқимий асарлари, “Ғиёсул-луғат”, “Мажмуул-фунун” каби китоблар ҳам бор. У киши тожик, араб, рус тилларини яхши биладилар. Китоб, Шаҳрисабз, Қарши, Бухоро, Самарқанд, Душанбе каби шаҳарлар тарихи, географияси, табиати, адабиётидан яхши хабардор.

А. Турсунов бир неча ўргамиёна газал, мухаммас, рубоий ёзган бўлишига қарамай, унинг қалами назмдан кўра насрга мойилроқ. Унинг “Кумуш кўза” номли насрий қиссаси анча дилкаш ёзилган. Қиссада XIX аср охирларида Бухоро амирлигида содир бўлган бузуқликлар, инсон шаънини таҳқирлайдиган урф- одатлар, иллатлар фош этилади.

Муаллифнинг тарихий- географик характердаги “Китоб тарихи ҳақида эсдаликлар” деб аталган қўлёзма асарининг Хиромий ва Ҳозикнинг фаолияти, биографияси, ижоди ҳақида, шаҳар архитектураси ва қурилишлари тўғрисида баҳс этадиган қисмлари ма- роқли чиққан.

Хиромийхонлардан яна бири қамашилик Қори Абдулла (Гулшаний)дир. Ҳозир 80 ёшга кирган Қори Абдулла ўз даврининг йирик олимлари ҳисобланган Идрис махдум ва Афзал махдумлардан аруз ва мантиқ илмини ўрганган.

Гулшаний китобат қилиш санъатини, хусниҳатни, шеър назариясини мукамал билади. У Бухоро адабий муҳитидан анча хабардор кишилардан ҳисобланади. Гулшанийнинг Бухоро мадрасаларида ўқиш йиллари XX асрнинг дастлабки йилларига тўғри келади. Унинг хотирлашича, ўша вақтларда Хиромий дostonлари илм ва адабиёт аҳлларининг баҳсу мунозараларига сабаб бўлган, дostonхонлик кечаларида Хиромий асарлари ҳам ўқилган.

Шоир ва олим Гулшаний ўзбек ва тожик тилларида “Гулистони Гулшаний” деб номланган 2 та девон тартиб берган. Унинг “Муаммо жанри” деб номланган қўлёзма асари маълум илмий ва практик аҳамиятга эга. Олти китобдан иборат бўлган бу асарга Муҳаммад Ҳусайн Нишопурийдан бошлаб бугунгача ўзбек ва тожик тилларида ёзилган муаммолар жамланган.

Асли китоблик, кейинчалик Каттақўрғонга кетиб қолган Салоҳиддин Махсум шоир бўлиб, халқ ўртасида Салоҳий тахаллуси билан машҳур. Салоҳий Китоб ва Каттақўрғон адабий муҳитидан

хабардор бўлганлиги учун унинг Хиромий ҳақидаги маълумотлари анча тўлиқ ва ҳақиқатга яқин. У ҳам Хиромийга ихлос қўйганлардан бўлиб, шоирнинг “Чор дарвеш” ва “Тўтинома”сининг Каттақўрғонда кенг ёйилишида ҳисса қўшган.

Қашқадарёлик Мустафо шоир бобоси Хиромий дostonларини тарғибот этишда катта жонбозлик кўрсатганлардан. У “Раъно ва Зебо”, “Тўтинома” каби қиссаларни мароқ билан куйлаб келмоқда.

Каттақўрғоннинг Кунжипай қишлоғида туғилиб вояга етган Дилафғор (асли исми Мансур) Хиромий издошларидан биридир. Дилафғор Шавқий, Хиромий, Мирий, Вола сингари Бухоро адабий муҳитининг пешқадам вакиллари даврасида тарбия топиб, адабиёт майдонига кирган. Унинг диққатга сазовор асарларидан бири “Раъно ва Сухангул”² дostonидир. Дostonдаги айрим байтлардан, лирик чекинишлардан, кириш қисмдан Дилафғорнинг камбағал оилада туғилганлиги, қийинчилик билан яшаганлиги, жамиятдан норозилиги, шу сабабдан Дилафғор деб тахаллус олганлиги англашилади.

Дилафғорда бошқаларга нисбатан Хиромий дostonларининг таъсири кучлироққа ўхшайди. Унинг “Раъно ва Сухангул” дostonи бевосита Хиромий ижоди таъсирида ёзилган. Дostonнинг номланишидан бошлаб образларигача ва улар тақдирининг шарҳланишигача Дилафғорнинг Хиромий ижодига садоқат билан қараганлиги сезилиб туради.

Хиромий издошларидан яна бири каттақўрғонлик котиб-шоир Остонақул Дабирийдир³. У ҳам Дилафғор сингари Шавқий, Хиромий, Мирий, Вола бош бўлган адабий муҳит таъсирида камол топган. Бу шоирлардан Хиромийнинг асарлари ва фаолияти Дабирийдир ижодида сезиларли из қолдирган.

Хиромий ижодининг таъсири Каттақўрғон адабий муҳитининг Ноқис ва Мирий сингари вакилларида ҳам борлиги ҳақиқатдан узоқ эмас. Чунончи, каттақўрғонлик йирик адиб Мирийнинг Фирдавсий “Шоҳнома”си асосида яратилган “Коҳи кўҳзод”, Шарқнинг машҳур ишқий мавзуларидан бири саналган “Маҳфилоро” сюжети заминида ёзилган “Раъно ва Зебо” ҳамда “Анвори Суҳайли” каби дostonларда Хиромийнинг таъсири сезилиб туради.

² Р.Орзибеков ва И.Салоҳидиновлар Дилафғорнинг бу асарини топиб, дастлабки фикрларини баён қилганлар.

³ Айрим маълумотларга қараганда, Дабирийдир ўз даврининг тараққийпарвар кишиларидан бўлган. У дёвон тартиб берган, машҳур хаттот бўлган.

Юқорида ўзбек классик адабиётининг прогрессив романтизм адабий оқимининг йирик вакилларида бири бўлган Хиромийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти, асарларининг бадиий хусусиятлари, муаллиф қўлга киритган ижодий ютуқлари ҳақида батафсил тўхталиб ўтдик. Аммо Хиромийнинг ижоди айрим камчиликлардан ҳам холи эмаски, уларни кўрсатиб ўтмаслик тўғри бўлма-са керак. Бу камчиликлар қуйидаги масалаларда кўринади.

Биринчидан, Хиромий айрим салафлари каби подшолар адолатли, руҳонийлар заковатли бўлса меҳнаткаш халқ аҳволи яхшиланади, деб ўйлаган ва ниҳоят меҳнаткаш халқ куч-қудратининг беқийёслигини етарли даражада идрок эта олмаган...

Юқоридаги каби баъзи камчиликларидан қатъи назар, шоир салафлари томонидан кўтарилган кўпгина масалаларни ўз даври талаблари асосида бирмунча ривожлантиргани кўзга ташланади. Унинг асарларида олға сурилган бахтли ҳаёт, адолатли тузум ва ҳокимни қўмсаш, тўғрилиқ, ҳақиқат, ҳалоллик, ростгўйлик, соф муҳаббат, ўзаро тенглик асосида қуриладиган оила, хотин-қизлар ақлу заковатини улуғлаш каби ғоялар XIX аср учун актуал эди. Бу ғоялар Хиромийнинг Алишер Навоийга муносиб шогирд эканлигини кўрсатиш билан бирга, жаҳолат ботқоғига улоқтирилган меҳнаткаш омма тафаккурининг ўсишида ижобий рол ўйнаганлигини ҳам исбот этади.

ХОЖА ИСМАТУЛЛО БУХОРИЙ

I. Муқаддима ўрнида

Хожа Исмадулло-Мовороуннаҳр бузургзодаларидиндир. Зоҳир илмин такмил қилғондир. Ғоят хуштабълиғидин ўзин шеърға мансуб қилиб, девони машҳур бўлди... Хожанинг қабри Бухорода ўз ҳужрасидадир.

Алишер НАВОИЙ

Мавлоно Хожа Исмадулло Бухорий форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. У доимо халқ томонида турганлиги, ўз шеърлятида халқ манфаатини кўзлаганлиги, асарларини халқ дидига мослаб ёзганлиги учун унинг ижоди халқ ўртасида кенг тарқалган ва катта шухрат қозонган. Бироқ тожик, ўзбек, араб тилларида ижод қилган бухоролик бу улуғ шоирнинг ҳаёти ва ижоди ўзбек адабиётшунослигида етарли ўрганилмаган. Буюк шоир туғилган куннинг 625 йиллиги муносабати билан ёзилган бу ўқув қўлланмаси шу йўлдаги дастлабки уринишлардан бири бўлиб, унинг биринчи қисмида тожик, ўзбек, рус ва чет эл адабиётшунослари шу соҳада қўлга киритган ютуқлар асосида Хожа Исмадулло Бухорийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача фикр юритилади ва иккинчи қисмда шоир лирикасидан айрим намуналар илова қилинади.

Қайта қуриш шарофати билан ёзилган мазкур қўлланма Хожа Исмадулло Бухорийга эътиқод қўйган халқимизнинг, адабий меросимиз ихлосмандларининг шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишга бўлган катта қизиқишини қондиришга озгина бўлса ҳам ўз ҳиссасини қўша олса, муаллиф ўзини муддаога эришган ҳисоблайди. Зотан, қайта қуриш тўғрисида халқимиз ўз миллий қадриятларини ҳимоя қила олиш ва улуғлаш ҳуқуқини қўлга киритди. Хожа Исмадулло Бухорий ҳамюртлари Имом Исмоил ал-Бухорий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Хожа Баҳоваддин Нақшбандий, Хожа Порсо, Хожа Ҳасан, Хожа Бўстон, Хожа Пешку, Хожа Ориф Моҳитобон сингари ўнлаб улуғлар каби нафақат бухороликлар-

нинг, балки Ўрта Осиё ва бутун Шарқ халқларининг имон қадар улуғ маънавий хазиналаридан биридир.

Хуллас, бу китобчада сўз Хожа Исматулло Бухорий хусусида боради.

2. Мовароуннаҳрлик улуғ шоир

Тарихий, илмий ва адабий китобларда талқин ва таърифини буюк аждодларимиз битиб қолдирган, бугунги авлод катта ҳурмат ва эҳтиром ила тилга оладиган Мовароуннаҳр музофоти минг-минглаб шоиру олимларга, илму адаб аҳлига олтин бешик бўлган улуғ даргоҳдир. Бағрида беқиёс тарихий обидалар абадликда бўй чўзган, ноёб, улкан китоблар битилган Самарқанду Бухоро, Қўқону Хива, Тошкенту Шаҳрисабз, Термизу Жиззах сингари шаҳарлар жамол кўрсатган бу қадимий сарзамин кўп юксак анъаналар камол топган адабий воҳа сифатида ҳам машҳур ва маъруфдир. Бундай умри боқий адабий анъаналарнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишида унинг жаннатмакон бағрида туғилиб, камол топган кўпдан-кўп фозил фарзандларининг ҳиссаси каттадир. Шулардан бири Мавлоно Хожа Исматулло Бухорийдир.

Мовароуннаҳр адабий муҳити равнақиға муносиб ҳисса қўшган Хожа Исматулло Бухорий XIV асрнинг иккинчи ярмида, XV асрнинг биринчи ярмида яшаган ва сўз санъатида шухрат қозонган йирик мутафаккир шоирдир. Форс-тожик, араб ва ўзбек тилларида баркамол асарлар ёзиб, ворисларига салмоқли адабий мерос қолдирган Хожа Исматулло Бухорий ижоди маънавий меросга бирёқлама муносабат туфайли узоқ вақтлар давомида махсус текшириш объекти сифатида ўрганилмагани ва етарли тарғиб қилинмагани.

Бундай бўлишига, албатта, унинг диний китобларда авлиё сифатида кўрсатилиши ва хожалар хонадонига туғилганлиги сабаб қилиб кўрсатилди.

Унинг меросига биринчилардан бўлиб ёндошган Е. Э. Бертельс, А.А. Семенов, С.Айний, А.Мирзаев, В.Абдуллаев, А.Қаюмов, Х.Мирзозода, А. Жонфидо сингари йирик адабиётшуносларимиз ўз асарларида меҳнат ва меҳнат кишиларини олқишлаган, ҳаёт-парварлик, халқпарварлик, адолатпарварлик, дўстлик ғояларини илгари сурган шоир эканлигини, ижодида ўрганишга, оммалаштиришга лойиқ кўп ибратли томонлар борлигини таъкидладилар.

Таҳсинга лойиқ бундай фикрлар Эҳсонёр Шотир, Ян Рибка, Э.Браун каби чет эллик олимлар томонидан ҳам айtilган. Атоқли адабиётшунос олимлар ва чет эллик илм аҳли томонидан Хожа Исмадулло Бухорий тўғрисида илгари сурилган ана шундай қимматли фикрлар асосида кейинги йилларда бу ажойиб шоирнинг XV аср Мовароуннаҳр адабий муҳитига, хусусан, Бухоро ва Самарқанд адабий муҳитига қўшган катта ҳиссаси эътироф этилмоқда, ҳаёти ва адабий фаолияти тўғрисида илмий ишлар амалга оширилмоқда, асарлари нашр этилмоқда.

Бу жиҳатдан филология фанлари номзоди А.Мирсафоевнинг “Хожа Исмадулло Бухорий ва унинг ижодиёти” (1971 й.) мавзуида ёқланган номзодлик диссертацияси, бир неча мақолалари, шоир танланган асарларининг нашрга тайёрланиши, “Гулшани адаб”нинг (1976, “Ирфон”) III жилдига ижодий бисотидан намуналар киритилиши ва мазкур сатрлар муаллифининг газета ва журналларда эълон қилинган ишлари диққатга сазовордир.

Хожа Исмадулло Бухорий шахсиятига тегишли муҳим фазилатлар ва ижодига хос асосий хусусиятлар унинг улуғ замондошлари бўлмиш Давлатшоҳ Самарқандий, Абдуруҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар томонидан эътироф этилган. XV асрнинг таниқли шоири ва тазкиранавис олими Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандий ўзининг: “Тазкират-уш- шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) китобида Хожа Исмадулло Бухорийни ўз замонасининг машҳур сўз санъаткори сифатида улуғласа, форс-тожик адабиётининг улкан намояндаси Абдурахмон Жомий “Баҳористон” асарида уни Хисрав Деҳлавий ғазалларига татаббу (жавобия) қила олиш қобилиятига эга бўлган машҳур назм устаси сифатида таърифлайди. Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳам уни ўз асарларида ҳурмат билан тилга олади, ижодига юксак баҳо беради, шахсиятини улуғлайди. Муҳими шундаки, Алишер Навоий Хожа Исмадулло Бухорий ҳақидаги фикрларини, мулоҳазаларини асаридан-асарига такомиллаштириб боради, унинг ижодига хос характерли томонларини таъкидлаб боришга, новаторлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу ҳодиса улуғ шоирнинг Хожа Исмадулло Бухорийга эътиқоди баландлигидан гувоҳлик беради.

Хожа Исмадулло Бухорий имом Жаъфари Содиқ деган кишининг авлодидан бўлиб, Бухорода 1365-1375 йиллар орасида туғилган, 1436-1437 йилларда дунёдан ўтган. Ёшлигидан зеҳни ғоят ўткир, қобилияти ниҳоятда баланд бўлганлиги ва билимпарвар хонадонда туғилиб, тарбияланганлиги туфайли у ёшлигидан жуда билим-

парвар, хушчақчақ, фозил, ширинсухан, ҳофизаси кенг, таъби нозик, диди ўткир дарвешваш киши бўлиб етишади ва тез орада сўз санъатига майл ва раббат пайдо қилади.

У замонаси талабига мувофиқ мадраса таҳсилени кўрган, ўз даврининг диний ва ижтимоий илмларини эгаллаган, Шарқ шеър-ияти чашмаларидан, тасаввуф фалсафаси ақидаларидан баҳраманд бўлган зуллисонайн шоирдир.

Унинг биографияси хусусида Алишер Навоий “Мажолис-ун-нафоис” тазкирасида қуйидагиларни ёзади: “Ҳожа Исмагулло, Мовароуннаҳр бузургзодаларидиндур. Зоҳир илмин такмил қилг-ондур. Ғоят хуштаъблигидан ўзин шеърға мансуб қилиб, девони машҳур бўлди. Хожанинг қабри Бухорода ўз хужрасидадур”¹.

Буюк замондошлари томонидан ижоди ва шахсияти юксак баҳоланган шоирнинг тўла номи Ҳожа Фаҳриддин Исмагулло Бухорий бинни Ҳожа Масъуддир. “Ҳожа” лақаби, “Фаҳриддин”-шарафли унвони, “Исмагулло”-исми, “Бухорий” Бухородан бўлган-лиги маъносида, “Ҳожа Масъуд” эса отасининг лақаби ва номи-дир. Шоир Мовароуннаҳрда кўпроқ Ҳожа Исмаи номи билан шуҳ-рат қозонган. У лирик асарларида кўпроқ “Исмаи” сўзини, яъни исмини таҳаллус ўрнида қўллаган, айрим қасидаларида эса “Но-сирий” таҳаллусини ҳам ишлатган.

Шоирнинг таржимаи ҳоли ҳақида “Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик”да шундай ёзилган: “Исмаи Бухорий (соли тавал-лудаш номаълум, вафоташ 1437, Бухоро), шоири форс-тоҷик. Аз иловаи калимаи “Ҳоча” бу таҳаллуси ў (“Ҳоча Исмаи”) маълум мевашад, ки ба гурӯҳи хоҷагон мансуб аст. Ў умри худоро асосан дар шаҳри Бухоро гузарондааст. Дар аҳди ҳукмронии Султон Ха-лили Темурӣ аз Бухоро ба Самарқанд омад ва ҳамчун надим ва муаллими Султон Халил ба хизмати дарбор даромада бештар ба илми шеър машғул шудааст. Ҳоча Исмаи баъд аз исёни ду сол дар оворагӣ буд. Ҳокими нав Улуғбек ўро дубора ба хизмати дарбор даъват намуд, вале Исмаи Бухорий ин таклифро қабул накарда гўшагирӣ ва дар миёни дарвешон буданро авло дониста-аст:

Чун кашанд аҳли ҳасад теги чафо бар Исмаи,
Халқ донанд, ки ту дар тарафи ўй, бас².

¹ А. Навоий. Асарлар. 15 томлик, 12 том, Ғафур Ғулом номидаги бадиий ада-биёт нашриёти, Тошкент - 1966 йил, 14-бет.

² Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, чилди 1. Душанбе. 1988, саҳ. 520

“Хулосат-ул- ашъор” (“Шеърлар хулосаси”) асарининг муаллифи Али Тақиуддин Кошонийнинг гувоҳлик беришича, Хожа Исмаат Бухорий ёшлик йилларидан бошлаб, поэзиянинг мафтунлиги бўлиб қолади, у (поэзия билан) жиддий шуғулланади ва умрининг охиригача бу севимли соҳасига содиқ қолади.

Хожа Исмаат Бухорий шеърлари тез орада шухрат қозонади. Бухорода, шеърят мухлислари ўртасида унинг номи тез- тез тилга олинадиган бўлиб қолади. Секин-секин бу овоза Бухородан Самарқандгача етиб боради. Наतिжада адабиётпарвар шоҳ ҳисобланган Халил Султон томонидан у Самарқандга таклиф этилади. Алишер Навоий ва Абдулло Қобулийларнинг маълумотларига қараганда, Хожа Исмаат Бухорий дастлаб Халил Султон, сўнгра Мирзо Улуғбек саройларида хизмат қилади. Шоир Халил Султон ва Мирзо Улуғбекка бағишлаб бир неча қасидалар ёзганлиги ҳам фикримизни қувватлайди. Аммо сарой муҳитидаги келишмовчиликлар Хожа Исмаат Бухорийга маъқул тушмайди. Шунинг учун ҳам у кейинчалик саройни тарк этиб, ўз она шаҳри Бухорога қайтади ва умрининг охиригача фақирона ҳаёт кечириб бошлайди.

Илмий, адабий ва тарихий асарлардаги маълумотларга кўра, Хожа Исмаат Бухорий 1436-1437 йилларда Бухорода вафот этган.

Шоирнинг вафоти ҳақидаги мазкур фикримиз тўғрилигини унинг ўлими муносабати билан ёзилган қуйидаги таърих тасдиқлайди:

Таърихи вафоти Хожа Исмаат
Ҳар кас, ки шунид, гуфт: “Таммат”³

Мазкур таърихда ишлатилган “таммат” сўзи абжад ҳисоби бўйича 840 бўлиб, у милодий 1437 га тенгдир.

Хожа Исмаат Бухорий бой адабий мерос қолдирган. Шоир асарлари миқдорининг кўплиги унинг замондошлари ва сўнги асарлардаги мухлислари, тарихшунос ва адабиётшунос олимлар томонидан ҳам қайд этиб ўтилган. Али Кошоний Хожа Исмаат Бухорий лирикасини 10 минг байтдан ортиқроқ эканлигини уқтирса, Абдулло Қобулий шоир девонларидаги асарларнинг байтлар миқдори (рубойи, қитғаларни мустасно қилганда) 8 мингдан кўп бўлганлигини таъкидлайди. Тожик адабиётшуноси А. Жонфидо “Ибро-

³ Х. Мирзазода. Таърихи адабиёти тоҷик (Асрҳои XIII-XV). Китоби 2, нашриёти “Маориф”, Душанбе. 1977, саҳифаи 314.

ҳим Адҳам” достони 1100 байтга яқинлигини айтади⁴. Шуниси ҳам борки, бошқа манбаларда бу дoston 1035 байтдан иборат деб кўрсатилади.

Олиб борилаётган илмий- тадқиқот ишлари ҳақиқатдан ҳам Хожа Исмадулло Бухорий қолдирган лирик мероснинг ҳажми 20 минг мисрага яқин эканлигини тўла исбот этади.

Сўнгги йилларда олиб борилаётган илмий-тадқиқотлар Хожа Исмадулло Бухорий девонининг 22 нусхаси мавжуд эканлигини кўрсатади. Шундан ўн нусхаси Душанбеда-Тожикистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти, Рудакий номидаги Тил ва адабиёт институти, дорилфунун кутубхонаси ва қўлёмалар фондлари, шунингдек, Фирдавсий номи билан юритилувчи жумҳурият оммавий кутубхонасининг қўлёмалар фондида сақланмоқда. Бир нусхаси Бухорода, беш нусхаси Тошкентда, уч китоби Ленинградда ва уч девони чет элда- Америка (Филадельфия), Англия (Лондон), Ҳиндистон(Кулькутта) кутубхоналарида сақланмоқда. Мазкур девонлардаги асарларнинг миқдори 18 минг мисрадан ортиқроқдир.

Хожа Исмадулло Бухорий девонларининг жуда кўп жойларга тарқалиши, ҳатто сарҳад билмай Англия, Ҳиндистон, Америкага бориб етиш факти унинг буюк талант эгаси эканлигидан ва саноқсиз мухлислари борлигидан далолат беради. Шоир асарлари сон жиҳатдан кўп бўлгани билан бирга улар бадиийлиги жиҳатидан ҳам юксакдир. Хожа Исмадулло Бухорийнинг адабий мероси жанр хусусияти жиҳатидан ҳам бойдир.

Хожа Исмадулло Бухорийнинг шеърлари равонлиги, таъсирчанлиги, оммафаҳмлиги, фалсафий фикрларга ва оригинал тасвирий воситаларга бойлиги сабабли тез орада бутун Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонади. У классик адабиётимизнинг ғазал, қасида, маснавий, туюқ, рубоий, мухаммас, мустазод, қитъа, фард, соқинома, дoston каби жанрларида ижод этган.

Хожа Исмадулло Бухорий қасиданависликда форс-тожик адабиётида мавқели ўринлардан бирини эгаллаган. Унинг Самарқанд ҳокими Халил Султонга ва Халил Султон девони таърифиға, шунингдек, адолатпарварлик баёниға бағишлаб ёзилган қатор қасидалари юқорида айтилган фикримизнинг гувоҳи бўла олади. Бу ҳақда Алишер Навоий эслатиб ўтилган тазкирасида қуйидагиларни ёзади: “Халил Султон отиға яхши қасидалари бор. Бу матлаъ Хожанингдурким:

⁴ Гулшани адаб, чилди 3, нашриёти “Ирфон”, Душанбе, 1976, саҳифаи 53.

Дил кабобест к-аз ў шўр барангехтаанд,
В-аз намаконди Халилаш намаке рехтаанд.

Мазмуни: юрак кабобдир, ундан шўр (ғавфо) қўзғатганлар, чунки у юракка халил (чин дўст) тузлиғидан туз сепганлар. Яна Халил Султон ашъорининг девони таърифида рангин қасидаси бор: Матлаъ будирким:

Ин баҳри бегарон ки чаҳоннест дар бараш,
Ғаввоси ақли кулл набарад пай ба ғавҳараш.

Мазмуни: Бу- жаҳонларни ўз ичига олган бепоён денгиздир; буюк ақл ғаввоси (жаброил) ундаги ғавҳарни пайқолмайди⁵.

Алишер Навоий томонидан Хожа Исмадулло Бухорий қасидаларида келтирилган матлаълар (бошланмалар)нинг ўзиёқ бу шоир сўз санъатида забардаст эканлигидан, сўз қирраларини очишда маҳорат кўрсатганлигидан, билимдон санъаткор бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Лирик тур, айниқса ғазал жанри Хожа Исмадулло Бухорий ижодининг муҳим қисмини ташкил этади. Шоир лирикасининг тематикаси кенг, ғоявий йўналиши хилма-хил ва тарбиявий аҳамияти катта. 8000 байтдан иборат бўлган Хожа Исмадулло Бухорий девонининг (бу девоннинг бир нусхаси Бухородаги Абу Али ибн Сино номли вилоят кутубхонасида сақланади), кўпчилик қисмини ҳаё, инсон, ишқ-муҳаббат, ёшлик, софлик, ҳунар, баҳор, меҳнат ва поклик тўғрисида баҳс юритадиган нафис ғазаллар, фалсафий рубоийлар ва ғўзал мухаммаслар ташкил этади. Бу ғазаллари ва лирик турнинг бошқа жанрларига тегишли шеърлари ўзида ҳаётий темаларни ифода этиши ва илғор ғояларни олға суриши билан бирга шакл жиҳатидан ҳам хилма-хил, ғўзал, равон ва дилкашдир.

Шоир шеърларининг адабиёт ихлосмандлари диққатига сазовор бўлиши ва узоқ асрлар давомида ҳофизлар томонидан куйга солиниб айтилишида ҳам уларнинг ҳаётий мавзуларда ёзилиши ва содда, равон, ўйноқи халқ вазнларида яратилиши сабаб бўлган бўлса керак:

Зиҳй ду чашмат ба хуни мардум,
Кушода тиру кашида ханжар.

⁵ А.Навоий, 15 томлик, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1966 йил, 14-бет.

Рухе чу моҳат сабоҳи давлат,
Хати сиёҳат, шаби муанбар—

сингари нафис, халқчил, баркамол лирик байтларни Хожа Исма-
тулло Бухорий девонидан истаганча топиш мумкин.

Хожа Исмадулло Бухорий айрим шеърларида ҳасадгўйлардан
шикоят қилиб, халқ томонида турганлигини ифода этади:

Чун шуданд аҳли ҳасад теги жафо бар Исмат,
Халқ донанд, ки ту дар тарафи ў, бас.

Бошқа бир ғазалида эса, ҳунар аҳлининг ҳунарсиз кишилар
томонидан таҳқирланишидан нолийди:

Хирадам офати жон асту ҳунар офати дил —
Ки, бари бехунарон айб бувад фазлу ҳунар.

Хожа Исмадулло Бухорий асарларида нафақат у яшаган давр-
даги ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар, балки моддий неъматлар
тақсимотидаги зиддиятлар ҳам ўз бадиий талқинини топган:

Ба ҳасисон диҳанд неъмату ноз,
Ба ҳунаrpеша нимнон надиханд.
Сифла бар садру аҳли донишро,
Ба ғалат раҳ бар остон надиханд.

Шубҳасиз, Хожа Исмадулло Бухорий ижодида ҳам ошиқона
ғазаллар муҳим ўрин тутади. Уларда шоир ҳаёт ва инсон гўзалли-
гини, яшашдан мурод, вафо ва садоқат эканлигини нозик пар-
даларда тараннум этади:

Гул хандаи лаъли шакарафшони ту омўхт,
Сунбул шикан аз зулфи парешони ту омўхт.

Бундай фикрларни шоирнинг “Мерезад”, “Меояд”, “Макуш”,
“Зади”, “Дори” радифли ғазаллари ва муҳаммаслари ҳақида ҳам
айтиш мумкин.

Хожа Исмадулло Бухорий Алишер Навоийгача бўлган даврда
Мовороуннаҳрда сатира жанрини ривожлантиришда маълум ҳисса
қўшган шоирлардан саналади.

Шоир сатирасининг ўзига хос томонлари шундан иборатки,

у даврдан шикоят мотивларини кўпинча масал характеридаги сатирик ғазалларида муболаға, иғроқ, ғулув санъатлари воситасида ифодалашга ҳаракат қилган. Фикримиз исботи сифатида унинг “Набуд” радифли сатирик ғазалини мисол келтиришимиз мумкин. Бу ғазалда ҳаддан ташқари оғир меҳнату чексиз азоблар туфайли ҳолсизланиб, ориқланиб қолган от тимсолида шоир мазкур давр, ижтимоий тузум ва уни бошқараётган кишилар устидан кулади.

Шоир ҳолсизланган ориқ от тимсолида чексиз эксплуатация ва азобда яшаётган меҳнаткаш халқ ҳаётининг реалистик картинасини яратади. Муҳими шундаки, бу шеър ана шу чексиз ғурбат чоҳига улоқтириб ташланган кишиларга нисбатан симпатия руҳи билан суғорилгандир.

Шоир эксплуататорлар томонидан қаттиқ азобланаётган кишиларга бўлган симпатияни яхши ифодалаб берадиган таъсирли сўзларни топиб, уларни ўринли ишлата олган ва олға сурадиган ғоясига мувофиқ вазн танлай олган. “Набуд” радифли мазкур сатирик ғазал Шарқ адабиётининг характерли воқеаларидан бўлганлиги сабабли уни тўла ҳолда келтирамиз:

Аспе карам набуд, ки дар жинсу ваҳшу тайр,
Чун ў заиф жонваре дар жаҳон набуд.
Аспе, ки чун камони шикаста вужуди ў,
Сар то қадам ба ғайри паю устухон набуд.

Лабҳо кушодамаш, ки ба дандон назар кунам,
Чизе жуз оби ҳайраташ андар даҳон набуд.
Гуфтам: ба ин жаҳон ба замони ки омади?
Гуфт: Он замон, к-аз олам нишон набуд.

Аз тори анкабут сафал кардамаш ба пой,
К-аш тоқати густани он ресмон набуд.
Ногаҳаш аз вазидани боде камар шикаст,
Бечораю таҳаммули бори гарон набуд.
Алқисса, чун ба роҳи адам рафту ақл гуфт:
Моро ба ин гиёҳи заиф гумон набуд.

Айтиб ўтганимиздай, Хожа Исматулло Бухорий ўзбек тилидаги шеърлари билан ҳам Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган сўз санъаткорларидан ҳисобланади. Шоирнинг ўзбек тилида нақшу нигор топган гўзал шеърлари ҳам форс-тожик тилидаги шеърлари сингари дилкаш, равон ва жўшқин ёзилган. Фикримизга унинг:

Э турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил,
Коми дилимиз, лаъли равон бахши равон қил -

матлаъи билан бошланадиган қасидаси ва ғазаллари яхши мисол бўла олади.

Маълумки, Алишер Навоий аруз вазни назариясига бағишланган “Мезон -ул- авзон” рисоласига 9 та янги вазн ва шеърый формани киритиб, уларни ҳар томонлама тасниф қилади. Келтирилган вазн ва шеърый формаларнинг кўпчилиги ўзбек халқи поэтик ижодига мансубдир. Шулардан бири ҳар бири 8 рукнли рамали махбун баҳри (ҳар мисраси 16 бўғиндан иборат) бўлиб, Алишер Навоий бу баҳрга мисол сифатида Хожа Исмадулло Бухорийнинг ўзбек тилидаги қуйидаги байтини келтиради:

Қомату зулфи кўзу қошу узору хат ила холи
Лабинг дурки, аларга эмас, эй шўҳи ситамгар.
Сарв ила сунбул наргис янги Ою Қуёшу сабзаи
Жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.⁶

Келтирилган мисолларимиз Хожа Исмадулло Бухорий Бухоро адабий муҳитида зуллисонанлик анъанасини бошлаб берган ажойиб дўстпарвар шоир деган фикрни олға суришимизга етарли ҳуқуқ бера олади. Чунки, Хожа Исмадулло Бухорийгача форс-тожик адабиётида тожик ва ўзбек тилларида шеър ёзган шоир ҳозиргача бизга маълум эмас, аммо ундан кейин бу икки қардош халқ тилида ижод қилиш ҳодисаси ўзбек ва тожик адабиётида ўзига хос бир адабий анъана сифатида шуҳрат қозонади. Икки тилда ижод қилган шоирларга зуллисонан шоирлар унвони берилади.

Хожа Исмадулло Бухорий билан Самарқанд ҳокими Халил Султон ўртасидаги адабий ҳамкорлик борасида ҳар хил фикрлар мавжуд. Халил Султон Амир Темур вафотидан кейин (1405 йилдан 1409 йилгача) бобосининг тахтида ўтириб ҳукмронлик қилган темурийлардан саналади. Халил Султон хуштаб шоир бўлиб, Алишер Навоийнинг “Мажолис-ун-нафоис” тазкирасида берилган маълумотларга қараганда, девон ҳам тартиб берган.

У тахтга ўтиргандан кейин кўп шоир ва фозилларни ўз саройига тўплаган. Мазкур фозиллар ўртасида Хожа Исмадулло Бухорий ҳам бўлган. Баъзи маълумотларга қараганда, Хожа Исмадулло Бу-

⁶ А.Навоий, Асарлар, 15 томлик, 14-том, Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1967, 179-бет.

хорий Халил Султонга шеърят бобида устозлик қилган, шу сабабли Халил Султон уни жуда ҳурмат қилган. Бунга атрофидагилар ҳасад кўзи билан қараганлар.

Академик Воҳид Абдуллаевнинг “Самарқанд- Мовароуннаҳр адабий ҳаётининг маркази” мақоласида эътироф этилишича, Хожа Исмадулло Бухорий XV аср бошлари Самарқанд адабий муҳитида катта мавқеъга эга бўлган, ҳатто кўпгина таниқли шоирлар у билан маслаҳатлашиб, иш юритишган. Масалан XIV асрнинг иккинчи ярмида туғилиб, 1412-1413 йилларда (Улуғбек мирзо ҳокимияти даврида) вафот этган Бисотий Самарқандий Хожа Исмадулло Бухорий билан учрашгунча Хасирий (хасир-бўйра) тахаллуси билан шеърлар ёзган бўлса, Хожа Исмадулло Бухорий билан яқин алоқада бўлганидан кейин унинг маслаҳати билан Бисотий тахаллусини қабул қилади ва шу тахаллус билан шухрат қозонади. Асосан тожик тилида ижод этган Бисотий Самарқандий ғазал, қасида жанрларида ижод этган. “Навойи замондошлари” (1941) китобидаги сўзбошида ёзилишича, Саккокий ижодининг дастлабки пайтларида Халил Султонга яқин турган. Хожа Исмадулло Бухорий эса Самарқандда, шеърятда камол топган даврида, умрининг сўнгги йилларида бўлганга ўхшайди. Бу тахминан 1400-1420 йилларга тўғри келади. Бу вақтда Мирзо Улуғбек (у 1409 йилда, 15 ёшида Самарқанд тахтига ўтирган) ҳам, Саккокий ҳам ёш бўлишган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Халил Султон саройида яшаган бу мўътабар шахслар ҳам Хожа Исмадулло Бухорийдан таҳсил олишга муяссар бўлганлар. Бу фактлар Самарқанд ва Бухоро ўртасида қадим замонлардан бошлаб мустақкам адабий алоқалар борлигини кўрсатади.

Хожа Исмадулло Бухорийнинг шахсияти, биографияси ва адабий мероси тўғрисида Бухоро халқи ўртасида турли ривоятлар, воқеалар, нақллар яратилган. Бу нақл ва ривоятларда ўзбек ва тожик халқларининг сеvimли фарзанди Хожа Исмадулло Бухорийга бўлган чексиз меҳр-муҳаббат ўзининг ёрқин ифодасини топган. - Масалан, марҳум бухорошунос Олимшоҳ Ҳамрошоевнинг ҳикоя қилишича, Хожа Исмадулло Бухорий фозил, мутафаккир киши бўлган. Халқ ўртасида шоирнинг обрўси жуда баландлиги сабабли унинг қабри (бу қабр ҳозир Бухоро шахрининг жанубий-ғарбида жойлашган мазоротда сақланади ва бу мазор Хожа Исмадулло Бухорий номи билан юритилади), зиёратгоҳга айланган. Бухороликлар узоқ замонлардан яқин кунларгача Наврўз ва Гули сурх байрамларини Хожа Исмадулло Бухорий қабри ўрнашган Хиёбонда

ўтказишган. Айниқса, бу ерда Гули сурх сайли жуда ажойиб ўтар экан. Шаҳар атрофидан келган кишилар бу ерда ҳордиқ чиқаришлари билан бирга шеърхонлик ҳам қилишган.

Мушоирада кўпроқ Хожа Исмадулло Бухорий шеърларидан ўқилган. Бу билан халқ ўз шоирига бўлган муҳаббатини ифода этган. Шунинг ҳам айтиш керакки, айрим диний китобларда ва руҳонийлар томонидан яратилган ривоятларда Хожа Исмадулло Бухорий шахси илоҳийлаштирилиб юборилган. Мазкур манбаъларда талқин этилишича, унинг каромати туфайли қабри ёнида чашма пайдо бўлган эмиш ва бу чашмага сиғинганлар ҳар қандай дарддан шифо топар эмиш. Хожа Исмадулло Бухорий қабри ёнидаги чашма қачон пайдо бўлганлиги ҳақида бир нарса айтиш қийин. Аммо бу чашманинг шифобахшлиги Хожа Исмадулло Бухорийнинг кароматидан эмас, балки унинг суви ва лойи таркибида захм, қичитма, гулафшон, темиратки сингари тери касалликларини даволайдиган химиявий моддалар борлигидадир. Бухорилик кексаларнинг айтишича, яқин йилларгача бу чашма сувидан халқ ўз дардига шифо топиб келган.

3. Хотима ўрнида

Хуллас, Хожа Исмадулло Бухорий ижоди ўтмиш маданий меросимизнинг қимматли қисмларидан бирини ташкил этади. Унинг адабий мероси адабиётшунослик фанини бойитиш билан бирга адабиётимиз узоқ тарихга ва хилма-хил анъаналарга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Булардан ташқари, ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги маданий алоқалар узоқ замонлардан буён чуқур илдиз отиб келаётганини, Алишер Навоийгача ҳам Мовароуннаҳрда катта адабий муҳит борлигини намоийш этади.

Хожа Исмадулло Бухорий сўз санъатида қарор топтирган анъаналарни унинг замонида ва ундан кейин Хаёлий, Кавсарий, Сайфий, Турдий, Мужрим-Обид, Мулло Қурбон Жоний, Мулло Қурбон Хиромий, Жонмуҳаммад Жоний, Толиб Толибий, Туробий Бухорий, Комил Бухорий, Кошиф Бухорий, Мирзо Сомий Бўстоний, Содик Мунший Жондорий, Аҳмад Дониш, Абдурахим Гиждувоний, Ҳайрат, Садриддин Айний, Субҳий, Фоиз, Бехат каби ватандошлари давом эттирдилар. Ҳаётбахш хусусиятларга эга бўлган мазкур анъаналар бугунги адабиётимиз ривожини учун ҳам фойдадан холи эмас.

4. Танқид ва таклифлар

Турғунлик йилларида ўзлигини унутган, тескаричи, жоҳил айрим раҳбарларнинг буйруғи билан Хожа Исмадулло Бухорий қабри ёнидаги қудуқ текисланди, чашма кўмилди, халқ томонидан тикланган даволаниш хоналари бузилди, ҳатто шу атрофда жойлашган бухоролик машҳур мунаққид Садр Зиё (Шарифжон Маҳдум)нинг табаррук хоки пойи ҳам бульдозер оёқлари остида ер билан яксон қилинди. Ўтмиш қадриятларини қадрловчи зиёлиларнинг бу борадаги қайғуришлари ўша йилларда Бухоро шахрига раҳбарлик қилаётган бошлиқлар томонидан инобатга олинмади.

Қайта қуришнинг ҳузурбахш шамоли эсаётган ҳозирги кунларда ҳам Хожа Исмадулло Бухорий мазорига ва бу ерга тегишли шифобахш чашмага муносабат ўзгарган эмас. Тўғри, Бухоронинг қадимги сайилгоҳини обод қилиш учун, буюк шоирнинг мақбарасини тоза тутиш, тартибга келтириш учун кейинги ойлarda халқ фидойилари томонидан айрим ишлар амалга оширилади бошланди.

Жумладан, Бухоро шаҳар ижроия кўмитаси қошида ташкил этилган атамалар комитети ташаббуси билан ўтган йил шоирнинг табаррук номи абадийлаштирилди. Хожа Исмадулло Бухорий мавзеидаги кўчалардан бирига унинг номи берилди. Файзулла Хўжаев номидаги “Хурмат Белгиси” орденли Бухоро давлат дорилмуаллимини ўзбек, тожик филологияси факультети профессор-ўқитувчилари, талабалари ва маданият жамғармасининг Бухоро вилояти бўлими ҳамкорлигида мутафаккир шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш ва Бухоро вилояти меҳнаткашлари ўртасида тарғиб-ташвиқ этиш, номини улуғлаш мақсадида туғилганига 625 йил тўлиши муносабати билан Абу Али ибн Сино номли шаҳар маданият саройида хайрия оқшоми ўтказилди. Хайрия оқшоми муносабати билан шаҳар аҳолисидан йиғилган маблағ шоир қабри жойлашган мазоротни обод қилиш ҳисобига ўтказилди.

Аммо ҳалво деган билан оғиз ширин бўлмаганидек, қилинаётган бу тариқа ишлар билан ҳам кўзланган катта мақсад ҳосил бўлмайди. Мақсад ҳосил бўлиши учун, бизнингча, биринчидан, Хожа Исмадулло Бухорийнинг муқаддас хоки кўйилган мақбарани халқ ҳашари йўли биланми, Хожа Исмадуллога бағишланган хайрия оқшоми маблағи ҳисобиданми, ё бирон бошқа йўл биланми, аввалги ҳолатига келтириш лозим. Иккинчидан, шаҳар ижроия кўмитаси химиклар, медиклар, тарихчилар, филологлардан иборат обрўли комиссия ҳайъати тузиб, Хўжа Исмадулло Бухо-

рий қабри яқинидаги чашманинг таркибини текшириши ва бу борадаги ҳақиқатни илмий йўл билан исботлаб, бу ерда тери касалликлари санаторияси очишни амалга ошириши керак. Хожа Исмадулло Бухорий қабрини мазкур йўллар билан ҳам обод қилиш қийин. Айтилган таклифларни амалга ошириш учун раҳбарларимиз вилоят ва шаҳар ташкилотлари ҳисобидан маблағ тўплашни ҳам унутмасликлари зарур. Шундай аниқ режа асосида катта маблағ тўплангандагина, Хожа Исмадулло Бухорий мазороти атрофидаги ободончилик ишларини кутилгандай амалга ошириш мумкин.

Юқоридаги фикрлардан хулоса чиқариб, Бухоро шаҳар ижроия қўмитаси ва шаҳар жамоатчилиги Ўрта Осиё халқлари маданияти тараққиётида муҳим роль ўйнаган, форс-тожик ва ўзбек адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшган, йирик мутафаккир шоир Хожа Исмадулло Бухорий мақбарасини аввалги ҳолатига келтириш, унинг номи билан аталган мазоротга ёдгорлик тахтасини ўрнатиш, халқпарвар шоир қабри атрофини шеърят хиёбонига айлантириш ва у ерда санатория очиш бўйича конкрет чора-тадбирлар белгилайди деб умид қиламиз. Мазкур ишларни амалга оширганимиздагина унинг ворислари саналган бугунги авлод улуғ шоирнинг барҳаёт руҳи олдидаги ўз бурчини бажарган бўлади ва халқимизнинг асрий орзу-армонлари амалга ошган ҳисобланади. Зотан, у шундай шараф ва эъзозга тўла лойиқ бўлган Бухоронинг мўътабар фарзандларидан биридир.

5. Намунаҳо

аз эҷодиёти Хоҷа Исмадуллоҳи Бухорий

1. *Аз қасидаҳо*

Зиҳй, ду чашмат ба хуну мардум кушода тире кашида ханҷар,
Руҳи чу моҳат сабоҳи давлат, хати сиёҳат шаби муанбар.
Ба шамъ бода чи ҳоҷат афтад, агар чашмонӣ в-агар намой,
Зи лаъли нӯшин май мусаффо, зи рӯи зебо маҳи мунаввар.
Фитад дар обу равад дар оташ, ба гоҳи чилва, ба вақти ханда,
Зи шарми қаддат ниҳоли тўбо, зи рашки лаъллат зулоли кавсар.
Дили ману ту, туву дили ман, ману ғами ту, ғами туву ман,
Чу чаннату ҳур, чу ҳуру чаннат, чу пайкару рӯҳ, чу рӯҳу пайкар.

Ғубори кўят ба дида нуру хаёли рўят чу нури дида,
 Қади баландат баробари чон, лаби чу қандат ба чон баробар,
 Хати ту бар лаъл, лаъли ту бар руҳ, руҳи ту дар х(в) ай, х (в) айти ту бар лаб.
 Шабу шаробу шароб бо гул, гулу гулобу гулобу шакар.
 Зи чайби якто намуда рӯе, хати саманбўй ба тоби мўят,
 Хур аз ҳариру қамар зи қиру гул аз абиру суман зи анбар.
 Ба даври ҳуснат шуда афсона, ба бутпарастӣ ҳазор чун ман,
 Ба теги зулфат бурида улфат, зи тоати буг ҳазор кофар.
 Зи чашми масту зи шаҳди лаълу зи гарду наълу зи моҳи рўят,
 Шакар шакиру сакар сакиру насар насиру назар пураҳтар.
 Зи ҳалқаи мўй, зи лаъли дилҷўй, зи нури рўю насими бўят,
 Жаҳон парешон, забон дурафшон, жаҳон гулистон, чаман муаттар.
 Зи чашми бемор, зи лаъли хунхор, зи шавқи дидор, зи ранги рўят,
 Дарун харобу диле кабобу назар пуробу жигар пурозар.
 Х (в) аю лабону руҳу даҳону чаҳи занадон ва хайли мижгон,
 Маи рақиқу гули рақиқу чаҳи амиқу синону ханҷар,
 Асири занҷиру теғу тигу гуму абиру ҳариру мармар,
 Хати сиёҳу камоне барруҳ, руҳи чу моҳу лаби суҳангўй,
 Дилу ману зи, зулфу гамза, қаду ҳаду хату, тану дили ту.
 Шаби умеду ҳилоли иду гули сафеду шароби аҳмар.
 Намуд абре даҳони тангу узори гуланг ва чашми мастат,
 Зи Маҳ Суҳоро, Суҳо Сурайё, зи ҳола лола, зи лола, абҳар.
 Ду чашми жоду ба дилрабой яке ба шўҳй, яке ба мастӣ,
 Зи қавси мушқин кушода тигу зи хайли мижгон кашиди лашкар.
 Ҳавои кўю балои ишқу гудзи тигу ғубори наълат,
 Ба чон мувофиқ, ба дил муносиб, ба сина лоиқ ба дида дарх (в)ар.

2. *Аз ғазалиёт*

* * *

Даҳани танги ту аз писта шакар мерезад,
 Лабат аз ҳуққай ёқут гуҳар мерезад.
 Холи ҳинди туро майл ба тасхири дил аст,
 Бар сарам оташ аз он анбари тар мерезад.
 Ғўйё ғунча зи лаъли ту хабар мегўяд,
 Ки сабо дар даҳанаш хурдаи зар мерезад.
 Рангу рўят чу маро пеши назар меояд,
 Ашкам омехта бо хуни чигар мерезад.
 Чашми Исмаат ба умеду, ки ту ногаҳ гузарӣ,
 Дурру ёқут ба ҳар роҳгузар мерезад.

* * *

Биёр бода, ки фасли баҳор меояд,
 Зи гулруҳони чаман бў ёр меояд.

Магар зи чоми май аст обхӯрди хоки чаман,
Ки лола медамаду гул ба бор меояд.
Бунафша бо сари зулфи ту лофи хубӣ зад,
Кунун зи гуфтаи худ шармсор меояд.
Ба сӯи ҳалқаи зулфат зи бӯстон ҳар шаб,
Сабо ҳаме раваду мушкбор меояд.
Бар он салосили мушкин магар гузашт насим,
Ки боз шефтаву беқарор меояд.
Ҳадиси оби ҳаёти лаби ту мегӯям.
Ки гавҳари суханам обдор меояд.
Чу баҳри хотири ту мавҷ мезанад Исмат,
Сафинаҳои дурат бар канор меояд.

* * *

Зи давлат боз коре хоҳад омад,
Ба майдон шаҳсаворе хоҳад омад.
Шикоят кам кун аз дарду ғам, эй дил,
Ки хуррам рӯзгоре хоҳад омад.
Дар айёми хазон озурда маншин,
Ки рӯзе навбаҳоре хоҳад омад.
Зи дору дидаро тира магардон,
Ки аз кӯяш губоре хоҳад омад.
Ҷариқи баҳри ҳичронро хабар нест,
Ки киштӣ бар каноре хоҳад омад.
Зи дил дурӣ маҷӯй, эй ғам, ба яқбор,
Ки як даврат ба коре хоҳад омад.
Чу Исмат беҳабар маншин, ки султон
Бу сӯи хоксоре хоҳад омад.

* * *

Эй ҳаҷр, бераҳмӣ макун, дур аз руҳи ёрам макуш,
Ҷар ман ба куштан лоиқам, боре чунин зорам макуш.
Бо теғ баргиру бикӯш бо сад дилозорӣ маро,
Ё рух номаю инчунин аз шавқӣ дидорам макуш.
Ҷар куштаний гаштам, бӯто, дар пеши худ теғам бизад,
Боре бар ин бечорагӣ дар пеши ағъёрам макуш.
Чун зор хоҳӣ куштанам, аз кӯи худ дурам марон,
Ман булбули бетоқатам, дурам зи гулзорам макуш,
Ё раб ту Исмадро макуш аз тирборони бало,
Чун худ азизам кардай боре чунин зорам макуш.

* * *

Боз омадиву оташе дуздида дар чонам задӣ,
Гуфтам бинолам бар чигар аз ғамза пайконам задӣ,

Дар банди пинҳон куштанам будӣ намедонам чаро,
Дил ошкора хун шуд аз тере, ки пинҳонам зайдӣ,
Ман худ ба зорӣ дар хазон булбулсифат месўхтам,
Хосса, ки аз рўн чу гул оташ дар афғонам зайдӣ,
Он дам, ки бикшодӣ қабо, бикшод банд аз кори дил,
Ҳар гаҳ камар бастӣ, гиреҳ бир риштаи ҷонам зайдӣ,
Оне дар он рў дида шуд, Исмаат зи мастӣ беҳабар,
Ин ҳамла шамшери ҷафо аз лаззати онам зайдӣ.

* * *

Ёкути тар аст он лаби хандон, ки ту дорӣ,
Тунги шакар он лаъли суҳандон, ки ту дорӣ.
Хубон ҳама, эй сарви гуландом надоранд
Дар шеваи нозикбаданӣ он, ки ту дорӣ.
К-аз Юсуфи мисрӣ, ки намак вом гирифтӣ,
Аз лаъли шакархандаи пинҳон, ки ту дорӣ.
Мурдам шаби ҳичрони ту 3-ин шавқ, ки хуршед,
Сар барзанад аз кўи гиребон, ки ту дорӣ.
Дорад ҳаваси он, ки шавад хоки ту Исмаат,
Бар раҳгузаре қалди хиромон, ки ту дорӣ.

* * *

Эй он ки барандохтай расми вафоро,
Якбора фаромўш макун ҷониби моро.
Аз пой дарафтодаму аз сар хабарам нест,
Оё ту кунӣ ёди мани бесару поро?
Зоҳир шавад аз зулмати шаб партави хуршед,
Ар ораз агар барфиканӣ зулфи дуторо.
Гар як гиреҳ аз кокили мушкин бикушой,
Дар даври ту кас бӯ накунад мушки хиторо.
Сармаст дарафтод дар абрўи ту чашмаш,
Овард эй мастӣ ба сари хеш балоро.
Бар меҳри ту то сабзаи хат сар набаровард,
Нашнохт дилам хосияти меҳри гиёро.
Гуфтам ба каф орам ба дуо домани васлат,
Гўё магар акнун асаре нест дуоро?
Исмаат, макун андеша зи гуфтори рақибон,
К-овози сагон кам накунад ризқи гадоро.

* * *

Оқибат дар кўят, эй номехрубон, боз омадем,
Бо ту пайвастему аз ҳар ду ҷаҳон боз омадем.
Дар хазон будем чун булбул ҳазину тангдил,

Чун баҳор омад ба сӯи бӯстон боз омадем.
Ҳар кучо будем муҳри меҳру ту бар сина буд,
Пешат инак бо ҳамон муҳру нишон боз омадем.
Хоки ин дар то қиёмат тўтиёи чаши миост,
То напиндорӣ, ки мо 3-ин остон боз омадем,
Гарчи чун боди сабо гаштем дар ҳар кишваре,
Бар дарат бемору зору нотавон боз омадем.
Ҳамчу Исмаи порсо будему зоҳид ин замон,
Лоуболи бар дари пири муғон боз омадем.

III. Рубоӣ

* * *

Гуфтам: дили ман, гуфт, ки хунхӯрдаи мост,
Гуфтам: чигарам, гуфт, ки озурдаи мост.
Гуфтам, ки бирез хуни ман, гуфт, бирав,
К-озод бувад касе, ки парвардаи мост.

* * *

Эй чаври ту хуштар аз вафои ҳама кас,
Дашному ту беҳтар аз дуои ҳама кас.
Бо ин ҳама нозикӣ на шояд будан,
Бегона зи мову ошнои ҳама кас.

* * *

Моем, ки сад хона барандохтаем,
То хона ба кӯи ошиқӣ сохтаем.
Аз форати ҳусн агар гадоем, валек,
Сад ганҷ ба кӯи ишқ дарбохтаем.

* * *

Эй, он ки ба мулк ёфтӣ дастрасе,
Иззат талабӣ, кам талаб озори касе.
Сад теги сиёсат он харобӣ накунад,
К-озурдаи меҳнате барорад нафасе.

* * *

Аз хоби ғурур ҳар кӣ бедор нашуд,
Шоистваи ишқу маҳрами ёр нашуд.
Ҳар дил, ки чашид чуръа аз соғари ишқ,
Шуд маст чунон, ки ҳеч хушёр нашуд.

IV. Муқаттаом

* * *

Кўхпаркар харест доиро,
Тирчавлон чу фикри аҳл шинохт,
Ки ба майдони даҳр чандин бор,
Гўи суръат ба чанги чарх бибохт.
На чунон гармрав, ки дар суръат,
Ваҳм наздики ў тавонад бохт.
Равиши гарми ў чу моҳ бидид,
Аз хичолат танаш чу зар бигудохт.

* * *

Агар поктабъиву покизарой,
Таваққў ба даргоҳи дунон мабар.
Лаби нони хушк аз сари хони хеш,
Хўрй беҳ, ки аз дигаре гулшакар.
Ба як устухон сулҳ кун чун ҳумой,
Магасвор бар шаҳди дунон мапар.
Бизан кўси шоҳй бар айвони фақр,
Матои ду олам ба як чав махар.
Гузаштам ба қасри маликзодае,
Хате дидам он чо навишта ба зар:
“Чу мўр аз қаноат шавй хок беҳ,
Ки тоҷи Сулаймонат омад ба сар,
Губори раҳи фақр аз он ганч беҳ,
Ки баъд аз ту монад ба қавми дигар”.
Дило, ба неъматӣ боғи ҷаҳон машав мағрур,
Ки ин баҳор ба барги гиё намеарзад.
Зару хазинаи дунё, ки мулк тобеи ўст,
Ба меҳнату талаби кимиё намеарзад.
Ба саҳра моли ҷаҳон меҳўрам, на фазлу хунар,
Ки ин матоъ аз ин беҳ баҳо намеарзад.

* * *

Машав, Исмат, озурда гар оқилй,
Дилат гар шикастанд дунпарварон.
Ки бо санги кибру руунат басе,
Гуҳарҳо шикастанд бадгавҳарон.
Басе покбозони исонафас,
Ки меҳнат кашиданду бор аз харон.
На танҳо ту озурдаи меҳнатӣ,
Зи ҷаври лаимону шумахтарон.
К-аз ин пеш, аз ин беш озурдаанд,
Зи мо беҳтаронро, ки мо бадтарон.

Ту фақиру ҳунарпарварӣ пеша соз,
Раҳо кун баду нек бо дигарон.

V. Баҳри тавил

* * *

Мекашад турки камондори мусулмонкуши ҷодуи ту
чун кофари маст аз мижа бар ҳар чигаре тири балоро,
То кушад зору ба ҳам барзадаву масту синонхӯрдаву
маҷрӯху дилозурдаву афғору чигарсӯхта моро.
Ту ба ҳар ҷо, ки камонгӯшаи абрӯи ҷу моҳи нави ҳам
дар хама сардархама мушкин зи камин боз намоӣ,
Мардум оранд ҷу чашми хуши ҷодуи дилозори ту
пайваста зи масти ба сари хеш балоро.
Чашми сайёди ту гар нимшабе як гипеҳ аз силсилаи
доми шикан дар шикани зулфи сияҳ бозкушоӣд.
Аз хиҷолат дигар аз нофаи хунбастаи оҳуи Хӯтан
ҳеч асире ба хато бӯ накунад мушки Хиторо.
Нақшбандони Хито бар турафи лаъли дурафшони ту
парварда ба оби хизирон сабзаи сероби хиторо.
То шиносан асирони сари зулфи парешони ҷу,
занҷири ту з-он чашмаи хуршед асари меҳригӣёхро.
Исмат оварда ба хуноби чигар ғул, ки дар гӯшаи
Меҳроби ду абрӯи ту пайваста дуои ту бигӯяд,
Гарчи дар хотири хубони парирӯи дилозори ситамкори
чафопешаи бадхӯ асаре нест дуоро.

VI. Порчаҳо аз мухаммасҳо

* * *

Дар шаҳр агар ҳамчу парӣ чеҳра намоӣ,
Ақлу хираду хуш зи мардум бирабой,
Чун нофаи Чин дар раҳи туркони хитой
Гар як гиреҳ аз кокили мушкин бикӯшой,
Дар даври ту кас бӯ накунад мушки хиторо.

* * *

Ой шӯхи чафопешаи бадмеҳр, худоро
Аз чашм маяндоз мани бесарупоро,
Тақсир макун дар ҳақи ман чавфу чафоро,
Эй он ки барандохтай расми вафоро,
Якбора фаромуш макун ҷониби моро.

* * *

Бирбуд дар латофат ёр аз паривашон гў,
3-он рў шуданд халқе вола бар ў зи ҳар сў,
Бо зулфу оразу рух, бо анбарин ду гесў,
Дар ҳалқаи бутон аст сарҳалқа он парирў,
Бар гўш ҳалқаи зар бар дўш ҳалқаи мў.

* * *

Эй шўҳи ҷафопешай бадмеҳр, худоро,
Аз чашм маяндоз мани бесарупоро,
Тақсир макун дар ҳақи ман ҷавру ҷафоро,
Эй, он ки барандохтай расми вафоро,
Якбора фаромўш макун ҷониби моро.

* * *

Эй мунфаил зи рўят хуршеду моҳу парвин,
Ҳусни туро фаришта дар арш гуфта таҳсин.
Қадат баланду мавзун, рўят чу лола рангин,
Лаъли ту нуқлу бода, ҳарфи ту талху ширин,
Рўи ту обу оташ, чашми ту наргис ҳинду.

* * *

Ҳусни туро ки набад андар замона ҳамто,
Дар шаҳри ҷони ошиқ афканда шўру ғавго,
Аз баҳри муштарӣ худ он гулғизори раъно,
Ҳусни туро тарозу он чашми абрў, аммо
Ҳам гашта аз гаронӣ шоҳини он тарозу.

* * *

Аз печу тоби ҳичрон ҷонам расид бар лаб,
Мумкин чи гуна бошам васлаш, ки нест ё Раб?
В-аз фурқати висолаш рўзам якест бо шаб.
Кокул кушанда афъӣ, зулфаш газанда ақраб,
Қомат кашида сарве, наргис ҷаҳанда оҳу.

Аз муҳаррир

Ба ибрат зи пешиниён ёд кун,
Дил аз ёди пешиниён шод кун.

Ин гуна пандоҳои садманди устодаш Абдурахмон Ҷомий барин бузургонро ба гӯши дил дунда, Алишер Навоӣ дар тазкирааш “Маҷолис-ун-нафоис” навиштааст, ки “Ҳоҷа Исматулло аз бузургзодагони Мовароуннаҳр аст”.

Аз бузургзодагон будани Исматулло сабаби ба тахаллуси ӯ илова шудани калимаи “ҳоҷа” ҳам ба хубӣ маълум мевашад.

Бояд гуфт, ки мақолаҳои дар “Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик (ҷ.1, Душанбе, 1988, саҳ.520) чопшудаи “Исматӣ Бухорӣ” ба қалами Х.Мирзозода, аммо “Исматуллоҳ” ба хомаи У. Назиров мансубанд.

Аз таърих маълум аст, ки баъди вафоти Амир Темур (1336-1405) набераи ӯ, ҳокими Тошканд Халилсултон пойтахти давлати темурӣ шаҳри Самарқандро соҳиб шуд. Бақавли муҳаққиқон, аз он миён, Х.Мирзозода низ Исматӣ Бухорӣ, ки тақрибан байни солҳои 1365-1375 таваллуд шудааст, “дар аҳди ҳукмронии султон Халили Темурӣ аз Бухоро ба Самарқанд омад ва ҳамчун надим ва муалими султон Халил ба хизмати дарбор даромада бештар бо илми шеър машғул шудааст”. Аз ин ҷост, ки Алишер Навоӣ дар ҳаққи Ҳоҷа Исматулло гуфтааст, ки ӯро “ба номи Халил Султон қасидаҳои хубаш ҳаст. Ин матлаъ аз Ҳоҷа аст:

Дил кабобест, к-аз ӯ шӯр барангехтаанд,
В-аз намақдони Халилаш намаке рехтаанд”.

У. Назиров байти мазкурро ба шоири бухороӣ соли таваллуд ва вафоташ номаълуми асри XV Исматуллоҳ нисбат додааст. Аз ин бармеояд, ки Исматӣ Бухорӣ ва Исматуллоҳи беҳабар аз ҳамдигар дар дарбори Султон Халил хизмат кардаанд, ки ин гап хилофи ақли салиму мантиқ аст. Худди ҳамин хулоса ҳам як шахс будани шоир Ҳоҷа Исматулло (А.Навоӣ), Исматулло (У.Назиров) ва Исматӣ Бухорӣ (Х. Мирзозода) ва ба Ҳоҷа Фаҳриддин Исматуллоҳ бинни масъуд Исматӣ Бухорӣ (соли вафоташ 1436) тааллуқ доштани байти болоро возеҳу равшан исбот мекунад.

Ҷи тавре, тартибдихандаи дастурамали муфид Т.Қораев хотиррасон намудааст, муҳаққиқон мавҷудияти 22 нусхаи девони Ҳоҷа Исматӣ Бухороро муайян кардаанд.

Бо вучуди ин, мутассифона, аз сабаби дастраси донишчӯён набудани ашғори ин шоири шаҳири форсу тоҷик толибони факултаҳои филологияи ўзбеку тоҷики донишкадаҳои омӯзгорӣ аз аҳволу осори ӯ чандон воқиф нестанд. Аз ин рӯ, дастуриламали номзоди илми филология, доцент Т.Қораев, ки самараи ҷустуҷӯҳои ҷиддии илмӣ ва педагогии ӯст, баҳри бо ҳаёт ва эҷодиёти Хоҷа Исматӣ Бухорӣ то ҳади имкон шинос кардани донишчӯёни ўзбеку тоҷик, пеш аз ҳама, ҳамдиёрони ӯ хидмати босазое хоҳад кард.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гулшани адаб, ҷилди III, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1976.
2. Мирзасода Х. Таърихи адабиёти тоҷик, китоби 2, нашриёти «Маориф», Душанбе, 1977.
3. Мирсафоев А. Ходжа Исмат Бухорӣ егo творчества. Автореферат канд. дис. Самарқанд, 1971 г.
4. Энциклопедияи адабиёти ва санъати тоҷик. Сарредакцияи илмии энциклопедияи советии тоҷик. Душанбе. 1988.
5. Хўжаев С. Хўжа Исмат Бухорӣ, «Бухоро ҳақиқати» газетаси. 1990 йил, 11 август.
6. Қораев Т. Навоӣ ва бухоролик шоирлар. «Гулистон» журнали. 1968 йил, 3 сон.
7. Қораев Т. Навоӣ Бухорода бўлганми? «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1969 йил 3 сон.
8. Қораев Т. Хўжа Исмат Бухорӣ. «Гулистон» журнали, 1970, 9 сон.
9. Қораев Т. Исмат Бухорӣ. Ўзбек совет энциклопедияси, 14 томлик, 5 том, «Фан», Тошкент, 1974.
10. Қораев Т., Исмат Бухорӣ, «Совет Ўзбекистони» журнали, 1981, 7 сон.
11. Қораев Т., Воҳидов Р. Навоӣ улуғлаган шоир. «Бухоро ҳақиқати» газетаси, 1974 йил.

ТАХАЛЛУСЛАР

Тахаллус тарихига доир

Ўзбек адабиётшунослигида адабий тахаллус масаласи махсус тадқиқот объекти сифатида атрофлича ўрганилмаган. Бироқ бу адабий тахаллусга доир умуман иш қилинмаган экан, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Чунки таниқли адабиётшунослардан Е.Э.Бертельс, В.Абдуллаев, А.Мирзаев, И.С. Брагинский, В.Зоҳидов, М.Шайхзода, Ф.Каримов, А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, Н.Маллаев, А.Қаюмов ва бошқаларнинг ўзбек ва тожик адабиёти тарихига доир тадқиқотлари, дарслик, қўлланма ва илмий мақолаларида ҳал этилаётган проблемага боғлиқ ҳолда ёки маълум бир ижодкор адабий меросини таҳлил этиш жараёнида санъаткорларнинг тахаллусига дахлдор фикр-мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Сўз санъаткорлари тахаллус борасида хусусан, ўз тахаллуслари хусусида фикр-мулоҳазаларини ёзиб қолдирганлар. Фикримизга А.Навоий, Муқимий, С.Айний, Ойбек сингари улкан ижодкорларнинг бу соҳадаги эътироф ва қайдлари яхши мисол бўла олади. Айниқса, буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг тахаллусга муносабати характерлидир. У адабий тахаллусга формал адабий ҳодиса сифатида қарамайди, балки унинг катта эстетик моҳиятини ҳис этади. Навоий ўзининг машҳур асари “Мажолис ун-нафоис”да шоирлар ҳақида маълумот берар экан, уларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтади, Шарқ халқлари адабиётида тахаллус танлаш ҳақида назарий маълумотлар беради. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари аксарият тазкиралардан фарқ қилади. У тахаллуснинг ўрганилишига доир дастлабки манбадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, рус адабиётшунослигида адабий тахаллус махсус тадқиқот объекти сифатида танланган ва бу соҳада муҳим ишлар амалга оширилган. Бу жиҳатдан машҳур рус библиографи И.Ф. Масановнинг хизмати диққатга сазовордир. И.Ф. Масанов узоқ йиллар давомида тахаллус ва анонимлар масаласи билан жиддий шуғулланди. Унинг тинимсиз изланиши натижасида тўрт томдан иборат саксон минг сўзли тахаллус

ва анонимлар луғати майдонга келди. Мазкур луғат қисқа давр ичида уч марта нашр қилинди.

Кейинги йилларда рус адабиётида адабий тахаллус ва анонимларга қизиқиш кучайди. Бунинг маҳсули сифатида В.Г.Дмитриев, И. Вольперларнинг асарлари майдонга келди¹. В.Г.Дмитриевнинг “Ўз номини яширганлар” номли монографиясида рус классик ва ҳозирги адабиётидаги фактлар умумлаштирилиб, рус адабиётида адабий тахаллуснинг пайдо бўлиши ва қўлланилиш сабаблари кўрсатилади, шунингдек, бу адабиётда мавжуд тахаллусларнинг классификацияси берилади².

Мазкур тадқиқотларда тахаллуснинг назарий томонларига муносабат билдирилиб, конкрет фактлар асосида илмий хулосалар чиқарилади. Рус адабиётшунослигида бундай йирик луғат ва монографияларнинг яратилиши ижодкор шахси, номи ва тахаллуси масаласига узоқ вақтлардан буён жиддий эътибор берилиб келинаётганидан далолат беради. Тахаллусшунос В.Дмитриевнинг фикрича, адабий тахаллусга қизиқиш, тахаллуслар луғатини тузиш ғарб олимларининг ҳам диққатини ўзига тортган. Жумладан, немис юристи Винцент Плацкий 1708 йилда лотин тилида ўн минг асарнинг имсосиз ёки “сохта ном”- тахаллус билан босилганлигини аниқлаган. 1806-1809 йилларда Наполеон I нинг кутубхоначиси Антуан Барбье француз тилида нашр этилган асарлардан тахаллус ва анонимларни тўплаган ва уларни тўрт томлик луғат ҳолида нашр эттирган. Бу анъана ғарбда ҳозир ҳам давом этмоқда. Жумладан, Данияда ўн минг сўзли тахаллуслар луғати тузилган бўлса, инглизларда 60 минг, немисларда 83 минг сўзли тахаллуслар луғати тузилди³. Келтирилган фактлар рус адабиётшунослигида, шунингдек, Ғарбий Европа мамлакатларида тахаллус ва анонимларга қизиқиш анча олдин бошланганлигини ва бу соҳада маълум ютуқларга эришилганлигини кўрсатади.

Кейинги йилларда номлар, тахаллуслар масаласида ўзбек, тожик, бошқирд ва бошқа тилларда ҳам бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилди, мақола ва луғатлар тузилиб, жамоатчилик

¹ Дмитриев В.Г. Скрывшие своё имя. М, 1970.

² В.Г.Дмитриевнинг берган маълумотларига кўра тахаллус ва анонимларга қизиқиш, луғат тузиш И.Ф. Масановгача ҳам бўлган. Жумладан, 1874 йилда Г.Н.Геннади, 1891 йилда В.С. Карцов ва М.Н.Маззевлар томонидан ҳам тахаллуслар луғати тузилган. Қаранг, шу асар, 8-бет.

³ Дмитриев В. Скрывшие свое имя. М, 1970.

ҳукмига ҳавола қилинди. Бу ишларнинг аксарияти ономастика-номшуносликка оиддир. Бу жиҳатдан Э.Бегматов, Я. Менажиев, Х.Азаматов, Д.Абдурахмонов, Қ.Ғафуров, Ф.Абдуллаев, Т. Кусимоваларнинг хизмати диққатга сазовордир.

Тахаллус масаласи билан адабиётшунослар ҳам шуғулланишган. Натижада тахаллусга бағишланган мақолалар ёзилди ва эълон қилинди. Мазкур мақолаларда ўзбек классик ва ҳозирги адабиётда тахаллус масаласида мулоҳаза-мушоҳадалар юритилади. Бу жиҳатдан адабиётшунос Ёкубжон Исҳоқовнинг “Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар”, “Ўн бир Жомий” номли мақолалари фоят характерлидир⁴. Филология фанлари кандидати Одижон Носиров ўзининг “Ўзбек адабиётида ғазал” номли рисоласида ғазалчиликнинг тараққиётига боғлиқ равишда тахаллусга доир мулоҳазаларни ўртага ташлайди⁵.

Шоир Олтой (Боис Қориев) томонидан ёзилган “Адабий тахаллуслар ҳақида” номли мақола ҳам эътиборга лойиқ. Олтой 20 йилларда вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган ранг-баранг ном-тахаллуслар, инициал-тахаллуслардан 430 тасини аниқлади. Бу иш ўзбек адабий тахаллуслари лугатини тузиш соҳасидаги илк қадамдир. Ушбу сатрлар муаллифларининг “Ўқувчиларга адабий тахаллус ҳақида тушунча бериш”⁶ номли мақоласи ҳам эълон қилинган. Мазкур мақола рисоланинг майдонга келишида бир туртки вазифасини бажарди.

Юқорида қайд этилганлардан кўринадики, ўзбек адабий тахаллуслари хусусида ҳозирга қадар ёзилган ишлар мақола характерида бўлиб, уларнинг биронтасида ҳам бу масала хусусида конкрет ва атрофлича илмий хулосалар чиқариш ҳуқуқини ва яхлит маълумот бериш вазифасини ўз зиммасига олмайди. Қисқа тарихий давр ичида улкан ютуқларга эришган ўзбек адабиётшунос-

⁴ Бегматов Э. Номлар ва одамлар. Тошкент, 1966; Киши номлари имлоси. Тошкент, 1970; Ўзбек исмлари имлоси (русча ёзилиш масалалари), Тошкент, 1972; Менажиев Я, Азаматов Х, Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмнингизнинг маъноси нима? Тошкент, 1968; Ғафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). М, 1971; Абдуллаев Ф. Номнома. Душанбе, 1972; Кусимова Т. Древне-башкирские антропонимы, АҚД, Уфа, 1975.

⁵ Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар// “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1968, 3-сон, 76-79-бетлар; Ўн бир Жомий// “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1968, 1-сон, 42-45-бетлар.

⁶ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. Тошкент, 1972.

⁷ Қораев Т, Воҳидов Р. Ўқувчиларга адабий тахаллус ҳақида тушунча бериш//“Совет мактаби” журнали, 1974, 3-сон, 43-48-бетлар.

лик фани адабий жараённинг асосий томонларини таҳлил этиш билан бирга адабий тахаллуслар назариясини ишлаш ва унинг мукамал луғатини тузиш зарурлигини тақозо этмоқда. Мазкур рисола эса бу соҳадаги дастлабки қадам бўлганлиги учун темага тегишли ҳамма масалалар ға томонларни тўла ҳал этиш даъвосини ўз зиммасига олмайди. Аксинча, адабиётшунослик фани ҳозиргача эришган тажриба ва билимларга таяниб, адабий тахаллуснинг пайдо бўлиш тарихи, унинг танланиш сабаблари, принциплари, классификацияси, ғоявий мазмуни ҳақида қисқача маълумот беришни ўз олдига вазифа қилиб қўяди.

Тахаллус, лақаб, кунья, унвон

Тахаллус. Тахаллуснинг пайдо бўлиш вақти ва сабаблари хусусида баҳс этишдан аввал бу сўзнинг луғавий маъноси, илмий, адабий, тарихий манбаларда қандай талқин қилиниши ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Жумладан, тахаллус сўзи “Ғиёсул-луғат”, “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат” (1953), “Русча-ўзбекча луғат”, “Фарҳанги забони тоҷики” (“Тоҷик тилининг изоҳли луғати”), “Адабиётшунослик терминлари луғати”, “Русча-ўзбекча адабиётшунослик терминлари луғати”, “Навоий асарлари луғати”, “Поэтический словарь” ва бошқа ишларда деярли бир хилда изоҳланади⁸. “Тахаллус” термини арабча сўз бўлиб, халос бўлиш, қутулиш ва ўз номидан бошқа бир номни қабул қилишни англатади.

Л.И. Тимофеев ва Н.Венгровларнинг “Краткий словарь литературоведческих терминов” китобида (“Қисқача адабиётшунослик терминлари луғати”) қуйидагиларни ўқиймиз: Псевдоним (тахаллус) грек тилидан олинган. Псевдос-ёлғон, уйдирма, онома-от, исм-ўйланган исм ёки фамилия бўлиб, айрим ёзувчилар ўз асарларини шу ном билан чоп эттирадилар, актёрлар сахнага чиқадилар⁹. Муқояса қилинганда, бу таъриф ўзбек ва тоҷик тилида яратилган луғатларда баён этилган фикрлардан жиддий фарқ қилмайди. Аммо бу луғатда айрим фарқли томонлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, “луғат” тузувчилар шундай ёзишади: “Козьма Прутков -ака-ука Жемчужниковларнинг коллектив тахаллусидир.

⁸ Мазкур луғатлар ва уларнинг авторлари муҳтарам китобхонларга маълум бўлганлиги туфайли уларни алоҳида қайд этиб ўтиришни маъқул кўрмадик.

⁹ Тимофеев Л.И., Венгров Н.Краткий словарь литературоведческих терминов. М, 1958, с.118.

Бу иқтибосда диққатга лойиқ нуқта” Коллеktivный псевдоним”- “Коллектив тахаллус” иборасидир.

Шарқ халқлари тарихида бир тахаллусда бир неча шоирнинг ижод этганлиги маълум. Масалан, XV асрда Абдурахмон Жомийнинг яшаб, ижод этганлиги, жўшқин лирик асарлар, “Ҳафт авранг” (етти поэмадан иборат, “Ҳамса”чилик традицияси асосида майдонга келган улкан асар), шунингдек, қатор илмий, фалсафий, тарихий асарлар яратганлиги, Алишер Навоий билан ота-ўғиллик муносабатида бўлганлиги ҳақида қатор сарчашмаларда қимматли маълумотлар учрайди. Масаланинг характерли томони шундаки, Абдурахмон Жомийдан бошқа яна ўнлаб ижодкорлар шу тахаллусда қалам тебратишган. Булар XII асрда яшаган Аҳмад Жомий, Нишопурда яшаган Хўжа Қутбиддин Яҳё Жомий, Ҳиротда яшаган Мавлоно Муҳаммад Жомий, Ҳиндистонда яшаган Жалолиддин Жомий, XVII асрда Бухорода таҳсил олиб шуҳрат қозongan Жомий Ҳисорий, қоратегинлик Камолиддин Жомий Соқий, Жомий Лохурий, Жомий Ардабили, Жомий Гилоний ва бошқалар¹⁰.

Бир оила ёки авлоддан бир неча ижодкорларнинг етишиб чиққанлигига тарих гувоҳлик қилади. Лекин улар битта тахаллусда ижод қилмаган. Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихи коллектив тахаллус масаласини ижобий ҳал қилиш имкониятига эга эмас. Адабиётимиз тарихида бошқа бир ҳодиса борки, у “Коллектив тахаллус”га ўхшаб кетади. Масалан, Бухорода яшаб ижод қилган қаламкашлар номига “Бухорий” сўзи қўшиб айтилади. Масалан, Муҳаммад Авфий Бухорий, Хўжа Исмаи Бухорий, Сайфий Бухорий, Хаёлий Бухорий, Кавсарий Бухорий ва ҳоказо. Буни Самарқанд, Қўқон, Хўжанд ва бошқа жойларда яшаб ижод этган ижодкорлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Коллектив тахаллус рус адабиётига хос хусусиятдир. Дарвоқе, бир фамилия билан бир неча авлоднинг юритилиш анъанаси руслар учун қадимий традиция ҳисобланади. Л.И. Тимофеев ва С.И. Тўраевлар томонидан тартиб берилган “Адабиётшунослик терминлари луғати”да тахаллус сўзига изоҳ берилади. Мазкур изоҳ олдинги луғатдаги изоҳдан жиддий фарқ қилмайди. Булар ўртасидаги тафовут шундан иборатки, 1974 йилда нашр этилган луғатда тахаллусларнинг қисқача классификацияси ҳам берилган.

¹⁰ Қаранг: Исҳоқов Ё. Ўн бир Жомий. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1-сон, 42-45-бетлар.

Юқоридаги луғатларда тахаллус ҳақида келтирилган иқтибослардаги мазмун бошқа барча турдаги ишларда ҳам шунга ўхшаш тарзда қайд қилинган.

Тахаллус термин сифатида ёзувчи, шоир, жамоат ва давлат арбоблари, журналистлар томонидан қабул қилинган иккинчи ном ёки фамилиядир. Даврлар ўтиши билан бу тоифа аҳли ўз фамилияси билан эмас, балки ана шу тахаллуси билан шуҳрат пайдо қилиб, жамоатчилик ўртасида кенг танилади. Алексей Максимович Пешков-Горький, Фиёсиддин Кичкина ўғли Алишер-Навоий, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли-Фурқат, Раҳматулла Отақўзиев-Уйғун, Ҳошим ибн Ҳаким-Муқанна ва бошқалар фикримизнинг далилидир.

Лақаб. Адабиётларда тахаллус термини билан параллел равишда “лақаб” сўзи ҳам ишлатилади. Ҳатто айрим ўринларда бу икки сўз тенг маънода ишлатилади. Тахаллус билан лақаб сўзлари ўртасида маълум даражада яқинлик бор. Аммо уларнинг ҳар иккаласи бир нарса эмас. Бу иккала сўз ўртасида фарқли томонлар борлигини луғатларда берилган изоҳлардан ҳам билиш мумкин. 1957 йилда Тошкентда профессор В.В.Решетов бошчилигидаги авторлар коллективи томонидан тузилиб нашр этирилган “Русча-ўзбекча луғат”нинг 191-бетида қуйидагиларни ўқиймиз: “Кличка- лақаб, қўшимча от, ном”. Изоҳ жуда қисқа бўлиб, ифода этилган мақсад эса аниқдир. “Тахаллус- уйдирма, хаёлий, бошқа ном”, лақаб эса “қўшимча ном”дир. Иккаласи икки нарса. Тахаллус танлашда шоир, ёзувчи ёки санъатнинг бошқа бир соҳасида фаолият кўрсатувчи шахс ўз номини ишлатмай, унинг ўрнида бошқа бир отни қўлласа, лақаб маълум шахснинг номига қўшимча тарзда қўшилади. Айрим луғатларда “лақаб” сўзи ҳозиргига нисбатан кенгроқ шарҳланади. Бу жиҳатдан “Фарҳанги забони тоҷики” характерлидир. Луғатнинг 598-бетида шундай ёзилган: “Лақаб-араби- номи дуйуме, ки ба тариқи ифтихор, мадҳ, ё ҳачву мазаммат ба номи аслии касе илова шудаёт ё жои номи аслии ўро гирифтааст; лақаб кардан- номи иловадаги додан”. Таржимаси: Лақаб арабча сўз бўлиб, фахрланиш, мадҳ этиш, ҳажв ва танқид қилиш мақсадида қўшимча сифатида қўшилади, ё унинг асл номи жойини олади. Лақаб олмоқ- қўшимча номга эга бўлмоқ демакдир. Келтирилган изоҳ мақсадни янада ойдинлаштиради, лақабга хос хусусиятларни, характерли белгиларни конкрет кўрсатишга хизмат қилади. Таъкидлаш зарурки, “Исмингизнинг маъноси нима?” китобининг авторлари ҳам бу ик-

кала сўзни аралаштирмаслик тарафдори. Улар ҳам бу тушунчалар ўртасида маълум фарқлар борлигини алоҳида қайд қиладилар.- Айни чоқда лақаб қўйиш йўллари хусусида гапириб, қуйидагиларни ёзадилар: “У инсоннинг турли- туман белгиси, хусусиятларига қараб қўйилади. Шунга кўра лақаблар кишиларнинг қайси уруғ ёки қабиллага мансублигини, улардаги жисмоний камчиликларни, характер, феъл-атвор, гапириш услуби, кийинишидаги бирор камчилик ёки ўзгачаликни, касбини, миллатини, шу қишлоқда биринчи бўлиб қилган ишини, қаердан келганлигини ва кишилардаги шу каби яхши ҳамда ёмон хислатларини, белги-хусусиятларини кўрсатади”¹¹. Таъриф мукамал, унда лақаб қўйилишига туртки бўлувчи барча моментлар ҳисобга олинган. Авторлар томонидан келтирилган Отабой шўро, Зиёдулла қассоб, Тошпўлат мироб, Соли бурун, Йўлдош шилқим, Ислом новча, Рисол шилпиқ каби мисоллар улар илгари сурган хулосаларга мос тушган.

Лақаб қўйиш, аташ, чақирриш фақат жонли сўзлашув, муомала учун хос хусусият бўлмай, балки шароит тақозоси туфайли революционерлар, шоир, ёзувчи, журналистлар ҳам ўзларига мавсумий лақаб қўядилар. Баъзан давр талаби ёки маълум шароит тақозоси билан адиблар, журналистлар, революционерлар ҳам ўз исмларини яширадилар. Айрим мақолаларда таҳаллус ва лақаб терминлари кенг маънода қўлланилган ёки аралаш ҳолда ишлатилган. Бундай қилиш маъқул эмас. Чунки лақаб ўткинчи бўлиб, нормал вазият вужудга келгач, лақаб ё ишлатилмайди ёки функцияси иккинчи планга тушиб қолади. Таъқибни кучайтирмаслик, хавфсизликни таъминлаш учун вақтинча шундай йўл тутиш зарур бўлиб қолади. Ана шундай ҳодиса рус революционерларининг фаолиятида бўлганидек, бугунги кунда эрк ва озодлик, миллий мустақиллик ва тараққиёт учун курашаётган давлатларнинг илғор фарзандлари ҳаётида ҳам содир бўлмоқда. Вазиятнинг ўзгариши, яширин ҳаракат қилиш даврининг тугалланиши билан ана шу тоифадаги шахслар яна ўз фамилиялари билан юритиладилар(...)

Унвонлар. Шоир ва ёзувчиларнинг мукамал номлари тилга олинганда уларнинг ўз исми, ота-бобосининг исми, таҳаллуси, лақаби билан бир қаторда “шайх”, “ҳаким”, “абу”, “ибн” сингари сўзларнинг ишлатилишига ҳам дуч келамиз.

¹¹ Менажнев Я. Азаматов Х, Абдурахмонов Д, Бегматов Э. Исмнингизнинг маъноси нима? Тошкент, 1968, 15—16-бетлар.

Шайх. Ўтмишда яшаган донишмандлар, зукколар, шоир ва олимларнинг номи тилга олинганда уларнинг номи ёки тахаллуси олдида “шайх” сўзини илова қилиш одат тусига кирган. Масалан, Шайхурраис ибн Сино, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Шайх Аҳмад Суҳайлий, Шайх Ориф Озарий, Шайх Камоли Турбатий ва бошқалар. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, бундай ҳолатда “шайх” сўзи диний лавозимдаги киши маъносида ишлатилмайди. Чунки “шайх” сўзининг маъноси фақат юқоридагилар билан чекланмайди, балки луғат унинг маъноси анча теран, кенг эканлигига кафилик беради. Жумладан, “Тожик тилининг изоҳли луғати”¹⁴ ва “Навоий асарлари луғати” да ёзилишича “Шайх” арабча сўз бўлиб, қари, кекса, сўфийлар бошлиғи, эшон каби маъноларни англатади.

Айрим донишмандлар “шайх” сўзининг биринчи маъносига (қари, кекса) олим, зукко, файласуф каби сифатларни ҳам қўшадилар. Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асарида “шайх” қўшимчаси олган шоирлар ҳақида характеристика берилади. Мазкур тазкирада шундай сатрлар бор: “Шайх Камоли Турбатий-кўп диққатлик, таъблик киши эрди, Хўжа Ҳофиз ғазалларидин кўп муҳаммас қилибдур. Хуросоннинг мутгаайин (тайинли, таниқли), ранги зурафосидин эрди”¹⁵. Шунингдек, устод Садриддин Айний асарларида ҳам “шайх” сўзи ижобий маънода қўлланган. Маълумки, устод Шарқнинг бир қатор йирик сиймолари ҳақида илмий-тадқиқот ишларини олиб борди. Жумладан, унинг эътиборини Саъдий тақдири ва ижодиёти жалб этади ва у ҳақда илмий тадқиқотни яратади. Устод С. Айний Саъдий фаолиятининг жуда кўп томонлари хусусида баҳс юритиш билан бирга шоир тахаллусига қўшилиб келадиган “Шайх” сўзини тавсифлаб бундай ёзади: “Аз “Шайх” лақаб ёфтани Саъдий хонандагон гумон набаранд, ки у “пири муридгир” будааст. Не, ин тавр нест. Асли маънии шайх-куҳансол, муқобили чавон буда, дар қадим ба маънои олим ва донишманд ҳам кор фармуда мешуд. Дар инчо ба маънои дуйум аст. Ба ҳамин маъний Абуалий Синоро ҳам Шайхурруис номидаанд”¹⁶.

Мазмуни: Саъдий тахаллусига “Шайх” лақабининг қўшили-

¹⁴ Тожик тилининг изоҳли луғати, 688-бет.

¹⁵ Алишер Навоий, Мажолисун-нафоис, Асарлар, 15-томлик, 12-том. Тошкент, 1966, 39-бет.

¹⁶ Айний С. Ҳаёт ва эҷодиёти Саъдий. Куллиёт. Душанбе, 1963, чилди 11, китоби 1, саҳ 91.

шидан ўқувчилар у (Саъдий) ўзига муридлар овловчи зоҳид экан деган тахминга бормасинлар. Йўқ, бу асло ундай эмас. Аслида “шайх” сўзи кекса, ёшликнинг акси бўлиб, илгари олим ва донишманд маъноларида ҳам ишлатилар эди. Бу ерда ана шу иккинчи маънодир. Шу боисдан Абу Али ибн Синонинг номига Шайхурраисни қўшиб ишлатганлар. Шу ақидадан келиб чиқиб, Садриддин Айний Ўрта Осиёнинг энциклопедист олими Абу Али ибн Сино ҳақида яратган тадқиқотига “Шайхурраис Абу Али ибн Сино” деб сарлавҳа қўйган эди. Бу ўринда “шайхурраис” сўзи “Олимлар олими, олимлар саркори, йирик донишманд, қомусий билимлар соҳиби” каби маъноларда талқин этилган.¹⁷ Олимлар, шоирлар, ёзувчилар номи ёки тахаллусидан олдин “шайх” сўзи келганда, уни юқорида таъкидланган маъноларда қабул қилиш, тушунишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Ҳаким. Йирик шоир ва ёзувчиларнинг номи ёхуд тахаллусидан олдин сифатловчи сифатида қўлланиладиган сўзлардан яна бири “ҳаким”дир. “Ҳаким” сўзи Фирдавсий, Рудакий сингари форс-тожик шоирлари, ўзбек ҳамда Шарқнинг бошқа бир қатор халқлари таъб аҳлининг мукамал номи тилга олинганда қўшиб айтилади. Бундай қилинганда хатога йўл қўйилмайди. Аксинча, у ёки бу ижодкорнинг салобати оширилади, унинг фан ва адабиёт оламидаги хизматлари таъкидланади. “Ҳаким” сўзининг луғавий маъносини изоҳлаганда луғатларда унинг “табиб, файласуф, донишманд, аллома” оттенкалари борлиги қайд қилинади¹⁸. Устод Садриддин Айний ўзининг “Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”си” номли илмий мақоласида мазкур сўзни янада чуқурроқ изоҳлайди. Таржимаи ҳол ёзган муаллифлар Фирдавсий ўз замонасининг энг етук донишманди бўлгани, араб ва форс тиллари билан бирга, инқирозга юз тутиб, унутилиб кетаётган паҳлавий тилини ҳам билганини ёзадилар. Ҳозир Европада катта олимларга докторлик унвони берилганидек, қадим замонларда йирик олимларга ҳакимлик унвони бериларди. Фирдавсийнинг ҳаким унвонига эга бўлгани замонасининг донишманди эканлигидан дарак беради”¹⁹.

Нисба. Илмий жамоатчилик қаламкашлар номига қўшиладиган қўшимчаларни “нисба” ёхуд “унвон” деб атайти. Мавжуд

¹⁷ Қаранг: Айний С. Куллиёт, 11-том, 1-китоб. 51—87-бетлар.

¹⁸ Навоий асарлари луғати, Тошкент, 1972, 762-бет.

¹⁹ Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, 8-том, Тошкент, 1967, 44—45-бетлар.

луғатларда “унвон” сўзи тавсифланганда унинг уч хил маъноси борлиги қайд қилинади. Масалан, “Фарҳанги забони тоҷики” луғатининг иккинчи томида унвон арабча сўз бўлиб, ном, нишон, адрес, сарлавҳа, дебоча, нишона, намуна (392-бет) тарзида талқин этилади. Таъб аҳлининг унвони бобида гап кетганда эса мазкур сўзнинг “Фарҳанги забони тоҷики” луғатида кўрсатилган биринчи маъноси эътиборга олинади. Шоирларнинг унвони баъзан қисқартирилган ҳолда ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан, Амир Низомиддин Алишер Навоий, устод Абулҳасан Рудакий, Амир Низомиддин Шайх Аҳмад Суҳайлий, Мир Ёдгорбек Сайфий ва бошқалар. Мазкур мисоллардаги “амир” (“мир” формасида), “низомиддин”, “устод” каби сифатловчилар шоирларнинг унвонига ёки номига қўшилган қўшимчалардир. Лекин бу унвонлар исталган ижодкорнинг номига қўшила бермайди. Катта ижодий муваффақиятларга эришган улуғ кишиларгина бундай номлар билан аталади.

Алишер Навоий ва Аҳмад Суҳайлийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро саройида муҳрдор, вазир лавозимларида ишлаганликлари маълум. Шу боисдан тарихий, илмий-бадиий манбаларда улар ҳақида маълумот берилганда, олд қўшимча сифатида “мир”, “амир” сўзлари ишлатилганлигини исботлайди. Амирдан кейин келувчи “низомиддин” эса шарафли, фахрли унвон бўлиб, Алишер Навоий ва Суҳайлийларнинг хизматлари эвазига берилган унвондир. Улар бу унвонга илм-фан, санъат ва адабиётни ривожлантирганликлари натижасида эришдилар. Алишер Навоий мураббийлиги ва ҳомийлигида юзлаб (Мирхонд, Хондамир, Бехзод, Сайфий, Ҳилолий, Восифий ва бошқалар) ёшлар етишиб чиқди, ўнлаб работу мадрасалар, хонақоҳу кўприклар бунёд этилди, ариқ ва қудуқлар қазилиб, халқ хизматига топширилди. Алишер Навоийнинг дўсти Шайхим Суҳайлийнинг таклифи ва тавсияси билан Ҳусайн Воиз Кошифий “Калила ва Димна”ни XV аср китобхони тушунадиган даражага келтиради ва уни Шайхим Суҳайлий шарафига “Анвори Суҳайлий” деб номлайди. Шарафли унвонлар бугунги адабиётда ҳам учрайди.

Бадий ва илмий ижодда зўр муваффақиятларга эришган санъаткорлар хизматини тақдирлаш, уларни янги ютуқларга парвозлантириш мақсадида ҳукуратимиз қатор унвонлар ва мукофотлар ташкил этди. Фикримизга “Ўзбекистон халқ шоири”, “Ўзбекистон халқ ёзувчиси”, “Ўзбекистон республикаси санъат арбоби”, “Ўзбекистонда республикаси фан арбоби”, “Ўзбекис-

тонда хизмат кўрсатган маданият ходими”, доцент, профессор, академик каби унвонлар.

Мавлоно, Мавлавий, Махдум. Ўтмишда яшаб ижод этган деярли барча ижодкорлар ҳақида гап кетганда, уларнинг номи ёки тахаллусидан олдин “мавлоно”, “мавлавий”, махдум” сўзларини қўшиб тилга олиш одат, анъанага айланиб қолган. Бу анъаналарнинг пайдо бўлиш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Тазкиранавис, тарихий ва ёднома асар муаллифлари ҳам шу традицияга амал қилишган. Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асари биринчи ўзбек тазкираси ҳисобланади. Навоий томонидан қайд этилган 459 таъб аҳлининг кўпчилиги шу унвонларда ижод қилишган. Мана, бир неча мисол. “Мавлоно Улои Шоший донишманд киши эрди. Хуш таъбликда барча халойиқ ани мусаллам тутар эрдилар” (33-бет). Яна: “Мавлоно Лутфий - ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўпроқ эрди ва туркча девони ҳам машҳурдир ва мутааззирул жавоб матлаълари (олдида жавоб айтиш душвор мисралар) бор”. Ана шу тарзда Мавлоно Юсуф Бадий, Мавлоно Атоий, Мавлоно Саккокий, Мавлоно Сайфий, Мавлоно Осафий, Мавлоно Биноий, Мавлоно Олим сингари юзлаб қаламкашлар борасида маълумотлар берилади. Баъзи ўринларда эса “мавлоно” ўрнини “мавлавий” (масалан “Мавлавий Абдурахмон Жомий”) эгаллайди. Бу сўз жуда кўп шоирларнинг номига қўшилиб келади. Алишер Навоий Жомий хусусида гапирганда мавлоно, мавлавий сўзлари билан бирга махдум, нуран ибораларини ҳам қўшади. Шоир аксарият ҳолларда унинг номи тилга олмасдан мазкур иборалар билан ҳам атайди. Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис”да Мавлоно Соғарий ҳақида маълумот берар экан, бу Абдурахмон Жомийга ҳам тааллуқлидир.

“... **Ҳазрат Махдуми Нуран** (Абдурахмон Жомий) Макка сафарига азимат қилгонда, Вайсий ва Соғарий иккаласи мулозаматда борур изҳори қилдилар. Аммо Вайсий эшаги йўқ баҳонаси билди ва Соғарий яна бир баҳона билди ул сафардан қолдилар ва Амир Суҳайлий бу қитъани алар учун айтти ва эл ичида баса шухрат туттиким:

Вайсию Соғарий ба азми ҳарам,
Гашти буданд ҳар душон сафари,
Лек аз он роз ҳар ду во монанд,
Он як аз бехарию ин зи хари.

(Мазмуни: Вайсий ва Соғарий ҳар икковлари Маккага сафар қилмоқчи бўдилар. Бироқ у бири эшаги йўқлигидан ва бу бири эшақлигидан ул йўлдан қолдилар)²⁰. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Алишер Навоий “маҳдум” сўзини ишлатишда жуда эҳтиётлик билан иш тутади ва уни Жомийга нисбатан қўллайди. Бироқ мазкур сўз кейинги асрларда, хусусан, XIX асрнинг охири ва XX аср бошидаги Бухоро адабий муҳитида тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолган. Масалан, устод Садриддин Айнийнинг асарларида Шарифжон Маҳдум (Садр Зиё), Аҳмад Маҳдум (Аҳмад Дониш), Исо Маҳдум, Афзал Маҳдум Пирмастий каби шоир ва тазкиранавислар шундай номни олишга муваффақ бўлганлиги эътироф этилади. У Садр Зиё хусусида ёзади: “Шарифжон Маҳдум ёлғиз қолган пайтларида кўп шеър ва бошқа адабий асарлар ўқир, завқли ўринларини баланд овоз билан мен ва Абдулвоҳидга (Мунзим) ўқиб берар, изоҳлар эди. Баъзан “Шоҳнома”га ўхшаш асарларни бизга ўқитиб кулоқ соларди, биз хато ўқиган ўринларни у тузатар ва биз тушуна олмаган ўринларни тушунтириб берар эди”²¹.

“Мавлоно”, “Мавлавий”, “Маҳдум” сўзлари “ҳаким”, “шайх” сўзлари сингари ўқимишли, донишманд маъносини англатади. Мавлоно ва мавлавий арабча сўз бўлиб, бир хил маънони англатади. Эга, соҳиб маъноларида келадиган бу сўзлар олим ва шоирлар номидан олдин келиб, уларнинг зукко ва фасеҳлигига кафолат беради. Араб тилидан олинган “маҳдум” сўзи улуғ зот, мартабали киши каби маъноларни англатади. Бу сўз олим ва шоирлар номига қўшиб айтилганда билимдон, шеър илми оламидан хабардор, юксак маҳоратли деган маънони англатади.

Хожа. Шоирлар ҳақида гап борганда, уларнинг номи зикр этилганда “хожа”, “хўжа” ва “мирзо” каби унвонлар ҳам ишлатилади. Жаҳон шеърятти хазинасига бебаҳо жавоҳир туҳфа этган Хожа Ҳофиз Шерозий, форс-тожик ва ўзбек тилларида дилбар асарлар яратган Хожа Исмаиулло Бухорий, ўзбек адабиёти тарихида “Мифтоҳул- адл” ва “Гулзор” ҳикоялар тўплами билан шуҳрат қозонган Хожа (ибн Абдулваҳобхожа) каби ижодкорлар тахаллусига мазкур унвон қўшиб айтилади. Алишер Навоий “Мажолисун-нафоис”да Хожа Абдулвафойи Хоразмий, Хожа Салмон

²⁰ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Асарлар, 15 томлик, 12-том. Тошкент, 1966, 38- бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади.

²¹ Садриддин Айний. Асарлар, 8 томлик, 1-том, Тошкент, 1963, 41-бет.

Соважий, Хожа Авҳад Муставфий, Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий, Хожа Муайяд Меҳна, Хожа Абу Исҳоқ, Хожа Масъуд Кумий каби бир қатор шоирларнинг шундай унвон билан машҳур бўлганлигини таъкидлайди. Мана, бир мисол: “Хожа Исматулло-Мовароуннаҳр бузургзодаларидиндур. Зоҳир илмин такмил қилгондур. Ғоят хуш таъблигидан ўзин шеърға мансуб қилиб девони машҳур бўлди ва Хожанинг қабри Бухорода ўз ҳужрасидадир”²². Унвон вази фасига келган “хожа” сўзини салбий маънода тушунмаслик, уни диний ақидалар билан боғламаслик лозим.. Чунки бу ўринда “хожа” сўзи “мавлоно”, “мавлавий”, “махдум”, шайх”, “ҳаким” сўзлари билан тенг маънода туради. Мавжуд луғатлар унинг шундай мазмунни англатганини эътироф этади. Масалан, “Навоий асарлари луғати”да “хожа” сўзи бошлиқ, соҳиб, уй эгаси, бошлиғи ҳамда катта савдогар (658-бет) маъноларини англатади.

Мирзо. “Фарҳанги забони тоҷики”да ушбу “мирзо” сўзи котиб, мунший, Ҳиндистонда лашкар бошлиқларининг лақаби тарзида изоҳланади. Мазкур сўзнинг иккинчи маъноси анча кенг бўлиб, мавзуимизга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун уни айнан келтирамиз: “Дар охири номи шоҳзодагони сайид насаб, масалан, Иброҳим Мирзо ва дар аввали номи одамони босаводи зиёи зикр меёбад, ҳамчун Мирзо Иброҳим, Мирзо Абдулқодири Бедил” (1-том, 692-бет). “Мазмуни: Сайидлар авлодидан бўлмиш шаҳзодалар исмининг охирида, масалан, Иброҳим Мирзо ва саводли, донишманд, зукко, илми адабдан хабардор, зиёли шахсларнинг номидан олдин келади. Жумладан, Мирзо Иброҳим, Мирзо Абдулқодир Бедил. Кўринадики, “Фарҳанги забони тоҷики” муаллифлари “мирзо” сўзининг ишлатилиш ўрнига қараб, моҳиятини алоҳида таъкидлашади. Бу сўзнинг номдан кейин келиши тегишли шахснинг шаҳзодалигига ишора бўлса, ном ё таҳаллусдан олдин келиши сифатловчи бўлиб, шу унвонни олишга сазовор бўлган шоир ёки олимнинг зиёли, саводли, катта билимдон эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ўз тазкирасида анчагина шоирларни шу унвон билан атади. Мирзо Хожи Сўғдий Мирзобек ва бошқалар хусусида қисқа маълумот беради. Темурий шаҳзодалар (таъби назми бўлганлари хусусида) ҳақида гапирганда шаҳзодалик биринчи планда туради ва унвон номдан кейин келади. Масалан, Султон Баддиуззамон Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунқур Мирзо ва бошқалар.

²² А.Навоий. Асарлар, 8-том, 14-бет

Таъби назми бўлган шахснинг касбу кори, лавозимини кўрсатувчи сўз унинг тахаллусидан олдин ишлатилиши мумкин. Фикримизни тасдиқловчи мисоллар Алишер Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” тазкирасида анчагина учрайди. Масалан, Қози Исо, Қози Муҳаммад Имомий ва бошқалар.

Касбу қор ва лавозимни кўрсатувчи сўзнинг тахаллусдан олдин ёки кейин келиш ҳоллари Алишер Навоий ва унинг замондошларидан кейинги даврларда яшаб ижод этган шоирлар ижодида учрайди.

Юқорида зикр этилганлардан ташқари ҳам олиму шоирлар, фозилу фузалолар номига қўшилиб келадиган “аб”, “аби”, “абу”, “ибн”, “бинни” каби қўшимчалари ҳам тез-тез кўзга ташланиб туради. Бундай қўшимчалар луғат ва илмий адабиётларда “кунья” ёхуд “куния”, “куният”, “куньят” деб юритилади. Куньянинг тавсифи “Фарҳанги забони тоҷики”да қуйидагича берилган: “Кунья арабча, лақаби эҳтиромии одамон ба расми арабхо, ки бо “аб”, “абй”, “абу”, “ибн”, “ум”, ва ё “бинти” меояд. Абу Алий, умми Гулсум”²³. Мазмуни: “Кунья арабча сўз бўлиб, ҳурмат, эҳтиром ва самимиятни билдиради. Бу лақаб “аб”, “аби”, “абу”, “ибн”, “ум”, “бинни” формаларида келади. Масалан, Абу Али (Алининг отаси), умми Гулсум (Гулсумнинг онаси). Кўринадики, луғат авторларининг фикрича, куньялар арабча сўзлар ҳисобланади. Устод Садриддин Айний куньяни сал бошқачароқ изоҳлайди. “Кунья- дар истилоҳи арабй ҳар номеро, ки бо “аб”, “абу”, “аби”, “ибн” сар карда, ба шахсе нисбат медиҳанд, куния меноманд”²⁴. (Мазмуни: Куния араб терминологиясида “аб”, “абу”, “аби”, “ибн” қўшимчалари билан бошланиб, маълум шахсга тегишлиликка нисбат беришни билдирса, куния дейилади). Демак, устод Айний куньянинг маълум шахсга нисбатан берилишини ҳам таъкидлайди.

Бизнинг фикримизча, луғат мазкур изоҳни бирмунча тўлароқ берса мақсадга мувофиқ бўларди. Маълумки, “аб”, “абу”, “абй” сўзлари ота, падар маъноларини англатади. Масалан, Абу Тоҳир, Абу Али-Тоҳирнинг отаси, Алининг отаси. Шунингдек, “бинни”, “бин”, “ибн” сўзлари араб тилидан олинган бўлиб, “ўғил”, “ўғли” маъноларини англатади. Масалан, Ибни Аҳмад, Бинни Раҳмат, Ибн Вали, Ибн Сино-Аҳмаднинг ўғли, Раҳматнинг ўғли, Синонинг ўғли ва ҳоказо.

²³ Фарҳанги забони тоҷики, чилди 1, саҳ, 574.

²⁴ Садриддин Айний. Куллиёт, чилд IX, китоби 1, саҳ 160.

“Умм” эса она маъносини англатади. Умми Рухсора, Умми Нодира-Рухсоранинг онаси, Нодиранинг онаси. Кунья арабча эҳтиромни англатмасдан, балки ижодкор кимнинг фарзанди эканлигини ҳам кўрсатади. Айрим ҳолларда мукаммал кунья келтирилганда, ном эгасининг энг катта бобосигача саналади. Мисоллар: Абу Абдулла Жаъфар бинни Муҳаммад бинни Ҳаким бинни Абдураҳмон, бинни Одам Рудакий Бухорий (Самарқандий), Ҳаким Абдулқосим Ҳасан бинни Исҳоқ бинни Шарафшоҳ Фирдавсий, Муҳаммад бинни Аҳмад Абу Райҳон Беруний ва ҳоказолар.

Бону, Нисо, Хоним. Шарқ халқлари адабиёти тарихида шоирлар билан бир қаторда ўнлаб етук шоиралар яшаб ижод этган. Шоирлар тахаллусидан олдин келувчи изоҳловчи, сифатловчи сўзлар бўлгани каби шоиралар ҳақида гап кетганда ҳам худди шу анъана кўзга ташланади. Тарихий, илмий, бадий манбалар шоиралар хусусида маълумот берганда, уларнинг номи ёхуд тахаллусларидан ё олдин ва ё кейин “хоним”, “бону”, “нисо”, “отин”, “отинча”, “ойим”, “мулло”, “ойимулло”, “бегим” сингари сўзларни қўшишган. Юқорида зикр этилган сўзларнинг маънолари бир хил эмас. Улар ўртасида маълум тафовут, айтиш чоқда ўхшаш томонлар ҳам мавжуд. Шунингдек, уларнинг ишлатилиш ўрни ҳам ҳар хил. Ҳатто айримлари санъаткорнинг яшаш территориясига қараб турлича ишлатилади. Жумладан, “отин”, “отинча” сўзлари кўпроқ Тошкент ва Фарғона водийсидаги ижодкорларга хос бўлса, “мулло”, “ойимулло” каби сўз ва иборалар бухороликлар учун характерлидир. Зикр этилган сўзларнинг маъно жиҳатидан ўхшашлиги кўпроқ жинс тушунчасини бериб қолмай, аниқроғи, жинсни кўрсатади. Луғатларда ушбу сўзлар хотин, аёл, ойдек гўзал аёл, хоннинг хотини ёки қизи, юқори табақага мансуб аёл ёхуд қиз каби маъноларни англатади.

Юқорида қайд этилган сўз ва иборалар давр ўтиши билан ўз маъносини ўзгартиради. Агар “хоним”, “бегим”, “бону”, “нисо” сингари сўзлар дастлабки пайтда юқори табақага мансубликни билдирган ва номга қўшимча сифатида қўшиб ишлатилган бўлса, кейинчалик мустақил ном сифатида қўлланилган. Унинг функцияси ўзгариши билан мазмуни ҳам кенгая борган. Кейинчалик бу сўзлар ёқимли, эстетик дидли, дилкаш, гўзал, ифбатли, маданиятли, одобли, саводли аёл каби маъноларни англатган. Шу нуқтаи назардан шоиралар бокира, нозимаю зеболар номига бу қўшимчалар қўшилиб келганда ўқимишли, билимдон, шеършунос, зукко аёл сифатида тушунилган, халқ ўз севимли шоирала-

рини сийлаб, эъозлаб ушбу қўшимчалар, иборалар билан атаб келган. Зебунисо, Маҳастихоним, Нодирабегим (Моҳлар ойм), Жаҳон отин (Увайсий), Бону, Нозимахоним, Анбар отин ва бошқа ўнлаб таъби назми бўлган дилбар ва дилкаш аёллар халқ хурмат ва эҳтиромига сазовор бўлган.

Ўзбек ва форс-тожик адабиёти ижодкорларининг тахаллус ва номларидан олдин уларнинг ҳофиза қувваси, тафаккур доираси, бадий маҳорат бобидаги мавқеи каби фазилат, хислат- хусусиятларни кўрсатувчи қатор сифатловчи сўзлар қўшиб айтилган. Уларнинг моҳиятини англамоқ ва ҳар қайсисини ўз ўрнида қўлламоқ адабиёт мухлисларининг шарафли бурчидир.

Тахаллуслар тилга кирганда

Тахаллусларнинг классификацияси, мазмуни хусусида мушоҳада юритишдан олдин шу соҳага дахлдор икки муҳим масала устида тўхталиш зарур. Булардан бири- тахаллуснинг пайдо бўлиш тарихи ва иккинчиси унинг қўлланиш сабабидир. Маълумки, Эрон ва Арабистонда исломгача бўлган даврда ёзма адабиёт ривожланган. Эрон ёзма адабиётида дастлаб қофияланган проза (саъй) пайдо бўлиб, унинг ўрнини аста-секин шеърият эгаллай бошлаган. VI—VII асрларда пайдо бўлган шеърий асарларда шоир сўзи қўлланмаган, балки унинг ўрнида қўшиқчи сўзи ишлатилган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, VIII аср бошидан бошлаб “шоир” сўзи ёзма адабиётда қўллана бошланган. Сўнгги Сосонийлар даврида коллектив бўлиб ижод қилишдан кўра яқка ижод қилиш кучайган. Мисол тариқасида ҳинд эпоси “Панчататра”-нинг Абдулла ибн ал- Муқоффий томонидан қайта ишланганлиги ва бу асарнинг “Шоҳларнинг катта китоби” номи билан шуҳрат қозонганлигини кўрсатиш мумкин²⁵. VIII—IX асрларда поэзия тараққий этган. Шеъриятнинг ғазал, қасида, қитъа, рубоий каби жанрлари шаклланган ва уларнинг ажойиб намуналари яратилган. Худда шу даврда Аббос Марвозий, Абу Ҳавс Суғдий Самарқандий, Абу Соли Гургоний каби шоирлар пайдо бўлган ва уларнинг шуҳрати узоқ-узоқларга тарқаган.

Шеърият, унинг қасида, қитъа, марсия каби жанрлари араб ёзма адабиётида исломгача бўлган даврда ривожланган. Ислмогача бўлган араб шеъриятида бўғинларнинг қисқа ва чўзиқлигига асос-

²⁵ Литература Востока в средние века. Часть II, под редакцией академика Н.И. Конрада, проф. Члена -корр.АН Тадж.ССР И.С. Брагинского, проф Л.Д. Поздневой. М, 1970, с. 10,24.40.

ланган шеърятнинг ўн олти ўлчови вужудга келган²⁶. VII асрда араб шеърятда қасидачилик мактабининг шаклланганлиги, Хассон ибн Собит сингари етук вакиллар вояга етганлигини улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ўзининг қатор асарларида қайд этади. Шуниси характерлики, юқорида номлари зикр этилган ижодкорларнинг аксарияти ўз номи билан эмас, балки тахаллуслари билан шуҳрат қозонган. Аббос исмидан кейин келган Марвозий, Абу Ҳафсдан сўнг Суғдий Самарқандий, Абу Солиҳга қўшилган Гургоний каби сўзлар тахаллус маъносида қўлланиб ижодкорларнинг Марв, Самарқанд, Гургон шаҳарларидан бўлганлигига ишора қилади.

Араб ва Эрон адабиётида тахаллус қўллаш VII—VIII асрларда одат тусига кирган экан, бу масаланинг форс-тожик ва ўзбек адабиётида қачон пайдо бўлганлиги ва анъанага айланганлигини кўздан кечиришга тўғри келади. Тожик адабиётшунослигида бу мавзу тарихини ўрганишга доир диққатга лойиқ анчагина ишлар қилинди. Жумладан, профессор Е.Б.Бертельс ўзининг “Форс-тожик адабиёти тарихи” номли китобида сўфизм йўналишидаги адабиётда тахаллус қўллаш XI асрда, прогрессив адабиётда эса сал кейинроқ пайдо бўлган бўлса керак, деган тахминни ўртага ташлайди. Жумладан, у ёзади: “... Тахаллус дунёвий лириканинг илк намуналарида деярли учрамагани ҳолда, Сўфий поэзияси тараққиётининг илк даврларидаёқ Бобо Кўҳий (1050 йилда ўлган), Абдулла Ансорий (1088 йилда вафот этган), Аҳмад Жомий (1141 йилда вафот этган) асарларида учрайди”²⁷. Академик А.М.Мирзоевнинг “X—XV асрларда ғазалчилик тараққиёти”, “Биной” номли йирик илмий тадқиқотларида эса тахаллуснинг ғазалга киритилиши масаласи ёритилади. Олим тахаллуснинг ғазалга киритилиши XII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган деб ҳисоблайди. Муҳими шундаки, академик А.М.Мирзоев ўзининг бир қатор тадқиқотларида лирик асарларда тахаллус бўлишини инкор этмайди. Мана, у бу ҳақда шундай ёзади: “Унутмаслик зарурки, XII асрнинг биринчи ярмида ғазал мақтаёида тахаллуснинг бўлиши шартлиги одатга айланмаган эди. Шунинг учун ҳам Музийнинг 60 ғазалидан биронтасида ҳам мақтаёида тахаллус кўринмайди. Абдужалил Санойи “Девон”идаги 376 ғазалдан фақатгина 103 тасида тахаллус мақтаёида келади”²⁸.

²⁶ Там же, с. 219

²⁷ Там же, с. 519.

²⁸ Мирзоев А.М. Рудаки и развитие газели в X—XV вв. М, 1968, с. 271.

А. Мирзоевнинг асосий эътибори бу ерда ғазал жанрининг тўла шаклланиш масалаларига қаратилган. Тожик адабиётининг донишманди, профессор И.С Брагинский ғазалнинг шаклланиш жараёнини ва унинг мақтаёида тахаллуснинг келишини Х-ХІ асрлардан бошланганлигини кўрсатади. Профессор И.С Брагинский ўз фикрини тасдиқлаш мақсадида Рудакий девонидан қуйидаги иқтибосларни келтиради: “Ту Рудакиро, эй моҳру, ҳаме бинӣ”. “Рудаки чанг биғирифтү навохт”, “Дар ишки ту Рудаки шудам сер аз чон” ва ҳоказолар²⁹. Келтирилган парчада шоир ўзи ҳақида учинчи шахсга мурожаат тарзида ёзади, шу билан бирга, шоирнинг турли жанрлардаги асарларидан келтирилган мазкур сатрларда “Рудакий” сўзи муаллифнинг тахаллуси вазифасида келганлиги аён бўлади. Юқорида уч йирик олимнинг тахаллус қўллаш масаласига доир фикрларини келтирдик. Шулардан профессор Е.Э.Бертельснинг фикрлари ҳақиқатга яқин эмас. Чунки ХІ асргача, яъни Бобо Кўҳий, Ансорий каби сўфий шоирларга қадар Абу Абдулла Рудакий ва Абулқосим Фирдавсийлар яшаб ижод этганлар ва улар ўз тахаллуслари билан эл ўртасида катта шуҳрат қозонганлар. Фирдавсийнинг буюклигини Е.Э.Бертельснинг ўзи ҳам эътироф этади. Жумладан, у ёзади: “Х—ХІ аср бошларида поэзия қанчалик порлоқ бўлмасин, у гениал шоир Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони олдида хиралашиб қолади”³⁰. Бироқ у бирёқлама фикрни илгари суради. Бу жиҳатдан академик А.М.Мирзоев ва профессор И.С Брагинскийларнинг фикрлари мантиқан асослидир. Шундай қилиб, форс-тожик адабиётида, шеъриятида тахаллус қўллаш масаласи Х асрдан анъанага айлана бошлаган, деган фикрни илгари суриш мумкин.

Тахаллус қўллаш масаласи ўзбек адабиётида узоқ тарихга эга. Ўзбек адабиётининг йирик донишмандлари бу масалани ўз тадқиқотлари ва дарсликлариди қайд қиладилар. Хусусан, таниқли адабиётшунос олим Н.М. Маллаевнинг энг қадимги адабий ёдгорликлардан бошлаб ХVII асрга қадар бўлган ўзбек адабиёти хусусида кенг маълумот берувчи “Ўзбек адабиёти тарихи”, академик В.А.Абдуллаев ва профессор Ф.Қ. Каримовларнинг шу номдаги (2-3- китоблар) дарсликлариди бу масалага алоҳида эътибор қилинади. Булардан ташқари, академик В.Зоҳидов, профессор А.

²⁹ Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литературы. М, 1972, с.170.

³⁰ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. с.169.

Қаюмовларнинг бир қатор илмий тадқиқот ва монографияларида тахаллус тўғрисида қимматли фикрлари баён қилинган.

Араб, эрон,форс-тожик адабиётларида шеърятнинг пайдо бўлиши, унда тахаллуснинг қўлланилиши VII—VIII асрга бориб туташар экан, шу халқлар билан бир ижтимоий шароитда турмуш кечирган, бир дарёдан сув ичиб, бир территорияда деҳқончилик қилган, расму русумида,урф- одатида тафовут бўлмаган ўзбекларда ёзма адабиёт тожиклар билан бир даврда пайдо бўлганлиги ва унда ижодкорлар номи, тахаллусининг ифодаланганлиги шак- шубҳасиздир. “Урхун- Енисей ёдгорликлари”да туркларга тегишли айрим саркарда ва давлат бошлиқларининг бошқа ном ёки унвон билан юритилишига доир ишоралар мавжуд. Мазкур ёдгорликлардан олинган куйидаги парча диққатга сазовор. Унда шундай ёзилади: “716 йили Қопағонхон ғолибона урушдан сўнг тасодифан ҳалок бўлди. У ўзи ҳаёт пайтида катта ўғли Кучукхонни ворис деб эълон қилган эди. Тахтга даъвогар эса анъаналарга биноан тардушлар шоҳи (бошлиғи) Могилян эди. Элнинг амалдаги бошлиғи Кул Тегин эди. Кучукхон тахтга ўтиргач, Кул Тегин тўнтариш ўтказди. Кучукхон ўлдирилади, унинг вориси алп Элэтмиш қочади. Кул Тегин ҳокимиятга акаси тардушлар шоҳи Могилянни Билка Қоғон номи билан ўлтиргизди”³¹. Яна бир бошқа характерли момент ҳам шу битикларда ўз аксини топган. Бу факт давлат бошлиғи ва саркардага тегишли бўлмай, балки бевосита ижод ва ижодкорга дахлдордир.Юқорида номи зикр этилган Кул Тегин вафотидан сўнг, унинг қабри устида ёдгорлик тоши пайдо бўлади. Аммо қабр устидаги бу ёдгорликда ном ва сана ифодаланмай, балки саркарда саргузаштини баҳс этувчи битиклар ёзилган. Профессор А.Қаюмовнинг таъкидлашича, бу ёзувнинг ўзи иккига-кичик ёзув (110 мисра) ва катта ёзув (428 мисра)га бўлинган. Жами 538 мисралик шеърый битикда Кул Тегиннинг ҳаёт йўли- ҳарбий юришлари, жангларда кўрсатган жасоратлари, туркларни бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлари тавсифидан сўнг унинг вафотига доир марсия қисми ўйиб ёзилган. Мазкур сатр ижодкорининг номи ҳам тошга ўйиб ёзилган. У Кул Тегиннинг набираси Йўллуғ Тегиндир. Йўллуғ Тегин Кул Тегин ҳақидаги таассуротларини,қарашларини ҳам ифодалашга уринган. У куйидагиларни муружаат қилиб ёзади:

³¹ Қаюмов Азиз. Қадимият обидалари. Тошкент, 1972, 106-бет.

Оға-инимлар, ўғлоним
Бирлашган улусим, будуним (халқим)
Ўнгдаги шод, апа беклар.
Сўлдаги тарқат буйрак беклар³².

Бу фактлар, биринчидан, VII—VIII асрларда турк шеърляти анчагина ривожланганлигидан далолат берса (акс ҳолда қабр тоши устида 538 мисралик шеър битилмаган бўлур эди), иккинчидан, ижод этилган асарлар муаллифи номининг кўрсатилиши одат тусига кирганлигидан гувоҳлик беради. Шундай бўлмаганда эди, Йўллуғ Тегин ўз номини кўрсатмаган бўлар эди. Турклар ўртасида ҳам асар автори номини қайд қилиш анъанаси узоқ ўтмишга бориб тақалади. Туркий рун ёзувларидан сўнг ўзбек олимлари ва ёзувчилари ўртасида асарга ўз номи ўрнида тахаллусни қўллаш анъанага айланган. Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий ва Аҳмад Югнакий сингари зуккорларнинг тахаллуси борлиги ва уларнинг шу “сохта ном” билан шуҳрат қозонганлиги фикримизнинг исботидир. Шарқ халқлари адабиётида тахаллус қўллаш тарихи VII—VIII асрларга бориб тақалади.

Санъаткорлар ва донишмандлар томонидан тахаллус танлаш ва уни ўз асарларида ишлатиш сабаблари ёзма ёдгорликларда (тарихий, бадий асар ва тазкираларда) ўз аксини топмаган. Шу сабабли бу ўринда айрим ишораларга суяниб иш кўришга тўғри келади. Рус адабиётида тахаллусларнинг пайдо бўлиши ва қўлланилиши сабаблари, унинг турли хил кўринишлари хусусида мулоҳаза юритган В.Г.Дмитриев “Сохта ном”ни қабул қилишга туртки бўлган бир неча омилларни кўрсатиб ўтади. “Авторларнинг ўзларини рўйирост маълум этмасликларининг сабаблари хилма-хилдир. Улардан бир қисми ўз ҳақиқий исмини таъқиб этилишидан қўрқиб яширишга мажбур бўлган бўлса, бошқа бир қисми ўз фамилиясининг хунуклиги ёки ўзи жамиятда тутган мавқеининг унга адабиёт майдонида рўйирост чиқишга имкон бермаслиги сабабли ўз исмини яширган. Ёш бошловчилар ҳам, машҳур адиблар ҳам ўзларини танқид тифидан четга тортиш мақсадида адабий тахаллуслар паноҳида яширинганлар. Ёзувчиларнинг бошқа тоифаси эса тахаллусчилик анъанага айланганлиги учун, бошқа бировлари эса фамилиядошликдан қутулиш учун тахаллус тан-

³² Ўша асар. 107 бет. Шеърларнинг таржимаси ҳам А.Қаюмовнинг қаламига мансубдир.

лашган бўлса, яна бир группа эса китобхонларни чалғитиш, уларни “сохта ном” остида ким яширинганлигини ўйлашга мажбур этиш мақсадида тахаллус остида яширинган.

Шон-шуҳратга бепарқ қарашлик ёки камтарлик сабабли ўз ҳақиқий номини кўз-кўз қилмаган, уни маълум қилишни хоҳламаган авторлар ҳам учраб туради”³³.

Тахаллусшунос олим Валентин Дмитриев рус адабиётида тахаллуснинг пайдо бўлиш сабабларини атрофлича асослаган “Ўз исмини яширганлар” номли китобида илгари сурилган фикрларни тасдиқлайдиган, илмий хулосаларини тўла асослай оладиган характерли фактларни келтиради. Булар масаланинг биринчи томонидир. Унинг иккинчи томони шундан иборатки, В.Г. Дмитриев илгари сурган фикрларини ўзбек адабиётига татбиқ қилиш масаласидир. Албатта, унинг ҳамма фикрларини ўзбек адабиётига татбиқ қилиб бўлмайди. Цензура таъқибидан қочиш, фамилиянинг мақсадга мувофиқ эмаслиги, ижтимоий аҳволнинг йўл бермаслиги, адабий танқид ўтидан сақланиш, матбуотни чалғитиш ва ўқувчилар оммасини ўйлантириш, шуҳратни хоҳламаслик ва камтарлик намунасини кўрсатиш мақсадида ўз фамилиясини яширишга интилиш каби ҳолатлар рус адабиёти учун хос хусусиятлардир. Аммо шуни айтиш лозимки, буларнинг аксарияти ўзбек адабиёти тарихи фактларига тўғри келмайди.

Ўрта Осиёда китоб нашр қилиш тарихи XIX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Юқорида айтиб ўтганимиздай, тахаллус қўллаш масаласи тарихи VII—VIII асрларга бориб тақалади. Тахаллус танлаш фамилиянинг маъкул тушмаслиги масаласи билан боғлиқлигини кўрсатувчи фактларни ўзбек адабиёти тарихида учратмадик. Европада йирик бой, катта мулк эгаси, таниқли ва эътиборли шахснинг ёзиш-чизиш билан шуғулланиши қандайдир ғайритабиий ҳолат ҳисобланган. Мулкдорлар нашр этилган асарлари учун гонорар олишдан ор қилганликлари учун ўз фамилияларини яширганлар. Бу хусусиятлар Шарқ адабиёти учун хос эмас. Чунки нашриёт бўлмагандан кейин пул тўлайдиган ташкилот ва қалам ҳақи хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Гонорар олишдан ор қилиш туфайли ёки яна бошқа сабаблардан бўлса керак, рус ва Европа адабиётларида аноним асарлар вужудга келган. Ҳатто айрим халқларда бадиий асарларни муаллифларнинг фамилиясисиз эълон қилиш ҳоллари учрайди. Буни корейс ада-

³³ Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя, с. 5.

биёти мисолида кўриш мумкин. Ўзбек тилига ағдарилган “Бева кишининг ҳийласи” номли асарнинг аннотациясида “Қадрли китобхон! Қўлингиздаги тўпلامга XIX асрда яшаган корейс ёзувчиларининг новеллалари киритилган. Ўша давр одатига кўра, корейс ёзувчилари ўз асарларига номларини қўйишмас эди. Бу боисдан ҳам китобдаги новеллаларда авторларнинг исми кўрсатилмаган”, деб таъкидланади³⁴.

Матбуотни чалғитиш, ўқувчиларни ўйлашга мажбур қилиш, адабий танқидчиликнинг ҳужумидан сақланиш каби сабаблар Шарқ адабиёти учун характерли эмас. Рус адабиётининг XVI-XVII асрлардаги тараққиётининг тезлашуви XVIII-XIX асрларга келиб, унинг ўсиш чўққисига кўтарилиши билан боғлиқ равишда адабиётшуносликнинг фан сифатида шаклланиши учун қулай шарт-шароит яратган. Китоб нашрининг жонланиши, махсус журналларнинг вужудга келиши ва унинг атрофида прогрессив ғоялар билан қуролланган таниқли ижодкорларнинг жипслашуви ана шу процессни янада жадаллаштирган. Натижада XIX асрга келиб, рус революцион-демократларининг отряди вояга етди. Уларнинг санъат ва адабиётга бағишланган йирик асарлари адабий жамоатчиликка манзур бўлди. Айни замонда улар мавжуд адабий масалалар билан жиддий шуғулланиб, яратилаётган ҳар бир асарни атрофлича таҳлил қилиш туфайли унинг камолини белгилаб бердилар. Бунда В.Г. Белинский, Н.Г. Чернишевский, Н.А. Добролюбов ва бошқаларнинг хизмати катта.

Шарқ халқлари тарихида бадий адабиёт учун жонкуярлик қилувчи бундай давр кўзга ташланмайди. Тўғри, Шарқда қофия, аруз вази, бадий санъат, айрим жанрларнинг (ғазал, қасида, рубоий) назарий масалаларига бағишланган илмий ишлар, шoirлар ҳақида маълумот берувчи тазкиралар вужудга келган ва улардан айримлари бизгача етиб келган. Бироқ бу асарларда бадий жараён тараққиёти учун жонкуярлик, адабиётнинг ижтимоий-сиёсий функциясини барқарор қилиш учун кураш, ёзувчининг дунёқарашини шакллантириш ва талантини ҳар қандай хавф-хатардан асраб, мақсадга мувофиқ шаклланишини тўла таъминлаш учун (рус революцион-демократларида бўлганидек) ғамхўрлик қилиш етишмас эди.

Тазкираларда унинг муаллифи ўзи тўплаган материаллар асосида ижодкорлар ҳақида маълумот бериш билан чекланган. Кўпинча

³⁴ Бева кишининг ҳийласи. Тошкент, 1970.

тазкиранавис тўплаган материалнинг етакчи қисмини ривоятлар (хусусан, Муҳаммад Авфий Бухорийнинг “Лубобул -албоб”) ва шоирлар ижодидан келтирилган намуналар ташкил этган. Бунинг устига мазкур асарларнинг қўлда кўчирилиши ҳам анча қийинчиликларни туғдирган. Кўринадики, Шарқ халқлари адабиётида матбуотни чалғитиш ва адабий танқиддан қочиш учун зарурат йўқ эди.

В.Г.Дмитриев томонидан таҳаллус ҳақида илгари сурилган мулоҳазаларда ўзбек ва форс-тожик адабиётларига тегишли томонлар ҳам мавжуд. Шарқ халқлари адабиёти учун биринчи галда таҳаллуснинг пайдо бўлишида цензура эмас, балки шоҳлар, дин ва шарият пешволарининг таъқибидан қўрқиб туртки бўлганлиги ҳақидаги фикр характерлидир. Исломгача бўлган давр араб адабиётининг йирик вакилларида бири Абдулла ибн ал-Муқафғий ўзи яшаётган даврдаги идора усулидан норозилик билдирганлиги, эркин фикрларни ўртага ташлагани учун 759 йилда осиб ўлдирилган. Худди шундай фожиа VIII асрда фаолият кўрсатган Исмоил ибн Ясар, Башшар ибн Бурд Тоҳириспийлар бошига тушган эди. Султон Маҳмуд Ғазнавийни ҳажв қилгани учун Абдулқосим Фирдавсий унинг ғазабига дучор бўлганлиги, кексалик чоғида умрини дарбадарликда ўтказганлиги маълум. Таниқли ижодкор адиб Собир Термизий ҳам бундай таъқибдан четда қолмаган. У тириклайин Амударёга оқизилган. Булардан ташқари, амалдор, шайх-зоҳидларнинг сир-асрорини фош қилганликлари учун ижодкорлар дарёга оқизилган, осиб ўлдирилган, тириклайин териси шилиб олинган. Ажаб эмас, таҳаллус остида яширинишга шу фожиалар сабаб бўлгандир.

“Рус адабиётида бир хилдаги фамилияли кишиларнинг кўплиги, шунингдек ўзга ном билан юритилиш “мода бўлганлиги” таҳаллусга зарурат ҳозирлаган”- деган фикр Шарқ адабиётига хосдир. Чиндан бир қишлоқда “Аҳмад”, “Раҳмат”, “Вали”, “Наби” каби номлар билан ўнлаб кишиларнинг аталиши шу жойдан етишиб чиққан донишманд ва шоирларни ўйлантириб қўйган бўлиши мумкин. Улар кишиларни чалғитмаслик мақсадида таҳаллус танлаганлиги ҳақиқатта яқин. Бу анъана ҳозир ҳам давом этмоқда.

Халқ ўртасида кенг тарқалган мана шу анъана туфайли бир қишлоқда ёки бир маҳаллада бир исмдаги бир неча киши бўлса, уларни бир-биридан ажратиш, фарқлаш мақсадида ёши, бўй-баси, семиз- ориқлиги, характер-хусусияти, касбу коридан ке-

либ чиқиб, уларга “қўшимча ном қўйиш”- лақаб қўйиш ҳоллари давом этмоқда. Масалан, катта Мамлакат, кичик Мамлакат, Анакул ароба, Саттор тулум, Вали бурун, Халил хасис, Болта тракторчи, Аҳад ширин, Усто болта, Эгамберди узун, Ҳайдар дўлоб, Мурод магазинчи, Кўзи қассоб, Отакул дўхтур, Ҳоди калта, Тилав тоғора ва ҳоказо.

Иккинчидан, “мода” масаласи, яъни адабиёт оламидаги традицияларга эргашиш, уни давом эттиришга интилиш форс-тожик ва ўзбек адабиёти учун ҳам муштарак ҳодиса. “Лайли ва Мажнун” сюжети асосида Шарқ халқлари адабиётида юз элликка яқин асарнинг вужудга келганлигидан илм аҳли хабардор. Шунингдек, Низомий Ганжавийнинг “Хамса” чилик традициясини давом эттириш мақсадида Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳожи Кирмоний, Мавлоно Ашраф, Абдулло Хотифий сингари ўнга яқин донишмандларнинг шеърят майдонида жавлон урганлиги кўпчиликка маълум. Бундай ҳодисани лирик жанрлар, хусусан, ғазалчилик мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Академик А.М.Мирзоевнинг таъкидлашича, XII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб шоир тахаллусининг ғазал мақъаида келиши қоидага айланган. Бу анъанага кўра сўнгги асрларда яшаб ижод этган санъаткорлар ёзган ғазалларининг 90-95 фоизида тахаллус ишлатганлар. Шундай экан тахаллусни барҳаёт ва бардавом адабий анъаналардан бири сифатида алоҳида қайд этишга тўғри келади. Фикримизнинг исботи учун арабларнинг Жамил исмли шоири тақдирига (701 йилда вафот этган) тегишли воқеани келтирамиз: Жамил ўзи мансуб бўлган қабиладан Бусайн исмли қизни севади ва унга ишқий қўшиқлар бағишлайди. Бироқ Бусайннинг авлод-аждодлари Жамилнинг муҳаббатига қарши чиқишади ва қизни бошқа бировга бериб юборишади. Жамил билан Бусайн ўртасидаги муҳаббатнинг хазон бўлишига араблар урф-одатига кўра аёлни мадҳ этишнинг ман этилганлиги сабаб бўлди. Гўё Жамил бу ишқий ғазаллари билан қиз обрўйини поймол этган³⁵. Ғазал ёзмоқ эса аёлни улуғламоқ, ишқни куйламоқ демакдир. Жамил билан Бусайнлар фожиаси такрорланмаслиги учун шоирлар “сохта ном”га мурожаат қилишни афзал кўрганлар. Бу фикр озар адабиётшуноси Малик Маҳмудов томонидан ҳам илгари сурилади. Унинг ёзишича “Исломиятнинг илк даврларида ғазал ёзиш таъқиб этиларди, ғазал ёзган шоир-

³⁵ Литература Востока в средние века, част 2, с. 247.

лар оғир жазоланарди ³⁶ Шу жазодан қутилишнинг йўли эса номини пинҳон тутиш ва унинг ўрнида тахаллус қўллашдир. Бундай мисоллар тарихда жуда кўп. Аммо шу фактнинг ўзи Шарқ халқлари ўртасида тахаллуснинг пайдо бўлишида фоже воқеалар сабаб бўлганлигидан шаҳодат беради.

Адабиётшунос Одилжон Носиров ўзбек ғазалиёти хусусида баҳс юритар экан, ўз монографиясида адабий тахаллусга боғлиқ айрим фикрларни ҳам баён этади. У профессор Е.Э.Бертельс ақидаларига суянган ҳолда қуйидаги сабаблар ҳақида баҳс юритади. Унингча, ўтмишда шоир асарларининг омма ўртасида кенг тарқалишида ҳофизларнинг хизмати катта. Саводсиз бўлган омма куйланаётган ғазалнинг кимники эканлигини унда ифодаланган тахаллус орқали билиб олади. Иккинчидан, ғазаллар ўзининг вазни, мавзуи, қофияси, радифи билан бир-бирига ўхшаганлиги сабабли унинг кимнинг қаламига мансуб эканлиги номаълум бўлиб қолган. Шунда бу ғазалнинг кимга тегишли эканлигини унда қўлланган тахаллус аниқлаб берган. Учинчидан, классик шеърият терминологиясининг бинокорликка нисбат берилиши, шеър тузилишининг уй қурилишига ўхшатилиши айрим хулосалар чиқаришга имкон беради. Жумладан, байт- уй, рукн-устун, тарсеъ-айвон ва ҳоказо. Модомики шундай экан, бинони ниҳоясига етказган меъмор амалнинг кимга тегишли эканлигини ҳам қайд этади. Ана шу одат шеъриятга қўчган бўлиши мумкин. ³⁷ Юқорида эслатилган мулоҳазалар Шарқ халқлари турмуш тарзидан келиб чиққанлиги учун улар ҳақиқатга яқин. Бизнингча, эслатиб ўтилганларга яна бир моментни қўшиш зарур. Шарқ халқлари адабиётида шеърият етакчи роль ўйнайди. Маълумки, шеърият жанрлари ҳажм жиҳатидан ихчам бўлади ва уларга кўп сўзлилик хос эмас. Луғатларда “назм” сўзи изоҳланганда у “маълум ўлчов”даги ишига қимматбаҳо дуру жавоҳирларни тизиш” деб таъкидланади. Демак, шеърият билан шуғулланувчи шоир ўқни аниқ нишонга олиши- айтмоқчи бўлган фикрини лўнда, аниқ, таъсирчан ифодалаши зарур. Бунинг учун у ҳар бир сўздан мақсадга мувофиқ фойдаланиши лозим. Узун, қўшалоқ ва айтиш қийин бўлган исмлар шеъриятга гўзаллик бахш этолмайди, балки унинг кўркини бузади. Ана шу ҳаётий зарурат туфайли шоир-

³⁶ Маҳмудов Малик. Хотиб Табризийнинг адабий-танқидий қарашларига доир. “Озарбайжон” журнали, 1966, 11-сон, 204-бет.

³⁷ Носиров. Ўзбек адабиётида ғазал, 14-15-бетлар.

лар ихчам, мазмунли ва жарангдор ном қидирганлар. Тахаллуснинг пайдо бўлишига сабаб бўлганлардан яна бири эстетик идеал масаласига боғлиқлигидир.

Маълумки, ота-оналар фарзандларига ўз дунёқарашлари, савиялари, орзу- умидлари нуқтаи назаридан ном қўядилар. Улғайиб маълум соҳа бўйича шуҳрат қозонаётган истеъдод соҳиби учун отаси қўйган номнинг мазмуни мувофиқ келмай қолиши мумкин. Шундан кейин у ўз эстетик позициясига мувофиқ номтаҳаллус танлайди. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тахаллус Шарқ халқлари адабиётида VII—VIII асрларда пайдо бўлиб, узоқ асрлар давомида яшаб келмоқда ва ҳозирги кунда узукка қўйилган тилла кўздек бадииятимизга ўз муҳрини босмоқда.

Тахаллус давом этади

Ўзбек адабиётининг ғоявий ва бадиий жиҳатдан бақувват бўлишида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Муҳаммад Шариф Сўфизода, Абдулла Қодирийларнинг хизматлари катта бўлди. Умуман, адабиётда асосан поэзия етакчи тур бўлиб келган бўлса, XX аср бошларида проза, драматургия ҳам ривожлана бошлади. Дарҳақиқат, минг йиллар давомида классик шеърятда, умуман, бадиий адабиётда ҳукм сурган тахаллусни янги адабиётда қўллаш зарурати борми? — деган савол туғилади. Бу борада тахаллусга доир илмий ишларда баъзи бир мулоҳазалар илгари сурилган. Масалан, В.Г. Дмитриевнинг «Ўз исмини яширганлар» китобида, Олтойнинг «Адабий тахаллуслар ҳақида» номли мақоласида тахаллус танлашга асосий сабаб — вақтли матбуот саҳифаларида синфий душманларни, бой — амалдор ва руҳонийларни фош этишга бағишланган асарларни очиқ имзо билан ёлгон қилиш, шахсий низо, келишмовчилик ва қарама-қаршиликларнинг кучайишига сабаб бўлиши мумкинлиги кўрсатилади. Ҳақиқатан ҳам қиёфаси фош этилган собиқ бой, амалдор, савдогар, руҳоний ёки муштумзўр ўзини танқид қилган муҳбир ёки адибдан турли йўллар билан ўч олишга ҳаракат қилган.

Ўзбек адабиётининг гуркираб ўсишида матбуот муҳим роль ўйнади. Уларнинг дастлабки асарлари матбуот орқали ўқувчилар қалбидан катта жой олди. Бу икки томонлама характер касб этди. Биринчидан, матбуот атрофида уюшган ижодкорлар унинг масъул ходимлари сифатида иш юргизиб, газета-журналларнинг омма ўртасига етиб боришига муносиб ҳисса қўшдилар. Иккинчидан, матбуот ёш ва қобилиятли ижодкорлар учун катта университет вази-

фасини ўтади. Даврий матбуотнинг қизгин ва қайноқ ҳаёти уларни ўз гирдобига тортди, чиниқтирди ва қаламларининг чархланишига, тафаккур оламининг кенгайишига, ижод уфқларининг кўп қиррали бўлишига имкон берди. Шунинг учун йирик сўз санъаткорлари ўз камолотларида матбуот ролининг буюклигини зўр қониқиш ва камоли эҳтиром билан эътироф этдилар. Масалан, Ўзбекистон халқ шоири, Давлат мукофотларининг лауреати Фафур Фулом бу хусусда бундай ёзади: «15 сентябрдан (1928) бошлаб «Камбағал деҳқон» газетасига секретарь бўлиб хизматга кирдим. Газетачилик менинг ижодий ўсишим учун университетлик ролини ўйнади. Ер ислохоти ўтиб, колхозлаштириш даври етган, қулоқларга қарши кураш қизгинлашган, шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам синфий кураш ғоятда авжига минган пайтлар эди, бирор кун йўқ эдики, «Қизил Ўзбекистон»да, «Камбағал деҳқон»да, «Муштум»да ё бошқа журнал, газетада бирор мақолам, фельетоним, очерким ё шеърим босилмаса»³⁸.

Масаланинг учинчи, бевосита таҳаллусга даҳддор томонини ҳисобга оладиган бўлсак, газеталарда босиладиган танқидий материал, фельетон, ҳажвиянинг муаллифлари Фафур Фулом, Уйғунга ўхшаш ёзувчи ва шоирлар эди. Дарҳақиқат, давр тақозоси 20–30-йилларда ҳақиқий исм ва фамилияни пинҳон тутишни талаб қилар эди. Қатор журналист, ёзувчи, шоирларга нисбатан бу даврда ҳужумнинг кучайиши ва айрим ҳолларда эса бу қарама-қаршиликнинг фожиа билан яқунланиши уларни таҳаллус-яширин ном билан матбуотга чиқишларини тақозо қилар эди. Эргаш қўрбошини қаттиқ ҳажв қилганлиги учун Убайдулла Завқийнинг қаттиқ калтакланиши ва 1929 йилда руҳонийлар томонидан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг тошбўрон қилиб ўлдирилиши, «Озод Бухоро» (ҳозирги «Бухоронома») газетасининг ходимларидан Сирож Шарипов, Низомхўжа Муҳаммадиев, Ҳотам Каримовларнинг 1930 йилларда синфий душманлар томонидан фожиали ўлдирилиши юқоридаги фикримизга далил бўла олади. Ана шу сабабларга кўра, ўзбек совет адабиёти намояндалари мавсумий таҳаллуслар қабул қилиб, «яширин номлар» билан ўз асарларини эълон қилганлар. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «... Шу йил августда (1924) ой куйди. Ярим кечаси бутун шаҳар

³⁸ Фафур Фулом. Кечмиш ва кечирмишларимдан. Адабиётимиз автобиографияси. Тўпловчи ва сўз боши муаллифи Л.Қаюмов, Тошкент, 1973, 178–179-бетлар.

тарақ-туруқ бўлиб кетди: биров қозон чалган, биров товоқ синдирган... мен тунги шаҳарни тасвир қилиб ҳажвий шеър ёздим. Шеър шундай бошланар эди:

Чикди шаҳардан бала-бом,
Турли-туман ноғоралар.
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди, воёв!..

Шеърни «Норин Шилпиқ» имзоси билан «Мушгум» журналига юборган эдим, босилиб чикди. Шундан кейин «Мушгум»нинг деярли ҳар сониди «Норин Шилпиқ» имзоси билан асарларим босилиб юрди. «Қизил Ўзбекистон», «Мушгум», хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да «Норин Шилпиқ», «Мавлоно Куфур», «Гулёр», «Эр-кабой», «Э-бой» имзолари билан қатнашиб турдим³⁹.

Бундай ҳолни ўзбек совет адабиётининг бошқа вакиллари фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Садриддин Айний вақтли матбуот саҳифаларида «Айн», «Азгич», «Бир кечалик», «Футурист», «Бир мусофир», «Бухородан бир киши», «Ёлғон рўздор», «Ёлғончи», «Зиғойиб», «Идора» каби имзолар билан қатнашиб турган. Абдулла Қодирий эса «Шоший», «Алимов», «Жулқунбой», «Бойкуш», «Думбулбой жияни», «Думбул девона», «Думбулбой ўғли», «Эл-бой», «Жарқинбой», «Жиян» ва ҳоказоларни пинҳон ном сифатида қўлаган⁴⁰. Ёзувчи Шариф Ризонинг 1931-1933 йилларда «Шодимат», «Комсомол», «Дилшод», «Алқар», «Азамат», «Ошно», «Суръатжон», «Сумбул», «Журналист» тахаллуслари билан 300 дан ортиқ очерк, ҳикоя, фельетонлари эълон қилинган⁴¹.

Ана шу тариқа ўзбек адабиётида талайгина мавсумий ёки вақтинча тахаллуслар вужудга келган.

Булар туфайли журналист ва ёзувчиларга синфий душманлар томонидан бўлиб турадиган хавф-хатарлар батамом барҳам еди. Санъаткорлар учун эркин ижод этишга қулай шарт-шароитлар, кенг имкониятлар туғилди. Шундан кейин адабий тахаллусга муносабат

³⁹ Қаҳҳор А. Озгина ўзим ҳақимда. Адабиётимиз автобиографияси, 190-191-бетлар.

⁴⁰ Қориев Боис. Адабий тахаллуслар ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1967, 51—58-бетлар.

⁴¹ Олимов Адҳам. Шариф Ризо (Ҳаёти ва ижоди). «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974, 4-сон, 70-бет

авторнинг ўз эрки-хоҳишига боғлиқ бўлиб қолди.⁴² 20 ва 30-йилларда ишлатилган тахаллуслар бугунги кунда архаиклашиб қолди. Ҳатто уларнинг кимга тегишли эканлигини аниқлаш бугунги авлодга анча мушкул. Масалан, «Бухоро ҳақиқати» газетасида ишлатилган мавсумий тахаллуслар сони юздан ортиқ бўлиб, уларнинг кимга тааллуқлилигини аниқлаш эндиликда муаммо бўлиб қолмоқда. Бу ҳодисани республика, область газетлари мисолида яққол кўриш мумкин. Марҳум Боис Қораев (Олтой) томонидан бошланган хайрли иш ўз ниҳоясига етса нур устига аъло нур бўлар эди.

20 ва 30-йилларда бадиий асарларни матбуотда ўз фамилияси билан эълон қила олмаслик ҳодисаси ҳозирги кунда ўз эрки, миллий озодлиги, ҳақ-ҳуқуқи учун курашаётган мамлакатларда ҳам давом этмоқда. Реакция ва таъқиб кучаяётган ҳозирги шароитда миллий мустақиллик ва тараққиёт учун курашаётган мамлакатларнинг адиблари ўз асарларини сохта номлар остида эълон қилмоқдалар. Масалан, Жанубий Африка Республикасининг шоири Марселино дос Сантоснинг шеър ва поэмалари матбуотимизда неча маргалаб босилган. Унинг дастлабки шеърлари «Литературная газета» саҳифасида 1957 йилда эълон қилинган эди. Унинг асарлари газета ва журналларимизда тез-тез босилиб туради. Аммо бу асарлар Марселино дос Сантос имзоси билан эмас, балки Лилиью Михайя, Карлас Калунгано ва К.Маала тахаллуслари билан чоп этилади. Бунинг сабаби бор, албатта.

Ўз халқ миллий озодлиги учун курашаётган Жанубий Африка Республикасининг жасур, курашчи фарзанди ҳаётининг ҳар дақиқаси хавф остида қолганлиги сабабли эрк ва озодлик душманлари уни ўз ораларидан йўқотишга ҳаракат қилаётганликлари учун у ўзининг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилувчи, бахт-саодатини тараннум этувчи, меҳрибон халқини курашга даъват қилувчи оташин шеърларини ўз фамилияси билан эмас, балки тахаллуси билан эълон қилади. Бунинг характерли томони шундаки, Марселино дос Сантоснинг тахаллусида кураш руҳи акс этган. Жумладан, Марселино

⁴² Ҳозир ҳам газета ва журналларда, хусусан, уларнинг ҳажвиёт ва сатирага бағишланган бўлимларида («Наштар», «Қармоқ», «Гулқайчи», «Одил Баликчи» ва бошқалар), «Мушгум» саҳифаларида «Сохта номлар»-тахаллуслар билан материаллари чоп этилмоқда. Бу кимдандир ва нимадандир қўрқиб туфайли бўлмай, балки бир фамилияни бир сонда бир неча марта такрорламаслик (баъзан бир сонда маълум авторнинг 2 материали берилиши мумкин), ўқувчиларни қизиқтириш, айна чоқда эътиборни кўпроқ жалб қилиш каби сабабларга кўра қўлланилади.

дон Сантос тахалласларидан бирини Лидия Некрасова қуйидагича изоҳлайди. Маълум бўлишича, Лилинью Марселинов дон Сантоснинг ёшлиқда эркаланиб айтилган номи, Макайя- ўтнинг бир тури бўлиб, жуда ўткирлиги сабабли, юлмоқчи бўлганларнинг қўлини қирқаркан.⁴³ Демак, унинг тахаллуси рамзий моҳиятга эга. Асримизнинг 60- йилларида Марселино дос Сантоснинг она халқи ўз мустақиллигини қўлга киритиш бахтига эришди. Шундан сўнг у асарларини ўз фамилияси билан эълон қилишни сўради. Унинг илтимоси қондирилди. 1961 йилдан бошлаб унинг асарлари очиқ имзо билан эълон қилинмоқда. Марселино дос Сантос бошига тушган оғир кун ҳозир ҳам миллий мустақиллигини қўлга кирита олмаган халқлар ҳаётида юз бермоқда.

Ўзбек адабиётида пайдо бўлган тахаллусларнинг ҳаммаси ҳам юқорида кўрсатилган ҳаётий эҳтиёж туфайли қабул қилинмаган. Уларнинг аксарияти ўзбек ва бошқа Шарқ халқларининг классик адабиёти ҳаётбахш анъанаси таъсирида вужудга келган бўлса, бошқа бир қисми эстетик идеал туфайли майдонга келган. Азиз китобхонларга «Қутлуғ қон», «Навоий», «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас», «Нур қидириб», «Болалик», «Улуғ йўл» сингари йирик прозаик асарлар ва ўнлаб поэма, шеърый тўпламлари, илмий мақолалари, публицистик асарларини мерос қилиб қолдирган буюк адиб Мусо Тошмухаммедовни Ўзбекистонда, шунингдек, чет мамлакатларда исму фамилияси билан эмас, балки «Ойбек» тахаллуси билан танишади ва ҳурмат қилишади. Шундай фикрларни Раҳматулла Отақўзиев – Уйғун, Мақсуд Маъсумбек ўғли – Шайхзода, Манзура Собирова- Ойдин, Абдураҳим Абдуллаев- Файратий, Комил Нўъмонович Нўъмонов- Яшин ва бошқалар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Ойбек, Уйғун, Ойдин, Шайхзода, Файратий ва Яшинлар дастлабки асарларини шу тахаллуслари билан эълон қилишган ва умрларининг охиригача ҳам унга содиқ қолишмоқда. Қуёшли республикаимиз ижодкорларининг бир гуруҳи эса бевосита ўз исму фамилиясини ўрнида қўллаб ижод қилишди ва қилишмоқда. Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Султон Жўра, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Шариф Нурхон, Ҳамид Фулом, Иброҳим Раҳим шулар жумласидандир. Бу ерда номлар ўз ҳолича қолдирилиб, фамилиялардаги -ов, -ев қўшимчалари олиб ташланган. Шу туфайли улар анча қисқариб, шои-

⁴³ Некрасова Л. Конец псевдонима// «Литературная газета», 1961, 25 июля, №88

рона тус олган ва адибларимизнинг адабий тахаллуси сифатида шуҳрат қозонган. Ўзбек адабиётининг Қуддус Муҳаммадий, Амин Умарий, Раҳмат Файзий, Душан Файзий каби вакиллари ҳам юқоридаги тахаллуслар остида ижод қилишади. Бу ҳодиса ҳам тахаллус танлашда ўзига хос йўл бўлиб, унда ижодкорнинг номи тўла сақланади, отасининг исмига эса- ий қўшимчаси қўшилади. Миртемир (Турсунов), Зулфия (Исроилова), Мирмуҳсин (Мирсаидов), Сайёр (Пўлатов) каби санъаткорлар номини тахаллус ўрнида қўллашни маъқул кўришган ва шу ном-тахаллус билан эътибор қозонишган. Юқоридаги таснифларга киритилмай қолган ёзувчи, олим ва шоирлар ўз исми ва фамилияси билан юритилади. Буларга Шароф Рашидов, Назир Сафаров, Йўлдош Шамшаров, Ўлмас Умарбеков, Аҳаджон Ҳасанов, Неъмат Аминов, Йўлдош Муқимов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Хуллас, тахаллус танлашда санъаткорлар ўтмиш анъаналарига риоя қилиш билан бирга, замон зайлини ҳам ҳисобга олмоқда. Бу ҳодиса тахаллус танлашнинг форма ва усуллари хилма-хиллигини кўрсатиш билан бирга, унга бўлган эстетик муносабат-талаб ҳам кун сайин ошиб бораётганлигидан гувоҳлик беради.

Тахаллус чаманзори

Теран мазмунли, қуйма, жарангдор, нафис, сиқик тахаллуслар ўз муаллифлари эстетик дидини намоёиш қилиши билан бирга, ўзгаларга ҳам роҳат бахш этади. Сиз чуқур хаёлга чўмасиз, узоқ тафаккур қиласиз ва гоят мазмунли тахаллус ижодкорларига минг-минг тасанно айтасиз. Адабий тахаллус ҳар бир сўз санъаткорининг маънавий дунёсини кўз-кўз қилади, беқиёс хислат-фазилагларини, табиатини китобхонга маълум қилади. Улуғ шоир ва буюк мутафаккир Алишер Навоий тахаллусга гоят эътибор берган. Алишер Навоий ўзбек тилида бунёд этган асарларига «Навоий» тахаллусини қўллаган. Умрининг охириги йилларида ёзилган «Лисонут -тайр»да бу анъанани тарқ этиб, унда «Фоний» тахаллусини ишлатган. Алишер Навоий бу масалада шубҳа туғдирмаслик мақсадида ўқувчиларга изоҳ беришни лозим топган ва фикрларини «Лисонут -тайр»нинг «Бу китобда тахаллус тағйирининг узри» деган қисмида ўз тахаллусларининг «тағйир» масаласи билан чекланиб қолмасдан, балки умумий тахаллус бобидаги қарашларини, эстетик позициясини ифодалайди:

... Ұйлаким ҳар кимса неким қилгуси,
Баъзи ишта бор анинг бир белгуси.
Ким ўзи тахсисига имлодур ул,
Мухри ё тавкиё ё тамғодур ул.
Сафҳа дебосию назм иншосидур,
Ким тахаллус нозими тамғосидур.
Бу нишони бирла топти имтиёз,
Не варақким назм қилди аҳли роз-
Ким бу Саъдий ё Низомийнинг дурур.
Ё бу Хисравнинг, бу Жомийнинг дурур.
Форсий назм ичра чун сурди қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилди рақам
Менки турк алфозига айлаб шуруъ,
Назм топти табу килкимдин вуқуъ
Чун саҳоби табъим ўлди дурфишон,
Назмима эрди Навоийдин нишон.
Даҳр боғида бўлуб комим раво,
Комронлар топти назмимдин наво.
Файз етқач ул маонийдин манго.
Топти белгу назми Фонийдин манго
Чун «Лисонут-тайр» оғоз айладим,
Турфа қушлар бирла парвоз айладим.
Мунда ансаб эрдиким тузғоч наво,
Бўлса назмимга Навоийдин адо –
Ким наво қушлар тили алҳонидур,
Дилкаш афғони хазин достонидур,
Туркий услуб эрди ҳам бу дoston,
Топкудек эрди Навоийдин нишон.
Бу рақамда Фоний айларга лақаб,
Мустамаъ бўлғонга айтурмен сабаб...
Гарчи бу икки таносиб ёр эди,
Назмима ҳам бу тахаллус бор эди.
Гар тахаллус мунда Фоний айладим,
Бу таносиблардин они айладим⁴⁴.

Кўринадики, Алишер Навоий масаланинг тарихидан гап бошлайди. Шоир ёшлиқда назм шайдоси бўлганлиги, «турк алфози»-лафзида кўнгилда пайдо бўлган фаройиботларини ифодалагани хусусида гапиради. Жаҳон шеърлятида ўзидан яхши ном қолдириб, унинг боғини муаттар ҳидли рангли гуллар билан безаган Шайх Муслиҳиддин, Илёс Юсуф ўғли, Яминиддин ибн Маҳмуд

⁴⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 2-том, 241-243-бетлар

ва жомлик Абдурахмонларнинг бадиий асарларидаги тамгалари-Саъдий, Низомий Ганжавий, Ҳисрав Деҳлавий, Жомий эди. Навоий ана шу буюклар изидан борди, уларнинг форсий назмларини ўзга ҳис-ҳаяжон билан ўқиди, кўп нарса ўрганди. Устозларининг ҳурматини сидқидилдан бажо этди ва икки тилда (форс-тожик ва ўзбек тилида) қалам тебратди. Бунинг учун иккита таҳаллус танлади. Форс-тожик тилларида яратилган шеърларига «Фоний», туркий тилда яратилган шеърларига «Навоий» таҳаллусини қўйди. Алишер Навоий ана шундай изоҳот-лирик киришлардан сўнг асл мақсадга ўтади, таҳаллус қўллаш масаласида содир бўлаётган «жуъзий» ўзгаришлар учун ўқувчидан узр сўрайди. Келажак авлод қийналмасдан, чалкаш фикрлар ҳосил бўлмасин учун ўзбек тилидаги асарида «Фоний» таҳаллуси қўйилаётганининг боисини тушунтиради. Навоий таҳаллусига шунчаки, бошқалардан фарқ қилувчи формал восита сифатида қарамайди. Аксинча, таҳаллусга ўз эстетик позицияси нуқтаи назаридан эътибор қилади ва шундай юксак мезон, ўта талабчанлик меъёри билан унга баҳо беради. Демак, таҳаллуснинг эстетик ва социал моҳиятини Навоий қалб-қалбидан чуқур тушунади. Бу фазилят, айниқса, унинг «Лисонут-тайр» асари учун қўл келади. Биргина сўз шоир ниятларининг таржимони бўлиб, у айтмоқчи бўлган ғояларини, мақсад-муддаони ўқувчига етказиш бахтига муяссар бўлади. Шу жумлани чуқурроқ таҳлил этиш учун «Лисонут-тайр» хусусида озгина мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Алишер Навоий болалик йилларида Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарини ёддан билган. Шоир 1500 йилда «Лисонут-тайр» асарини ўз итмомига етказди. Алишер Навоий олтмиш йиллик умри давомида тўплаган ҳаётий тажрибасини, ҳаёт, инсон, мавжудот, илоҳиёт ва бошқа воқеа-ҳодисалар, нарсалар хусусидаги қарашларини умумлаштиради, бу борадаги позициясини янада ойдинлаштиради. Алишер Навоий камтарлик билан «Лисонут-тайр»ни Ф.Аттор асарининг таржимаси, дейди. Аслида бундай эмас. Тўғри, у Ф.Аттор талқин этган аллегорик образларни сақлайди, қушларнинг тариқат водийси бўйлаб сафарини давом эттиради. Симуर्फни излашга халақит бермайди. Бу қушларнинг аксарияти афсонавий Симуर्फни излаш йўлида ҳалок бўлади. Улар борқилиши лозим бўлган нуқтага ҳам етишади, аммо Симуर्फ топилмайди. Ана шунда Навоий дoston марказида турган масала моҳиятини равшан қилувчи, ўз позициясини кўрсатувчи фалсафий мисраларни яратади:

Кўрдилар ўзни қаёнким тушди кўз,
Оллоҳ-оллоҳ, не ажойбдур бу сўз.
Ким қилиб Симурғ ўтгуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул Симурғу бас⁴⁵.

Бу мисралар муҳтарам ўқувчини ўйлантириб қўяди. Ўқувчи чуқур ҳаёл оламига фарқ бўлиб, узоқ ўйлайди, фикрлайди ва ниҳоят XV аср тарихий ҳаёти, фалсафий қарашлари даврасида сайр этади. Навоийнинг худо, табиат, мавжудот ва унинг гултожи саналган инсон ҳусусидаги ҳулосаларини тушуниб этади. Буларнинг ҳаммасини бир-бир тушуниб етгач, синтез-якунга келади. Алишер Навоийнинг улуғлиги шундаки, у ҳақиқий ҳаётда яшаб тургани ҳолда уни фаҳмламаслик ва инкор этиш, афсонавий «ҳаёт» излашни ва бу йулда қурбонлар беришни ўта беъманилик деб ҳисоблайди. «Лисонут-тайр» нинг «Мантикут-тайр» дан фарқи фақат шу билан эмас. Алишер Навоий ўқувчини юқорида қайд қилинган фикрга олиб келиш учун дostonга ўнлаб характерли ҳикояларни қўшади ва бу ҳикоялар билан ўз позициясини аниқлаб олади. Мазкур ҳикоялар Ф.Аттор асарида учрамайди. «Лисонут-тайр» га «Фоний» тахаллусини қўллаш мақсадга мувофиқ келади ва ҳаёт устидан шоир ҳукмининг тантанасини намоиш этади. Ўқнинг нишонга аниқ етгани мерган ҳунарининг баландлигидан нишона бўлса, адабий тахаллуснинг кўзланган мақсадга мувофиқ ишлатилиши ижодкор маҳоратининг юксаклигидан, тафаккур дунёсининг беқиёслигидан далолат беради. Алишер Навоийнинг бу асарида аллегорик образлар, рамзлар, тимсолларга суянишидан мақсади тамоман ўзгача эканини ўзи тан олади ва уни ёзиб ҳам қолдиради. Шоир ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Чун «Лисонут-тайр» аҳони билан тараннум тузипмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузипмен»⁴⁶.

Алишер Навоийнинг тахаллус ҳақидаги қимматли фикрлари, унга нисбатан тутган позицияси мумтоз ўзбек адабиётининг барча вакилларига хосдир. Шу боисдан ҳам улар адабий жараёндаги бу анъанага бефарқ қарашмаган, аксинча, уни қабул қилишдан олдин жиддий мулоҳаза юритишган, маълум бир принципга қатъий амал қилган ҳолда имкони борича ҳеч ишлатилмаган, қўлланилмаган сўзлардан тахаллус танлашга уринишган.

⁴⁵ Ўша жойда, 120-бет.

⁴⁶ Алишер Навоий. Асарлар, 16-том, 120-бет.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошида бу традиция кенг тарқалди. Бу жиҳатдан Шарқнинг аллома санъаткори, буюк реалист ёзувчи Садриддин Айний қолдирган адабий мерос катта аҳамиятга эга. Жумладан, устоднинг қомусга қиёс этгулик асарларида тахаллус хусусида диққатга сазовор мулоҳазалар баён этилган. Устод ақидаларининг муддаога тааллуқли эканлигини инобатга олиб, уларни тўлароқ келтиришни маъқул кўради. Устод Айний ёзади: « Мен бу ерда ўзимнинг адабий тахаллусларим ҳақида бир неча сўз ёзишим лозим. Бухорога келишимнинг дастлабки йилларида одамлар (баъзи кимсаларни истисно қилганда) менга кўп паст назар билан қараб, таҳқиromуз оҳангда саҳройи (қишлоқ) деб атар эдилар. Шу муносабат билан мен паст маънодаги «Сифлий» сўзини тахаллус қилишга қарор қилдим. Аммо кейинроқ бу тахаллус ўзимга маъқул бўлмади. Одамлар мени паст деб билишса, бу уларнинг иши. Аммо ўзимни ўзим нега паст санай. Паст, тубан маънодаги «сифлий» сўзини тахаллус сифатида ишлатишдан воз кечдим, ўзимнинг қашшоқ, муҳтожлигимга иқрор бўлдим ва муҳтожий сўзини ўзимга тахаллусликка муносиб кўрдим. Шундан сўнг ёзган шеърларимда вазнга сиғишига қараб гоҳ «Муҳтож», гоҳ «Муҳтожий» тахаллусини ишлата бошладим»⁴⁷.

Кўринадики, ушбу парчада тахаллус танлаш билан боғлиқ бўлган икки-уч муҳим принцип ўз ифодасини топган. Булардан бири, атрофдаги одамлар, муҳит ва жамоатчилик таъсирида тахаллуснинг вужудга келиши масаласи бўлса, иккинчиси, ижодкорнинг ижтимоий аҳволига боғлиқ тарзда тахаллусларнинг танланиши, учинчиси, шеър вазни тақозоси билан тахаллус вазифасидаги сўзнинг баъзан ўзгартириб ишлатилиши масаласи ҳисобланади. Садриддин Айний ўз мулоҳазаларини давом эттирар экан ҳаёт машаққатлари, турмуш қийинчиликлари қийноғида ўз ҳаётида содир бўлган айрим жузъий ўзгаришлар таъсирида «Жунуний» тахаллусини ўзига раво кўрганлигини таъкидлайди. Бу ўринда тахаллус танлаш йўлидаги учинчи принцип, яъни ижодкор характер — хусусиятидаги белгилар, ҳолатларни ҳам тахаллус танлашда маълум таъсири борлиги намоён бўлади. Бу ўринда устод Садриддин Айнийнинг фикрларини келтиришни лозим топдик: «У вақтларда баъзи муллабаччалар, хусусан, бухоролик муллабач-

⁴⁷ Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, биринчи том. Тошкент, 1963, 54-56-бетлар (Бундан кейинги парчалар ҳам шу китобнинг курсатилган бетларидан олинган)

чалар ва муллазодалар шеър айтиш ҳавасига тушиб қолардилар, ҳатто алифбе саводига эга бўлмаганлари ҳам уларнинг бу орзуларига монe бўлмасди. Аммо шеър машқ қилиб, бирор байтни майдонга келтиришдан олдин ўзлари учун тахаллус қидирардилар. Ҳар бири бу сўзни танлаб, ўзига тахаллус қилиб олар, бир-бирига шу тахаллус билан мурожаат этиб завқланар, тахаллусларнинг маъносини сўраб суриштирар, ўша сўзнинг тахаллус бўлишга муносиб ё номуносиблиги ҳақида мунозара қилишар, ҳар қайсиси ўзига ўз тахаллусини афзал деб ҳисобларди. Тахаллуснинг афзаллиги ҳақида уларнинг биринчи далили шу сўзнинг камёб, ажойиб бўлишида, ҳозирги ва ўтган замон шоирлари тарафидан тахаллус сифатида ишлатилмаган бўлишида эди». Ушбу парчада уч характерли принцип мавжуд. Айрим адабий муҳитда тахаллус танлашнинг шунчаки ҳою ҳавас, «мода» учун хизмат қилганлиги (зинҳор халқчил шоирлар эмас) характерли ҳолатлардан бири бўлса, иккинчи муҳим томони, тахаллус вазифасида келувчи сўзнинг мазмуни, маъноси, масаласидир. Бу принцип ғоят характерли бўлиб, бунга халқчил шоирлар, айниқса, қатъий эътибор беришган. Учинчи муҳим томони, у ёки бу сўзнинг тахаллус вазифасида қўлланилган-қўлланилмаганлигидир. Бир тахаллусда ўнлаб шоирларнинг қалам тебратиш, ғазалда ёхуд қасидада тахаллусдан бўлак белгиларнинг ифодаланмаслиги, матбуот, нашриётнинг йўқлиги туфайли бир талай чалкашликлар содир бўлган. Айниқса, бир тахаллусдаги шоирлар шеърларининг аралашгани хусусида адабиёт тарихи ўнлаб фактларни билади.

Устод Садриддин Айний ўзбек ва тожик адабиётининг катта билимдони эди. Тарихий фактларни билиш бобида устоз олдида жасорат пайдо қилиб, ундан ўтадиганлари йўқ деса, хато бўлмас эди. Бир тахаллусда бир неча шоирларнинг қалам тебратиши зукко ва фасеҳ донишмандларни ҳам чалкашликларга олиб келди. Адиб навоийшунослик бобида катта меҳнат қилиб ана шу соҳанинг шаклланиши ва камол топишига сезиларли улуш қўшганлардан ҳисобланади. Унинг «Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий», «Навоий ва тожик адабиёти» каби мақолалари, шунингдек, тинмай изланишлар натижасида яратилган «Хамса»нинг қисқартирилган варианты навоийшунослик фанининг улкан ютуғидир. «Хамса»ни пухта ўрганиш ва қисқартириш, нашрга тайёрлаш, унинг «Хазойинул-маноий» асари билан шуғулланиш, форс-тожик тилидаги меросини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш заминида устоднинг «Алишер Навоий» номли монографияси ву-

жудга келди. 1948 йилда Тожикистон давлат нашриётида нашр этилган бу илмий тадқиқот устодга катта шухрат келтирди. Мазкур монографияда Фоний- Навоий адабий меросидан намуналар илова қилинди. Қасида, рубоий, муаммолар билан бир қаторда шоирнинг 97 ғазали киритилди. Навоийшуносликнинг 40- йилларидаги тараққиёти шуни тақозо этарди. Чунки Навоийнинг ўзбек тилидаги адабий мероси кенг тарқалган ва у хусусда илмий ишлар вужудга келган, алоҳида китоб ҳолида босиб чиқилган эди. Буни Фоний- Навоий мероси бобида айтиб бўлмас эди. Шуни ҳисобга олиб Садриддин Айний турли тарқоқ манбалардан Фоний таҳаллуси билан муҳрланган асарларни тўпладики, уларнинг сони минг байтга етди. Аммо уларнинг икки юз байтдан ортиқроқ қисми тадқиқотчида шубҳа туғдирди. Шу боисдан монографияга етти юз ўн бир байт киритилди.

Кейинги йилларга қадар Фоний- Навоий форс- тожик тилидаги асарлари куллиётининг илмий жамоатчиликка маълум бўлмаганлиги устод олдида турган мушкулотни янада оғирлаштирди. Буни қалбдан ҳис этган Садриддин Айний кутилиши мумкин бўлган чалкашликларни қайд қилди. Сўнгги йилларда профессор Ҳамид Сулаймон томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар, хусусан, ёш олим Шамсулла Девонаевнинг Фоний Кашмирий адабий меросига доир ишлари бу чалкашликларни аниқлаш имконини берди. У Садриддин Айний монографиясига киритилган ғазаллардан тўқсон биттаси Фоний Кашмирийга тааллуқли эканлигини исботлади. Кўринадики, таҳаллусдан бўлак аниқ ва ишончли белгиси бўлмаган классик шоирлар адабий мероси ҳақида фикр юритиш маълум эҳтиёткорликни талаб этади. Айниқса, бир таҳаллусда бир неча шоирнинг бир тилда асар яратиши бу мушкулотни янада оғирлаштиради.

Устод Айний ўз таҳаллуси тарихига доир мулоҳазаларни давом эттиради. «Менинг шеър ёзишимни эшитиб таҳаллусим ва унинг маъносини сўрай бошладилар. Бу сўроқлар жонимга тегди. Маъноси кўп бўлган сўз топиб таҳаллус қилмоқчи бўлдим. Шу мақсад билан луғат китобини варақлар эдим, кўзим «айн» сўзига тушди. Луғатда бу сўзнинг 48 хил маъноси кўрсатилган эди. Энг муҳимлари чунончи шулар: 1) кўз, 2) қулоқ, 3) офтоб ва яна бошқалар. Мен бу сўзнинг кўз ва қулоқ маъноларига нисбат бериб, ўзимга «Айний» таҳаллусини қабул қилишга қарор этдим»⁴⁸.

⁴⁸ Садриддин Айний. Асарлар. 1-том, Тошкент, 1963, 55—56-бетлар.

Демак, устод Айний сўнгги тахаллусга қадар изланган. Адиб қатъий бир фикрга келгунга қадар «Сифлий», «Мухтожий», «Жунуний» каби тахаллуслар билан асарлар яратган. Аммо ўзининг гувоҳлик беришича, унинг юқоридаги тахаллуслари билан яратилган асарлари муаллиф томонидан йўқ қилиб юборилган. Устоднинг «Жунуний» тахаллуси XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида яшаган, жуда қисқа умри давомида ажойиб лирик асарлар ижод этган Ҳайратнинг «Гоҳи Жунунийга итоб туморин осардинг, гоҳи Камолийга ширин сўз айтардинг» мисрасида сақланган, холос.

Устод Садриддин Айний «Эсдалиқлар» асарида «Айний» тахаллусини ўзига қабул қилишдан аввал мазкур сўзнинг бошқаларга «сохта ном» вазифасида ишлатилган ишлатилмаганлиги билан ҳам қизиқади. Қатъий бир хулосага келиш мақсадида у шоирлар ҳақида маълумот берувчи қатор тазкираларни кўздан кечирган. Устоднинг ёзишича, у Лутф Алибек Озарийнинг «Оташкада» ҳамда Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг «Тазкиратуш - шуаро» асарларини синчиклаб ўрганган. Шеършунослик ва тарих билишда эътироф этилган ўратепалик Мулла Холдан маслаҳат олган. Мулла Хол устод саволига: «Мен бу сўзни бирор шоирнинг тахаллуси сифатида кўрган эмасман. Фақат Мисрда бир олим ўтган, у Саҳиҳ Бухорийга шарҳ ёзган, ўшанинг илмий лақаби «Айний» эди», — деб жавоб қайтаради. Ўзидан олдин ушбу сўзнинг тахаллус маъносида истифода этилмаганига қаноат ҳосил қилгач, устод ўз шеърларида «Айний» тахаллусини кирита бошлайди. Бизнингча, XIX аср Бухоросида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг нусхалари маълум бўлмаган ёки у Айний ва Мулла Холлар қўлига тушмаганга ўхшайди. Акс ҳолда улар XV асрда «Айний», «Жунуний» тахаллусли шоирлар ўтганлигини қайд қилишган бўлишарди. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да «Мавлоно Жунуний Ҳирийлиқдур. Шеъри ёмон эмас экандур. Аммо назмда таъби ҳажв ва ҳазл сари мойил эркандур»⁴⁹ -деб ёзадилар. Бу асарда қуйидагилар қайд қилинган: «Мавлоно Айний ўбаликдур. Ҳофиздур, китобат ҳам қилур ва таъби ҳам назмларда мулоиймдур...»⁵⁰.

Юқорида қайд қилинган фактларни қуйидагича яқунлаш мумкин: Ўтмишда яшаб-фаолият кўрсатган ижодкорлар тахаллусга

⁴⁹ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис, 23-бет.

⁵⁰ Ўша жой, 110-бет.

жиддий муносабатда бўлганлар. Улар тахаллуснинг ўз эстетик позицияларига мос тушиши учун курашганлар.

Бадий адабиётда эса тахаллус фақат муаллифнинг кимлигини кўрсатувчи бир формал восита бўлиб қолмай, балки илғор ижодкорлар учун кенг маънода ғоявий-эстетик позицияга тегишли масала сифатида тушунилган.

Доимий тахаллус танлаш жараёни изланишлар, иккиланишлар билан кечадиган бир процесс бўлиб, унинг танланиши бир қатор факторларга (рамзий, касбу қор, туғилган жой, характер-хусусият ва ҳоказолар)га бевосита боғлиқдир.

Сўз санъаткорлари тахаллус танлаганда, асосан, унинг кенг ва кўп маъноли, бировлар томонидан олдин тугилмаган бўлишига эътибор қилишган. Бироқ матбуот ва нашриётнинг йўқлиги бу ишни системага солиш, координациялаш имконини бермаган. Шунинг учун ҳам бир тахаллусда кўпгина қаламкашлар бир-бирларидан беҳабар ҳолда ижод этишган.

Эстетик диднинг ўсиб бориши, адабий муҳитнинг таъсири каби қатор факторлар кўп тахаллусликка сабаб бўлган асосий омилдир.

Сўлим чаманнинг ранго-ранг гуллари

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳамма соҳа бўйича янги фикр айтиш, бошқалар эътиборидан четда қолган моментларга ўз нигоҳини ташлаш ва бошқаларнинг диққатини унга тортиш тарафдори эди. У умр бўйи шу ақидага содиқ қолди. Шу туйғайли бошқалардан ҳам шу равияга риоя қилишни талаб этди:

Ани назм этки тарки тоза бўлгай,
Улусқа майли беандоза бўлгай.
Йўқ эрса қилгонни халойиқ,
Муқаррар айламак сендин не лойиқ.
Хуш эрмас эл сўнгинча Рахш сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилғон кўрди терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп⁵¹.

⁵¹ Алишер Навоий. Асарлар, 7-том, 23-бет.

Дарҳақиқат, устод Навоидан сўнг яшаган ижодкорлар унинг ана шу фикрларига амал қилиш учун ҳаракат қилганлар. Ҳатто бу тенгсиз ва тубсиз бўстон саҳнидаги беқиёс гулларни танлаш ва топиш иштиёқи таҳаллус танлаш бобида ҳам кўзга яққол ташланади. Шу сабабли адабиёт тарихидаги таҳаллуслар ғоят ранг-баранг ва бир-бирига ҳеч ўхшамасди. Ҳақиқатан ҳам таҳаллуслар йиғиндиси жамулжам, дилкаш бир чаман бўлиб, у ёки бу шоирга тегишли таҳаллус эса шу анбарафшон чаманнинг бир муаттар гулидир. Аслида Она-табиат ижодкорликда ҳаммага намунадир. У солган мислсиз нақшлар, у ато этган беқиёс хушбўй, жозибали, нафис гуллар шунчалик ўхшашсизки, бири иккинчисининг асло такрори эмас. Улар қайсидир бир характерли томони билан бир-биридан ажралиб туради. Шу дилбар хосият таҳаллус чамани, гулшани учун ҳам хосдир. Ҳар бир ижодкор қўлига қалам олар экан, таҳаллус топиш тараддудига тушади. Шунда у бу масалада ўзича йўл тутади, ғоявий позицияси, принципи, идеали доирасида иш юритади. Шу маънода адабиёт тарихидаги таҳаллуслар хилма-хил принциплар заминида вужудга келган.

Адабиёт тарихида муҳим роль ўйнаган, унинг жаҳоний шуҳрат касб этишида салмоқли ҳисса қўшган буюк сиймолар таҳаллусини кўздан кечириш бу борада ҳам ҳар хил принциплар мавжудлигини кўрсатади.

Ўзбек классик адабиёти тарихида Юсуф Хос Ҳожибнинг алоҳида ўрни бор. Бу адиб адабиётимиз тарихида тўққиз юз йилдан бери қўлдан-қўлга ўтиб, эъзозланиб келинаётган яккаю ягона асари - «Кутадғу билик» (Саодатга элтувчи билим) билан машҳурдир. Юсуф Хос Ҳожиб 1070 йилда «Кутадғу билик» асарини ўн саккиз ойда ёзиб тугаллаган. Муаллиф ўз даврининг актуал ва илғор масалаларини ўзида мужассам этган мазкур асарни қорахонийлар сулоласининг ҳукмрони тавғоч Бугрохонга тақдим этади ва бу асар Бугрохонга манзур бўлади. Бугрохон асар ҳамда унинг муаллифини муносиб тақдирлайди. Эллиқдан ошиб қолган адиб Юсуфга «Хос Ҳожиблик» («эшик оғаси») унвони берилади. Ана шундан кейин «Кутадғу билик» автори илмий жамоатчилик ва шеърят ихлосмандлари ўртасида Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонади.

Форс- тожик адабиётининг сардафтари Абу Абдулло Жаъфар Рудакий Тожикистоннинг Панжакент районидан 63 километр узоқликда жойлашган Панжрудак қишлоғида туғилган. Ҳозир Панжрудак қишлоғида шоирнинг мақбараси қурилган. Мақбарадан эл-

лик метр нарида Шарқ услубига хос нақш-нигорда кутубхона, меҳмонхона барпо этилган. Бу қишлоқдаги колхоз ва ўрта мактаб устод Рудакий номи билан аталади.

Абу Абдулло бинни Жаъвар ўзининг Панжрудақдан эканлигини кўрсатиш мақсадида «Рудакий» тахаллусини қабул этган. Бундан ташқари, у «Рудакий Самарқандий», «Рудакий Бухорий» тахаллуслари билан ҳам шуҳрат қозонган. Бунда унинг Самарқандда яшаганлиги, у ердаги мадрасалардан бирида таҳсил кўргани ва ўз ижодий фаолиятининг асосий қисмини Бухорода ўтказганлиги сабаб бўлган. Яшаган жойи номидаги тахаллус билан юзлаб таъб аҳллари ижод этганлар. Масалан, Аҳмад Югнакий, Хожа Исмаил Бухорий, Сайфий Бухорий, Аъмак Бухорий, Бадриддин Чочий (Тошкент), Қутб Хоразмий, Абдурахмон Жомий, Кишварий, Малехо Самарқандий, Сўзаний Самарқандий, Риёзий Самарқандий каби. Улар ҳақида маълумот берувчи тазкиралар, тарихий асарлар асосий тахаллус билан бир қаторда қўшимчаси – изоҳловчи тахаллус ҳам параллель равишда қўлланилади. Бироқ муаллиф ғазал ёки бошқа жанрдаги асарларида асосий тахаллусини қўллайди. Масалан, Жомий, Риёзий, Сайфий, Аъмак, Қутб, Сўзаний ва ҳоказолар. Шоирнинг туғилган жойига нисбатан ишлатилган тахаллусларини икки гуруппага бўлиш мумкин. **Биринчиси**, асосий тахаллус вазифасида келувчи сўзлар ёки жой номлари. Масалан, Рудакий, Наршахий, Жомий ва бошқалар. **Иккинчиси**, қўшимча изоҳловчи вазифасида қўлланилувчи тахаллуслар. Масалан, Бухорий, Самарқандий, Ҳиротий, Шерозий, Хоразмий, Чочий ва бошқалар. Адабиёт тарихида маълум мавқега эга бўлган бошқа бир гуруҳ шоирлар тахаллус танлашда ўз касбу корларини асос қилиб олишган. Масалан, назм мухлислари ўртасида Умар Хайёмнинг номи кенг тарқалган. Айниқса, рубоий жанрининг камоли унинг номи билан чамбарчас боғлиқдир. Ана шундай жаҳоний шуҳрат эгасининг асл исми Умар бўлиб, адабий тахаллуси «Хайём»дир. Зукко олим, файласуф шоир дилбар ва дилкаш асарлар ижод қилиш билан бирга, тирикчилик ўтказиш мақсадида чодир тикиш билан шуғулланган: у ўз касбидан, машғулотидан келиб чиқиб, ўзига Хайём тахаллусини (ҳайма, яъни чодир, чодирдўз) қабул қилган. XIV-XV асрларда ҳаёт кечирган Саккокий (пичоқчи) тахаллусини ўз касби билан боғлаган.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида касбу кор, севган соҳа, тирикчилик ўтказиш учун шуғулланадиган машғулотларнинг тахаллус учун асос бўлганлигини кўрсатувчи бир

талай фактларни келтиради. Жумладан, мазкур таъкиранинг 118-бетада Паҳлавон Муҳаммад Ғуштигир ҳақида фикр юритар экан унинг полвонлиги, кураш билан шуғулланиш таъсирида «Паҳлавон» ва «Ғуштигир» (курашга тушувчи, курашчи) таҳаллусларини қабул қилганлигини таъкидлайди. Мавлоно Кавкабий ҳақида «Мунажжим йигитдур ва ўз фанига муносиб таҳаллус ихтиёр қилибдур», — деб ёзади. Бошқа бир ижодкор ҳақида мулоҳаза юритиб, ёзади: «Хожа Камолиддин Удий - зариф киши эрди ва ўз замонининг хушнавози эрдиким, барча ҳалойиқ уни мусаллам тутар эдилар. Таъби ҳам шеърига мулойим эрди»⁵².

Демак, Паҳлавон Муҳаммад полвонлиги, Мавлоно Кавкабий (юлдуз) осмон тилсимлари илми билан шуғулланганлиги, Хожа Камолиддин эса уд (музыка асбоби) чалиши билан қизиққанлиги туфайли шу соҳага даҳлдор равишда таҳаллус қабул қилишган.

Бу группага мансуб шоирлар ўз таҳаллусларида фақат касбларини асос қилиб олиш билан чекланмасдан, балки таҳаллус вазифасидаги сўзни анча кенг ижтимоий маънода қўллаганлар. Масалан, XIX асрда Китобнинг Чармгарон маҳалласида истиқомат қилиб, ўзидан лирик ғазаллар, муҳаммаслар, «Чор дарвеш», «Раъно ва Зебо», «Тўтинома», «Юсуф ва Зулайҳо» каби дostonларни мерос қилиб қолдирган Мулла Қурбоннинг таҳаллуси «Хиромий» дир. Хиромий бадиий адабиётда юксак идеалларни пухта, нафис тараннум этиш тарафдори бўлган. Шоир ана шу эстетик позициядан келиб чиқиб, ўзига «Хиромий» (хиром-чармнинг олий нави, хиром қилиб юриш- чиройли юриш маъноларида) таҳаллусини қабул этган. Бу билан шоир, биринчидан, чармгарлик билан шуғулланганлигига ишора қилаётган бўлса, иккинчидан, адабиёт оламига қадам кўйишдан мақсад — чиройли юриш, хиром этиш, ўзидан яхши из, қутлуғ ном қолдириш, халқ муддаларини ифодалайдиган пишиқ асарлар ёзиш эканлигини ҳам кўзда тутган ва бунга эришган.

Ўзбек ва тожик классик адабиётлари фактини кўздан кечириш таҳаллус танлашда яна бошқа бир принцип мавжуд эканлигини кўрсатади. Аниқроғи, баъзи тоифадаги қаламкашлар таҳаллус танлашда ўз ижтимоий келиб чиқишини, ўзи мансуб бўлган ижтимоий табақани диққат марказида тутганликлари аён бўлади. Мисоллар тариқасида XV асрда яшаб, тожик тилида сермазмун асарлар яратган, ўзи оддийгина Дарвеш Деҳакий, XIX аср фарзанди Ту-

⁵² Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 12-том, Тошкент, 1966, 122-бет.

робий Бухорий (эркин фикрлагани учун ўз юртига сифмай дарбадарликда кун кечирган, ўзбек ва тожик тилларида лирик асарлар бунёд этган), Хоразм адабий ҳаракатчилигининг XVIII асрларда кўзга кўринган вакили, машҳур «Мунтахабал-луғат» асарининг муаллифи Муҳаммад Хоксор ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Шундай принцип асосида тахаллус танлаган шоирлар ҳақида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» да қуйидагиларни қайд этган: «Мавлоно Хокий-Кусавдиндур, Хожа Кусавий хизматида бўлур эрди. Дарвеш киши эрди. Шеър ҳам айтур эрди»⁵³.

Яна ўша тазкиранинг 161- бетида ёзади: «Мавлоно Дарвеш Деҳакий Ғазвин вилоятидандур. Хиштомлик санъатига мансубдур. Дерларким, абдолваш кишидур. Девони дойим белига боғлиқдур. Ҳар байти, ё маънисига эҳтиёж бўлса, кўргали филҳол девонни чиқариб, топиб кўргузур»⁵⁴.

Бундай анъана асосида тахаллус танлаган ижодкорлар оддий халқ ўртасидан етишиб чиққан бўлиб, тирикчиликни ўз ҳалол меҳнатлари эвазига ўтказишган. Бадиий ижодда эса ўзи мансуб бўлган меҳнаткаш халқ оммаси манфаатини ҳимоя этишган.

Асрлар давомида адабиётда давом этган мафкуравий кураш — халқчил тенденциядаги адабиёт билан сарой ҳамда диний-мистик адабиётлар ўртасидаги рақобат тахаллус танлашда ҳам ўз принципларига эга эканлигини намойиш этади. Масалан, Амир, Амирий (Умархон тахаллуслари), Вазир (Умархон вазири Қосим Бегларбегининг тахаллуси), Мир, Мирий (Бухоро амирзодаси Ҳусайнбекнинг тахаллуси) каби шоирларнинг тахаллусларидан эса уларнинг юқори табақага мансублиги, кибр-ҳавоилиги намойён бўлади.

Адабиёт тарихи фактлари тахаллус танлашда шоир табиатидаги хулқи, феъл- атворидидаги белгилар, ўзгаришлар асос, сабаб бўлганлигини кўрсатади. Бундай шоирлар ўз табиатидаги жузъий ҳолатларни тахаллус танлаганда ҳисобга оладилар. Айрим ҳолатларда бундай ўзгаришларнинг кейин пайдо бўлиши олдинги тахаллуснинг таҳририга сабаб бўлган. Фикримизни асослаш учун айрим мисоллар келтирамиз. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»-да бу ҳақда шундай ёзади: «Бобо Савдой-Боварддиндур. Аввал «Ховарий» тахаллус қилур эрди. Файби оламдин анга жазаба еттиким, ақли зойил бўлуб, элдин чиқиб бош-аёғ яланг девоналардек

⁵³ Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 61-бет.

⁵⁴ Ўша жойда, 61-бет.

тоғу даштда кезар эрди. Ўз ҳолига келиб, эл орасига киргандан сўнг «Савдой» тахаллус қилди»⁵⁵.

«Мажолисун-нафоис»да ўнга яқин ижодкорларнинг «Девона», «Жунуний», «Мажнуний», «Мажнун» тахаллуслари билан ижод этганликлари қайд этилади. Бундан ташқари, тазкира муаллифи тахаллус танлашда сабаб бўлган айрим моментларни ҳам имкони борича ифодалашга ҳаракат қилади. Ўнлаб шоирларнинг «Жунуний», «Мажнун», «Мажнуний», «Девона» тахаллуслари остида қалам тебратган-лиги, ҳатто устод Айнийнинг ижодининг бошлинғич даврида бирмунча муддат шу тахаллусларда ижод этганлиги фикримизнинг гувоҳидир. Аммо ҳамма вақт ҳам бундай анъанага мувофиқ тахаллус қабул қилган шоирлар асаб касалига чалинганлар жумласига кирмайди. Аксинча, камтарлик, хоксорлик, талабчанлик, қоникмаслик ва адабий муҳит эътиборига чалинмаслик мақсадида шундай тахаллуслар қабул қилишган. Мазкур принципга асосан қабул қилинган тахаллусларнинг хусусияти юқоридагилар билан чекланмайди. Шарқ ҳалқлари адабиёти тарихида шоирнинг табиатини, характерини, майлини, кайфият ва ҳолатини ифодаловчи тахаллуслар ҳам кўзга яққол ташланиб туради. Жумладан, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да астрободлик шоир Мавлоно Шарорий ҳақида гапирар экан, унинг ушбу тахаллусни қабул қилиш сабабини очиб берувчи ишорани ўқувчилари билан ўртоқлашади. «Мавлоно Шарорий-астрободлигдур. Гўё рангида хурмат (қизиллик) бор учун бу тахаллусни ихтиёр қилибдур»⁵⁶.

Шарорий юзидаги, рангидаги қизиллик, табиатидаги жўшқинлик, оташфёллиликнинг таъсирида бўлганлиги сабабли у ўзига «учкун, аланга, товланиш, ярқираш» маъносидаги сўзни тахаллус сифатида қабул қилган. Айни замонда, Мавлоно Шарорий ўз асарларининг шуъла сочиши, китобхон қалбини иситиши ва унга нур бахш этишини орзу қилганлиги эҳтимолдан холи эмас, албагта.

Шундай фикрни ўзбек ва тожик тилидаги лирик асарлар ҳамда машҳур «Зарбулмасал»нинг муаллифи Муҳаммад Шариф Гулханий хусусида ҳам айтиш мумкин. Гулханий ҳақида мулоҳаза юритувчи бир қатор ишларда, жумладан, Қори Раҳматулло Возехнинг тазкирасида унинг тахаллуси ҳаммом гўлаҳида ўт қаловчилик

⁵⁵ Алишер Навоий. 12-том, 21-бет.

⁵⁶ Алишер Навоий. 12-том, 115-бет.

касби билан боғлиқ равишда талқин этилади. Фикримизча, бу талқин шоир Гулханий табиатига унчалик мос тушмайди. 1974 йилда Гулханий «Зарбулмасал»ини нашр эттирган тилшунос олим Фатхиддин Исоқов унга ёзган сўзбошисида шоирнинг тахаллуси масаласида ҳам мулоҳаза юритади. Жумладан, шундай ёзади: «... Фазлий буни Гулханийнинг «Девона феъллиги» ва «Оташ фан»лигидан деб тушунтиради. Шоир ўзига тахаллус танлашда кейинги маънони назарда тутган бўлиши эҳтимолга яқиндир. Негаки, у навқиронлик замонида ўз шижоати, ғайрати, паҳлавонлиги билан ажралиб турган. Унинг баъзи тожикча ғазалларида учрайдиган «Журъат» тахаллуси шунини кўрсатади»⁵⁷.

Исоқов мулоҳазалари ҳақиқатга яқиндир. Чунки ўзида катта жасорат ва журъат пайдо этиб, «Зарбулмасал»дай асарни яратган, таъбига нолайиқ кўринган қилмишларни аёвсиз очиб ташлаган, ҳатто ўзига замондош амалдорлар «пўстагини қоққан» Гулханий тахаллус бобида ҳам ўзини камситмаслиги табиий ҳолдир. Унда ўт-оловга хос қайноқлик бор эдики, у ана шу катта матонатни, поэтик дадилликни ўз тахаллусида ҳам намойиш қилади.

Академик Воҳид Абдуллаев ўзининг «Ўзбек адабиёти тарихи»-да Гулханий тахаллуси хусусида баҳс юритиб, жуда тўғри ҳукм чиқарган. Устод адабиётшуносликда биринчи бўлиб, Гулханий тахаллусини ҳаммомдорлик ишларига алоқаси йўқлигини, балки шоир табиатидаги оловфеълликни билдирувчи сўз эканлигини билдириб бердилар. Бу ҳақда устод томонидан келтирилган маълумот диққатга лойиқ: «Муҳаммад Шарифнинг ўзига Гулханий тахаллусини олиш сабабини шоир Фазлий ўз тазкирасида қуйидагича изоҳлаган эди:

Хушо Гулханий, шоири пурфан аст,
Чи гулхан, ки зеботар аз гулшан аст,
Зи девонаҳўию оташфани,
Тахаллус ниҳода ба худ Гулханий.

«Гулханий ҳамма нарсани билувчи шоирдир. У фақат гулхан эмас, балки гулшандан ҳам чиройлироқдир. Девонафеъллиги, олов табиатлилиги, истеъдодлилиги, ўткир фикрлилиги туфайли ўзига Гулханий тахаллусини қўйган»⁵⁸.

⁵⁷ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб. Тошкент, 1964, 272-бет.

⁵⁸ Ўша жойда, ўша бет.

Гулханийга замондош бўлган Мужрим — Обид тахаллусида эса негадир бу воқеанинг аксини кўрамиз. Адабиёт аҳлига маълум бўлган «Мужрим» (гуноҳкор) ҳам, «Обид» (тоат-ибодат қилувчи) ҳам шоирнинг адабий тахаллусидир. Мужрим Обид салкам икки асрдан бери уни таҳқирловчи ана шу қўшалоқ тахаллуси билан шуҳрат қозонади. У айрим ғазалларининг радифини айнан так-рорланувчи сўз ва сўзлар группасини тахаллус вазифасида ҳам ишлатган.

Не етди, даҳрдинким қоматинг бўлмиш дуто, Мужрим,
Не кўрдинг дунёдинким умр сарф этдинг анго, Мужрим.
Уй ичра сўзларинг бозор савдосига рост эрмас,
Деганингча йўқ эркан бу жаҳони бевафо, Мужрим.

Ана шу зайлда «жаҳони бевафо» қилмишларини фош этувчи асарлар руҳига унинг Мужрим тахаллуси мос бўлиб тушади. Шоир ўзини «таҳқирлаш» билан ўз даври казо-казоларини масхара қилади ва ҳеч бўлмаса шу йўл билан ошуфта кўнгилга тасалли беради. Кўринадики, бу ерда тахаллус муҳим вазифани бажармоқ-да. Шунга қарамасдан, Амир Ҳайдар Мужримни ўз ҳузурига чақириб, мазкур тахаллусдан воз кечиб, бунинг ўрнига «Обид» сўзини тахаллус сифатида қўллашни буюради. Мужрим — Обид амир амрини бажаришга мажбур бўлади. Аммо у Мужрим тахаллусидан кўнгил узишни истамайди. Шунинг учун ҳам унинг аксарият асарларида қўшалоқ тахаллус ишлатилади:

Гоҳ Обидлиғ отим бирла қилиб кўнглимни шод,
Гоҳ Мужрим деб ёзиб ўзимга хасби ҳол ғам.

Адабиёт тарихида баъзан май ва майхўрлик, сархушлик билан боғлиқ тахаллуслар ҳам учраб туради. Жумладан, маст, мастлик ҳолатидаги, мастлиги тамом тарқамаган, май хумориси маъноларидаги «Махмур» сўзи тахаллус вазифасида ҳам келади. Худди шу тахаллус остида асарлар ижод этган шоир Махмуд Акмал ўғли XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмида Кўқон адабий муҳитида фаолият курсатган. Махмур Шарқ халқлари адабиётида узоқ тарихга эга бўлган зуллисонайнлик- икки тилда ижод этиш анъанасига қаттиқ риоя қилган. У ўзбек ва тожик тилларида асарлар яратган. Махмур сатира ва юмор устасидир. Бизнингча, Махмурнинг адабий тахаллуси тубида катта ки-

ноя, қочирим ётади. Шоир яратган асарларида масалани кўндаланг қилиб қўяди, қози, домла, эшонларни сатира оловида куйдиради, ҳатто хонликка қаттиқ тил теккизади. Махмур шеъриятидаги шундай дадилликни кўриб, шоир қилгуликни қилиб қўйиб, ўзини мастликка, майзадаликка уриш ниқоби остида таҳқир ва таъқибдан жон сақлаган бўлиши мумкин, деган хулосага келади киши. Агар шундай бўлса, унинг тахаллуси ўз функциясини тўла адо этган бўлади. Бунинг устига тахаллус формал ҳодиса эмаслиги, балки эстетик идеалга боғлиқ масала эканлиги яна бир қарра тасдиқланади.

Адабиёт тарихида «Машраб» ва «Машрабий» тахаллуслари билан шуҳрат қозонган шоирлар анчагина топилади. Жумладан, уларнинг бири хусусида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Мавлоно Машрабий-Машҳадлигдур, хуштаъб йигитдур. Бу матлаъ анингдурким:

Турки ман ҳар гаҳ, ки жо дар хонаи зин қардан,
Хонаи зинро чу суратхонаи Чин қардан.

(Мазмуни: Эй турк гўзалим, ҳар гал сен зийнатхонага кирганингда, зийнатхонани Чин суратхонасига айлангдириб юборасан.) Бундан ташқари XVII асрда Эронда яшаган Абдураззоқ Машраб, шу асрда фаолият кўрсатиб, Табризда вафот этган Мирхусайн Машраб; XVI асрда Деҳлида ўтган Мир Иноятулла Машраб, XVII аср охири - XVIII асрнинг бошларида Шерозда ижод этган Мирзо Ашраб Машраб, ҳиндистонлик Машраб⁵⁹, Мулла Рўзибой Машраб ва Бобораҳим Машраблар адабиёт оламида маълум. Асосий муддаога ўтадиган бўлсак, гап «Машраб» сўзининг тахаллус ёки исм маъноларида қўлланилиши устида боради. Луғатлар мазкур сўзни табиат, характер, одат, хулқ маъноларида изоҳлайди. Бобораҳим Машраб ҳақида махсус тадқиқот юритган Муҳсин Зокирий уни тахаллус тарзида талқин этади. Лекин негадир у Фафур Фуломнинг «Икки Машраб» номли мақоласидаги мулоҳазаларига эътибор қилмайди ва унга муносабатини билдирмайди. Фафур Фулом юқорида эслатилган мақоласида диний-мистик характердаги «Мабдаи нур» асарининг Бобораҳим Машрабга даҳли бўлмай, балки у Мулла Рўзибой Машраби Сонийнинг хасми эканлигини асослайди ва бу билан Бобораҳим Машрабни тавқий лаънатдан қутқаз-

⁵⁹ Қаранг: Зокирий М. Машраб. Тошкент, 1966, 22—23-бетлар).

ган эди. Шу билан бирга, «Машраб» сўзи ва унинг қўйилишига доир қизиқарли мулоҳазаларини ҳам ўртага ташлайди. Фафур Фулом «Машраб» сўзини махсус танланган тахаллус ва асосий ном вази-фасида келишини инкор этади. Иккинчидан, унинг шароб ва майхўрлик маъноларида изоҳланишига ҳам рози эмас. «Биринчи-дан шуки, «Машраб» деган лугатнинг биздаги маъносида араб лек-сиконига қатъиян алоқаси йўқ. Арабларнинг «Шариба» масдаридан келиб чиқадиган «Машраб» сўзи бирор ичимлик ичиладиган «ичиш ўрни» маъносида бўладики, бу албатта кишига ном ёки тахаллус бўлолмайди»⁶⁰. Кўринадики, Фафур Фулом шоир тахал-лусининг шароб ичиш билан боғланишини инкор этади ва Бобораҳим Машраб деб юритишнинг сабабини ҳалқдан «гапирув-чи» номлар қўйиш расму одатидан излашни маслаҳат кўради. Мисол тариқасида хотинларнинг ҳомиладорлик пайтида турли руҳий ҳолатга тушишлари, галлюцинация содир бўлиши билан боғлиқ ҳолда ном қўйиш одати борлигини келтириш мумкин. Шундай ҳолатлар содир бўлган пайтда она қорнидаги боланинг «ийғлаганини», «гапирганини» эшитгандай бўладики, шундан сўнггина ана шундай «ҳовлиқма ва маҳмадона» чақалоққа «Маш-раб» оти қўйилади.

Фафур Фулом Бобораҳим Машраб она қорнида бўлганида, бозорга кетаётган деҳқоннинг икки гужум узумини онаси сўроқ-сиз олиб егани учун унга танбеҳ бергани билан боғлиқ ривоятни келтиради. Лекин она қорнида йиғлаган «Машраб» болаларнинг асл исмидир. Машраб эса исмга қўшимча бўлиб юритилади: «Бо-бораҳим Машраб, Меликўзи каби. Машраб тахаллуси шоирлар фақат ўзбекларда бўлганида эди, бу хулоса билан чекланиш мум-кин эди. Аммо Эрон ва Ҳиндистоннинг қатор шаҳарларида ҳам шундай тахаллусдаги шоирларни учратиш мумкин. Чунки Фафур Фулом бу «қадим ўзбеклардан қолган этнографик бир одатдир», - деб ном қўйиш расмининг доирасини ҳам чеклаб қўяди. Қувон-члисиди шундаки, академик Фафур Фулом шу мақолада вазиятни юмшатишадиган яна бир мулоҳазани алоҳида таъкидлайди. У ёзади «Биз Ўрта Осиё ҳалқлари, озарбойжонликлар, эронликлар, афғ-онлар «Машраб» сўзидан ринд, лоуболи, яъни эркин фикрли маъ-ноларни англаймиз. Исм бўлмай ёлғиз ҳолда «Машраб» табиат, феълу атвор деган. «Шўх Машраб киши» деганда шўх табиатли

⁶⁰ Фафур Фулом. Икки Машраб. 1-том. Тошкент. 1971, 89—90-бетлар. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу китобдан олинади.

⁶¹ Фафур Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-том. Тошкент, 1971, 20-бет.

кишини тасаввур қиламиз»⁶¹. Устоз ижодкорнинг мана бу мушоҳадаси мақсадга мувофиқ бўлиб, унга қўшилиш мумкин. Иккинчидан, риндлик, луоболик, шўхлик сифатлари Бобораҳим Машраб лирикасининг мағзи- мағзига сингиб кетганки, бу унинг табиатидаги хислат ва хусусиятнинг ифодасидир:

Жон олгучи Азроил эмасдур ўзи, билгил,
Нечунки мен они била улфат бўлиб ўтдум.
Машраб сени деб ушбу жаҳондин кўнгул узди,
Девона бўлуб ондин олдин эшоким уруб ўттум⁶².

Келтирилган сатрлардан тантилик, поэтик жасорат, шариат ақидаларини менсимаслик, инкор қилиш, ҳаммасидан воз кечиб, қўл силташ шоир табиатидаги ва у орқали тахаллусга кўчган риндона рафтор, луоболик, шўхликнинг яна бир тантанасидир.

Адабий тахаллусларнинг қарийб эллик фоизи борки, улар юқорида тасниф этган классификацияларнинг биронтасига кирмайди, балки ўзлари алоҳида бир принцип асосида майдонга келади. Классификациянинг бу гуруҳига мансуб тахаллусларни рамзий (мажозий) тахаллуслар деб аташ мақсадга мувофиқдир. Бунда маълум бир предмет, воқеа- ҳодисанинг ҳаракати бўлажак шоирга кучли таъсир этади, уни ўзига асир, ром этади, шоир қалбига гулгула солган ўша предмет ёки воқеа-ҳодисанинг фазилатидаги мафтун этувчи кучни, умрбоқийлигини муаллиф ўз асарларида бўлишини орзу қилади ва тахаллусини ўша предмет билан боғлайди. Мисолларга мурожаат қилайлик. Адабиётимиз бузруквори Алишер Навоий ўз асарларида икки тахаллусни қўллаган. Унинг форс- тожик тилидаги асарлари “Фоний” (ўткинчи, вақтинча) тахаллуси билан омма ўртасида шуҳрат қозонган бўлса, ўзбек тилидаги асарлари «Навоий» тахаллуси билан тарқалган, танилган ва ўз муаллифига шаъну шавкат келтирган. Алишер Навоий томонидан тахаллус вазифасида қўлаш учун танланган ҳар иккала сўз ҳам рамзий моҳиятти касб этади.

Алишер Навоий олтмиш йиллик умри давомида «Хамса», «Хазонийнул- маоний», «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзон», «Маҳбубул-қулуб», «Муҳокаматул-луғатайн», «Хамсатул- мутахаййирин», «Тарихи мулуки Ажам» сингари ўттиздан ортиқ йирик асарларни бунёд этди. Ўзбек тилида бунёд этилган ана шу асарлар-

⁶² Машраб. Танланган асарлар. Тошкент. 1971, 63-бет.

нинг ҳаммасига («Лисонут-тайр»ни мустасно қилганда) «Навоий» деб муҳр босган. У таҳқир ва ҳақорат ботқоғидан она тили-ўзбек тилини шеърят осмонига кўтаришга жазм этган эди, бунга тўла эришди. Амалиёт ва назариётда ўзбек тилининг бой, нафис, назокатли, дилкаш эканлигини асослади. Бу йўлда қалбига хос, орзусига мос тушган «Навоий» тахаллуси ҳамдам бўлди:

Чун харобот ичра туштунг чиқмоғинг душвор эрур,
Ихтиёринг йўқ ичиб, эй порсо, туткил қадаҳ.
Хирқай зуҳддин Навоий қилди раҳн, эй майфуруш,
Куйма хуш илгида они бенаво туткил қадаҳ⁶³.

Таркидунёчилик қалбига наштар санчиб, дунё назокати, лутфу латофатини, нозу неъматларини тараннум этувчи, ундан баҳра олиш, истифода этишга даъват этувчи сатрлар мазмунига ҳамоҳанг тарзда Навоий тахаллуси ўзгача файз, шукуҳ, ўзгача оҳанг, ўзгача наво бахш этди. Алишернинг ёқимли ва нафис, мазмунли асарларига зебу оройиш берган, уларнинг моҳияти, таъсирчанлигини оширишга кўмаклашган «Навоий» тахаллусининг ўзагини «наво» сўзи ташкил этади. Луғатлар бу сўзнинг чуқур маънога эга эканлигини қайд қилишади. Масалан, «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат»да ва «Навоий асарлари луғати»да, шунингдек, бошқа луғатларда «наво» сўзининг беш маъноси борлиги уқтирилади. Булар куйидагилар:

- 1) овоз, садо;
- 2) куй, муסיқа оҳанги, мунгли ун;
- 3) наво номли махсус бир куй;
- 4) бойлик;
- 5) насиб, баҳра.

Назаримизда «наво» сўзининг турли хил маънолари Ҳазрат Навоийга кучли таъсир этган ва қалбимдан жўш уриб чиқадиган овоз, садо халқим дилига ёқимли куй, музиқа оҳангидай завқ бағишласин, асрлар оша яшаб, жафокаш халқим кўнглига ҳузур бахш этган, унга тасалли берган, кайфиятини кўтарган «наво» (куйнинг номи) ардоқли, эъозли, доимий ҳамдам ва умрбоқий бўлиб, халқнинг бойлигига, мулкига айлансин, ана шу халқим дарди, ҳасрати ва мунгли нидосини ўзида мужассам этган бой-

⁶³ Алишер Навоий. Асарлар, 2-том, 61-бет.

ликлардан авлодлар баҳра топсин, уларнинг насиби бўлсин — деган эзгу истакни бир «наво» сўзида жо этиб, олтмиш йиллик умрини шу шарафли ният учун сарф этди. Унинг ширин орзулари эса бизнинг давримизда тантана қилди.

Алишер Навоийнинг яқин дўсти, замондоши Шайхимбек ўзига «Сухайлий» сўзини тахаллус сифатида танлайди. Манбалардаги маълумотларга кўра, Сухайл- юлдузнинг номи. Ривоятга кўра, у (Сухайл) ёруғ нур сочиш жиҳатидан бошқа юлдузлар туркумидан ажралади. Айниқса, Яман шаҳрида бу юлдузнинг нури янада равшанроқ кўринади. Сухайл юлдузидаги бу ҳолат жуда кўп қалам аҳли эътиборини ўзига қаратган. Шу туфайли у ёр жамолини бадиий тарзда кўрсатувчи ташбеҳ сифатида асрлар оша шеърийат бўстониинг тўридан жой эгаллаб келган. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» поэмасидан олинган мана бу сатрларда шу ривоятга ишора қилинади:

Ҳар лаҳза аён бўлуб Ямандин,
Ташлар эди оташин камандин,
Андоқки Сухайл бўлса толеъ,
Бўлгай қора тун Яманга ломеъ⁶⁴.

Дастлабки икки мисра асар қаҳрамони Лайлига тегишли. Унинг онда-сонда кўриниб қолиши юлдузнинг чиқишига, жамол кўрсатишига қиёсланади. Сўнгги икки мисрада ана шу қиёс муболаға тарзида берилади. Лайлининг пайдо булиши Мажнун учун катта байрам. У бу қувончдан оламга сиғмайди. Бу гўё Сухайл юлдузининг кўриниши билан Яман диёрида қора тун бағрининг пораси қилиниши, нур, ёғду тантанасига тенг. Сухайл юлдузига маҳлиё бўлган Аҳмад ўн бир ёшида даврнинг забардаст шоири ва олими Шайх Ориф Озарийнинг маслаҳати билан «Сухайлий» сўзини ўзига адабий тахаллус сифатида қабул этади. Бунда унинг асл муддаоси «асарларим Сухайл» юлдузидай узоқ яшовчан, шуҳратли, ёқимли, ўлмас ва кишилар қалбига шу юлдуз сингари ёруғ нур, зиё бағишловчи бўлсин демакдир. Шоир асарларининг ордан ўтган беш юз йил давомида яшаб келаётганлиги, тазкира ва тарихий асарларда зикр қилиниши, ғазалларидан намуналарнинг баёзларда учраб туриши, девонларининг Англия, Ҳиндистон каби мамлакатларга тарқалганлиги шу ширин орзунинг зое кетмаган-

⁶⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 8-том, 16-бет.

лигидан нишонадир. Шарқ халқлари адабиёти тарихида рамзий тахаллуслар кўп учрайди. Аммо ана шу йўналишнинг ўзи ғоят ранг-баранг қирраларга, кўринишларга эга. Алишер Навоийни мусиқа, хусусан, «наво» ўзига асир этган экан, Шайх Аҳмад Сухайлий назари юлдуздаги хислат-хусусиятга қадалиб, бир умрга унинг мафтунни бўлган. Табиат ва жамиятда, қайноқ ҳаётда сон-саноқсиз нафисликлар, дилкаш воқеалар, тақлид қилса, эргашса, шу фазилатнинг ўзига юқишини орзу этса арзигулик гўзалликлар, ҳодисалар кўп учрайди. Юзлаб ижодкорлар ўзига мақбулини тахаллус сифатида қўллаган. Бу маънода рамзий тахаллуслар қамрови кенг бўлиб, уларнинг ҳаммаси хусусида мушоҳада юргизиш имкониятдан ташқаридир. Ёр ҳақида гап борса албатта, унинг шахло кўзлари наргисга нисбат берилади. Минг йиллар давомида бу ташбеҳ кун тартибида туради. Марвлик Наргисийга унинг шу томони кучли таъсир этган бўлса керак. Шоир шу сўзни тахаллус сифатида қабул қилган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Мавлоно Наргисий Марв вилоятидандур. Мазлумваш йигитдур. Бу матлаъ анингдурким:

Онро, ки дарди ишқи ту девона сохта,
Мажнунсифат бар гўшаи вайрона сохта (105-бет).

Тахаллус қабул қилиш анъанаси янги воқелик заминиди шаклланган ўзбек совет адабиётига ҳам ўзининг салмоқли таъсирини ўтказди. Бу адабиётнинг биринчи бўғинига мансуб ижодкорлар тахаллус билан ижод қилиш анъанасини давом эттирдилар. Жумладан, Ҳамза Ҳакимзода ўғли - Нихоний, Садриддин Саидмурод ўғли - Айний, Мусо Тошмуҳаммедов - Ойбек, Раҳматулла Отақўзиев - Уйғун, Комил Нўъмонович Нўъмонов - Яшин, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли - Ҳабибий, Манзура Собирова - Ойдинлар ҳам ўзларига адабий тахаллусни қабул қилдилар ва китобхонлар ўртасида «иккинчи номлари» билан шуҳрат қозондилар. Айрим ижодкорлар ўз тахаллуси моҳиятини очишга, уни танлашга ундаган омилларни кўрсатишга ҳаракат қилади. Далил сифатида ёзувчи Ойбекнинг қуйидаги сўзларини келтириш мумкин. У қуйидагиларни ёзади: Узоқ ёшликнинг таассуротларидан бири ҳали-ҳали эсимда. Ёп- ёруғ кеча уйимизнинг ясси томида онам билан турардим, тўлишган оппоқ ой осмон бўйлаб сузарди, у менга жуда гўзал кўринарди. Мен унга қўлларимни чўзиб интилардим ва «ойи, ойи, ойни олиб беринг», - деб хархаша қилардим»⁶⁵. Беғубор

⁶⁵ Ойбек. Танланган асарлар, 2-том, 15-бет.

ёшликдаги Ойга махлиё бўлиш, ундан таъсирланиш, кишилар қалбига мусаффо нур сочиш истаги Мусо Тошмуҳаммедовга Ойбек тахаллусини қабул қилишга асосий сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Ойбекдан ташқари Ой билан боғлиқ бир қатор тахаллусларнинг мавжудлиги ҳам диққатга сазовор. Жумладан, форстожик адабиётининг кўзга кўринган намояндаси Бадриддин Ҳилолийнинг номи ва шуҳрати Мовороуннаҳру Хуросонга кенг тарқалган. Унинг номи ва тахаллуси ҳам ой билан боғлиқ; бадр-тўлин ой, ҳилол-янги ой, уч кунлик ой, ёр қошига қиёс этиладиган ой.

Зўр маҳорат, нозик дид ва зўр ҳис билан яратилган лирик асарлар, машҳур «Бобурнома», илми арузга доир «Мухтасар» ва бир қатор китоблар муаллифи Заҳириддин Муҳаммад Бобур адабиёт ва санъат аҳли ўртасида «Бобур» тахаллуси билан маълум ва машҳурдир:

Сендин айрилдим эса бўлди насибим хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобур бир замон айрилмагай⁶⁶.

Луғатларда «Бобур» сузининг изоҳи берилмаган. Чунки бу сўзнинг ўзаги «бабр»дир. Бабр луғатларда «йулбарс» тарзида изоҳланади.

Сенсан подшоҳе, хони Воқифнинг,
Ақлу ҳуши, дин-имони Воқифнинг.
Ҳасратингдан чиқди жони Воқифнинг,
Не бўлур боқсанг бу гадога, Зайнаб⁶⁷.

Бу сатрлар озарбойжон шоири Мулла Паноҳ Воқифнинг Зайнаб исмли қизга аталган шеърдан олинди. Шоир 1717-1797 йилларда яшаб ижод этган. У озар реалистик шеърятини ривожлантириш йўлида катта заҳмат чеккан. Воқиф кўп ўқиш, ўрганиш, билишга интиланган ва бунга эришган. Шоирнинг асли номи Паноҳ, Мулла - муаллимлик қилганлиги сабабли кўшилган уңвон. Воқиф - унинг адабий тахаллуси.

Адабиёт тарихида ўз номини тахаллус вазифасида қўллаш ҳам одат ҳисобланади. Масалан Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг 150 бетида Маҳаммад Солиҳ ҳақида фикр юритар экан,

⁶⁶ Ўзбек адабиёти. Хрестоматия. 3-том. Тошкент, 1959, 25-бет.

⁶⁷ Мулла Паноҳ Воқиф. Танланган асарлар. Тошкент, 1969, 26-бет.

«Муҳаммад Солиҳ исми муносабати била «Солиҳ» тахаллус қилур», — деб ёзади. Ёки мавлоно Мўминий ҳақида справка берар экан «Халосия» хонақоҳида таҳсил қилур. Оти Абдулмўминдир, тахаллуси бу муносабатдин воқе бўлубдир», — дейди. Адабиёт тарихида бундай фактларни жуда кўп келтириш мумкин. Бироқ келтирилган мисолларнинг ўзи ҳам тахаллус «сохта», «ўйлаб топилган» ном бўлмасдан, балки шоирнинг исми ҳам шу вазифада келиши мумкин деган фикрни тўла тасдиқлайди. Бу анъана ҳозирги адабиётда асосий йўналишни ташкил этади.

Тахаллус танлашда у ёки бу санъаткор кўпроқ ижод этадиган жанрнинг таъсири кучли бўлади ва тахаллус вазифасини бажарадиган сўз ўрнида ишлатилади. Масалан, Алишер Навоий «Маҷолис ун-нафоис»да Мавлоно Муҳаммад Муаммой ҳақида маълумот беради. Адабиёт тарихида бундан ҳам бошқа Муаммой ва Мувашшахий тахаллусли шоирлар учрайди.

Умуман, ёзувчи ва шоирлар ўз адабий тахаллусларини қуйидаги принцип асосида танлаганлар:

1. Ижодий меҳнат эвазига берилган унвон туфайли пайдо бўлган тахаллуслар (Масалан, Юсуф Хос Хожиб).

2. Туғилган жойга — Она Ватанга бўлган чексиз меҳр-садоқат рамзи сифатида қабул қилинган тахаллуслар- (Абу Абдулло Рудакий, Абдураҳмон Жомий, Исмаи Бухорий, Бадриддин Чочий, Мавлоно Убаҳий).

3. Ижодкорларнинг касбу корлари таъсирида танланган тахаллуслар (Умар Ҳайём, Мулло Курбон Хиромий, Мавлоно Саккокий ва ҳоказолар).

4. Санъаткорларнинг ижтимоий келиб чиқиши, моддий турмуш даражаси ва ўзи мансуб бўлган табақага боғлиқ тарзда танланган тахаллуслар (Муҳаммад Хоксор, Дарвеш Деҳакий, Мавлоно Хокий, Туробий Бухорий, Амирий, Вазир ва бошқалар).

5. Шоирларнинг характери, тақдири, майли, руҳий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинган тарзда юзага келган тахаллуслар (Бобо Савдой, Мавлоно Жунуний, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Шариф Гулханий, Маҳмур, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат).

6. Ном — тахаллуслар (Муҳаммад Солиҳ, Мавлоно Мўминий).

7. Рамзий тахаллуслар (Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий, Мавлоно Шамсий, Бадриддин Ҳилолий, Заҳириддин Бобур, Мавлоно Наргисий).

8. Буюк устодларнинг маслаҳати ва амир- амалдорларнинг кўрсатмаси билан қабул қилинган тахаллуслар (Масалан, Мужрим — Обид, Мавлоно Замоний).

Бир шоирга бир неча тахаллус

Шарқ ҳалқлари адабиёти тарихида бир ижодкорнинг бир неча тахаллус остида қалам тебратиши кенг тарқалган анъаналардан бири ҳисобланади. Ўтмиш адабиётининг гувоҳлик беришича, айрим тахаллуслар баъзи сабабларга кўра, тез-тез алмаштирилиб, янгилашиб турилади. Юқорида Бобо Савдой тахаллусли шоир хусусида мулоҳаза юритиб, у дастлаб «Ховарий» номи остида, кейинчалик асаб касалига учрагандан сўнг «Савдой» деган «уйдирма ном» олганлиги хусусида баҳс юритган эдик.

Бошқа ҳолатларда эса тахаллуслар алмашинувига шоирнинг эстетик позицияси, идеалида пайдо бўлган ўзгаришлар асосий сабаб бўлган. Айрим вақтларда эса мансабдор шахсларнинг талаби, топшириғи (Мужрим — Обид), таъқибнинг кучайиши, бир хил тахаллусдаги шоирларнинг маълум бўлиши, ижодий изланишлар пайтида танланган тахаллус, улғайган, тажриба пайдо қилган пайтда табиатга мос тушмай қолиши каби сабабларга кўра содир бўлади. Мисолларга мурожаат қилайлик. Алишер Навоий «Мажонисун-нафоис» да бир неча тахаллус остида ижод қилган шоирлар ҳақида маълумот беради. Шулардан бирини келтирамиз: «Мавлоно Яҳё Себак — Хуросон мулкининг рангин фозили эрди, кўп улум ва фунунда моҳир эрди. Саноеъ ва арузда барча элани мусаллам тутарлар эрди. Анинг таъби диққатини ҳар киши билай деса «Шабистони хаёл» деган китобини кўрсун. Аввал Туффохий тахаллус қилур эрди. Сўнгра Фаттохий ҳам тахаллус қилди. Аммо Хуморий ва Асрорий ҳам тахаллус қилибдур. «Фаттохий» тахаллуси билан бу матлаъ анингдурким:

Эй, ки даври лола соғар холи аз май мекуни,
Рафт умр, ин доғи ҳасратро даво кай мекуни.

(Мазмуни: Лола даврида пиёлани майдан холи қиласан, умр ўтди, бу ҳасрат доғига қачон даво қиласан?) ва «Асрорий» тахаллуси билан Хожа Ҳофиз татаббуида бу байт анингдурким:

Арраи барги канаб, эй бангиён, з-он тез шуд,
То бурад беҳи ниҳоли ақли имони шумо...»⁶⁸.

⁶⁸ Алишер Навоий. 12-том, 15—16-бетлар.

(Мазмуни: Эй бангилар, наша баргининг арраси (қирраси) сизнинг ақл ва имонингиз кўчатининг томирини кесмоқ учун ўтқирлашгандир.

Алишер Навоийнинг гувоҳлик беришича, Мавлоно Яхё Себак «Туффоҳий», «Фаттоҳий», «Асрорий», «Хуморий» ва жойига нисбатан «Нишопурий»ни кўшиб, олти тахаллус остида асарлар яратган. Алишер Навоий тазкирасида Мавлоно Яхё Себақдан бошқа бирон ижодкорнинг шунча кўп тахаллус билан ижод этганлиги ҳақида маълумот учрамайди. Бироқ иккита тахаллус билан қалам тебратган ижодкорлар анчагина топилади.

Шоир Мавлоно Замоний хусусида мулоҳаза юритиб, «Мавлоно Муҳаммад Омилийнинг ўғлидурким, иккинчи мажлисда оти мазкур бўлди, «Вафоий» тахаллус қилур эрди. Фақир (Навоийнинг ўзи) илтимоси била «Замоний»га тайғир берди. Иккинчи жиҳатдан: бир жиҳат буким, Султон Бадиуззамон Мирзо мулозимии эрди. “Замоний”- тахаллусининг муносабати анга кўп бор эрди. Яна бир жиҳат буким, Аҳмад Ҳожибек «Вафоий» тахаллус қилур ва шеъри машҳурдир ва девони ҳам бор. Муносиб эрмас эрдиким, улуғ кишига бежиҳат тахаллусда шерик бўлғай⁶⁹. Бу парча икки жиҳатдан эътиборга лойиқ. Бири, Мавлоно Замонийнинг икки тахаллус остида қалам тебратгани масаласи бўлса, иккинчиси, тахаллусни ўзгартиришга сабаб бўладиган зарурат масаласидир. Кўп тахаллуслилиқ масаласи фақат шу икки шоирга хос эмас. Аксинча, бу масалада фактлар кўпдир. Алишернинг «Навоий», «Фоний; Мужрим — Обиднинг «Мужрим» ва «Обид»; Муҳаммад Шарифнинг «Гулханий» ва «Журъат»; Моҳларойимнинг «Нодира», «Комила», «Макнуна», Устод Садриддин Саидмурод ўғлининг «Сифлий», «Мухтожий», «Жунуний», «Айний» каби тахаллус остида ижод этганликлари бу традициянинг асрлар давомида яшаб келаётганлигидан гувоҳлик беради.

XX асрнинг 20—30-йилларида кўп тахаллуслилиқ авж олган. Давр тақозоси остида айрим ижодкорлар ўнлаб тахаллуслар остида ўз асарларини матбуот саҳифаларида эълон қилганлар. Бу ақидани тасдиқловчи мисоллар юқорида қайд қилиб ўтилди. Аммо бу ўринда даъвони асослаш мақсадида биргина мисол билан чекланиш мумкин. 1892—1960 йилларда яшаб ижод этган Шамсиддин Шарофиддинов - Хуршид ўзбек халқи маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллаган. Хуршид ўзининг замондоши бўлган Муқимий,

⁶⁹ Алишер Навоий. 12-том, 28-бет.

Фурқат, Завқий, Камий, Ҳамза каби шоирлар сингари ишқий асарлар яратган ва шеърят жанрида қаламини синовдан ўтказган. Тўнтариш арафасида ва ундан кейинги йилларда эса ўзбек саҳнасининг жонкуярларидан бири сифатида актив фаолият кўрсатган. У Фирдавсий ва Алишер Навоий поэмалари сюжети асосида «Сиёвуш», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» каби саҳна асарларини ҳамда Тошкент меҳнаткашларининг хонлар зулмига қарши кўтарган кўзғолонини акс эттирган «Ойбону» номли музыкали драмани яратган. Шунингдек, қатор ишқий, ҳажвий, сатирик асарлар унинг қаламига мансуб. Шамсиддин Шарафиддинов бу асарларни йигирмадан зиёд тахаллус остида эълон қилган. Жумладан, адабиётшунос Баҳриддин Насриддинов адибнинг 27 дан ортиқ тахаллуси борлигини қайд этади. Булар куйидагилардир: Шукрий, Доий, Шарафзода Тошкандий, Шарифзода Тошкандий, Шарафзода, Хуршид, Тажанг, Ўжар, Чаён, Индамас, Инжиқ, Шукрий-Шараф, Чаёнбой, Шоҳидий, Алои-Шоший, Алои-Шукрий, Алоий Тошкандий, Шукрий-Тошкандий, Шамсиддин — Шараф, Дилхаста, Шукрий-Жафар, Фақир Шамс — Тошкандий ва бошқалар⁷⁰. Ана шу анъананинг ҳозирги вақтда эрк ва озодлик, миллий мустақиллик учун курашаётган мамлакатларда давом этаётганлигини аввалги бобларда айтиб ўтган эдик. Бироқ классик адабиёт билан шуғулланувчи мутахассислар масаланинг ана шу томонида эътибор беришлари лозим. Чунки ҳамма тазкиранавислар ҳам Алишер Навоий сингари ҳар бир шоирнинг ижодида юз берган ўзгаришларга, хусусан, тахаллус масаласига аҳамият бермаган.

Тазкиранавислар бир шоирни икки ё уч мастақил ижодкор сифатида ўрганади.

Бир неча шоирга бир тахаллус

Бир неча шоирнинг бир тахаллус остида қалам тебратиш ҳодисаси анча кенг оммалашган анъана саналади. Сўзсиз ҳеч бир воқеа-ҳодиса сабабсиз юз бермайди. Айни пайтда бир қанча қаламкашларнинг бир сўзни тахаллус сифатида қўллашига ўзига хос сабаблар бўлиши табиий. Фикримизча, бунинг сабаби бир неча шоирнинг бир-биридан беҳабар қалам тебратишидир. Масалан, ўтмишда Бухоронинг Қоракўл районида яшаб ижод этган шоир

⁷⁰ Қаранг. Хуршид: Танланган асарлар. Тошкент, 1967, 5—13-бетлар; Б.Насриддинов. Хуршид. Тошкент, 1975, 206—214-бетлар.

Тошкент ёхуд Фарғонада ижод этаётган қаламкашдан қандай хабар олиши мумкин? Ҳатто бу гапни Бухоро амирлиги территориясининг қарама-қарши томонига (географик ўрни нуқтаи назаридан) жойлашган районлардаги таъб аҳли хусусида ҳам айтса бўлади. У ёки бу асрда маълум мамлакатда биргина тазкира бунёдга келганки, ундан баҳраманд бўлиш ҳаммага ҳам насиб бўлмаган. Масалан, Алишер Навоий яшаб ижод этган XV аср иккита тазкирани — Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг «Мазкиратуш-шуаро» си ва Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» ини биледи. Абдурахмон Жомий «Баҳористон»ининг еттинчи равзаси ҳам тазкира характерида. Бу уч асар ҳам Мовороуннахру Хуросондай катта территориядаги ижодкорларнинг барчасини қамраб олиш имкониятига эга эмас эди. Мана бир мисол, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Хожа Исмат Бухорий, Хаёлий Бухорий, Кавсарий Бухорий, Сайфий Бухорий каби бухоролик шоирлар ҳақида маълумот беради. Бундан бир асрда Бухорода тўртта шоир етишибди, деган фикрга келиш нотўғри. Бу даврда ўнлаб ижодкорлар етишганлиги шак-шубҳасиз. Аммо улар Алишер Навоий эътиборидан четда қолган бўлиши керак. Уларнинг асарлари тарих тақозоси, жангу-жадаллар, чет эл босқинчиларининг мислсиз ҳужумлари, тож-тахт учун олиб борилган курашлар туфайли йўқ булиб кетган.

Тонг отаётган пайтдаги ажиб манзара, беғубор ҳаво, назокат ва кўрк жуда кўпчилик ижодкорларни мафтун этган. Улар тонг палласидаги дилбарлик ва дилкашликни ўз шеърларида орзу қилишган ва шунга кўра «Субхий» тахаллусини ўзига тахаллус қилиб олишган. «Мажолис ун-нафоис»нинг 90-бетида шулардан бири хусусида Навоий шундай ёзади: «Мавлоно Субхий - Ўба навоҳи-сида Гуён чашмасида бўлур. Шеърида хили чошниси бор. Бу матлаъ анингдурким:

Моҳи ман, имшаб ба нури хеш ин кошонаро,
Соз равшан, варна оташ мезанам ин хонаро».

(Мазмуни: Эй ой юзлигим, бу кеча ўз нурунг билан бу кошонани равшан қил, бўлмаса, бу уйга ўт қўйиб юбораман.) Субхий тахаллуси билан XIX асрнинг охирида туғилиб, 1940 йилда Бухорода вафот этган Иброҳим Халилов ҳам қалам тебратган.

Навоий тахаллусида Алишер Навоийдан бошқа бир қатор ижодкорлар ҳам қалам тебратган. Масалан, Мулло Навоий Хуросоний,

Бобосултон Навоий (қумлик), Мулло Шамсуддин Муҳаммад Навоий (Кошоний), Мирмуҳаммад Шариф Навоий (Карбалоий), Пирзода Навоий (Сабзаворий), Мирзо Муҳаммад Такий Навоий ва бошқалар. Умуман, Навоий тахаллуси остида ижод этган шоирлар ўн бештадан ошади⁷¹.

Адабиёт тарихи, Абу Али ибн Синога замондош бўлган Абулхусайн Сухайлий, табрезлик Мирзо Аҳмад Сухайлий, Абдурахмон Сухайлий, Алишер Навоийнинг замондоши ва дўсти Шайх Аҳмад Сухайлий ва тожик адабиётининг кўзга кўринган вакили Жавҳаризода Сухайлийларни билади.

Адабиётшунос Муҳаммаджон Мадғозиев эса ўзининг қатор илмий тадқиқотларида Рожий тахаллуси остида ўндан ортиқ шоир қалам тебратганини маълум қилади. Булар: Ҳоди Мирзо Абулҳасан Рожий (Озар шоири, 1696-1752), Буман Али Рожий, Муҳаммад Юсуф ибн Хўҷамберди Рожий Хоразмий, Идрис Маҳдум ибн Набирахўжа Рожий Бухорий, Сулаймонкул ибн Усто Суяркул Рожий Хўқандий, Мирзо Юнус Рожий Шаҳрисабзий, Насриддин Рожий, Фахриддин Мирзо Рожий Самарқандий, Аҳмади Рожий ва Мулло Тожир Рожий Марғилонийлардир. Кўринадики, айрим тахаллуслар остида ўнлаб, ҳатто ундан ҳам кўпроқ ижодкорлар қалам тебратишган. Бу ҳол, албатта, чалкашликларга олиб келади.

Шарқ халқлари адабиётидаги кўп тахаллусилик ҳодисаси адабиёт тарихи билан шугўлланувчиларни ҳамиша «юз ўлчаб бир кесиш» қабилида иш туттишларини тақозо этади.

⁷¹ Исҳоқов. Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1968, 3-сон, 76—79-бетлар).

МАҚОЛАЛАР

ЯССАВИЙ ИХЛОСИ

Аҳмад Яссавий нафақат туркий халқлар тили, адабиёти, фалсафаси, маданияти ривожига, балки жаҳон халқлари маънавий олами тараққийсига ҳисса қўшган йирик мутасаввуф шоирдир. Ўзбек адабий тилини жонли халқ тили негизида ривожлантиришда шоирнинг хизмати қанчалик буюк бўлса, адабиётимизда ҳикмат жанрининг шаклланиши ва равнақ топишида ҳам унинг таъсири шунчалик улуғдир.

Қайта қуриш шарофати билан кўп ҳаётий анъаналаримиз, урф-одатларимиз қаторида Аҳмад Яссавий ижодиётига ҳам муносабат ўзгарди. Эндиликда унинг ҳикматларини тўплаш, нашр этиш, тадқиқ қилиш, шахсияти хусусида фикр юритиш, таржимаи ҳолини тиклаш имконияти туғилди. Бажарилган ишлар ўртасида адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулов томонидан нашрга тайёрланган «Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар» тўплами эътиборга лойиқдир. Шунгача шоир ижоди ва фаолияти хусусида Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Натан Маллаев, Воҳид Зоҳидов, Эргаш Рустамов, Содир Эркинов каби адабиётшунослар ҳам қалам тебратганини эътироф этиш лозим. Афсуски, уларнинг аксарияти давр мафкураси тайзиқида ёзилган.

* * *

Кул Хожа Аҳмад Яссавий шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатни куйлаган ислом оламининг улуғ мутафаккиридир. Буюк шоир ўз ҳикматларида кишиларни инсофли, диёнатли, пок, тўғри ҳамда ўзаро тинч- тотув алоқада бўлишга чақирган. Мухтасар қилиб айтганда, Яссавий ҳикматларини инсониятни комилликка ундовчи пандномалар, васиятномалар дейиш мумкин. У мазкур шеърий жанрда умр бўйи қалам тебратган ва жаҳон адабиётида биринчи марта ҳикматлар қуллиётини яратишга муюссар бўлган. Аҳмад ибн Иброҳим бин Ифтихор «Аҳмад Яссавий» тахаллусидан бошқа тахаллусларда ҳам ижод қилган «Кул Хожа Аҳмад», «Мискин Аҳмад», «Кул Аҳмад», «Хожа Аҳмад», «Яс-

савий», «Аҳмад», «Мискин Яссавий», «Аҳмад ибн Иброҳим», «Хожа», «Мискин Аҳмад Яссавий» ва ҳоказо.

Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларини алоҳида мавзу, давр, воқеа, афсона, ҳикоя, ривоят, васият, шариат, тариқат, ҳақиқат ва меҳр-шафқат каби бўлимларга ажратмасдан китобат қилган. Ҳикматларнинг XIII-XVI асрларда кўчирилган нусхалари ҳажман катта бўлсада, лекин кам тарқалган. Унинг асарлари XIX аср охири ва XX бошларида Когон шаҳрида тошбосма усулда Саид Хожа деган киши ташаббуси билан чоп этилиб, Бухоро амирлиги тасарруфидаги кент ва туманларга оммавий тарзда тарқатилган. Биз қуйида «Ҳикматлар»нинг икки Когон ва бир Туркистон нусхалари хусусида фикр юритмоқчимиз. «Ҳикматлар»нинг Когон нусхалари ҳажман кичик бўлиб, 50-75 туркумдан иборат; ҳар иккисининг ҳам охирига ҳурматли эшон, халифаларнинг улуғ шоир асарларига тақлидан ёзган 10-15 туркум шеърлари киритилган. Шундай ҳикматлар тўпламининг бири «Девони Ҳазрат» деб номланиб, тагига форсча «Ҳикмати Хожа Аҳмад Яссавий» деган сўз битилган. Муқованинг қуйи қисмига эса «Дар мағбаа Когон, Мулла Саид Хожа ҳикмати» дейилган сўз битилган. Бу- Саид Хожа жанобларининг нияти хайрияси- ўз сармо-яси билан чоп этирилди, деган маънони англатади. Китобга Аҳмад Яссавийнинг 75 ҳикмати киритилган, охирида Аъзам эшоннинг 15 ҳикмати тиркалган. Муқаддимада улуғ шоирнинг ҳаёти, фаолияти, таълим олиши, устозлари, «Ҳикмат» китобларини тузиши, халифалар тайёрлаши тўғрисида маълумотлар бор.

Мулла Саид Хожа томонидан Когонда нашр этилган ҳикматларнинг иккинчи нусхаси форсча «Девони ҳикмати ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий» деб номланган. Китобнинг муқаддимаси 12 саҳифадан иборат бўлиб, унда Оллоҳ таоло, шариат раҳнамоси баёнида сўз юритилган. Хожа Аҳмад Яссавий Исломнинг олий даражали билимдон шайхи экани, кароматлик даражасига кўтарилгани, ҳикматларининг куёшга етганлиги борасидаги таърифу талқинлар берилган. Китобдан Аҳмад Яссавийнинг 50 туркум ҳикмати ва «Ҳикмат ҳикояти» ҳамда Аъзам Хожа Эшоннинг 25 ҳикмати ўрин олган. У 130 саҳифани ташкил этади. Китоб Аҳмад Яссавийнинг:

Бисмилло деб баён айлай, ҳикмат айтиб.
Толибларга дурри гавҳар сочдим мано.
Риёзатни қаттиқ тортиб, қонлар ютуб,
Ман дафтари соний сўздин очтим мано,-

деган сатрлари билан бошланади.

Туркистон қўлёзмаси нусхаси ҳикматларнинг энг қадимийси ва мукаммали саналиб, у 945 саҳифадан иборат. У шикаста хатда, қора сиёҳда, жавдар (чой) қоғозига кўчирилган бўлиб, фақат шу нусхага КУЛЛИЁТ номи берилган. Бундай дейилиши, биринчидан, ҳикматларнинг Туркистон нусхаси бошқа нусхалардан ҳажман катталиги, иккинчидан, унда шоир умри давомида яратган тўртта ҳикматлар дафтарига тегишли асарлардан намуналар берилгани билан изоҳланса керак.

Аҳмад Яссавий қаламига мансуб бу дафтарлар, маълумки, «Дарёйи шариат», «Роҳи тариқат», «Қулзуми ҳақиқат» ва «Дарёйи раҳмат» номлари билан аталган. Бу хусусда шоир ўз ҳикматларидан бирида шундай дейди:

Бу оламда менинг тўрт дафтарим бор,
Киме хор айласа, бўлғай ўзи хор,
Эрур аввалгиси «Дарёйи шариат»,
Яна иккинчиси «Роҳи тариқат»,
Учунчиси эрур «Қулзум ҳақиқат»,
Эрур тўртинчиси «Дарёйи раҳмат».

Мазкур куллийёт Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи халифаси (шогирди) бўлимиш Ҳақим ота Сулаймон Боқирғон томонидан тузилган. Бунга Ҳақим отанинг устози шаънига бағишлаб ёзган Ҳикматлари гувоҳлик беради. Куллийётнинг муқаддимаси йўқолганлиги сабабли унинг қачон, қайси ҳаттот томонидан кўчирилганлигини аниқлай олмадик. Мазкур куллийётдан Аҳмад Яссавийнинг 250, Ҳақим ота Сулаймоннинг 75, шунингдек шоир Шамсийнинг 8, Дарвеш Али ва Неъматилло деган шоирларнинг ҳам ҳикматлари ўрин олган. Агар биз Дарвеш Али ва Неъматилло деган шоирлар қачон яшаб ўтганини аниқлай олсак, мазкур нусхага қачон тартиб берилганини билиб олишимиз хийла осонлашади.

Профессор Н. Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» («Ўқитувчи» нашриёти, 1976 й.) дарслигида шундай ёзади: «Девони Ҳикмат»нинг шеърлар миқдори жиҳатидан энг катта нусхаси бўлган бешинчи Қозон нашрини олайлик. Унга 145 туркум ҳикмат берилган бўлиб, улардан 109 ҳикмат бевосита Аҳмад Яссавий номи билан боғлиқдир». Агар профессор Н. Маллаев «энг катта нусха» деб баҳолаган бешинчи Қозон нашри билан Аҳмад Яссавийнинг Туркистон нусхасини ҳажм жиҳатдан бир-бирига қиёсласак, Туркистон нусхасининг қадимийлиги, аслиги ва нисбатан мукамаллиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Аҳмад Яссавий ҳикматларининг кейинги нашрлари ўртасида «энг мукаммали» адабиётшунос И.Ҳаққулов томонидан нашрга тайёрланган тўплам ҳисобланса, у ҳам 74 чала ҳикмат туркумларидан иборатдир. Унга 1983 йили Камол Эраслон томонидан Анқарада чоп этилган «Девони ҳикматдан сочмалар» китоби асос қилиб олинган. Мана шу маълумотлар ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматлари Туркистон нусхаси қимматини яна бир бор оширади.

Булардан ташқари, Аҳмад Яссавийнинг Туркистонда топилган ҳикматлар қулиётида фанга ҳалигача қоронғи бўлган, қуйидаги маълумотлар мажуд:

1. Аксар қадимий манбаларда ва сўнги йилларда яратилган тадқиқотлар Аҳмад Яссавий ёши 63,80,120,130 йил атрофида белгиланарди. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг Туркистон нусхасида эса, шоирнинг 125 ёшда ҳам ҳаёт бўлганлиги эътироф этилади:

Ер устида ўлмас бурун тирик ўлдум,
Олтмиш учда суннат деди, ерга кирдим.
Ер остида жоним билан қуллиқ қилдим,
Эшитиб, ўқуб, ерга кирди Хожа Аҳмад.
Юз йигирма ёшга кирдим, билолмадим,
Ҳақ Мустафо суннатларин қилолмадим.
Одамлардан файзу футуҳ ололмадим,
Юз йигирма бешга кирдим, билолмадим.

2. Аҳмад Яссавий ижоди ҳақида ёзилган тадқиқотларда унинг ҳикматлари турли миқдорда кўрсатилган. Ҳикматларнинг Туркистон нусхасида эса, бу миқдор 4400 атрофида белгиланганига гувоҳи бўлдик.

Қул Хожа Аҳмад ҳар бир сўзинг дардга дармон,
Толибларга баён қилсам, қолмас армон.
Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айтдим, ҳақдин фармон,
Фармон бўлса, то ўлгунча сўзласам ман.

3. Тадқиқот, китоб ва дарсликларда Аҳмад Яссавий туғилган жойи ҳам турлича кўрсатилади. Ҳикматларнинг Туркистон ва бошқа ерларда чоп этилган баъзи нусхаларида у зотнинг Туркистонда таваллуд топгани қайд этилган.

Туғфон ерим, ул муборак Туркистондин,
Бағрима тошни уруб келдим мано.

Гурбат тортиб, ўз шаҳрига қайта ёнди,
Туркистонда мазор бўлуб қолдим мано.
... Орзуликман қариндошлик вилоятга,
Улуғ бобом равзаси ул оқ турботга.

4. Ҳозирга қадар бизга Аҳмад Яссавийнинг икки устози (Арслонбобо ва Юсуф Ҳамадоний) маълум эди, мазкур куллиётда шоир ўзининг яна бир раҳнамоси бўлганини айтади:

Ҳикмат қўри боғланди, тан жон билан қотланди,
Исломота отлонди, Саид ибн Абу Ваққос.
То Маккадан ул чиқти, Аму сувидан ўтти,
Сабронда¹ Ватан тутти, Саид ибн Абу Ваққос.

Ёки:

Қилди борисин яксон, Саид ибн Абу Ваққос,
Ул орифи дил зинда, Ҳазратга яқин банда.
Ҳарна деса, арзанда Саид ибн Абу Ваққос,
Машъули Аҳад бўлгон, мақбули Самад бўлгон.
Мен қулга мадад бўлгон Саид ибн Абу Ваққос.

5. Туркистон нусхасидан олинган мана бу парчада эса Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мақсади ва моҳияти ўз ифодасини топган, деб ўйлаймиз:

Манинг ҳикматларим дардсизга айтманг,
Баҳосиз гавҳарим нодонга сотманг.
Манинг ҳикматларим ҳар ким ўқуса,
Ўқиб ихлос ила ё хатга битса,
Агар ихлос билан ўзида тутса,
Тутиб доим ўзида вирдин айтса,
Дуойи хайр этай дунё ва динда.

Буюк мутасаввуфнинг туғилган йили масаласини олиб кўрайлик. «Исломота справочниги» (Т. 1989 й), «Тайны небесной глазури» (С.С. Такибаева, Алма-Ата, 1987 г.) каби китобларда бу рақам 1105 йил, «Яссавий қадамжоси» («Ёш ленинчи», 1990, 14-октябр), «Яссавий олами» («Ўқитувчилар газетаси», 1991 й, 14-май) мақолаларида 1103 йил деб кўрсатилган. Агар биз шоирнинг 1166 йилда

¹ Саброн - жой номи. Унда Халил Аҳмад Яссавий мақбараси мавжуд.

вафот этганини инобатга олсак, 61-62 йил умргузаронлик қилгани аён бўлади. Ҳолбуки ҳикматлар ва айрим тадқиқотчиларнинг илмий ишларида («Ўзбек адабиёти тарихи», 1959 йил, 1-жилд) шоирнинг 125 йил ва ундан ортиқ умр кечиргани қайд этилган. «Ўзбек адабиёти тарихи» (Т., 1959 йил, 1-жилд) дарслигида бу масала хусусида шундай ёзилган: «Айрим манбаларда, жумладан, Мавлоно Ҳусомиддин Сифноқийнинг рисоласида Аҳмад Яссавий 130 йил умр кўрган деб маълумот берилади. Бу маълумотда муболаға бўлиши мумкин. Бироқ кўпчилик манбаларнинг кўрсатишича, Аҳмад Яссавий 1166 (562) йилда вафот этган. Бизнингча, профессор Н.Маллаевнинг Мавлоно Ҳусомиддин Сифноқий маълумотини шубҳа остига олишида асос йўқ. Унда муболаға эмас, балки Аҳмад Яссавий қанча яшагани ҳақидаги ҳақиқат ўз ифодасини топган. Фикримизга, аввало шоирнинг ўзи томонидан ёзиб қолдирган ҳикматлари ва яссавийшунос олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар гувоҳлик беради.

Кул Хожа Аҳмаднинг туғилган жойига муносабат масаласида ҳам хилма-хил фикрлар мавжуд. Масалан С.С. Такибоевнинг «Тайны небесной глазури» китобида: «Аҳмад Яссавий ҳозирги Чимкент вилоятининг Сайрам тумани доирасида туғилган», дейилади. Шундай фикр «Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар» китобига ёзилган сўзбошида ҳам такрорланади. «Ўзбек адабиёти тарихи» хрестоматиясининг биринчи жилдида эса «Аҳмад Яссавий ҳозирги Туркистоннинг Ясси қишлоғида XI асрнинг охирларида туғилиб, 1166 йилда вафот қилган» дейилган. «Яссавий қадамжоси» мақоласида «Хожа Аҳмад Яссавий 1103 йилда Сайрамда дунёга келган», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида босилган «Яссавий хилвати» (1991 йил, 7-июл) мақоласида «Сайрам қишлоғида туғилган», деган фикрлар билдирилган. Аҳмад Иброҳим ўғли Шарқдаги мавжуд анъанага кўра туғилган шахри номини ўзига тахаллус қилиб олган. Шу далилданок аёнки, у Сайрам ёки Туркистон кентидан эмас. «Девони Хожа Аҳмад Яссавий» китоби муқаддимасида бу масала хусусида шундай дейилган: «... Хожа Аҳмад Яссавий қаддас саранинг туғилган жойлари Туркистон тавобидан (теварагидан), Ясси деган қасабада эрди».

Манбалардан маълумки, Иброҳим (Аҳмаднинг отаси) Ясси ва Сайрамда кўп йиллар шайхлик қилган. Демак, улар асли яссилик бўлиб, кейинчалик Сайрамга кўчиб борган. Бу тарих ҳам Аҳмаднинг Яссидан туғилганини исботлайди.

Бизларнинг аниқлашимизча, Ясси шахри қадимда Қорачуқ ва

Карсоқли қишлоқлари ўртасида жойлашган. Коризнинг Яссига чегарадош жойида Султон Орифий (Аҳмад Яссавий) авлодининг «Боғи жаҳон» деган боғи бўлган. Амир Темур Аҳмад Яссавий мақбарасини қурдираётганида ёғочнинг бир қисмини мазкур боғдан олдиртирган.

Тарихчи Фазиуллоҳ Ибн Рўзбихон Исфаҳонийнинг XV аср бошида форсча битилган «Меҳмонномаи Бухоро» китобида: «Ясси шаҳри Туркистон элатининг маркази, боғларга бурканган, хуш ҳаволик жой экан. У, ўзбеклар сарҳадида бўлиб, бундан Андижон, Хитойга қарвон йўли ўтаркан. Саброндан (Сарвон) мусулмон оламининг иккинчи қаъбаси – Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилгани Яссига келдик... Яссига бизга Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан бўлмиш шайхул ислом Шамсиддин Муҳаммад шайхул шайх Имон Муққий ас- сунна ал- Бағавийнинг «Шамчироқ» китобидан боблар ўқиб эшиттирди», деб ёзади. Бундан кўришиб турибдики, Яссига яссавийлар авлоди яшаган.

С. Такибоевнинг юқорида эслатиб ўтилган китобида Аҳмад Яссавий Марвда ўқиган, ота-онаси ҳақида маълумотлар йўқ, деган хато фикрлар айтилган. Ҳолбуки, Аҳмад Яссавийга бағишланган тарихий китобларда, тадқиқотларда шоирнинг Бухорода ўқигани, машҳур мутасаввуф шайх Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф фалсафаси бўйича таълим олгани қайд этилади.

Аҳмад Яссавий- Юсуф Ҳамадонийнинг учинчи халифасидир. У Бухорода таҳсил кўрган. Юсуф Ҳамадоний вафотидан кейин Аҳмад Яссавий Бухоро хонақоҳида бироз вақт раислик қилган. Кейин у раисликни устозининг тўртинчи халифаси Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувонийга топшириб, яна Ясси шаҳрига қайтиб келган. Бизнинг бу фикримизни Фаридиддин Атторнинг «Тазкират-ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат-ул- унс», Алишер Навоийнинг «Насойим-ул-муҳаббат» каби асарлари, шунингдек, Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний, Хожа Муҳаммад Баҳоваддин Нақшбандий ҳамда Хожа Ҳасан Андақий тўғрисида битилган китоблар, шеърлар ва афсоналар, ривоятлар ҳам исботлайди.

Марҳум адабиётшунос олим Эргаш Рустамов «Аҳмад Яссавий чивикдан сузгич тўқиш, ёғочдан қошиқ ва чўмич йўниб сотиш билан тирикчилик қилган», деб ёзганида жон бор. Чунки бу тарихи турмуш кечиришни Хожа Баҳоваддин Нақшбандий, Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний, Хожа Абдулло Барқий ва Хожа Ҳасан Андақий ҳаётлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Улар катта мавқега эга бўлишларидан қатъи назар, тирикчилигини ўз қўлларидан келадиган ҳунарлари билан ўтказишга ҳаракат қилганлар. Чет-

дан келадиган назру ниёзлар ҳисобига кун кечиришни ўзларига ор билганлар. Бу хусусда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг Бухоро нухаси муқаддимасида ўқиймиз: «Ҳазрат Султон Хожа Аҳмад Яссавий андоғ айтибдуларки, шайх улдурким, ниёз олса, мискин, ғариб, бечораларга бергайлар. Агар 9 ниёз олиб, ўзлари есалар, мурдор ит емишдек бўлғойлар».

Аҳмад Яссавий шогирдликни ҳам, устозликни ҳам ўринлатган алломадир. Қадимий манбалар Аҳмад Яссавийнинг Мансур ота, Саид ота, сўфи Муҳаммад Донишманд ва Ҳаким ота (Сулаймон Боқирғоний) отлиғ тўрт халифа тайёрлаганига гувоҳлик беради. «Девони ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий»да шоирнинг ҳар тўрт халифаси ҳақида мухтасар маълумот берилган бўлиб, биз уларнинг иккитаси ҳақидаги кўчирмани ўқувчилар диққатига ҳавола этишни лозим топдик: «... Мансур ота Раҳматилло Ҳазрат Хожа Аҳмаднинг аввалги халифаларидур. Бу жаноб Боб Арслоннинг фарзанди рашилари эрди. Улум умум, зоҳиру ботин олим эрдилар. Аввал ҳолда падари бузрукворларидин тарбият топгон эрдилар. Оталарининг ишоратлари бирлан у улуғ зотнинг қазои бандаликларидан сўнгра ҳазрат Хожа Аҳмад Раҳматулонинг мулозаматларига бордилар. Хожа Аҳмаднинг иноятманд соялари даражаи олийга егуб аҳли вилоятда (ҳаммаслак) бўлдилар...»

Ҳаким ота Раҳматулло Туркистон машойихларининг бузрукларидан ва ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи халифаларидур. Отлари Сулаймон ва лақаблари Ҳакимдурки, турки тилда дарвишлар муомалати тўғрисино этган ҳикматлари маълум ва машҳурдир. Фойдалиқ нафасларидан бир мисолдурким, халқнинг ҳурмати,вақтнинг ғанимати учун дебдурлар.Байт:

Ҳар ким кўрсанг, Хизр бил,
Ҳар тун кўрсанг, қадр бил.

Яна ул кишига мансуб бир мисолдурки, нафсни синдирмоқ учун дебдурлар. Байт:

Барча яхши, биз ёмон,
Барча буғдой, биз сомон.

Ҳаким Сулаймоннинг маслаклари вилояти Хоразмда эрди. У ерда дорулфанодан дорулбақоға рихлат қилдилар. Оққўрғон деган мавзида қабри муборақлари маълум ва машҳурдир».

Аҳмад Яссавий устози Арслонбобога бўлган ҳурмати эвазига унинг ўғли Мансурни тарбиялаб, Жаҳрия-Яссавия тариқатининг донишмандларидан бири даражасига кўтарган. Хоразмлик Сулаймон Боқирғоний шундай садоқат билан устозининг таълимотини эгаллайди, оммалаштиради, давом эттиради ва пири адабий меросининг абадийлашишига катта ҳисса қўшади. Фикримизнинг далили сифатида Ҳаким ота Сулаймон томонидан тузилган Аҳмад Яссавийнинг Туркистон куллиёти нусхасини кўрсатишимиз мумкин. Сулаймон Боқирғоний устози хусусида мана бундай сатрлар битган:

Туркистонга бороли, хизматида туроли,
Улуш берса ололи, шайхим Аҳмад Яссавий.
Қорачуқни қишлоғон, шунқор, лочин қушлоғон,
Сонсиз хорид бошлоғон, шайхим Аҳмад Яссавий.

Ёки:

Олимларнинг толиби, сўфиларнинг голиби,
Хожа Аҳмаднинг нойиби, Ҳаким Хожа Сулаймон.
Хожа Аҳмадго қул бўлғон, хизматида муқум турғон,
Сухбатида куюб ўлғон, Ҳаким Хожа Сулаймон.

Аҳмад Яссавийга хос салоҳият «Девони Хожа Аҳмад Яссавий» китоби муқаддимасида қуйидагича таърифланган: «Хожа Аҳмад Яссавий қаддас сара зоҳири ва ботини билимларни (илмларни) жам қилғон эрдилар. Зухдда, парҳезда ва тағҳида (тўғрилиқ, ўзини сақлаш, билимдонликда), шеърятда ва тариқатда даражаси аъло, мартабаси боло эрди. Халифалик сафросини Хожа Юсуф Ҳамадонийдин кийдилар. Парвариш замиридин сўнтра арш маснадига (улуғ ўринга) ўлтурдилар».

Аҳмад Яссавийнинг муборак мақбараси одамлар ўртасида иккинчи каъба ҳисобланган. Каъбага боролмаганлар Хожа Аҳмад Яссавий хонақоҳига келиб сигинганлар.

Мутасаввуф шоир мақбараси томон оёқ узатиб ётиш, ёнбошлаш, мақбара олдида уловдан тушмай ўтиш гуноҳ ҳисобланган. Мадрасаю мачитларда, давраларда «Қул Хожа Аҳмад» номи эшитилиши билан тингловчилар ўринларидан туриб, қўл қовуштирганлар. Мақбара кўзга ташлангани ҳамано кишилар дуо ўқиб, фотиҳага қўл очганлар. Одамлар кулфатли, шодмонли ҳолатлар юз берган чоғларда у зоти шарифни ёдга олганлар.

Профессор Нажмиддин Комилов «Аҳмад Яссавий» («Гулхан», 1990 й, №11) мақоласида ёзади: «.. шоир диний ва тасаввуфий тушунчалар орқали эзгулик ва покликни, чин инсоний фазилатларни қуйлаган, унингча, барча яхшиликлар ҳақиқат ва адолатнинг манбаи- муқаддас Илоҳ. Шунинг учун инсон тинмай Илоҳга интилиши, тоат- ибодат билан ўзини поклаб, маънавияти, руҳини чиниқтириб бориши керак. Аҳмад Яссавийнинг нияти-шариат, тариқат, маърифатни қўшиш. Комил инсоннинг вазифаси, деб уқтиради у, Мустафони: унинг дини, китоби, суннати-ни жон-дилидан севиш, ҳаммага карам- саховатли қалб билан меҳру шафқат кўрғазиб, етим-есирлар, муҳтожларга ёрдам бериш, ғарибларнинг кўнглини кўтаришдир. Шундагина инсон Илоҳга яқинлашади, «Ваҳдоният» висолига мушарраф бўлади».

Шоирнинг Ҳикматларни ёзишдан кутган мақсади ҳам шундай:

Худонинг сўзидан чиққан бу ҳикмат,
Ўқусанг мағзи Қуръон, олий ҳиммат.
Манинг ҳар дафтаримдур тўрт минг ҳикоят,
Ўқуган бандалар топқай фароғат.
Бу оламда манинг тўрт дафтарим бор,
Киме хор айласа, бўлғай ўзи хор.

Буёқ одамларнинг ҳар бири ўзига хос оламдир. Аҳмад Яссавий оламига эса биз энди киришяпмиз. Бу беҳудуд маънавий оламга кириш ва ундан баҳра олиш етуклик сари интилаётган ҳар бир киши учун фарзу қарзидир.

«Шарқ юлдузи», 1992 йил 1-сон.

ҲИКМАТЛАР ҚУЛЛИЁТИДАН

ҲИКМАТ

Туркистонда Хожа Аҳмад хуш айдилар туркини
Машойихлар ҳув-ҳув тейиб, ерга қуёр бўркини¹.

Хожа Аҳмад ҳалқасида мазаллагин тобқонлар,
Қабул қилмас берсалар икки жаҳон мулкини.

Раҳнамодур Хожа Аҳмад, келибтондур маърифат,
Сўзлагани ҳақиқат, очар кўнгул мулкини.

Оят, ҳадис маънига турки келса мувофиқ,
Маънисига етканлар ерга қуёр бўркини.

Амал қилгон олимлар икки жаҳон чироғи,
Бироқ ноҳинор машҳарда эгри қуёр бўркини.

Олим бўлса беамал, масъаладин беҳабар,
Қиёматда кўтарур қирқ эшакнинг юкини.

Таманнолиқ олимлар кўзга илмас туркини,
Мулломан деб аритмас² кўнгулдаги чиркини.

Хожаман деб лоф урма, ушбу дунё бевафо,
Ким яхшидур, ким ёмон — маълум бўлур чин куни.

Пок бўлдим деб қувонма, ушбу дунё ялғончи,
Вайрон қилур бу ўлим подшоларнинг мулкини.

Ҳар ким намоз тарк этар, кофир қавмида кетар,
Минг пушаймон бўлғуси, умр охир бўлгон куни.

Жонин қурбон қилмаса, ҳаққа восил бўлмаса,
Гарчи маъни бўлмаса, хўп айтурлар туркини.

Қул Хожа Аҳмад айтиб сўз, ҳақ сўзига тикиб кўз,
Йўл бошида қиловуз³ баён қилди шарҳини.

¹ Бўрк — бош кийим.

² Аритмас — артмас, тозаламаслик маъносига.

³ Қиловуз — ёруғ юлдуз.

ҲИКМАТ

(Илтижо)

Сахарларда қўпуб, йиғлаб дуо қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?
Ёш ўрнига қоним тўкиб, гувоҳ қилсам,
Дўстлар, мана Хожам бандам дигоймукин?

Биёбонлар кезиб, ўзум вола қилсам,
Даргоҳига бошим қўюб нола қилсам,
Қўз ёшимни оқузубон нола қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Ҳар кун юз минг қулум ихсиёбим десам,
Мусо сифат Тур тоғида розим айтсам,
Тўқсон тўққуз розим айтиб, жоним берсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Оллоҳ тею дарди билан ўлуб кетсам,
Боязиддек ташмир йўли ўзум солсам,
Риёзатда бориб, очиб, озиб, қотсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Оллоҳ учун фарзандларим етим қилсам,
Ҳарна жафо текса манга, шокир бўлсам,
Айюб сифат, балосиға собир бўлсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Остонага бошим қўйиб, тавба қилсам,
Ғийбат қилгон тилларимни юз минг тилсам,
Гуноҳ қилгон вужудларим пора қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Тавба қилдим, тавба қилдим, қабул қилғил,
Тавбам қабул қилмас бўлсанг, жоним олғил.
Йўлда қолдим, йўлда қолдим, қўлим олғил,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Оллоҳ учун мардонавор жондан ўтсам,
Аҳли аёл, хонумоним ташлаб кетсам,
Жон на бўлғай, иймонимдан балки ўтсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Саҳарларда эрта қўпуб, ҳаққа ёнсам,
Тавба қилиб ҳазратингга бўюнсунсам,
Улуғ, кичик гуноҳлардин балки ўтсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дегоймукун?

Қодир эгам, сендин қўрқуб уйғонаман,
Гуноҳимга иқролланиб ингранаман.
Саҳарларда яқом тутуб ёлбораман,
Дўстлар, мани Хожам бандам дегоймукун?

Тошқин келган дарёлардек қайнасам мен,
Озиб қолгон бўталардек бўзласам мен,
Ўлар вақтда минг бир отин сўзласам мен,
Дўстлар, мани Хожам бандам дегоймукун?

Дод ётандлатиб деб қўрқуб турсам,
Пири муғон даргоҳини тинмай ўпсам,
Яхшиларни хоки пойи бўлуб ётсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дегоймукун?

Тонг отгунча қўрқуб, йиғлаб, титраб чиқсам,
Субҳонллоҳ дарди билан инграб чиқсам,
Туфроқ сифат ожиз бўлуб, хўрлик тортсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дегоймукун?

Қул Хожа Аҳмад, жонинг бергил мардонавор,
Жондин кечиб, йўлга кирсанг, кўргун дийдор,
Муродингни берур аксар парвардигор,
Дўстлар, мани Хожам бандам дегоймукун?

ҲИКМАТ

(«Муножот»дан)

... Гуноҳим ваҳмидин кўб қўрқамен, оҳ,
Худойим бергаймукин даргоҳига роҳ.

Агар тобсам йўлин зокир бўлурмен,
Юраким чок этиб шокир бўлурмен.

Ҳамма бир жон...¹. Хавфу хатарда,
Юраким ваҳм олур кўфрик ўтарда.

¹ Нуқталар ўрнида бир сўз етишмайди.

Анинг учун санга зори қилурман,
Кўзумнинг ёшини жорий қилурман.

Гуноҳим ваҳмидин кўб нотавонман,
Кўзум ёшлик, ҳамиша бағри қонман.

Худойи(м)га яқин бўлмиш Хожа Аҳмад,
Расул фарзандларидур авлоди Аҳмад.

Агар билсанг, муни ёлғони бўлмас,
Ўқуғон бандани армони бўлмас.

Бу сўзлар сизга мунис ҳам рафиқдур,
Муни билмас халойиқ дил торлиқдур.

Чин айди суюкли Аҳмад бу сўзни,
Худонинг қаҳридин қутқарса ўзни.

ҲИКМАТ

Эй Шосаид Солор Саид ибн Абу Ваққос,
Дин шикоридан сардор Саид ибн Абу Ваққос.

Бобларға раис бўлғон, ихжонга айн тўлғон,
Хатратға ҳисбин бўлғон Саид ибн Абу Ваққос.

Ҳиммат қўри боғланди, тан жон била қотланди,
Ислом ота отланди, Саид ибн Абу Ваққос.

То Маккадан ул чиқди, Аму сувидин ўтди,
Сабронда ватан тутти Саид ибн Абу Ваққос.

... Аҳд бўлди Саброн боқоғиндо Иймон,
Қилди борисин яксон, Саид ибн Абу Ваққос.

Ул орифи дилзинда, Ҳазратга яқин банда,
Ҳар на деса арзанда Саид ибн Абу Ваққос.

Машғули Аҳад бўлғон, мақбули Самад бўлғон,
Ман қулға мадад қилғон Саид ибн Абу Ваққос

Шлеймили ерларингизни,изига сурар кўзин
Солгойму назар кўзин, Саид ибн Абу Ваққос.

ҲИКМАТ

— Шармандамен, шармандамен, қўлум олғил,
Йўлдин озгон дармандамен, йўлга солғил,
Оллоҳ тею фано бўлдим, раҳм айлагил,
Осийларга файзу футуҳ бўлормикин?

Эй осийлар, тавба қилинг, ҳақ эшитсун,
Нолишингдин еру кўклар наво қилсун,
Малойиклар ҳақдин тилаб, улуш берсун,
Улуш олгон қулинг гами бўлормукин?

Ақлим ҳайрон, кўзум гирён, хона вайрон,
Ҳақ йўлини билолмадим, ўзум нодон,
Эй толиблар, билолмасман, қайда жонон,
Жононадин ҳеч ким хабар билормукин?

Жононани топай десанг, саҳар турғил,
Ошиқларнинг мажлисига ўзинг урғил.
Ҳақни излаб, доим бўзлаб, мотам қурғил,
Мотам қурмай тариқотга кирормукин?

Ҳақ васлига етай десанг, зори қилғил,
Зикрин айтиб, эранларга ёри берғил.
Хизмат қилиб, эранлардин улуш олғил,
Улуш олмай, дийдорини кўрормукин?

Қул Хожа Аҳмад, ҳар не дерса, булҳавассен,
Ҳақдин қўрқиб, охиратга ғам емассен,
Бошинг билан тунлар қотиб, ҳу демассен,
Булҳавасни Хожам қабул қилормукин?

ҲИКМАТ

Ул яратқон биру борим йўлин излаб,
Шайтон лаъин йўлларидин қайтинг, дўстлар.
Азоб билан муҳаббатнинг жомин олиб,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Ҳай зикрини айтғон ичар жоми шароб,
Йўл устида азиз боши мисли туроб,
Оллоҳ учун ҳоли хароб, бағри кабоб,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Остонага бошинг қўюб, зори қилгил,
Ҳалқа олиб, зикр айтса, ёри бергил,
Зикрин айтиб, ҳалқа ичра дурлар тергил,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Оллоҳ дегон қанду асал пайдо қилди,
Дунё қўйиб, ул охират савдо қилди,
Амал қилғон чин олимни доно қилди,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Амал қилмас олим илмин босиб юргай,
Тонгла борса, тор лаҳадда жони куйгай,
Во ҳасрато, амалсизлар нечук бўлгай?
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Мункар, Накир «Ман раббука?» деб савол қилгай,
Қол илмидин бир нуқтаси кор келмагай,
Оллоҳ, расул: «Дининг ким?» деб кўкраб тургай,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Қолинг-чироғ, ҳолинг-пилта, ёғи-ёшинг,
Йўл устида туфроқ бўлур азиз бошинг,
Неча айтсам, баҳра олмас кўнгил тошинг,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Эсиз олим, амал қилмай йўлда қолур,
Ўқуб, уқмай, дунё молин қўлга олур,
Манманликда азиз умрин зоеъ қилур,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Зоҳир бузуб, ботин тузгул олим бўлсанг,
Рўзи машҳар қўлунг тутқай, тонгла борсанг,
Во ҳасрато, надомат деб йўлда қолсанг,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Олим улким, жондин кечиб, амал қилса,
Дунё қўйиб, охиратнинг ғамин еса,
Тунлар қотиб, шому саҳар раббим деса,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Андоғ олим икки кўзи гирён эрур,
Қуръон ўқуб, ҳақдин қўрқуб, нолон эрур,
Бу оламнинг либосидин урён эрур,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Хорлиқ тортқил, шум нафсингни боши қайтсун,
Қийнаб тепгил, бу дунёдин йиғлаб ўтсун,
Туфроқ бўлгил, халқлар сени босиб ўтсун,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Хорлиқ тортиб, ҳақ мустафо уммат деди,
Осий-жофий умматларни гамин еди,
Анинг учун умматлари қувват олди,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Уммат учун бағрида йўқ зарра бутун,
Уммат деса, димоғидин чиқар тутун,
Ҳақ таоло қилғойму деб бизни ўтун,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, олай десанг ҳақдин улуш,
Боязиддек нафсинг билан тун-кун уруш,
Эй беҳабар, уммат бўлсанг, булду равиш:
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

ҲИКМАТ

Муҳаббатнинг шаробидан тотурмаса,
Жону дилим ҳасрат билан ўтар, дўстлар.
Оллоҳ ёдин вирд¹ айламай, ўлуб кетсам,
Эсиз умрум армон билан ўтар, дўстлар.

Оллоҳ дегон ошиқлари буруқ минди,
Маъшуқидин жафо тегса, бўюнсунди,
Тариқатнинг бозорида жавлон қилди,
Ҳақиқатнинг дарёсидин ўтар, дўстлар.

Ҳақиқатнинг гавҳаридин олғон киши,
Кўнгли синуқ, ўзи мунглиғ, кўзда ёши,
Хорлиқ-зорлиқ, машаққатдур доим иши,
Бу дунёни пучак пулга сотар, дўстлар.

¹ Вирд — ибодат.

Ориф ошиқ бўлай десанг алам тортқил,
Дийдорини талаб қилсанг, тунлар қотқил,
Бу дунёни ишратларин ташлаб, отқил,
Ташлаб кетсанг, мауманлик кетар, дўстлар.

Гуноҳ қилиб, тавба қилмай кетгонларни,
Ҳақдин қўрқмай, ғафлат билан ётқонларни,
Дунё учун иймонини сотқонларни,
Сирот² отлиғ гузаргоҳда тутар, дўстлар.

Қиёматнинг шиддатидин ҳурқмаганлар,
Каттиқ азоб, тор лаҳаддин қўрқмаганлар,
Ҳақ қаҳридин кўзда ёшин тўкмаганлар,
Дўзах ичра юз минг азоб тортар, дўстлар,

Ҳақиқатлик ошиқларни нафси ўлук,
Сўзи ҳазин, хулқи-ҳуши юз минг турлук,
Уч юз олтмиш, тўрт юз қирқ тўрт жамъи сулук,
Дийдорини талаб қилган топар, дўстлар.

Во дарифо, кечди умрум, билолмадим,
Жону дилда Ҳақ зикрини қилолмадим.
Нафсим тийиб, ҳазрат етиб боролмадим,
Тонгла борсам, ким лодима етар, дўстлар.

Ўтти умрим, шариатга етолмадим,
Шариатсиз тариқатга ўтолмадим,
Ҳақиқатсиз маърифатга етолмадим,
Каттиқ йўлдур, пирсиз нечук ўтар, дўстлар?

Қул Хожа Аҳмад, нафсим солди ушбу йўлга,
Анинг учун қочиб юрдим чўлдин-чўлга,

.....³
Оллоҳ деган шавқ-шаробин тотар, дўстлар.

ҲИКМАТ

Келинг, дўстлар, зокир бўлуб, зикр айтолик,
Оллоҳ ёдин айтсанг, ақлинг ортар, дўстлар.

² Сирот — нариги дунёдаги кўприк номи.

³ Бир сатр тушиб қолган.

Руҳ қушини тутар бўлса болу пари,
Парвоз қилиб, аршдин-аршга учар, дўстлар.

Кулман деган, доим тинмай зикрин айтар,
Ишқ ўтига бағри куйиб фарёд этар,
Бехабарлар, умрун билмай, елга сотар,
Гафлат билан жаҳаннамга кетар, дўстлар.

Охирзамон шайхи тузар суратларин,
Зухду тақво қилмай, бузар сийратларин,
Қарамай дер, хоби гафлат рўйатларин,
Риё билан халққа ўзин сотар, дўстлар.

Аё ғофил, ўтар сани умрунг елдек,
Қўз ёшингни оқуз доим обу селдек,
Сени сўрар фармонида мушкулотдек,
Хожанг суйса, сени озод этар, дўстлар.

Гафлат билан умрунг сани ўтар, билгил,
Жонинг билан пир хизматин тинмай қилгил,
Кеча-кундуз даргоҳида муқим бўлгил,
Хизмат қилгон муродиға етар, дўстлар.

Кул Хожа Аҳмад, ҳикмат айтиб, йиғла саҳар,
Эранларнинг қилғонидин олгил хабар,
Сўз аслини билганларга дурри гавҳар,
Зоҳириға боққан қуруқ қолар, дўстлар.

ҲИКМАТ

Шариатнинг шароитин билган ошиқ,
Тариқатнинг мақомини билар, дўстлар.
Тариқатнинг ишларини адо қилиб,
Ҳақиқатнинг дарёсига ботар, дўстлар.

Дийдорини кўруб бўлмас бўюн уюб,
Пок ишқини қўлга олмай, бўлмас юруб,
Ҳақиқатнинг дарёсини хатари кўб,
Ҳеч ухламай дийдорини кўрар, дўстлар.

Аё ошиқ, бу дунёда меҳнат тортқил,
Тортқон жабру жафоларни роҳат билгил,
«Хув» суҳбатин кўрган ерга ўзинг ургил,
Урғон ошиқ муродини топар, дўстлар.

Бу йўлларни гадосидур қайғу, меҳнат,
Меҳнат тортиб, жафо чеккан кўрар роҳат,
Саҳарларда зори қилгон кўрар давлат,
«Хув-хув» тею, бу дунёдан ўтар, дўстлар.

Чин дил билан йиғлаганлар кўргай лиқо,
Субҳон эгам дийдорини қилгай аго,
Қулавузсиз¹ йўлга кирмак айни хато,
Йўлга кирган манзиллардин ўтар, дўстлар.

Во дариғо, ўтти умрим, тўймай қолдим,
Бу дунёнинг асбобини қўлга олдим,
Дунё излаб дин ишини орқа солдим,
Билолмасман, ҳолим нечук бўлар, дўстлар.

Муҳаббатнинг мевасидан тотмаганлар,
Боязиддек ҳар кун ўзин сотмаганлар,
Бу дунёнинг иззатидин ўтмаганлар,
Ҳайвон эрур, балки андин багтар, дўстлар.

Ошиқ эрсанг, Ҳақ йўлига қўйғил қадам,
Дунё мулкин талоқ қилгил мисли Адҳам,
Оқил эрсанг, дунё учун емагил ғам,
Қиёмат кун жазоларин берар, дўстлар.

Сир шаробин ичган ошиқ ўзин билмас,
Бу дунёнинг иззатларин кўзга илмас,
Юз минг доно носих бўлса, пандин олмас,
Во шавқо ўзин билмай юрар, дўстлар.

Рўзи оласту худо² — ўзи нидо қилгон,
Қолу бало³ дебон руҳлар жавоб айғон,
Ҳазрат табо руҳлар учуб, қаршу келгон,
Андоғ ошиқ ҳақ жамолин кўрар, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, ошиқ бўлсанг, дунё қўйғил,
Охиратнинг азобидин қайғу егил,
Эранларни қилгонларин сен ҳам қилғил,
Хизмат қилгон муродига етар, дўстлар.

¹ Оллоҳдан паноҳ тиламасдан, деган маънода.

² Худоларинг эмасманму?

³ Айтишдим.

ҲИКМАТ

Аё дўстлар, пок ишқини қўлга олиб,
Бу дунёни душман тутуб қўйдим мано.
Яқом тутуб, ҳазрат табо сигиниб келиб,
Ишқ бобида Мансур сифат бўлдим мано.

Ҳақ йўлида ошиқ бўлуб Мансур ўтти,
Белин боғлаб, Ҳақ амрини маҳкам тутти.
Маломатлар, ихонатлар кўб эшитти,
Эй мўъминлар, мен ҳам Мансур бўлдим мано.

Фариб Мансур аналҳақни тилга олди,
Жаброил келиб, аналҳақ деб бирга айди,
Бошинг бер деб, Ҳақ, Жаброил йўлга солди,
Дорга осилиб, дийдорини кўрдим мано.

Мансур келгоч, дор эгилиб ўзи олди,
Ботин кўзи очуқ қуллар ҳайрон қолди,
Партав солиб, оллоҳ ўзи назар қилди,
Во шавқо деб дийдорини кўрдим мано.

Нидо келди ўшал дорға, кўб бўғмагил,
Маҳкам турғил, ҳарён боқиб, кўб оғмагил,
Тошқа айди, амрим тутуб, кўб тегмагил,
Лавҳул-маҳфуз тахтасида кўрдим мано.

Уч юз мулло йиғилиб, битти кўб ривоят,
Шариатдур, ман ҳам битай бир ривоят,
Тариқатда, ҳақиқатда Ҳақ ҳимоят,
Бошим бериб, ишқ сиррини кўрдим мано.

Аналҳақни маънисини билмас нодон,
Доно керак бу йўлларни билиб бошдан,
Маъни билган, хос ошиқлар бўлди жонон,
Бу сирларни арш устида кўрдим мано.

Имо қилдим, доно бўлса маъни олсун,
Дурри-гавҳар сўзларимни ичга солсун,
Қол илмидин битиб эдим, нишон қолсун,
Ҳолдин битиб, ошиқларға ёйдим мано.

Эсиз Мансур, хўрлик билан бўлди адо,
Бир сўз билан ёронлардин бўлди жудо,

Ҳоли дилин ҳеч ким билмас, тангри гувоҳ,
Қонлар ютуб, мен ҳам гувоҳ бўлдим мано.

Шоҳ Мансурни аналҳақи бежо эмас,
Йўлин топган, бизга ўхшаш гумро эмас,
Ҳар ножинслар, бир сирларга ҳамроҳ эмас,
Ҳамроҳ бўлуб, бўйи худо олдим мано.

Бир тун саҳар ғариб Мансур кўб йиғлади,
Додин эшитиб Оллоҳ ўзи раҳм айлади,
Андин сўнгра чилтон боқиб, шароб берди,
Доноларга бу сўзларни айдим мано.

Нодонларга эсиз сўзим, ҳайфдир ҳикмат,
Одамман деб белин боғлар, қани ҳиммат?
Дунё излаб бир-бирига қилмас шафқат,
Золимларга асир бўлуб, ўлдим мано.

Золимларда ҳад на бўлғай, бизда гуноҳ,
Дарвешларнинг халқи мурдор ўтмас дуо,
Ул сабабдин подшо-амир айлар жафо,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Золим агар зулм айласа, Оллоҳ дегил,
Илкинг очиб, Ҳаққа сигиниб, бўйнунг сунғил,
Ҳақ додингга етмас бўлса, гила қилғил,
Оят, ҳадис маънисидин айдим мано.

Золим агар зулм айласа, манго йиғла,
Оллоҳ тею қонлар ютуб белинг боғла,
Ҳаром-шубҳа таркин қилиб, юрак доғла,
Золимларга юз-минг азоб бердим мано.

Золимларни қурби недур, ман яратқон,
Яратқонни амрин тутмай, сан унутқон,
Мандин кечиб, золимларни илкин тутқон,
Золимларнинг илкин узун қилдим мано.

Санго жазо, яратқонга ёлбормадинг,
Тун-саҳарлаб нола қилиб, ингранмадинг,
Нафсдин кечиб, манго сари тўлғанмадинг,
Золимларга ўзим ривож бердим мано.

Ҳақиқатдин сўзлар эдим, эшитмадинг,
Дунё излаб Ҳаққа кўнгул югуртмадинг,

Дунё ҳаром, андин кўнгул совутмадинг,
Золимларни санго жазо қилдим мано.

Золимларни шиква қилма, золим ўзинг,
Хўйинг риё, таъсир қилмас халққа сўзунг,
Дунё молин тўла берсам, тўймас кўзунг,
Ҳарисларни сижжин¹ ичра солдим мано.

Лаъли лабин жунбуш қилиб, айди наби,
Жону дилим умматларим кузрусини,
Ҳаққа қуллуқ, манго уммат бўлгон қани?
Чин умматни сийнасиға қўйдум мано.

Қул Хожа Аҳмад ҳақни доим излаб ўтти,
Илмуляқин шариатдин сўзлаб ўтти,
Айнуляқин тариқатда бўзлаб ўтти,
Ҳаққуляқин ҳақиқатдин айдим мано.

ҲИКМАТ

Субҳи содиқ душанба кун ерга кирдим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано...
Олтмиш учда суннат деди, эшитиб билдим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ер устида ёронларим мотам тутти,
Олам, ҳамма Султоним деб, наъра торгтти,
Ҳақни тобқон чин сўфийлар қонлар ютти,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Алвидо деб ер остига қадам қўйдим,
Ёруғ дунё ҳаром қилиб, Ҳақни сўрдим,
Зикрин айтиб, ялғуз ўлуб, ялғуз куйдум,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Олтмиш кеча, олтмиш кунда бир йўл таом,
Тонг откунча намоз ўқуб, бир йўл салом,
Олтмиш учда бўлди менинг умрум тамом,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

¹ Дўзах.

Таҳо ¹ ўқўб, кечалари қойим² бўлуб,
Кеча намоз, қундузлари сойим³ бўлуб,
Бу ҳол билан ер остида дойим бўлуб,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ҳақ мустафо руҳи келиб, бўлди имом,
Жумла малак ер остида бўлди гулом,
Кўб йиғлади, Ҳақ мустафо берди инъом,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Йўллар хатар, чин умматим, ҳозир бўлғил,
Муҳаббатнинг жомин ичиб, қойил бўлғил,
Риёзатни бутгасида⁴ эриб оққил,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Қўлум тутуб умматимсан, уммат деди,
Меҳрож ўғлум, нури дийдам, фарзанд деди,
Суннатимни маҳкам тутунг, дилбанд деди,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Қиёматда йўл адашсанг, йўлга солай,
Муҳаммад деб, ташна бўлсанг, қўлунг олай,
Фарзандим деб илкинг тутуб жаннат кирай,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Эй ёронлар, бу сўз эшитиб, ақлим ортти,
Уммат деди, ичу-тошим нурга ботти,
Партав солиб, дийдорини Ҳақ кўрсатти,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Дийдор кўрур, руҳим аршга учуб қўнди,
Мусо сифат вужудларим куюб ёнди,
Безор бўлуб, бу дунёдин қочиб, тонди,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ерга кириб, хорлиқ тортгим, кўп машаққат,
Кўз ёшимни борон қилиб тортгим меҳнат,
Эй толиблар, бу йўлларда йўқ фароғат,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

¹ Куръон сураси.

² Ибодатда.

³ Рўза.

⁴ Оловхонасида.

То машаққат тортмагунча висол қайда?
Хизмат қилмай, дарди ҳолат бўлмас пайдо,
Жону дилни то қилмасанг Ҳаққа шайдо,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ер остига кирдим эрса, беҳуд бўлдим,
Кўзум очиб, Мустафони ҳозир кўрдим,
Осий-жофий умматларни ҳолин кўрдум,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Аё фарзанд, мандин, сўрсанг, қани уммат?
Уммат учун кўксум тўла доғу ҳасрат,
Сизлар учун қўб тортаман Ҳақдин кулфат,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Эй умматим, ёзуқларинг ҳар жумъа кеч,
Малойиклар олиб келгай, Муҳаммад ҳеч,
Токи йиғлаб сажда айлай, тангрига кеч,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ҳар жумъа кеч умматларни гуноҳини,
Олиб келгай, ё Муҳаммад, кўргил муни,
Умматларинг нелар қилмас, Аҳмад, сани,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ман малақдин шарм олурмен, эй умматим,
Кеча ётмай, тоат қилсанг, шу давлатим,
Яратқондин қўрқмасмусан, паст ҳимматим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ер остига кирдим эрса беихтиёр,
Овмин деди, оли асҳоб ҳам чаҳор ёр,
Умматларнинг журмин⁵ кечкил, парвардигор,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано

Кул Ҳожа Аҳмад, ман дафтари сони айтдим,
Икки олам ишратларин майга⁶ соттим,
Ўлмас бурун, жон аччиғин заҳрин торттим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

⁵ Журмин — гуноҳин маъносида.

⁶ Майга олюҳ ишқи.

ҲИКМАТ

Аё дўстлар, нодон билан улфат бўлманг,
Бағрим куюб, жондин тўюб,ўлдим мано,
Тўгри айтсам, эгри йўлга мани тулғоб,
Қонлар ютуб,ғам захрига тўлдим мано.

Нодон билан ўтган умрунг нори захар,
Нодон борса, дўзах андин қилгай ҳазар,
Нодон билан дўзах сари қилмонг сафар,
Нодон ичра хазон ялглиғ сўлдим мано.

Дуо қилинг, нодонларни юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бир дам турмай,
Бемор бўлса, нодонларнинг ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

Ер остига қочиб кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилай мардонлардин,
Ғариб жоним минг тасаддуқ донолардин,
Доно тобмой ер остига кирдим мано.

Нодонларни мандин сўрма,кўксум Ҳаққа,
Ҳақдин кўркуб, мотам тутсам, кулар қаҳ-қаҳ,
Оғзи очуқ, нафси улуғ, мисли лаққа,
Нодонлардин кўркуб санго келдим мано.

Тамаъ қилма нодонлардин,қадринг билмас,
Зулмат ичра йўл адашсанг,йўлга солмас,
Бўйнунг қисиб, зори қилсанг, қўлунг олмас.
Нодонлардин шиква айлаб келдим мано.

Аввал- охир хублар кетти, қолдим ялғуз,
Нодонлардин эшитмадим, бир яхши сўз,
Доно кетти, нодон қолди, едим афсус,
Йўлни тобмой,ҳайрон бўлуб қолдим мано.

Доғу ҳижрон эзди бағрим,қани дардманд,
Доно- туфроқ, нодонларни кўкси баланд,
Оят, ҳадис баён қилсам, қилмас писанд,
Кўксум тешинг, дарду ғамга тўлдим мано.

Дарду ҳолат тугён қилдим, борму табиб,
Арзу ҳолим сенга айтай, ялғуз ҳабиб,

Барча топиб улуш олди, мен бенасиб,
Улуш излаб, дуто бўлуб келдим мано.

Хонумонинг тарк айлабон улуш олгил,
Эй беҳабар, дунё ишинг ортқа солгил,
Оллоҳ сахий, лутфин кўруб ҳайрон қолгил,
Кўрарман деб, фано бўлуб қолдим мано.

Ман дафтари сони айтдим, сизга ёдгор,
Арвоҳимдин мадад тилаб, ўқунг зинҳор,
Дуо қилай, восил қилсун Парвардигор,
Раҳмон эгам, арз айтгали келдим мано.

Ҳикматимдин баҳра олгон кўзгу суртсун,
Ихлос билан кўзга суртган дийдор кўрсун,
Шарти аввал, риёзатда бўюнсунсун,
Жонлар чекиб, жононани кўрдим мано.

Дийдор учун гадо бўлдим, эй ёронлар,
Эй толиблар, ҳолим кўруб, ғамим енглар,
Йўлда қолгон Қул Аҳмадга йўл беринглар,
Йўлни излаб, гадо бўлуб келдим мано.

Қул Хожа Аҳмад, гадо бўлсанг, Ҳаққа бўлгил,
Бошинг билан эранларга хизмат қилгил,
Назр тобсанг ҳалқа олиб, субҳон кўргил,
Халқа ичра огоҳ бўлуб келдим мано.

ҲИКМАТ

Маломатдин май ичган дийдорига ботти-ё,
Пир қўлидан май ичган Ҳақ нурига ботти-ё.

Оқмон билан қорамон, сурган экан кўп даврон,
Тухмат қилиб отага ит суратлик бўлди-ё.

Иброҳимга шак қилган, ўт ёқиб, гул очилган,
Инонмасанг келиб боқ, кўриб, билиб айди-ё.

Шайтон йўлига кирган, Аҳмадга тошлар отган,
Тахта сари тагинда думдор бўлуб ётти-ё.

Авлиёга етганлар, дунёсидин кечганлар,
Ихлоси қул халқ ичра муродиға етти-ё.

Қул Хожа Аҳмад, ўзунг бил, гуноҳингни ҳозир қил,
Фафлат билан ётмағил, шайтон сандин қочти-ё.

ҲИКМАТ

Хуш ғойибдин етушти бир жамоа дарвешлар,
Ботин ичра “Хув” дерлар, сирри пинҳон дарвешлар.

Тинмай доим юрурлар, турса такбир айтурлар,
Тобса суҳбат қурурлар, хушсуҳбатлик дарвешлар.

Жандалари пир силоҳ, зикри самоғ лоилоҳ,
Хизмат қилинг, эй валлоҳ, балоҳўрдир дарвешлар.

Жандалари эгнида, асолари илкида,
Мавлим ёди кўнглида, Оллоҳ айтур дарвешлар.

Жандалари кир чофон, кўнглида юз минг армон,
Ушбу дунё бепоён, кўзга илмас дарвешлар.

Қул Хожа Аҳмад, мискин бўл, мискинлардин маниғ сўр,
Дарвешларга яқин бўл, нисбат берар дарвешлар.

ҲИКМАТ

Аё дўстлар, ҳайронлиқда қайтди бошим,
Қилай эмди, ҳасбу ҳолим баён эмди.
Карвон кетти, чусту чобук манзил ошти,
Танҳо бўлғоч, қолдим, оҳу фиғон эмди.

Маркаб ориғ, юкум оғир, ўзум ғамгин,
Ҳасрат билан ақду ҳушум кетти тамкин,
Кўчуб карвон, кўздин ғойиб бўлдумикин,
Борур жойим билолмасман, қаён, эмди.

Абас¹ ўтти эсиз умрум расволиқда,
Ҳеч бўлмадим замоналарз худолиқда,
Доим юрдум нафсим учун гадолиқда,
Ҳарни қилғон савдоларим зиён эмди.

¹ Бекор, янглиш.

Бу ҳолатда ул Азроил келса ногоҳ,
Иссиғ тандин жонни олгой, бергил паноҳ,
Шайтон келиб, иймонимни қилса расво,
Биродарлар, оро йўлда қолдим эмди.

Бу ҳолатда сўз айтурга йўқтур дармон,
Ўчиб қолгой вужудимдин шамъи иймон,
Қизил гулдек ушбу юзунг бўлур сомон,
Яқин бўлғунг ер остига ниҳон эмди.

Зану фарзанд, оға-ини йиғлаб келгай,
Мерос дебон, молу мулкинг бўлуб олгай,
Олиб бориб қора ерга сани кўмгай,
Туъма² қилгай қурайш³ отлиғ илон эмди.

Кел, эй хоиф⁴, бу ишлардин хабар олғил,
Тавба қилиб, дунё қўйиб, амал қилғил,
Кул Хожа Аҳмад, бу дунёдин ўтуб ёнғил,
Шояд қилгай пири муғон назар эмди.

ҲИКМАТ

Юраклар ишқ ўти билан бўлуб бирён, бўлуб бирён,
Сахар вақтида ошиқнинг кўзи гирён, кўзи гирён.

Мани ёзуқларим сонсиз, Каримо, сен афв қилғил,
Сани даргоҳинга келдим, аё гуфрон, аё гуфрон.

Санинг лутфинг эрур осон, ажойиб турли хуш алвон,
Расулга берди мўъжиза, машойихларга ҳам бурҳон.

Вафоси йўқ бу дунёни, қадам қўй, кеч бу манзилдин,
Кечарсан боридин охир, бўлуб урён, бўлуб урён.

Аё, эй кул, шараф банда, қамугни сарф қил мунда,
Эранларни қамуг сўзи, баёни жумласи «Куръон».

² Овқат.

³ Қурайш — қавм.

⁴ Қўриқчи.

НАЗМДА БУЮК БОБОКАЛОНИМИЗ СИЙМОСИ

Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига

Улуғбек ҳукумронлик қилган даврда нафақат Самарқандда, балки Мовороуннахрнинг барча марказий шаҳарларида улуғ бобоси Амир Темур давридагидай илм, адабиёт, санъат гуллаб яшнайдди. Фикримизга Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Отойи, Ҳофиз Хоразмий, Муқимий, Гадоий, Мавлоно Лутфий томонидан яратилган ва бизгача етиб келган адабий мерос мисол бўла олади. Улуғбекдан ҳиммат кўрган, унинг эътиборида бўлган, шуҳратидан фахрланган шоирлар XV асрнинг бошларидан бошлаб, унинг табаррук номини абадийлаштиришга, жаҳон тарихида тутган ўрнини белгилаб беришга, илм-фан ривожини йўлидаги кашфиётларини таърифлашга, адолатпаноҳ султон сифатидаги фазилатларини васф этишга киришганлар. Муҳими, унинг замонида яшаган, уни кўрган, саройида яшаб, ижод этган Мавлоно Лутфий, Мавлоно Саккокий, Хожа Исмаил Бухорий, Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий, Мавлоно Жомий, Хаёлий Бухорий, Бисотий Самарқандий каби шоирлар томонидан ёзилган шеърлар фикримизнинг гувоҳидир. Замондош шоирлар кўзи билан кўрилиб, сўзи билан ифода этилган бу шеърларда Улуғбек яшаган ва ҳукумронлик қилган даврнинг нафаси, Улуғбекдай буюк замондош билан фахрланиш ҳисси, Улуғбекка хос илоҳий хислат ва фазилатлар ўз ифодасини ёрқин топган. Бундай ноёб бахт бутун ҳаёти ва фаолиятини кишилик жамияти равнақи йўлига бағишлаган шундай буюк арбобларгагина насиб этиши мумкин. XV асрнинг йирик шоирларидан бири, Алишер Навоийнинг устози Мавлоно Лутфий фахрияларидан бирида шундай ёзади:

Улуғбек билур Лутфий камолин —
Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас.

Мавлоно Лутфий мазкур мисраларда Улуғбек адабиёт вакиллари хам ўз ҳимоясига олганлигини, ижодий равнақини таъминлашга алоҳида эътибор қилганлигини мамнуният билан қайд этган. Шундай ғамхўрлик туфайли унинг шеърлари машҳур форс-тожик шоири Салмон Соважий шеърларидан кам эмаслиги гурур билан эътироф этилмоқда. Ўша замоннинг машҳур тарихчиси ва шоир

Абдураззоқ Самарқандий (1443—1482) Улуғбекнинг ҳандаса (геометрия) илмида тенгсиз олим эканлигини таърифлаб, шундай пурҳикмат байт яратади:

Чун Улуғбек Мирзо дар илми ҳандаса,
Натавон ёфт дар ҳазорон мадраса.

Келтирилган мисралардан Улуғбек фақат астрономия, математика фанлари соҳасида тенгсиз олим бўлиб қолмасдан, балки ҳандаса илми бўйича ҳам замонасининг тенгсиз алломаси эканлиги маълум бўлади. Улуғбек васфида маҳсулдор қалам тебратган, бадиий сиймосини унинг тириклигидаёқ яратган шоирлардан бири Мавлоно Саккокийдир. Саккокий XIV асрнинг охирлари ва XV асрнинг биринчи яримида яшаб ижод этган шоирлардан. Унинг ҳаёти ва фаолияти асосан Амир Темур неваралари Халил Султон (1405-1409) ва Улуғбек (1409-1449) ҳукмронлик қилган даврларга тўғри келади. Шоирнинг Халил Султонга бағишлаб ёзган «Эрур» радифли қасидаси орқали ҳукм чиқарадиган бўлсак, унинг ижоди Халил Султон ҳукмронлиги даврида илк босқичда эканлиги аён бўлади. Улуғбек ҳукмронлик қилган йилларда эса камолга етади. Саройдаги бошқа шоирлар қаторида Улуғбек туркигўй шоир Саккокий ижодининг ҳам равнақ топишига катта ҳисса қўшган. Ўзбек адабиётида қасида жанри равнақига катта ҳисса қўшган Саккокий Улуғбекка бағишлаб тўртта қасида ёзган. Унинг қасидаларида Улуғбек олим ва султон сифатида мадҳ этилади:

Арасталис ва Афлотун ва Битлимус ва Жолинус,
Али Сино ва Файлакус, Арасту ва Абу Маъшар.
Риёзи ҳашт ва ҳикмат расад иксир ва иклидус,
Бадоеъ ва саноеъни сенингтеқ билмади онлар.
Фалак йиллар керак сайр этса ва келтурса илкиннга,
Менингтеқ шоири турку ва сенингтеқ шоҳи донони.

Дунё адабиётида Улуғбекнинг салоҳиятли образини яратиш бахти ҳам биринчи марта Мавлоно Саккокийга насиб этган. Саккокий «Танланган асарлари» иккинчи нашридан (1960) «Улуғбек мадҳи» номи билан жой олган 68 мисралик яна бир қасида фикримиз далилидир. Мазкур қасида улуғ бобокалонимиз ҳақида ҳикоя қилувчи асарлар ўртасида алоҳида ўринга эга. Қасида Халил Султон тахтан кетиб, унинг ўрнига Мирзо Улуғбек ўтирган йилда (1409) қутлов тариқасида ёзилган асардир. Фикримизни қасидада ишла-

тилган ва қувончли хабар маъносини билдирадиган «Келди» радифи ҳам тасдиқлайди. Саккокий бу қасидасида Улуғбекни асосан адолатпаноҳ шоҳ сифатида мадҳ этади. Шу сабабли уни шунгача яшаб ўтган афсонавий шоҳлар Сулаймон, Нўширавон, Мусо, Хисравга, тарихий шоҳлардан Шоҳруҳга ўхшатади. Қарама-қарши қўйиш усулидан унумли фойдаланиб, Улуғбекнинг ёрқин образини яратади:

Жаҳондин Аҳраман кетиб, мусаххар бўлгай инсу жон —
Ким, Ўш тахтини ел кўтруб Сулаймони замон келди.
Бойинди тахтининг қадри, ўзунг тож кўкка ташлади,
Адолат боғи сабз ўлди, чу Нўширавон келди...

Шоир қасидасининг кейинги байтларида халқни қўйга, султонни чўпонга, шунингдек, султонни отага, замон куёшига («хуршиди замон») ўхшатиш орқали янги ҳоким Улуғбекка хос халқпарварлик, адолатпарварлик, ватанпарварлик сингари хислатларни бадий ифодалайди. Улуғбекка хос шундай маънодаги ибратли фазилатлар шеъринг мисраларда қуйидагича жаранглайди:

Раият қўй эрур, султон анга чўпону ё бўри,
Бўри ўлгаю қўй тингай, чу Мусотек шубон келди.
Бу кундин сўнгра қўй тингай, раиятлар риоятдин,
Улус ҳаққида минг турла отадин меҳрибон келди.
Кўнгулар бўлди хуш равшан кўриб қолмади бир зарра,
Қорунғулик кетиб, ҳоли чу хуршиди замон келди.

Саккокий туркий ва форсий халқлар қасидасида жанр анъаналари талабидан келиб чиқиб, муболағали тарзда Улуғбекни кўкларга кўтариб мақтайди, бадий бисотидаги бор имкониятларни ишга солиб, уни бошқа шоҳларга ибрат мактаби қилиб кўрсатади. Душманлари томонидан Улуғбекка қарши фитнаю фасод авж олган бир замонда Саккокийнинг бундай йўл тутиши, албатта, катта ижобий аҳамиятга эга эди. Ижодий жасорат меваси сифатида майдонга келган мана бу сатрлар ҳам диққатга лойиқдир:

Салотин дунёга кўп келди-ю кечти, сенингтеқ бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айтсунким, қачон келди?

Тарихда Улуғбеккача ҳам, ундан кейин ҳам одил, оқил султонлар ўтганлигини рад этиб бўлмайди. Аммо Саккокий Улуғбек тимсолида оқил ва одил султон қандай бўлиши керак, деган саволга

жавоб ахтарган ва бу масала қасидада ўзининг гўзал ифодасини топган. Шундай бўлиши ҳам керак эди: шундай бўлишини қасида жанрига хос назарий хусусиятлар талаб қилса, иккинчидан, Сакокий фақат шоиргина бўлиб қолмасдан, балки Улуғбек хонадонига, салтанатига энг яқин, мўътабар кишилардан бири эди... Улуғбекни Ҳазрат Алишер Навоий ҳам (Улуғбек вафот этганда Навоий 8 ёшда эди) ўз асарларида мадҳ этганлар. Жумладан, шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида султон Улуғбек таърифида шундай шоҳ байтлар битилган:

Темурхон наслидан Султон Улуғбек —
Ки, олам кўрмади Султон анингдек,
Анинг абнойи жинси бўлди барбод —
Ки, давр аҳли биридин айламас ёд.
Ва лек ул илм сари топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний —
Ки, андин ёзди «Зижи Кўрагоний».

Мазкур сатрлари орқали Алишер Навоий ўзигача бўлган давргача Улуғбек ҳақида ёзилган асарларда илгари сурилган фикрларни умумлаштиради ва Улуғбек ҳақида ҳақиқатни бадиият мезонида юксак абадийлаштиради. Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафосис» тазкирасида темурийзодалар қатори Улуғбек Мирзо ҳақида ҳам фикр юритиб, гоят қисқа ва мазмунли маълумот беради, «Улуғбек Мирзо — донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди. Ҳайъат ва риёзийни хўп билур эрди. Андоқким, зиж битди ва расад боғлади ва холо анинг зижи орада шобедур. Бовужуи бу камолот гоҳи назмга майл қилур. Бу матлаъ анингдурким:

Ҳарчанд мулки хусн ба зери нигини туст,
Шўхи макун ки, чашми бадон дар камини туст.

Яъни: Гўзаллик мулки кўл остингда бўлса ҳам, шўхлик қилмагилки, ёмонларнинг кўзи сени кузатмоқдадур». Улуғбек образига мурожаат қилиш, унга хос фазилатларни улуғлаш кейинги асрлар ўзбек шоирлари учун ҳам асосий мавзу бўлиб қолди. Адибларимиз 50-йиллардан бошлаб турли жанрдаги асарларда Улуғбек образи-

дан асосан, билвосита, айрим ҳолларда бевосита фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Бу йилларда яратилган бадиий асарларда асосан сўз санъаткорларининг Улуғбекдек донишманд боболари борлигидан фахрланиш туйғусини васф этиш нияти ётади. Бу жиҳатдан Фафур Фулом, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Юсуф каби шоирлар томонидан ёзилган асарлар диққатга моликдир.

Фафур Фуломнинг «Самарқанд учун» (1947), А.Ориповнинг «Баҳор» (1966), «Ўзбекистон» (1969), «Генетика» (1973), «Зиё» (1980), Э.Воҳидовнинг «Самарқанд учун» (1961), «Самарқанд» (1967), «Ўзбегим» (1968) шеърларида Улуғбек ҳақида билвосита фикр юритилса ёки образига хос маълум бир томон кашф этилса, Уйғуннинг «Расадхона ёнидаги ўйлар» (1972), А.Ориповнинг «Кенглик нуқтаси» (1970), Муҳаммад Юсуфнинг «Самарқанд» сингари шеърларида Улуғбекнинг фан йўлида чеккан заҳматлари, фожиали ҳаёти ва унинг томонидан яратилган фалакиёт илми соҳасидаги кашфиётларининг оламшумул аҳамияти таърифланади. Файласуф шоир Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон» қасидасидан олинган бандда XX аср кишиларининг Улуғбек туфайли қалбида кечган фикр ва алам туйғулари ўзининг бетакрор ифодасини топган:

Боболардан сўз кетса зинҳор
Бир калом бор гап аввалида.
Осмон илми туғилган илк бор
Кўрагоний жадвалларида.
Қотил қўли қилич солди маст,
Кўёш бўлиб учди тилла бош.
Дўстлар, кўкда юлдузлар эмас,
У Улуғбек кўзидаги ёш.
Ерда қолган, о, таним маним,
Ўзбекистон Ватаним маним.

Шундай улуғвор мазмун ва оташин туйғу жўшқин лирик шоир Э.Воҳидовнинг «Ўзбегим» мадҳиясида ҳам баралла янграйди:

Туздию Мирзо Улуғбек кўрагоний жадвалин,
Сирли осмон тоқига илк қўйди нарвон ўзбегим.

Агар А.Орипов, Э.Воҳидов шеърларида Улуғбек туфайли халқнинг ўзлигини англаши ва бой тарихи билан гурурланиш ҳисси баланд янграса, М.Юсуфнинг «Самарқанд» шеърида Улуғбекнинг

фожиали ҳаётига боғлиқ ҳолда оғир мунг, надомат садолари ҳукм-ронлик қилади. Улуғбек бошига тушган машъум фожиани шоир буюк олимнинг ўз тили орқали ифодалаб, шеърдаги мунг ва надоматнинг табиғлигини оширишга, китобхон диққатини олимнинг ўғли томонидан содир этилган фожеъ қисматига тортишга муваффақ бўлган:

Бағримда бўй етган бўз болам,
Мерган болам, лочинкўз болам,
Бўғзимга тиф урган ўз болам.
Мен дардимни кимга айтаман?

Улуғбекнинг ибратли ҳаёти, оламшумул кашфиётларини қаламга олиш ва таъриф-тавсифини абадийлаштириш даври ўзбек миллий адабиётида том маъноси билан энди бошланмоқда. Мустақилликкача бўлган даврда ёзилган асарларнинг шоҳи ҳисобланган «Мирзо Улуғбек» фожиаси ва «Улуғбек хазинаси» романида ҳам мустабид қизил империя мафқурасига хос камчиликлар ўз ифодасини топганлиги китобхонга аён. Улуғбекни бадий асарларда даҳрий сифатида, чекланган ҳолда, мустабид шоҳ сифатида ифодалаш анъана тусига кирганлиги ҳеч кимга сир эмас, балки бу йўналиш ўша давр адабиётининг фазилати саналар эди. Шўролар давридаги баъзи адабиётларда эса, унинг баркамол образи асосан бузиб талқин этилди, донишманд бобомиз темурийзода сифатида таҳқирланди. Эндиликда эса, ўзбек адабиёти олдида шунгача йўл қўйилган ана шу қўпол сунъий камчиликларни бартараф этиш ва улуг бобомизнинг мукамал сиймосини ёрқин яратиш вазифаси турибди. Бу вазифани адо этиш учун ўзбек адабиёти етарли имкониятга эга.

«Бухоро ҳақиқати», 1994 йил, 19 октябр

БАДИЙ АДАБИЁТДА УСТОД ОБРАЗИ

Бадий адабиётда Садриддин Айний образини яратиш, биринчидан, Шарқ халқлари тарихида камдан-кам учрайдиган санъаткорлардан ҳисобланган қалби осмондай кенг ва беғубор сиймо билан юзма-юз бўлиб, унинг инсоний қиёфасини, жуда бой маънавий дунёсини сўз санъатида мукамал тасвирлай олиш ҳар қандай ижодкордан ҳам катта масъулият, жасорат талаб қилади. Иккинчидан, адиб бутун халқнинг қалбидан шунчалик чуқур жой

олганки, у ҳақда асар ёзадиган ижодкорни бу нарса ҳам албатта ўйлантириб қўяди.

Садриддин Айний образини бадиий тасвир этишга уриниш майллари ҳали устоднинг ҳаётлик чоғларида бошланган эди. Унга бағишланган ва характеридаги айрим томонларни акс эттирадиган дастлабки бадиий асар сифатида 1935 йилда ёзилган Фафур Фуломнинг «С. Айнийга» шеърини кўрсатиш мумкин. Шундан буён орадан 43 йил ўтди. Бу 43 йил ичида ўзбек, тожик, рус ва қардош халқлар адабиётида мазкур мавзуда ўнлаб турли жанрлардаги асарлар яратилди.

Устод Айнийга бағишланган асарларни шартли равишда тўрт даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр - адиб ижодий фаолиятининг 30 йиллиги кенг нишонланган 1935 йилга тўғри келади. Иккинчи давр - 1949-54 йиллар. Учинчи давр - унинг вафотидан кейинги 1954-1977 йилларни ўз ичига олади. Тўртинчи давр эса 1978 йилдан бошланади.

Садриддин Айний образини яратишда, устоднинг номини абадийлаштиришда поэзия бошқа жанрларга нисбатан ҳамиша пешқадам бўлиб келмоқда.

Маълумки, поэтик асарларда аввало образни фаолиятда кўрсатиш, образ табиатининг шаклланиш этапларини динамик тарзда ифодалаш қийин. Бундай имкониятлар прозаик ва драматик асарларда катта. Шундай бўлишига қарамасдан, шоирлар адиб образини эса қоларли қилиб яратишда, улуғ санъаткор характериға хос асосий фазилатларни ифодалаб, лирик қаҳрамон эътирофи орқали умумхалқ муҳаббатини баён этишда маҳорат кўрсатдилар.

Фафур Фуломнинг «Самарқандлик пахтакор дўстимга» шеъри С. Айнийга бевосита даҳддор бўлмаса ҳам унда устодга тегишли деталлар бор. Шеърда Ф. Фулом самарқандлик пахтакорларнинг пахта йиғим-терими пайтида орқада қолганлигини танқидлайди ва қандай меҳнат қилишни, меҳнатга муносабатни шу гўзал шаҳарда яшаб ижод этаётган С. Айнийдан ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Мирмуҳсиннинг «Устоз» шеърида ҳам ўзбек халқининг буюк адибга бўлган юксак муҳаббати ўз ифодасини топган. Омон Мухторовнинг «Исёнкор» шеърида адибнинг халқ бахтусаодати, эрки ва озодлиги йўлидаги кураши, инқилобий фаолияти қаламга олинади.

Хуллас, ўзбек шоирлари Ф. Фулом, Мирмуҳсин, Т. Тўла, В. Абдулло, О. Мухторов ва бошқалар сингари тожик адиблари ҳам Айний образини абадийлаштириш борасида кўпдан буён ҳаракат қилишади. Бу жиҳатдан Мирзо Турсунзоданинг «Чароғи абадий»

достони, «Абдулқосим Лохутийнинг «Ҳафтоду панч сол», Лойиқнинг «Айний» ва Б.Собировнинг «Мужассамаи Айний» шеърлари диққатга сазовор.

Мирзо Турсунзоданинг «Чароғи абадий» достонида тожик адабиётининг улуғ намояндаси қалбидаги куёшдай иссиқ меҳр-муҳаббат жозибали сатрларда ўз баёини топган. Бундан ташқари зулм ва зўрлик, қабоҳат ва ҳақорат маскани бўлмиш Бухоро амирлиги, унда яшовчи меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти, Айний сингари тараққийпарвар, исёнкор фарзандлари бошига солган оғир жабру жафолар ҳақида ҳикоя қилади. Энг муҳими, биз дostonда тирик Айнийни кўрамиз. М.Турсунзоданинг қудратли қалами билан кўз олдимизда аллома санъаткорнинг ўзига хос буюк салобати, камтарона, камсуқум чеҳраси, меҳнаткашлиги гавдаланади.

Абулқосим Лохутийнинг «Ҳафтоду панч сол» шеъри Айнийнинг 75 ёшга тўлиши муносабати билан бағишлов тарзида ёзилган бўлиб, унда адиб амирлик даврида 75 дарра урилган бўлса ҳам, амир ҳукмига эгилмаганлиги, инқилоб туфайли озод бўлиб бутун қобилиятини адабиёт равнақига бағишлагани, бундай қудрат ва эътиқодни у улуғ халқидан олганлигини ифодалаган. Шу сингари хусусиятларни Мўмин Қаноат, Лойиқ Шерали, Бозор Собир шеърларида ҳам яққол кўрамиз.

Насрда устод Айний образи аслида адибнинг дўстлари ва шогирдлари томонидан ёзилган хотираларда ўз ифодасини топган эди. Аммо кейинги йилларда ҳикоя ва повесть жанрларида ҳам устод образини яратишга уринишлар пайдо бўлди, улар ўзининг маълум самарасини бермоқда. Шу нуқтаи назардан Н.Аминов, А.Ҳасанов, Н.Шукуров ва бошқаларнинг ҳикоялари, тожик ёзувчилари С.Улуғзода ва Ў.Қўҳзодларнинг повестлари, Расул Ҳодизоданинг «Куёшни қаршилаб» пьесаси эътиборга лойиқ. Н.Аминовнинг адиб ҳаётига бағишланган воқеий ҳикоялари ёзувчининг ўзи эътироф этганидек, «устоднинг шогирдлари, у кишини шахсан кўрган, таниган кишиларнинг жонли хотиралари асосида ёзилган».

Хулоса қилиб айтганда, Садриддин Айнийнинг ҳаёти ва ижоди ниҳоятда серқирра. Адибнинг фаолиятида бадиий адабиётда ўз аксини топмаган воқеалар, ажойиб лавҳалар эса ҳали кўп. Бу нарса ни атрофлича ҳал этиш С.Айний образини яратишга жазм этган барча ижодкорларнинг галдаги вазифасидир.

«Бухоро ҳақиқати», 1978 йил 27 октябр

САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ

Эстетика бирор ёзувчининг асари ёхуд адабий мероси хусусида мушоҳада юритилганда, биринчи навбатда шакл ва мазмун мутаносиблиги масаласига алоҳида эътибор қилишни, шу масаланинг қандай ҳал қилингани нуқтаи назаридан баҳолашни тақозо этади. Чунки воқеликни маълум ғоявий позициядан туриб ёритиш санъат мазмунини ташкил этса, унинг бадий шакли-тил, композиция, образ каби компонентлар мазмунни тўла етказиш учун хизмат қилади.

Кўп қиррали ижод соҳиби Садриддин Айний ўзининг адабий-танқидий қарашларида... турли асрларда яшаб, ижод этган қалам аҳли фаолиятини баҳолади. Бу жиҳатдан унинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», «Қисқача таржимаи ҳолим», «Дохунда», «Эсдалиқлар», «Тожик адабиёти намуналари» каби асарларида ўртага ташлаган қимматли фикрлари муҳим илмий аҳамият касб этади. С.Айний «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли тарихий асарида (...) Аҳмад Дониш, Исо Маҳдум, Иноят Маҳдум, Қори Абдулмажид Зуфунун, Мулло Шарифсоат, Мирзо Азим Сомий, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Мирзо Ҳайит Саҳбо сингари Аҳмад Дониш замондошлари ва маслақдошларининг фаолияти хусусида ҳам маълумот бериб ўтади. Асарда эслатиб ўтилган ёзувчи-шоирларнинг фақат номларигина санаб ўтилмайди, балки уларнинг адабиёт тарихига қўшган ва қўшаётган ҳиссаси, ижодиётининг ўзига хос хусусиятлари ва ғоявий мазмуни борасида ҳам фикр - мулоҳазалар ўртага ташланади. Шу жиҳатдан устод Айнийнинг Мирзо Азим Сомий Бўстоний шахси ва ижодига даҳлдор мулоҳазалари қимматлидир: «Мирзо Азим Сомий Бўстоний амир Музаффар, Абдулаҳадлар дарборида бир неча йил муншийлик қилган. Оқибат танқидчилиги сабабидан қарилик вақтида дарбордан қувилиб, оч-яланғоч ва бир парча нонга муҳтож бўлиб кетди. Мирзо Азим иншо ва таҳрирга мутахассис бўлиб, тарихий ҳоллардан хабардор эди... Дарбор тарихнависларнинг хилофинча, тарихда аччиқ ҳақиқатларни ҳеч нимадан қўрқмасдан, оп-очиқ суратда таңқид қилди»¹.

Келтирилган парчадаги фикрлар XIX аср адабиёти ва тарихнавислигида салмоқли ўрин тутган Мирза Азим Сомийнинг ижод

¹ С.Айний. Танланган асарлар, (8 томлик), 1-том, Тошкент, 1964, 199-бет.

йўлини, туган ғоявий позициясини, хизматларини белгилаш ва баҳолашда муҳим йўлланма вазифасини ўтайдики, бундай аниқ, ишончли фикрни ўртага ташлаш, классик адабиётни, айниқса, Бухоро адабий муҳитини чуқур билган Айнийгагина хос фазилят эди. Масаланинг иккинчи муҳим томони эса ёзувчининг эстетик принциплари билан узвий боғлиқ бўлиб, бу ҳол фактларнинг танланишида ҳам ўз ифодасини топган. Маълумки, адабиёт ва санъатда асрлар давомида давом этган мафқуравий кураш XIX аср ва XX аср бошларида ҳам тўхтаган эмас, аксинча, янада қизғин тус олганди. Бу давр прогрессив адабиёти, санъати, илм-фани бошида Аҳмад Дониш, Шамсиддин Шоҳин, Абдуқодир Савдо, Ҳайрат, Мирзо Азим Сомий Бўстоний, Абдулмажид Зуфунун, Садриддин Айнийлар турган бўлсалар, маддоҳлик, манфаатпарастлик, таъмагирлик, хушомадгўйлик шиори остида яшаган адабиёт бошида Афзал Маҳдум Пирмастий, Сират, Муҳаммад Шариф Анбарлар турганлар. Фаолиятининг дастлабки кунларидан бошлаб илғор қарашлар тарғиботчиси сифатида майдонга чиққан Айний масаланинг ижтимоий-сиёсий томони – Мирзо Азим Сомийнинг тарихий асарларида ҳаёт ҳақиқатини реалистик гавдалантириб бериши қизиқтиради, қашшоқликда қийналиб вафот этиши изтиробга солади.

Садриддин Айнийнинг «Қисқача таржимаи ҳолим» асарида ҳам ўнлаб ижодкорларнинг ҳаёт йўли муфассал ёритилади. Бу асардан тарихчи қимматли тарихий материал, адабиётшунос эса ўттиздан ортиқ нафосат аҳли хусусида нодир маълумот олиш шарафига эга бўлади. Исо Маҳдум, Шарифжон Маҳдум — Садр Зиё, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Аҳмад Дониш, Ҳомидхужа Меҳрий, Ҳайрат, Иброҳим Осим, Мулло Нарзулло Лутфий, Содиқхўжа Гулшаний, Ҳомидбек Ҳомид, Офарин Дўзахий, Саҳбо, Мирзо Азим Сомий Бўстоний, Таҳсин каби шоирларнинг шахсига, ижодига тегишли бу нодир маълумотлар аниқлиги, оригиналлиги ва конкретлиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Ғиждувон туманининг Соктаре қишлоғидан Бухорога келган ёш толиби илмнинг мадрасалардаги гавжум адабий ҳаёт билан яқиндан танишуви, Шарифжон Маҳдум уйидаги шеърхонлик кечалари, баҳсу мунозаралардан баҳраманд бўлиши, шоирлар билан яқиндан танишуви уни (Садриддин Айнийни) қизғин ижод оламига тортади. Шу сабабли Айний мазкур хонадонда адабий сабоқ олишга кўмаклашган шоир ва ёзувчилар номини алоҳида ҳурмат билан тилга олади. Устод ёзувчи муҳаббатига сазовор бўлган шоирлар-

дан бири Ҳайрат саналади. С.Айнийнинг эътироф этишича, Ҳайрат-унинг устози. У Айнийнинг шеърлари билан танишиб, уларнинг ютуқ ва камчиликларини ҳаққоний кўрсатиб берган. Бу тўғрида С.Айнийнинг ўзи шундай ёзади: «Намунаи адабиёти тожик»-да кўрсатганимдек, у шеър ёзишимда менга ҳамиша устозлик қиларди. Мен ундан кўп баҳраманд бўлган эдим. Муҳаммад Сиддиқ Ҳайрат билан адабий алоқа тутганимдан кейин, мен ўзимни чиндан ҳам шоир деб атай олар эдим². Устод Айний билан тенгдош бўлган бу йигит, таланти, камгаплиги, камтаринлиги билан уни билган, суҳбатида бўлган кишиларни чиндан ҳам ҳайратда қолдирган. «Ҳайрат, -деб ёзади Айний,- озгин, қорача, паст бўйли, бўйни қисқа бир йигит эди. У камгап бўлиб, тахаллусининг маъноси ифодалаганидек, кўпинча хаёл сурар ва ҳар нарсага таажжуб билан қарар эди»³.

Шарқ адабиётида кенг қулоч ёзган Бедил услуби, унинг таъсири Бухоро адабий муҳитида XIX асрда маълум даражада сақланган, аммо шу аср охирларида бедилона услубдан воз кечиш, унинг ўрнига содда, оммабоп поэзия тилини вужудга келтириш учун кураш бошланган эди. Бу ҳаракатнинг жонланганлигини Шоҳин, Ҳайрат, Музтариб ижодида кўриш мумкин эди. Поэзияда ҳукмрон бўлган бу аҳволни мазкур давр прозасида ҳам кўра-миз. Дастлаб Аҳмад Дониш, ундан сўнг Мирзо Азим Сомий бедилона услубга қарши ўлароқ содда наср услубини ривожлантирди. Азим Сомий Донишга нисбатан ҳам ўз асарларини соддароқ ёза бошлади. Садриддин Айний ўз асарларида масаланинг ана шу томонига жиддий эътибор билан қаради. Янгилик тарафдорларини камоли эҳтиром, зўр қониқиш, олқиш билан тилга олди.

С.Айний устозлари, замондош дўстлари ва шогирдлари учун авайлаб асраган қалб кўрини қулай келган мавридда ўқувчиларига намоиш этишга интилган. Чунончи, у «Дохунда» романида Ҳомидхўжа Мирзашоҳ, Ҳожи Сирож, Мирзо Аҳмад, Мирзо Раҳматулла, Азимжон Мирза Фаёз ва бошқаларнинг қатл этилишини тасвирлар экан, номлари тилга олинган тарихий шахсларга изоҳ беради: «Ҳожи Сирож менинг туғишган укамдир. Бу эпизодда номлари қайд этилган мазлум, мақтулларнинг ҳаммалари тарихий кишилар бўлиб, улар менинг энг яқин дўстларим эдилар. Чунончи, Ҳомидхўжа мадрасадаги шеригим ва яқин фикрдошим»⁴

² Ўша асар, 54-бет.

³ Ўша ерда.

⁴ Ўша асар, 2-том, 225-бет.

эди. Мирзашоҳ ўша замоннинг ёш шоирларидан бўлиб, менинг яқин шогирдим эди». Айний «Дохунда», «Эсдалиқлар» ва «Тожиқ адабиёти намуналари» китобларида Мирзашоҳ биографиясини тиклашга кўмаклашувчи, унинг ижодий позицияси ва камолоти хусусида тасаввур пайдо эта олувчи характерли фактларни беради. С.Айний маълумотига кўра, Мирзашоҳ - Бухоронинг ўртача бойларидан бўлган Мирзабойнинг яқкаю ягона ўгли. У саводини чиқариб, тожиқча, арабча ва русчани ўрганади ҳамда вақтли матбуот ёрдамида турк ва татар тилларини ўзлаштиради. Мирзашоҳ дастлаб «Сарроф» ва кейинчалик «Фоиш» тахаллуси билан шеърлар ёзади. У Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркия ва Европа бўйлаб саёҳатда бўлади. Бу эса унинг дунёқарашида бурилиш ясайди. Мирзашоҳ Ёш бухороликлар фаолияти билан боғланади ва бу ҳаракатнинг актив иштирокчиларидан бирига айланади. Аммо Колесов воқеаларидан сўнг, авж олиб кетган реакция туфайли барча прогрессив фикр эгалари қатори Мирзашоҳ ҳам амир каллакесарлари томонидан қўлга туширилиб, Арккача калтаклаб олиб борилади ва у ерда ваҳшийларча ўлдирилади. Устод Айнийнинг антологиясида Мирзашоҳнинг ғазалларидан келтирилган намуналар унинг иқтидор ва талант эгаси эканлигидан далолат беради.

Садриддин Айнийнинг адабий- тарихий характердаги фикрларини бир жойга тўплайдиган бўлсак, Бухоро адабий муҳити ва унинг вакиллари хусусида мукамал маълумот берувчи тенгсиз хазина пайдо бўлади. Бу борада, айниқса, «Тожиқ адабиёти намуналари» антологияси ўзгача аҳамият касб этади.

Бу антология Айнийнинг ... Бухоро мадрасаларида олган билими, мустақил ижодий изланишлари ва мутолаасининг маҳсули сифатида майдонга келган. Ушбу китобда Муҳаммад Авфий Бухорий қаламига мансуб «Ўлубоб ул-албоб»дан бошланган тазкирачилик традициясининг барча ижобий моментлари давом эттирилади. Айниқса, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг гўзал анъаналари унинг саҳифаларидан яққол кўзга ташланади. Навоий тазкирасида бўлганидек, Айний ҳам ўз асарига киритилаётган санъаткорларнинг барча жиҳатларига, ҳатто унинг юриштириши, ахлоқ-одобига ҳам алоҳида эътибор билан қарайди.

Мана бу фактни кўздан кечирайлик: антологияда Ҳожи Иброҳим Осим Бухорий ҳақида маълумот ва асарларидан мисоллар келтирилганки, бундан қуйидаги сўзларни ўқиш мумкин: «Осим характерида телбалик ва баланд димоғлик устунлик қиларди. Шу

хислати (яъни девоналиги) шеърларида ҳам кўзга ташланади»⁵ Навоий ва Айний тазкираларидаги бундай ҳамоҳанглик тасодифий ҳол бўлмай, балки маълум тарихий илдишларга эгадир.

Бизнингча, Айний ўз тазкирасини қисмларга бўлишда ҳам маълум даражада Навоий изидан борганга ўхшайди. Бошқача қилиб айтганда, у Алишер Навоий сингари шоирларнинг мавқеи, у ёки бу адабиёт равнақида тутган ўрни, касбу кори, яшаш жойи, ижод бобидаги тажрибаси каби фазилатларини инобатга олган ҳолда жойлаштиришга интилади. «Тожик адабиёти намуналари»нинг биринчи қисмида Абдулҳасан Рудакийдан бошлаб, Фитрат Зардўзи Самарқандий, Сайидо Насафийларгача бўлган даврдаги адиблар қамраб олинади. Мазкур бобда жами 75 шоир ва 5 шоира (Мутрибаи Қошғарий, Меҳрийнадимаи Гавҳаршодбегим, Исмати-Самарқанд қозисининг қизи, Ойша Самарқандий ва Нодира) биографиясига тегишли маълумотлар ва ижодидан намуналар берилган. Тилга олинган 80 шоир ва шоирадан, бевосита Бухорода туғилиб камол топганлари 30 дан ортиқ бўлса, ўша вақтда ҳаётлари 20 га яқиндир.

Садриддин Айний Бухоро шуҳратини узоқ-узоқларга таратган Амъақ Бухорий, Камол Бухорий, Ҳамидий Бухорий (Амъақнинг ўғли), Тоҳир Бухорий, Сайфий Бухорий, Хаёлий Бухорий, Шавкат Бухорий, Имло Бухорийларнинг номларини фахр ва ғурур билан тилга олади, уларнинг ижодларидан характерли намуналар келтиради.

Антологиянинг иккинчи қисми ҳажм жиҳатидан анчагина каттадир. Ушбу қисмда 132 қалам аҳли ҳақида маълумот берилади. Тазкиранинг бу бобида Айний XVIII асрдан XX асрнинг бошларигача, яъни 1905 йилгача бўлган даврдаги адибларнинг ижодлари, ҳаётлари хусусида фикр юритади. Мазкур бобдаги материаллар тадқиқотчилар эътиборини фактларнинг оригиналлиги, муҳимлиги, ишончли ва аниқлиги, шунингдек қизиқарли бўлганлиги билан жалб этади. Масалан, Ҳабибуллоҳ Маҳдум Авҳадий Бухорий ёш ва иқтидорли қаламкашлардан бири сифатида зикр этилади. Айний унинг асарларини ғоят эҳтиёткорлик билан ўрганadi. Авҳадийнинг ўзига хос шоир бўлиб етишувига қаноат ҳосил қилгандан кейин «Авҳадийдан янги тожик адабиёти кўп асарлар кутadi» (222- бет), деб ишонч билдиради. Бундай ўзига бир олам маъно

⁵ С.Айний. Намунаи адабиёти тожик, М, 1926, 428-бет. Таржима бизники. Бундан кейин шу асар бетларидан текст ичида қайд этиб ўтамыз.

яширган жумлаларни Қори Абдулмажид Зўфунун, Мирзо Нарзулло Лутфий, Мирзо Ҳайит Саҳбо Вобкандий ва бошқалар биографиясига доир берилган справкаларда ҳам кўриш мумкин: «Зўфунун Аҳмад Калланинг етук шоғирдларидандир. Тахаллусида акс этганидек, кўп фанлардан хабардор эди. Зўфунуннинг усмонли турк, араб ва форс тилларида шеърлари бор эди» ёки Саҳбо Вобкандий «амир ҳукумати ва амалдорларини кўрқмасдан танқид қилар эди» (395- бет). Айний сўнгги маълумотида Саҳбонинг шоирлик салоҳияти билан бир қаторда унинг хатти-ҳаракати, фаолиятидаги журъат, шижоат ва эрқпарварлик кайфиятини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилади.

Мазкур бўлимда эзгу фазилатлари мадҳ этилган, улуғланган шоирлар билан бирга устод Айнийнинг одилона танқидига учраган қалам аҳли ҳам учраб туради. Бунга Мулло Шариф Анбар Бухорий хусусидаги мулоҳазалари мисол бўла олади. Айний Анбарни, умуман, ўртача шоир сифатида баҳолайди. Лекин таърих айтишга ҳавасининг кучлилигини, у эса ҳамиша муваффақиятга олиб келмаганлигини таъкидлаб ёзади: «Ҳеч бир воқеа ва ҳодиса йўқки, унга Анбар таърих бағишламаган бўлсин. Аммо кўпчилиги маъқул эмас» (430- бет). Хусусан, Анбарнинг Абдулаҳадга бағишланган қасидаси устод Айнийнинг кескин эътирози ва танқидига сабаб бўлади.

Садриддин Айний фактларни танлашда ҳам Алишер Навоийга эргашади. Тазкирага киритилаётган ҳар бир фактнинг аниқ, ишончли бўлиши учун тиришади. У ёки бу шоир ҳақида баён этилган фикрлар, келтирилган шеърӣй намуналар манбаи кўрсатилади. Бу ҳолатни китобнинг иккинчи бўлимидан олинган мана бу мисолларда очиқ- ойдин кўра оламиз: «Мулло Муҳаммад Амин Ҳаким Бухорий ҳам тирикдир. Табобат билан шуғулланади. Рус ва латин тилларини билади» (221-бет). Ёки «Жамолий Тошқўрғоний 1822 йилда, ёшлигида шаҳид бўлди» ва ҳоказо.

Асарнинг 3- қисмида янги тожик адабиёти (Айний 1905 йилдаги биринчи рус буржуа революциясидан кейинги давр адабиётини ана шу термин билан юритади), тўртинчи, сўнгги қисмида эса тожик шоирларининг инқилобга аталган шеърларини киритади. Жами 200 дан ортиқ шоирни қамраб олувчи бу тазкирада юздан ортиқ бухоролик ижодкорларнинг ўрин олганлиги алоҳида эътиборга лойиқдир. Келтирилган юздан ортиқ шоирнинг ҳаммаси ҳам етук ижодкорлар эмас, албатта. Бу шоирлар асарларининг бадий савияси ҳам бир хил эмас. Тазкира муаллифи масаланинг

ана шу муҳим томонига алоҳида диққат қилади. Автор шоирларни гуруҳларга ажратиб, уларга ижод сирларини ўзлаштиришдаги кўникмаси, берган маҳсули, адабиётда тутган ўрни каби муҳим принципларга қатъий амал қилгани ҳолда ғоят эҳтиёткорлик билан иш тутади. Қисқаси, «эккан уруғи ва кўтарган ҳосилига» қараб меҳнатини одилона тақдирлайди. Бизнингча, устод Айний шеър машқи билан шуғулланган ҳар бир ёш ҳаваскорни ҳам тазкирасига киритавермаган.

Антологиядаги характеристика, биографик маълумотлар ихчам, сиқик ва кўп қирралиги билан ҳам ажралиб туради. Ундаги шеъринг парчаларнинг жанр нуқтаи назаридан ранг-баранг бўлиши, назарий хулосаларнинг кўп ва ишончлилиги, келтирилган мисолларнинг характерлилиги ҳам устод Айний эстетик дидининг ғоят юксаклиги, ижодкорларга нисбатан талабининг бағоят баландлигидан нишонадир. Устод Садриддин Айнийнинг адабий – танқидий қарашлари, кўрсатмалари, фикр-мулоҳазалари ва баҳолари Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Аҳмад Дониш, Садр Зиё, Мирзо Азим Сомий Бўстоний, Содик Мунший Жондорий каби ўнлаб шоирлар ижодини атрофлича ва монографик планда ўрганиш, уларнинг асарларини излаб топиш, нашрга тайёрлаш ва кенг ўқувчилар оммаси мулкига айлантиришда муҳим йўлланма вазифасини ўтади. Улар филология фанлари доктори Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Х. Мирзозода ва бошқа ўнлаб адабиётшунослар, шарқшуносларнинг илмий тадқиқотлари майдонга келишида туртки бўлди. – Бироқ ҳали бу соҳада қилинадиган ишларни ниҳоясига етган деб бўлмайди. Устод Айний асарларида ўз даврининг салоҳият соҳиби ва иқтидорли шоирлари сифатида тилга олинган жуда кўп қалам аҳли мавжудки, уларнинг адабий меросини тўплаш, ўрганиш ва нашрга тайёрлаш, биринчидан, тожик ва ўзбек адабиётлари саҳифасини янги номлар эвазига бойитиш имконини берса, иккинчидан, етук сўз санъаткори Садриддин Айний эстетик принципларини янада ойдинлаштириш имконини беради.

«Ўзбек тили ва адабиёти»,
1973 йил, 1-сон

АЙНИЙ ВА БУХОРОЛИК ШОИРЛАР

Йирик сўз санъаткори Садриддин Айний асарларида қатор муҳим масалалар билан бирга Бухорда яшаб, ижод этган қалам аҳларининг ҳаёти ва ижоди тасвири ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Устод санъаткор бухоролик шоирлар тўғрисида қимматли маълум

мотларни илмий, бадий, меъмуар характеридаги асарларида реалистик ифодалади. Бу жиҳатдан унинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», «Қисқача тажимаи ҳолим», «Дохунда», «Эсдаликлар», «Намунаи адабиёти тожик» каби асарлари муҳим аҳамиятга эгадир.

1920-1921 йилларда ёзилган машҳур «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли тарихий асари ёзувчи ижодида муҳим ўрин тутди. Шоирлар ҳақида бевосита фикр юритиш мазкур асарнинг функциясига кирмаса ҳам, революцион воқеаларга боғлиқ ҳолда муаллиф Аҳмад Дониш, Исо Маҳдум, Иноят Маҳдум, Қори Абдулмажид Зўфунин, Мулло Шарифсоат, Мирзо Азим Сомий, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим сингари бухоролик адиблар фаолияти хусусида ҳам маълумот бериб ўтади.

Шу жиҳатдан устод Айнийнинг Мирзо Азим Сомий Бўстоний шахси ва ижодига даҳлдор мулоҳазалари қимматлидир. «Мирзо Азим Сомий Бўстоний амир Музаффар, Абдулаҳадлар дарборида бир неча йил муншийлик қилган. Оқибат танқидчилиги сабабидан қариллик вақтида дарбордан қувилиб, оч-яланғоч ва бир парча нонга муҳтож бўлиб ўлиб кетди. Мирзо Азим иншо ва таҳрирга мутахассис бўлиб, тарихий ҳоллардан хабардор эди... Дарбор тарихнависларининг хилофинча, тарихда очиқ ва ҳақиқатларни ҳеч нимадан қўрқмасдан оп-очиқ суратда танқид қилди».

Устод Айнийнинг 1940 йилда ёзилган «Қисқача таржимаи ҳолим» («Мухтасари таржимаи ҳоли худам») қиссаси ҳам шундай характерли асарлардандир. Қиссанинг номидан маълумки, асар адибнинг ҳаёт йўлига бағишланган. Аммо у бир шахснинг таржимаи ҳоли тўғрисида маълумот берувчи асар бўлиб қолмай, балки юзлаб ижодкорларнинг ҳаёт йўлини, ижодини муфассал ёритиб берувчи етук асар даражасига кўтарилган. Ундан оддий китобхон эстетик завқ, тарихчи қимматли тарихий материал, адабиётшунос эса ўттиздан ортиқ нафосат аҳли хусусида нодир маълумот олиш шарафига эга бўлади. Исо Маҳдум, Шарифжон Маҳдум, Садри Зиё, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Аҳмад Дониш, Ҳомидхўжа Меҳри, Ҳайрат, Иброҳим Осим, Мулло Нарзулло Лутфий, Содикхўжа Гулшаний, Ҳомидбек Ҳомид, Офарин Дўзахий, Таҳсин каби шоирлар шахсига, ижодига тегишли нодир маълумотлар аниқлиги ва ноёблиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Садриддин Айнийнинг «Дохунда» романида ҳам ёзувчи, шоир, ҳаттот, музикачилар ҳақида қимматли фикрлар учрайди.

«Намунаи адабиёти тожик» антологияси Садриддин Айний-

нинг... Бухоро мадрасаларида олган билими, мустақил ижодий изланиши ва мутолаасининг синтези сифатида майдонга келган асардир. Мазкур асарда Муҳаммад Авфий Бухорий қаламига мансуб бўлган «Лубоб-ул- албоб» дан бошланган тазкирачилик традициясининг барча ижобий моментлари тадрижий давом эттирилади. Айниқса буюк мутафаккир Алишер Навоий «Мажолисуннафоис» тазкирасининг гўзал анъаналари унинг саҳифаларида яққол кўзга ташланади.

«Намунаи адабиёти тожик»нинг биринчи қисмида Абдулҳасан Рудакийдан бошлаб, Фитрат Зардўзи Самарқандий, Сайидо Насафийларгача бўлган даврдаги адиблар қамраб олинади. Мазкур бобда жами 75 шоир ва 5 шоира биографиясига тегишли маълумотлар ва улар ижодидан намуналар берилган. Шуниси характерлики, тилга олинган 80 шоир ва шоиралардан бевосита Бухорода туғилиб, камол топганлари 30 дан ортиқ, ҳаёти Бухоро билан бевосита боғлиқлари эса 20 га яқиндир.

Устод Садриддин Айний Бухоро шухратини узоқ- узоқларга таратган Амъақ Бухорий, Камол Бухорий, Ҳамидий Бухорий, Тоҳир Бухорий, Сайфий Бухорий, Ҳаёлий Бухорий, Шавкат Бухорий, Имло Бухорийларнинг номларини фахр ва ғурур билан тилга олади, уларнинг ижодларидан характерли намуналар келтиради. Антологиянинг иккинчи қисми ҳажм жиҳатдан анча каттадир. Унда 32 қалам аҳли ҳақида маълумот берилади. Бу қисмда устоз Айний XVIII, XIX, XX асрнинг бошларигача, яъни 1905 йилгача бўлган даврдаги адибларнинг ижоди, ҳаёти хусусида фикр юритади. Асарнинг учинчи қисмида янги тожик адабиёти (Айний 1905 йилдаги биринчи рус буржуа революциясидан кейинги давр адабиётини шу термин билан юритади) тўртинчи, сўнгги қисмида эса, тожик шоирларининг инқилобга аталган шеърлари киритилган.

«Намунаи адабиёти тожик»даги характеристикалар, биографик маълумотлар ихчам, сиқик ва характерлидир. Айний шоирлар тўғрисида берилган маълумотларда у адибнинг ижод бобидаги иқтидорига, шахсиятига, ахлоқ-одобига алоҳида эътибор беради.

Хулоса қилиб айтганда, устод Айнийнинг тарихий, илмий, бадиий ва бошқа турдаги асарларида бухоролик ижодкорлар тўғрисида берилган маълумотлар муҳим илмий ва эстетик- тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, улар ўтмишдаги Бухоро адабиётини ўрганишда қимматли манба сифатида хизмат қилади.

«Бухоро ҳақиқати», 1971 йил, 20 май

МИРЗО СОМИЙ БЎСТОНИЙ

Қизилепа тумани – Бухоро воҳасининг маориф, фан, адабиёт ва санъат масканларидан бири. Бу табаррук диёрда туғилиб, вояга етган шоирлар, олимлар, ёзувчилар ва журналистларнинг номини халқимиз ҳурмат билан тилга олади, асарларини эъозлаб ўқийди. Шундай ҳурмат ва эъозга сазовор бу ўлканинг улуғларидан бири Мирзо Сомий Бўстонийдир.

Ҳозирги маълумотларга қараганда Қизилтепа музофоти тафаккур тарихининг дафтари XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаб ижод қилган буюк маърифатпарвар, тарихчи, шоир, олим, носир, ҳаттот Мирзо Сомий Бўстоний номи билан бошланади. Мирзо Сомий Бўстонийнинг бадиий ижод ва илм соҳасидаги анъаналарини шу атрофда яшаган ва яшаб ижод қилаётган Саид Паноҳ Жиров, Наққош Гадо, Ниёзий, Тошпўлат Ҳамид, Душан Файзиев, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Аҳмедова, Бобокул Мансуров, Жаҳонгир Исмоилов сингари қалам аҳллари давом эттиришмоқда ва мамлакатимиз маънавий хазинасига муносиб ҳиссаларини қўшишмоқда.

Мирзо Муҳаммад Абдулазим Сомий Бўстоний 1835-1836 йилларда ҳозирги Қизилтепа туманининг Хўжа Бўстон қишлоғида туғилган. Мирзо Сомий Бўстоний бошланғич маълумотини она қишлоғида олгандан кейин Бухоро шаҳридаги мадрасалардан бирида ўқишни давом эттирган ва мадрасани муваффақиятли якунлаган. Бўлғуси мутафаккир ўша даврнинг машхур кишиларидан бири Саъдуддин Моҳир тарбиясини олган. Унга «Сомий» (олий маъносида) тахаллусини ҳам устози Саъдуддин Моҳир берган. Туғилган ерига муҳаббат рамзи сифатида у кейинчалик Бўстоний тахаллусини ҳам олган. Хушхатлиги, расмий иш қоғозларини чиройли ёзганлиги ва услуби равонлиги учун мирзо номи билан ҳам шуҳрат пайдо қилган. Шундай қилиб, меҳнаткашлиги ва юксак қобилияти туфайли Муҳаммад Абдулазим Мирзо Сомий Бўстоний номи билан эл ҳурматини қозонган.

Мадраса таҳсилини тугатгандан кейин Мирзо Сомий Бўстоний турли вилоятлар ҳокимларининг саройида мирзолик вазифасида ишлаган. Амир Музаффар (1860-1885) даврида саройда муншилик (котиблик) қилган, унинг эътиборини қозонган. Амир Абдулаҳад (1885-1910) даврида ҳам бир неча йил шу вазифани бажарган. 1881 йилда Александр III Россия тахтига ўтириши муносабати билан Бухоро тахтининг вориси Абдулаҳад билан бирга Россияга бориб келган. Бундан ташқари, у Бухоро элчилари таркибида бир

неча марта Россияда Москва, Нижний Новгород, Боржоми, Тбилиси шаҳарларида саёҳатда бўлган. Мазкур сафарларида Писаренко деган рус врач билан дўстлашган, рус аптекаси унга маъқул бўлган, «пришли», «пойдём» деган русча сўзларни ўрганган ва бир шеърида бу сўзлардан фойдаланган. Мирзо Сомий Бўстоний Бухоро амирлиги билан илғор Россия ўртасидаги ўзаро муносабатларни маъқуллаган. Унинг ижодида юз берган ўзгаришларга маърифат-парварлик мотивларининг кучайишига Россияга қилинган ана шу сафарлар натижаси сифатида қараш керак. Абдулаҳад саройида ўн йилча хизмат қилган шоир умрининг охириги йилларида (у шу пайтларда тахминан 60 ёшларда бўлган) саройдан четлаштирилади. Ҳаётининг сўнгги йилларини очлик ва муҳтожликда ўтказди. Шоирнинг саройдан қувилганига Амир Абдулаҳад саройида авж олган беъмани айш-ишрат, меҳнаткаш халққа қилинаётган огир зулмнинг, ноҳақликларнинг кучайиши, аҳли дониш аҳволининг ёмонлашуви сабаб бўлган бўлса керак. Мирзо Сомий Бўстоний ўзи яшаган даврдан шикоят қилиб шеърларидан бирида «ҳақиқат тароналари осмонга учдилар» деган бўлса, бошқа бир шеърида эса аъёнлар, амалдорлар, амир яқинларининг фақш ишлари билан тўлган ярамас ҳаётларини қоралайди. Саройга, амир-амалдорларга бўлган нафрати айниқса, унинг «Даҳмаи шоҳон» маснавийсида ўз ифодасини кучли топган. Жисмоний заифлик (айрим маълумотларда кўрсатилишича, шоир умрининг охирида кўздан қолган) ва иқтисодий танглик туфайли шоир умрининг охирида қаттиқ руҳий тушкунликка тушади. Умидсизлик, тушкунликка берилиб, бошига тушган қайғу-машаққатлардан халос бўлиш учун ҳар бир шеърида ўзига ўлим тилайди. Аллома адиб Садриддин Айнийнинг ёзишича, Мирзо Сомий Бўстоний 1907-1908 йилларда вафот этган. Сомийшунос олима Л.М.Епифанованинг янги маълумотлари-га қараганда, у 1914 йилгача ҳаёт бўлган.

Мирзо Сомий Бўстонийдан бой адабий мерос қолган. Наср ва назмда ёзилган хилма-хил мавзулардаги унинг асарлари Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги А.Р. Беруний номидаги Шарқшунослик, Тожикистон фанлар академияси қошидаги Шарқшунослик институтларида, Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро област кутубхонасида, Бухоро ўлкашунослик музейида ва адабиёт мухлисларининг қўлларида сақланади. Мирзо Сомий адабий илмий меросига қуйидаги асарлар киради: «Миръотул – хаёл», «Даҳмаи шоҳон», «Миръотил- яқин», «Тухфаи шоҳи», «Тарихи салотини манғития дар- салтанаи Бухорои шариф», «Рисолаи иншо», «Санъати маҳзун», «Фолнома».

Шарқ адабиётининг буюк вакиллари Абулқосим Фирдавсий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур, Фузулий, Бедил, Аҳмад Дониш ижоди анъаналари руҳида тарбия кўрган Ҳайрат, Саҳбо, Шоҳин, Возеҳ, Савдо, Ҳашмат каби шоирлар билан биргаликда яшаган Мирзо Сомий Бўстоний ўз ижодида замонасининг илғор ғояларини тараннум этиш билан бирга келажак ҳаёли билан ҳам яшаган. Ўз асарларида эрк, адолат, ҳақиқат мотивларини ҳам илгари сурган.

Асосан, тарихчи олим ва шоир сифатида ижод қилган Мирзо Сомий Бўстонийнинг бизгача сақланиб қолган турли-туман асарлари фақат XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларидаги тожик ва ўзбек адабий-тарихий ёзма ёдгорликлари сифатида муҳим аҳамият касб этиб қолмай, балки бир байтнинг икки сатридай бир-бири билан тутшиб кетган бу икки халқнинг маънавий юксалишида, дўстлигининг янада мустаҳкамланишида катта рол ўйнади.

Мирзо Сомий Бўстонийнинг халқларимиз дўстлигини мустаҳкамлаш борасидаги меҳнатлари миллатлараро муносабатлар кучаяётган даврда, айниқса қадрлидир.

Мирзо Сомий Бўстонийнинг 1906 йилда ёзилган «Тарихи салотини манғития дарус-салтанаи Бухорои шариф» тарихий китоби Бухоро тарихи ва адабиёти билан қизиқувчиларга муҳим манбалик ролини ўйнайди. Мазкур китобдан олдин 1899-1902 йиллар орасида Мирзо Сомий Бўстонийнинг «Тухфаи шоҳи» деб номланган асарини ёзган. Бухоро тарихи тўғрисида ёзилган бу икки асар характери жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Агар «Тухфаи шоҳи» асарида ҳумрон шахслар уларнинг авлод-аждодлари, яқин кишилари сарой тарихчилари услубида кўкларга кўтариб мақталган бўлса, «Тарихи салотини манғития» да масалага меҳнаткаш халқ манфаати нуқтаи назаридан қаралади. Амир, амалдорлар, улар томонидан чиқарилган қонунлар, ўрнатилган тартиблар танқид қилинади. «Тухфаи шоҳи»га киритилган кўп фактлар, воқеалар «Тарихи салотини манғития»га киритилмайди. «Тарихи салотини манғития»нинг услуби раван, тили содда, образли, халқчил, у ранг-баранг маънодор тасвирий воситалар ва гўзал ташбеҳларга бойлиги билан ҳам китобхон диққатини ўзига тортади. Асарга киритилган шеърий парчаларда Бухоро лашкарларининг аҳволи, уларнинг халққа қилган жабр-зулми, адолатсизликлари, Бухоро амири Амир Музаффар ва Қўқон хони Худоёрхоннинг беъмани ҳатти-ҳаракати танқид қилинади, амалини суи-

стеъмол қилган Қўшбеги, Қози ва бошқа мансабдаги амалдорларнинг қилмишлари фош этилади.

Хуллас, Мирзо Сомий Бўстоний «Тарихи салотини манғития» асари билан устози, буюк тарихчи Наршахийнинг традицияларини давом эттиради ва Бухоро тарихини ёзган машхур тарихчилар қаторидан мустаҳкам ўрин олиш бахтига муяссар бўлади.

Мирзо Сомий Бўстоний адабиётшунос ва тилшунос олим сифатида ҳам машхурдир. Унинг 1904-1905 йилларда шеърда ёзилган «Миръотул хаёл» тазкираси, «Рисолаи иншо», «Санъати Маҳзун» («Сўз санъати») китоблари мазкур фикримизнинг далилидир.

Жумладан, номи эслатиб ўтилган Мирзо Сомий Бўстонийнинг тазкирасида XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX аср бошларида яшаб ижод этган Аҳмад Дониш, Шамсиддин Шохин каби кўзга кўринган ўн бухоролик шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритилади.

Тожиқ ва ўзбек тилларида ижод қилган Мирзо Сомий Бўстоний шеърятни ҳам ҳаётини фалсафага бойлиги, поэтик маҳоратини ибратлиги билан диққатни тортади. Шоир шарқ лирик шеърятининг ғазал, мухаммас, мусаддас, қитъа, рубоий, фард, маснавий, мувашшаҳ, таърих жанрларида ижод қилиш билан бирга шеърини афоризмлар ва ҳикоялар ҳам яратган.

Унинг шеърларида соф инсоний муҳаббат, даврдан шикоят, ватанпарварлик, дўстлик, одоб-ахлоқ масалалари мотивлари асосий ўрин эгаллайди. Бу жиҳатдан унинг Бухоро ва рус гўзаллари васф этилган шеърлари эътиборга лойиқдир.

Мазкур шеърлардан парча келтирамиз:

1. Бухоро гўзали васфида:

Дилбарони Кеш ҳарчанде ба хуби дилкашанд,
Жон фидо Сомий ба хубони Бухоро мекунад.

2. Рус гўзали васфида:

Баски тарсо дилбарим рухсоридин қондин сариғ,
Ўлгудек олам юзи хуршиду рахшонидин сариғ,
Ҳажр шоми жисми зорим бўлди хирмондин сариғ,
Арғувони чехрам ўлди ҳажри жонондин сариғ,
Ким ўлур гул яфроғи тушгач, гулистондин сариғ.

Мирзо Сомий Бўстонийнинг «Даҳмаи шоҳон» маснавийсида (бу номда унинг «салафи Содиқ Мунший Жондорий ҳам поэма ёзган») шоирнинг танқидий фикрлари юқори чўққига кўтарилади. Бошқача қилиб айтганда, унинг ижодий услубида сатирик йўналиш асосий ўрин эгаллайди. Поэманинг асосида Бухоро ҳоким-

ларининг босқинчилик юришлари талқин қилинади. Асарда 8 шоҳ ва 2 малика ҳақида фикр юритилади. Дунёдан ўтган ҳокимларнинг қилмишлари ҳақида танқидий фикр юритиб, шоир замонасининг ҳокимларига сабоқ бермоқчи бўлади. Мирзо Сомий Бўстоний бу поэмасида Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Алишер Навоий традицияларини давом эттириб, ҳақиқатпарварлик ва гуманизм ғояларини оммалаштиришга ҳаракат қилади.

Бошқа шеърӣй асарларида ҳам Мирзо Сомий Бўстоний ана шундай илғор ғояларни куйлайди, ҳаётни, ҳунарни, илм-фанни улугʻлайди. Унинг шеърларида, тарихий асарларида илгари сурилган ҳаётӣй ғоялар XX аср бошларида Аҳмад Дониш маърифатпарварлик қарашларининг давом этишига ва тараққӣй қилишига алоҳида таъсир қилади. Садрӣддин Айний бошлиқ ўнлаб маърифатпарвар шоирлар плеядаси уни инқилобий руҳ билан суғорадилар ва инқилобий адабиётга айлантирадилар.

Мирзо Сомий Бўстонийнинг қаламига мансуб асарларда илгари сурилган ғоялар унинг XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошлари Бухоро амирлиги маданий ҳаётида муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади. Ҳам олимлик ва ҳам шоирлик қобилиятига эга бўлган Мирзо Сомий Бўстоний ўз даврининг етук мутафаккири даражасига кўтарилади ва ворислари фахрланса арзигулик мерос қолдирди.

Шундан бўлса керак, Мирзо Сомий Бўстоний адабий меросини тўплаб ўрганиш, нашр этиш, тадқиқ этиш тўғрисидаги баҳс ҳамон тўхтаган эмас. XX асрнинг бошларида бошланган бу эзгу ишга муносабат шу кунларда ҳам давом этмоқда. Бу соҳада айниқса, Садрӣддин Айний (унинг «Намунаи адабиёти тожик», «Эсдаликлар» ва бошқа асарларида Мирзо Сомий Бўстоний ва унинг ижоди ҳақида муҳим фикрлар юритилган), И. Брагинский, Б. Фафуров, З. Ражабов, фан кандидатлари Л. М. Епифанова, Р. Набиева, З. Ҳасанова, Г. Аҳророва каби олимлар ва олималарнинг бу соҳада хизмати катта. Мирзо Сомий Бўстоний ҳаёти ва ижодини тўплаш, нашр этиш ва илмий ўрганишда хусусан, рус шарқшунос олимаси Л. М. Епифанованинг ҳиссаси эътиборга лойиқ. У 1962 йилда «Тирихи салотини манғития»ни рус тилига таржима қилади. Унга кириш сўзи ёзади. Изоҳлар билан Москвада нашр эттиради. Мирзо Сомий Бўстоний бадӣй ижодини, лирикасини янги манбалар асосида тўплаб, таҳлил қилиб, баҳолаган ёш филолог олима Гулнораҳон Аҳророванинг ҳам бу борадаги изла-

нишлари эътиборга сазовордир. Биз Мирзо Сомий Бўстонийнинг ҳаёти ва ижодини районимиз халқи ўртасида оммалаштириш учун бу кичик ахборот тарзида ёзилган мазкур мақоламизда уларнинг илмий ишларидан фойдаланганлигимизни мамнуният билан эътироф этамиз.

Эндиликда қайта қуриш унутилган кўп эзгуликларни тиклашда фаолиятимизга қанот бағишлаганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шу сабабли унинг талабларидан келиб чиқиб Қизилтепа район меҳнаткашлари... уруш ва меҳнат ветеранлари Мирзо Сомий Бўстоний номини ҳам абадийлаштириш масаласини амалга оширишга киришишса мақсадга мувофиқ иш қилинган бўларди. Донишманд бобомиз барҳаёт руҳи олдидаги ворислик қарзини бажариш ҳар бир қизилтепаликнинг муҳим бурчи ҳисобланади. Мутафаккир шоирнинг босиб ўтган йўли, ҳаёти, хилма-хил бой адабий мероси, ёрқин хотираси унинг номини замонимиз талаблари даражасида юксак эъзозлашга ва руҳини шод қилишга тўла ҳуқуқ беради.

МИРЗАШОҲ ФОИЗ БУХОРИЙ

Азим Бухоро жуда кўп буюк даҳоларга бешик бўлган. Юзлаб адабиёт ва санъат аҳли шу табаррук тупроқда туғилиб, улғайиб, ўлмас асарлар ижод этган. Ана шундай ижодкорлардан бири Мирзашоҳ Фоиз Бухорийдир. Мирзашоҳ фаолияти ҳозирга қадар ўзбек ва тожик адабиётшунослари томонидан етарли ўрганилмаган, унинг илмий биографияси тикланмаган, девонлари топилмаган, адабий мероси тартибга келтирилмаган. Бухоро инқилоби қурбони бўлган Мирзашоҳ ҳақида бугунга қадар фақат унинг устози, Шарқнинг аллома санъаткори Садриддин Айний қаламига мансуб маълумотларга эгамиз, холос. Устод Айний ўзининг «Намунаи адабиёти тожик» (Москва, 1926) тазқирасида, «Дохунда» (1930) романида ва бошқа бир қатор илмий, тарихий ва адабий асарларида кўплаб бухоролик шоир, олим ва бошқа фидойилар ҳақида маълумот бериш билан бирга яқин шогирди, талантли шоир, тараққийпарвар зиёли Мирзашоҳ хусусида ҳам қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Айний асарларида Мирзашоҳ Фоиз Бухорий ҳақида нақш этиб қолдирилган фикрлар бизларни янги Бухоро адабиётининг (С. Айний ибораси) бу ажойиб вакили ҳақида ўйлашга, унинг тақдири билан қисқа бўлса-да, газетхонларни таништиришга даъват

этди. Айний асарларида қайд этилишича, Мирзашоҳ шоирнинг номи бўлиб, «Фоиш» унинг адабий тахаллусидир. Шунингдек, «Бухорий» сўзи ҳам Ватанга бўлган чексиз садоқат, ҳурмат ва эҳтиромнинг рамзи ўлароқ, унинг номи ва тахаллусига қўшилган. Мирзашоҳ XIX асрнинг 90-йилларида Бухоро шаҳрида дунёга келган. У атиги 29 йил умр кечирган. 1917-18 йилларда Колесов воқеаларидан сўнг авж олиб кетган реакция туфайли катта истеъдод эгаси Мирзашоҳ амир Олимхон сарбозлари томонидан фожиали ўлдирилган. Устод Айний асарларида Мирзашоҳ шажараси (авлод-аждодлари) хусусида ҳам қимматли фикрлар ёзиб қолдирган. Жумладан реалист ёзувчининг биринчи йирик бадиий прозаик асари — «Дохунда»да Мирзашоҳ хусусида эътиборга лойиқ маълумотларни учратамиз. Романнинг «Уруш машқи» сарлавҳали қисмини ўқиганда, китобхоннинг нигоҳи бевосита қуйидаги сатрларга тушади: «Унинг номи Мирзашоҳ, Бухоронинг ўртача бойларидан Мирзабой оқсоқолнинг ўғли эди... У ота-онасининг бирдан-бир ўғли бўлган, ота ундан пулини аямасди, уни яхшигина ўқитди, ёлғиз тожикча ва арабча эмас, русча ҳам ўқитди, қобилиятли бўлган Мирзашоҳ мутолаа орқали яхшигина маълумот олди ва ёшлигида шеър билан шуғулланиб, шоирликда ном чиқарди. Рус тилини ўзлаштирган, турк, татар тилини газеталар воситаси билан ўрганган бу ёш йигит, уч тилда ёзилган китоблардан хусусий бир кутубхона ҳам ташкил қилган ва кеча-кундуз ўша китобларнинг мутолааси билан машғул эди. У Биринчи жаҳон уруши арафасида Россия ва Европага саёҳат қилиб, фикри ҳам тузуккина очилган эди» (249-бет). Келтирилган парча жуда ихчам, мазмунли ва айни чоқда Мирзашоҳ шахси борасида анчагина тасаввур пайдо қила олиш билан катта аҳамият касб этади. Устод Айний мушоҳадаларидан аён бўлаётирки, Мирзашоҳ дарҳақиқат дурустгина иқтидор соҳиби бўлган, 25 ёшида ўзбек, тожик тиллари билан бир қаторда араб, рус, турк ва татар тилларини ҳам ўзлаштиришга улгурган. Россия ва Европа бўйлаб саёҳатда бўлиш эса унинг дунёқарашида бурилиш ясаган. Парчадаги характерли яна бир момент шундаки, Мирзашоҳ бадавлат хонадоннинг яккаю ягона фарзанди бўлишига қарамай, айш-ишратга берилмайди, ўқиш, ўрганиш ва ижод этиш дарди билан нафас олади, китобга меҳр қўяди. Шунинг учун ҳам у маҳалласининг виждонсиз Қори Рўзи исмли имоми тухматига учрайди. Мирзашоҳни йўқотиш пайига тушган Қори Рўзи ундан тавба қилишни сурайди. Шунда Мирзашоҳ унга: «Мени жадид дейсизми, большевик дейсизми — ҳар нима десангиз, дея беринг. Аммо

мен «Тавба қилдим» деб хат бермайман» («Дохунда» 242-бет) тарзида кескин жавоб қайтарди. Ҳатто отасининг уни тавба қилдириш йўлидаги ҳаракатлари ҳам зое кетади. Мирзашоҳ ўз сўзида мардона ва принципиал туради. Оқибатда риёкор кишилар фатвоси билан амир зиндонига ташланади. Қийнаш ва турли тан жазолари, обхона ва регхона қийноқлари Мирзашоҳ иродасини бука олмайди. Бу момент у билан бирга обхонада ётган «Дохунда»нинг бош қаҳрамони Ёдгор сўзларида ўз ифодасини топган: « - Мен Мирзашоҳни танийман, уни менинг олдимда ўлдирдилар. У обхонада қамалиб, регхонада осилган одамлар орасида ўлимни йиғламай-сиқтамай қарши олганларнинг бири эди...» (250-бет). Устод Айний романининг бошқа бир ўрнида юқоридаги эпизодда ўз аксини топмай қолган айрим моментларни тўлдиради, Мирзашоҳ билан бир кунда зулм ва зўрлик, разолат ва жаҳолат курбони бўлган сафдошлар, шогирд ва жигаргўшалари номларини бирма-бир тилга олади. Улар: Ҳомидхўжа Ҳомидий, Ҳожи Сирож, Мирза Аҳмад, Мирза Раҳматулла, Азимжон, Мирза Фаёзлар эдилар. Характерлиси шундаки, ёзувчи мазкур рўйхатда номлари тилга олинган шахсларнинг айримлари билан китобхонни таништиради. У ёзади: «Ҳожи Сирож менинг туғишган укамдир. Бу эпизодда номлари тилга олинган маълум мактулларнинг ҳаммалари тарихий шахслар бўлиб, улар менинг энг яқин дўстларим эдилар. Чунончи, Ҳомидхўжа — мадрасадаги шеригим ва яқин фикрдошим эди. Мирзашоҳ замоннинг ёш шоирларидан бўлиб менинг яқин шогирдим эди...» Айний Мирзашоҳ шахси борасида фикр юритиш билан чекланмай, унинг ижоди хусусида ҳам ўз муносабатини билдиради, бу соҳага доир айрим фактларни ёзиб қолдиради. Шу маълумотларга кўра, Мирзашоҳ жуда ёшлигидан бадий ижод машқи билан шуғулланган. У анъанага мувофиқ, назмда қалам тебратган. Дастваб «Сарроф» тахаллуси билан шеърлар ижод этган. Кейинчалик, негадир, пул алмаштирувчи, майдаловчи, қимматбаҳо тошларни баҳоловчи, заршунос каби маъноларни ифодаловчи Сарроф тахаллуси Мирзашоҳга маъқул бўлмайди. Натижада у Фоиз (файзли, баракатли, мўл ва фаровон қилувчи) тахаллуси билан гўзал асарлар яратиб, «шоирликда ном чиқаради». Мирзашоҳ гарчи жуда қисқа умр кўрган бўлса ҳам бой адабий мерос қолдирганлиги шак-шубҳасиздир. Акс ҳолда у Садриддин Айний эътиборини ўзига бунчалик қаратмаган бўларди. «Намунаи адабиёти тожик» тазкирасидаги «Фоиз аз хурдсоли ба адабиёт машғули мекард» (Фоиз ёшлигидан адабиёт билан машғул эди) жумласи шоирнинг камида 14-15 йил шеър машқи

билан банд бўлганлигидан гувоҳлик беради. Шунингдек, унинг Сарроф ва Фоиз тахаллуслари билан ижод этилган ва «Намунаи адабиёти тожик»дан ўрин олган икки ғазалнинг равон, ўйноқи ёзилганлиги, бадиийлиги ҳам юқоридаги хулосамиздан кафолат беради. Шоирнинг 16 байт, 32 мисрадан ташкил топувчи бу иккала ғазали темаси нуқтаи назаридан ишқий-интим асарлардир. Аини замонда уларда тақдир ва толъедан нолиш мотивлари ҳам кўзга ташланади.

Дар хайли кулфату аламу дард хисравам,
Жамшид ҳам надошт, чунин карру фар, ки ман.

Мазмуни:

Кулфат, алам ва дард мулкининг шоҳиман,
Бунчалик ҳашамат Жамшидга ҳам насиб бўлган эмас.

Шу ғазалнинг хотимасида шоир савол-жавоб приёmidан усталик билан фойдаланиб, унинг ўйноқи, дилкаш чиқишини таъминлаган. Ошиқ ва маъшуқа савол-жавобларидаги сўз ўйинларининг ўринли ва топиб қўлланилиши Мирзашоҳнинг синчков, ўзига талабчан, новаторликка интилувчи қаламкаш бўлганлигидан шаходат беради:

Гуфтам: Ба нола саъй намо, нарм кун дилам,
Гуфто: Ба санги хора чи созад асар? Ки ман.
Гуфтам: Ки бурд аз бари Сарроф дил? Бигуфт —
Он кисовони парчам чун мушки тари ман.

Худди шундай нозиклик, нафосатни, сўздан ўринли ва тежаб фойдаланишга интилишни Мирзашоҳнинг Фоиз тахаллуси билан битилган ғазалида ҳам равшан кўра оламиз.

Эй жон, аз он ба синаи худ жо кунам туро,
То сарфи роҳи он бути раъно кунам туро.
Эй сарв, лофи шеваи озодаги мазан,
Рӯ на дучори он қади боло кунам туро.

Баъзи маълумотларга қараганда, Мирзашоҳнинг авлодлари ҳозирги кунларда ҳам Бухоро ва Душанбе шаҳарларида яшар экан. Шунингдек, шоирнинг кўрган, уни таниган, суҳбатига мушарраф бўлган, асарларини эшитган, ўқиган қариялар бўлиши мумкин.

Шундай адабиёт ихлосмандларининг мададларига муҳтожмиз. Уларнинг самимий ва холисона қўмаклари Мирзашоҳ ҳаёти ва ижодини ўрганишга, шоирнинг асарларини ҳалқимиз диққатига тўлароқ етказишимизга ёрдам бўлар эди.

«Бухоро ҳақиқати», 1974 йил 22 ноябр

БЕХАТ ЁКИ АҲМАДИ БОРБАНД

Бехат тахаллуси билан Бухоро шаҳри халқи орасида шуҳрат қозонган бадиҳагўй шоирнинг асли номи Аҳмад, фамилияси Охуновдир. Тахаллуси — Бехат (саводсиз дегани). Бундан кўриниб турибдики у масжид, мадраса ёки мактабда ўқимаган. Шоирнинг иккита тахаллусга эга эканлиги маълум. Шоирлиги учун у ўзига камтарона Бехат тахаллусини танлаган бўлса, иккинчи тахаллуси, тўғрироғи, лақаби- Аҳмади Борбанд (юк боғловчи Аҳмад) билан бажарадиган ишига, ихтисосига муносабатини ифодалаган. Аниқ маълумотлар ва яқин авлодларининг гувоҳлик беришича, у узоқ йиллар Бухородаги қорақўл тери ошлаш заводида юк (яъни тери) боғловчи бўлиб ишлаган.

Бехат катта истеъдод ва қобилият эгаси бўлган. Унинг истеъдоди, аввало ўзбек ва тожик адабиётида камдан-кам шоирларга насиб бўлган бадиҳагўйлик (экспромт)да кўринса, иккинчидан, зуллисонанглигида ҳам ўзининг равшан ифодасини топган.

Бадиҳа тарзида яратиладиган шеър ҳеч қандай тайёргарликсиз, ҳозиржавоблик билан тез айтилиши лозим. Бундай бахт ... шоирлардан Сулаймон Стальский, Жамбул Жабаев, Ғафур Ғулом ва бошқа зукколарга насиб бўлган. Бехат ўзбек ва тожик тилидаги барча шеърларини ана шу усулда- бадиҳа тарзида яратган.

Бехат шеърлари тақдири билан яқин вақтларгача ҳеч ким деярли шуғулланмаган. Шунга қарамай, Бухоро меҳнаткашлари, Бехат ижодининг мухлислари унинг асарларини қалб хазиначарида ардоқлаб, бугунгача сақлаб қолдилар. Кейинги икки йилда шоирнинг адабий меросини тўплаш, тартибга келтириш ва унинг бадиий адабиёт соҳасидаги хизматларини фан оламига маълум қилиш учун турли ёш ва касбдагилар билан учрашишга, суҳбатлашишга тўғри келди. Дастлабки изланишларимиз ижобий натижалар берди. Бехатнинг турли вақтда, турли мавзуларда яратилган 400 мисрага яқин адабий меросини ёзиб олишга муваффақ бўлдик.

Бугунгача тўплаган материалларимиз нуқтаи назаридан Бехат ижодига қарайдиган бўлсак, у, асосан, ғазал, топишмоқ, масна-

вий, мурабба ва дoston жанрларида ижод этган. Бехат адабий меросининг тематикаси кенг, ҳаётий, замонавий, образлар системаси турли-туман, ғоявий- бадиий савияси талабга жавоб берадиган тарзда. Бехат адабий мероси ишқий- лирик, сатирик, ҳазиломуз ва сиёсий характердаги асарлардан иборат.

Иккинчи жаҳон уруши темасида ҳам Бехат мазмунли шеърлар яратган. У фронтга кетаётган бухоролик ваганпарварлар ҳақида шеър айтиб, уларни немист-фашист босқинчиларига қарши аёвсиз курашга чақиради:

От солайлик тиг яланглаб тўда ҳайвон устига,
Бир ҳовуч шарманда иблис ўғли шайтон устига.

Бехат дostonларидан бири янги ерларни ўзлаштириб, чўлларни обод қилганларнинг қаҳрамонлигига бағишланади. Иккинчи дoston сатирик характерда бўлиб, «Достони дузана» деб номланади. Унда ўтмишдаги кўп хотинлилик масаласи қаттиқ танқид қилинади. Бу дostonни ҳатто кўшиқчилар тўй- маъракаларда куйга солиб айтганлар. Дostonдан атиги 40 мисраси бизгача етиб келган. Аммо ана шу 40 мисра ҳам мазкур дoston етук бадиий асар эканлигидан шаҳодат беради.

Бехат шеърлари маҳорат жиҳатидан ҳам таҳсинга лойиқ. Уларда чиройли поэтик ўхшатишлар ва бадиий приёмлар кўплаб топилди. Қофия ва радифлари оригиналдир. Бехат шеърлари, айниқса содда ва равонлиги, халқ кўшиқларига яқинлиги билан диққатга сазовордир. Фикримизга унинг «Кудуқ», «Фонар», «Каттақўрғон канали», «Ришта» ҳамда Файзулла Хўжаевга бағишланган шеърлари мисол бўла олади.

Юқорида эслатиб ўтилган шеърларни ёзиб олишда ва Бехатнинг биографияси хусусидаги айрим маълумотларни йиғишда пединститут ўқитувчиларидан доцент Аҳмаджон Сайдов, шоир Шариф Нурхон, кекса маданият ходими, педагог Курбон Бадали, катта ўқитувчи Боқижон Ашуров, ҳозир Душанбе шаҳрида истиқомат қилаётган 75 ёшли Бахшанда Мухторова, шоирнинг ўғли Неъматжон Охунов ва бошқа ўнлаб ўртоқларнинг хизматлари катта бўлди. Бухоро адабиёти жонкуярлари ҳисобланган бу ўртоқларга миннатдорчилик билдириш билан бирга Бехат адабий меросидан хабардор бўлган бошқа ўртоқларни ҳам бу муҳим ишни тезроқ ниҳоясига етказишимиз учун ўз ёрдамларини аямасликларини истардик. Бехат шеърларини ёддан биладиган, у билан

суҳбатда бўлган кишилар зеро шахримизда ҳали кўпдан-кўп топилади.

Бу йил Бехат туғилганига бир аср тўлади. Ана шу сана олдидан унинг адабий меросини тўплаш, тартибга келтириш, ғоявий ва бадиий қимматини аниқлаш, шулар асосида шоирнинг ўзбек ва тожик адабиётида тутган ўрнини белгилаш лозим.

Қуйида унинг ижодидан бир намунани ҳукмингизга ҳавола этамиз:

КАТТАҚЎРҒОН КАНАЛИ

Каттақўрғон канали сув учун омбордур,
Пахта экмакка ҳамма колхоз учун даркордур.
Етти иқлимга ани овозаси етган эрур,
Мен эшитдим халқи ишлаб, эл аро донгдордур.
Кўп магазинлар бино қилди каналнинг олдида,
Ҳарна хоҳиш қилсангиз ул лафкаларда бордур.
Ул канални қоздилар- теранлиги ўтгиз метр,
Бир ярим лак халқ они қазиш учун тайёрдур.
Кўп киши бўлди ударник, ишлари виждон билан,
Жамиси қозиб канални бир-бирига ёрдур.
Ер юзига ул канал сувни бериб тургай мудом,
Қайда бўлса пахтакорлик, сувлари саршордур.
Ул каналнинг катталиги билсангиз юз минг таноб,
Инженери кўб ўқиган, марди кўп хушёрдур.
Гар баён этсам отингни бул жаҳонга сифмагай,
Ул канал фойдасидан чўлларга кишти кордур,
Хотину қизлар билан эркаклар ишлар мудом,
Ер юзидан халқи олам ул каналда бордур.
Биттасига сув киродур, биттасидан сув чиқар.
Билсангизлар ул канални катта бир асрордур.
Ул Бухоро артиси бориб унда ўйнаб юрар,
Кўп паривашлар ҳамма ёқи кўзи хумордур.
Бехати шоир канал ҳақида шеър айлаб баён.
Айтар- сув зар, эл эса бир бебаҳо заргар эрур.

«Бухоро ҳақиқати», 1973 йил, 25 август

УЙҒУН ИЖОДИДА АЛИШЕР НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

Янги ўзбек адабиёти эндигина шаклланаётган 20-йилларда Алишер Навоийдек улкан адибнинг бой тажрибаларидан ибрат олиш, унинг ижодий лабораториясини, намунали шахси ва ижтимоий фаолиятини ўрганиш катта илмий-амалий ва эстетик аҳамиятга эга эди. Шоир адабий меросини тўплаш, нашр этиш, илмий баҳолаш, тарғиб қилиш, уни ҳар қандай ёт қарашлардан асраш, ўлмас анъаналарини давом эттириш ва халққа қайтариш вазифаси ўзбек адабиётининг биринчи бўғини вакиллари зиммасига тушди. Бу ишларда Уйғуннинг ҳам актив иштироки бор. Унинг қаламига мансуб 1939 йилда ёзилган «Навоийнинг «Чор девон»и ҳақида» номли илмий тадқиқот буюк шоирга бўлган ЗЎР муҳаббатнинг натижаси ўлароқ майдонга келган эди. Ўшанда Ҳукуматимизнинг қарорига биноан Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш муносабати билан унинг адабий меросини тўплаш, нашр этириш, ўрганиш ва тарғиб қилиш оммавий тус олган эди.

Уйғун Алишер Навоийнинг лирик меросини, аниқроғи, унинг «Чор девон»ини нашрга тайёрлашда қатнашди. Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла билан ҳамкорликда олиб борилган катта ижодий меҳнат натижасида 1940 йилда «Чор девон» нашрга тайёрланди ва уни Ўзбекистон Давлат нашриёти ўша йили нашр этиб, китобхонларга тақдим этди. Алишер Навоийнинг танланган шеърлари китобига сўзбоши ўрнида Уйғуннинг юқорида тилга олинган мақоласи берилди.

Уйғун ва Собир Абдулла томонидан лотин алифбосида чоп этилган «Чор девон»... биринчи оммавий нашр сифатида майдонга келганлиги эътиборга олинса, Алишер Навоий лирикасини оммалаштиришда Уйғуннинг ҳам хизмати катта эканлиги ўзи-ўзидан маълум бўлади. Мақолани ёзиш ва «Чор девон»ни чоп эттириш олдидан бўлган ижодий изланишлар Уйғунни Алишер Навоий даврига, мавзулари ва ғояларига яқинлаштирди. Шоирнинг 40- йилларда турли жанрларда яратилган қатор асарлари ўша 30- йиллардаги изланишларининг самарали меваси сифатида майдонга келган эди.

Алишер Навоий образини бадиий адабиётда гавдалантириш Уйғуннинг эзгу ниятларидан бири эди. Бу борада у узоқ йиллар изланди. Навоийшунослик ютуқларини, рус ва бошқа қардош

халқлар адабиётларининг бу борадаги тажрибаларини ўрганди, буюк мутафаккир яшаган даврга хос коллизияларни топди, Навоий характериға мос асосий белгиларни, фазилатларни аниқлади. Ана шу мураккаб ижодий жараён маҳсули ўлароқ 1941 йилда драматург Иззат Султон билан ҳамкорликда «Алишер Навоий» драмаси яратилди. Мазкур драма улуғ санъаткор образини бадиий адабиётда гавдалантириш борасидаги биринчи йирик қадам эканлигини инобатга олсак, муаллифларнинг чинакам изланганлиги, катта этиқод ва юксак ихлос билан қалам тебратганлиги маълум бўлади. Шунинг учун ҳам драма бадиий адабиёт тарихида ўзига хос кашфиёт бўлди. Унда шундай ўринлар борки, Алишер Навоий мисралари билан унинг авторлари қаламига мансуб сатрлар ўртасида яқинлик яққол сезилади. Айрим ўринларда эса Алишер Навоий бисотидан олинган ғазаллар, рубоийлар, қитъалар ва байтлар, ҳикоялар унинг ўзи томонидан воқеа ва характернинг талабига мувофиқ ишлатилади. Авторлар олдида Алишер Навоийдек улкан шоир, йирик мутафаккир, катта давлат ва маданият арбоби, ватанпарвар, халқпарвар, адолатпарвар, ҳақиқатпарвар кишининг маънавий оламини, беқиёс қалбини, ноёб шахсини ёритиш вазифаси турар эди. Навоийшунослик эндигина жонланаётган бир даврда бу муҳим вазифани уддалаш осон эмас эди.

Ўзбек драматургиясининг шоҳ асарларидан бири бўлиб қолган «Алишер Навоий» драмаси ҳақида адабиётшуносликда, санъатшуносликда кўпгина қимматли тадқиқотлар юзага келганига қарамай, ҳали драманинг ёзилиш тарихи, муаллифлар лабораторияси ва ҳаммуаллифлик тажрибаларига тегишли масалалар етарлича ўрганилган эмас.

«Алишер Навоий» драмасида эришилган катта муваффақият Уйғун билан Иззат Султонни Навоий мавзусида киносценарий яратишга рағбатлантирди. Авторлар бу олижаноб ниятни кинодраматурглар А. Спешнев ва В. Шкловскийлар билан ҳамкорликда амалга оширдилар. Шундай қилиб, 1947 йилда Тошкент киностудиясида «Алишер Навоий» номли овозли бадиий- тарихий фильм яратилди. 1948 йилда Иттифоқ экранига чиққан ва кино мухлисларининг олқишига сазовор бўлган «Алишер Навоий» фильми ҳам муаллифларга шу номдаги тарихий- биографик драма сингари катта шухрат келтирди.

Олти йиллик (1941-1947) ижодий меҳнат туфайли Алишер Навоий образи бадиий адабиётда абадийлаштирилди, тарих саҳифаларидан ёрқин ҳаёт саҳифаларига кўчди, ўзи орзу қилган баркамол авлод мулкига айланди.

Алишер Навоийнинг номи тилга олиб ўтилган, унга муносабат билдирилган Уйғун шеърларининг тарбиявий аҳамияти шундаки, шоир уларда Алишер Навоийга ва унинг ўлмас ижодига хос ажиб фазилатлар хусусида, устод адабий меросининг бугунги қиммати, халқаро аҳамияти, ижодий тажрибаларининг бебаҳолиги тўғрисида фикр юритади, ўзининг эл оғзига тушишида, саънаткор сифатида шуҳрат қозонишида улуғ шоирнинг ҳиссаси катта эканлигини мамнуният билан қайд этади. Масалан, Фафур Фуломга бағишланган «Кўшиқ»¹ шеърида Алишер Навоий бадий ижодига ҳавас уйғотган буюк устодлардан бири сифатида тилга олиб ўтилса, «Бобур» шеърида «Шоир Навоий шеърдан завқ олиб улғайдим, ўсдим» (2,212), — дейди. Машҳур «Ватан ҳақида кўшиқ» шеърида Алишер Навоий «Маданият, санъат, билим ўлкаси, мўъжиза яратган илм ўлкаси» (1,117) саналган Ватаннинг «севган ғазалхони» (Уйғун) эканлиги таъриф этилади. Уйғуннинг «Гўзаллик ахтариб...» шеърида шундай сатрлар бор:

Навоий ғазали, Пушкин шеърида
Гўзаллик чамани кулф урар ҳамон (2,354).

Шоир мазкур сатрларда Алишер Навоий ва Александр Сергеевич Пушкиннинг доно ижодиётини гўзаллик манбаи сифатида эътироф этиш билан бирга, бу нодир хазиналардан унумли фойдаланишга даъват этади ҳам. Уйғун покстонлик тараққийпарвар адиб Файз Аҳмад Файзга бағишланган «Шаҳрингга йўл олдим» (2,26) шеърида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар қаторида Алишер Навоийнинг ҳам номини ҳурмат билан тилга олади ва энг буюк совға қаторида унинг элига улуғ шоирнинг дostonларини ҳам олиб бораётганлигини айтади.

Уйғуннинг «Жононим келур» ғазалининг характерли томони шундаки, унда замондошларимизнинг Алишер Навоий асарларига бўлган жўшқин муҳаббати ўзининг ёрқин ифодасини топган:

Фикр жўшқин, таъби нозик, ҳислари ўткир, баланд,
Шеър ўқиб шоир Навоийдан ғазалхоним келур (1,200).

Мактаб ўқувчиларига бағишланган «Сизни кутар келажак»

¹ Уйғун. Асарлар. 6-том. 1-бет. Тошкент, 1974, 363-бет (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади ва томи билан бети қавс ичида кўрсатилади).

(1,104) шеърида Уйғун бугунги бахтиёр, қувноқ, илмсевар ёшларнинг боболари Алишер Навоийдек бўлишларини орзу қилади. Булардан ташқари, Уйғун қатор шеърларида Алишер Навоийнинг шеърларидан эпиграф қилиб олганлиги, улардан тазмин сифатида фойдаланганлигини ҳам айтиш керак. Уйғун драматургияда, кинодраматургияда, шеърятда Алишер Навоийнинг баркамол образини яратувчиларнинг, навоийшуносликда шоир асарларини тадқиқ қилувчиларнинг пешақадами бўлиши билан бирга, бадиий адабиётда ҳам унинг ўлмас анъаналарини давом эттирувчиларнинг олдинги сафларида бўлди.

Уйғун Алишер Навоий ижодига илҳом манбаи ва ибрат мактаби тарзида қарайди. У серқирра ижодини улуғ устознинг илғор анъаналари билан бойитди ва новатор санъаткор сифатида эътибор қозонди.

Уйғунни Алишер Навоий асарларининг тема ва ғоялари, образлар олами, сюжети ва юксак поэтик санъаткорлиги маҳлиё этади. Шунинг учун унинг ижодида Алишер Навоий анъаналари таъсирида яратилган турли жанрлардаги хилма-хил асарлар учрайди. Масалан, «Олтин севги», «Шакар тўкилди», «Кўзғолур чоғинг сенинг», «Сирдарёнинг сири», «Фарҳод кўёши», «Фарҳод шеърлари», «Мубтало бўлсам керак» каби шеърларининг яратилишида Алишер Навоийнинг Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун каби образларининг самарали таъсири борлиги равшан кўринадди. Уйғун бу шеърларида устози бир умр орзу қилиб эришолмаган эркин муҳаббат, қақроқ ерларга сув чиқариш, мамлакатни обод қилиш, халқни фаровон қилиш тўғрисидаги орзуларини унинг авлодлари амалга оширганликларини баён қилади.

Фарҳод образи Уйғунга жуда яқин ва қадрли. Унга хос гўзал инсоний фазилатлар шоирни бир умр мафтун этган. У Фарҳод қиёфасида ҳар томонлама балоғатга етган комил инсонни кўради. Айниқса, Фарҳод образига хос мардлик, меҳнатсеварлик, камтарлик, халқпарварлик, илмга муҳаббат, ёрга садоқат каби фазилатлар Уйғуннинг эстетик қарашларига жуда мос тушади. Шу сабабли шоир даврнинг улуғ қурилишларини, меҳнат ва жанг қаҳрамонликларини, тарихий воқеаларини Фарҳод номи билан боғлайди. Замонамизнинг марди майдонларини, фан ва маданият арбобларини Фарҳодга ўхшатади. Шу асосда XV асрда, рўёбга чиқмаган шоир орзулари унинг Фарҳод образидан кутган юксак инсоний қиёфа ва балоғатга етган куч-қудрат XX асрда (...) тўла амалга ошганлигини эътироф этади.

Янги ҳаёт шарофати туфайли одамлар ўзларида буюк куч-қудрат, тенгсиз ақл ҳис қилдилар. Давр қўллаган бундай кишиларнинг қўлидан ҳар қандай иш келади. Ана шундай « фарҳодона» фазилатларга эга бўлган қаҳрамон кишилар ота-боболари эриша олмаган асрий муаммоларни ҳал қилдилар. Шундай муаммолардан бири Сирдарёни жиловлаб, ундан электр токи манбаи сифатида фойдаланиш, мамлакатни чароғон қилиш, унинг суви-ни Мирзачўлга буриб, чўлни Мирзагулистонга айлантириш эди. Қийин уруш бораётган бир шароитда ушбу ниятларни амалга ошириш учун халқ Сирдарёга ҳужум бошлади. Халқимизнинг бу қаҳрамонлик тарихи Ҳамид Олимжоннинг «Фарҳод тоғи этакларида» очеркида, Фафур Гуломнинг «Сув ва нур» балладасида, Шайхзоданинг «Фарҳодга хат» шеърида, Ҳабибийнинг «Замон Фарҳодлари» достонида ўз ифодасини топди.

Фарҳод қурилиши мавзуй қаламкаш дўстлари қатори Уйғунга ҳам илҳом берди. «Сирдарёнинг сири», «Кўзғолур чоғинг сенинг», «Фарҳод кۈёши», «Фарҳод шеърлари» номли шеърлари ва «Асрлар» драматик достонини яратди. Шунини айтиш лозимки, бу асарлар ўзига хос бир шеърӣ туркум ҳисобланиб, уларда Уйғуннинг Фарҳод қурилишидан олган бой таассуротлари, халқ қурилишидаги қаҳрамонлик лавҳалари, гўзал табиат манзаралари ўз ифодасини топган. Муҳими, уларда бу улкан халқ ҳашаридан чексиз завқланган шоирнинг ватанпарварлиги, интернационал маънавий олами, ташаббускор табиати ёрқин аксини топди.

«Кўзғолур чоғинг сенинг» ғазалида қуйидаги байтлар шоирнинг мақсадини аниқлашда характерлидир. Шоир ёзади:

— Айласанг бир йўл томоша энди сен Сир соҳилин,
Шубҳа йўқки, қолмагай кўксингдаги доғинг сенинг.
Янги тилсимлар ечар наслинг буқун, лозим бўлур —
Ҳормангиз, дўстлар! — дея, ёнига бормоғинг сенинг.
Ётма бас, қабрингда, кўзғал, янги дунёларни кез,
Кўрсатар гулшанни бир-бир Уйғун ўртоғинг сенинг (1,192).

Фарҳодни замондош сифатида қабул қилиш, у билан ўртоқ тутиниш, янги замон ўзгаришларидан уни хабардор қилиш ва амалга ошган орзуларини завқу шавқ билан бир-бир кўрсатиш замирида ҳам шоирнинг Фарҳод образига бўлган юксак эътиқоди асос бўлган дейиш мумкин.

«Сирдарёнинг сири» шеърида дарёнинг асрлар бўйи сирини очғали лойиқ сирдош ахтаргани ва бундай сирдошни фақат янги замонда топгани тараннум этилади:

Букун Сирдарёнинг сирин очгали,
Фарҳод эмас, минглаб Фарҳодлар келди.
Дарёнинг йўлига гуллар сочгали,
Ширинлар, қадлари шамшодлар келди.

«Фарҳод қуёши» шеърисида Фарҳод ГЭСи таърифланади, замон фарҳодларининг бу улкан иншоотни қуришдаги қаҳрамонлиги мадҳ этилади.

«Фарҳод шеърлари» икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми – «Сепоячи»да Фарҳод ГЭСи қурилишидаги жўшқин меҳнат романтикаси, енгилмас халқ қудратини ўзида мужассам этган сепоячининг ватанпарварлик, халқпарварлик, қаҳрамонлик хусусиятлари ҳақиқий ифодасини топган.

Шеърнинг иккинчи қисми «Юлдузлар» деб аталиб, қиз ва йигитнинг диалоги формасида ёзилган ва уларнинг ишга тушиш арафасида турган Фарҳод ГЭСи ҳақидаги қутлуғ орзу – ниятлари, романтик туйғулари, ўзаро самимий муносабатлари реал тасвирини топган.

Уйғуннинг мазкур шеърларини «Асрлар» драматик достонини ёзишга бир тайёргарлик этапи, катта асарнинг поэтик фрагментлари дейиш мумкин.

«Асрлар» драматик достони ёзилишида реал тарихий воқеа - Фарҳод ГЭСи қурилиши, халқимизнинг мамлакатни электр нури билан чароғон қилиш, чўлларга сув чиқариш, уларни обод қилиш борасидаги қаҳрамонона юриши сабаб бўлган. «...Давримизнинг энг улуғ иншоотларидан бири бўлган Фарҳод ГЭСи қурилишига бағишлаб ёзган «Фарҳод ва Ширин» исмли достонимни тамомлаш мўлжалим бор. Алишер Навоийнинг асарларига асосланган битта опера либреттоси ва битта музыкали драма ҳам ёзмоқчиман», - деб ёзган эди шоир. «Асрлар» ана шу орзуларнинг меваси ўлароқ, Алишер Навоий асарлари таъсирида майдонга келган асардир. Шоир ушбу мавзуда аввал «Фарҳод ва Ширин» номи билан достон ёзишни мўлжаллаган, нияти амалга ошмаганидан кейин бўлса керак, драматик достон яратган. «Асрлар»нинг қаҳрамонлари бажараётган ишларини Фарҳоднинг қаҳрамонлигига ўхшатадилар, бир-бирларига севги изҳор қилганларида ҳам Фарҳод тоғи, Ширин сойи ёнига борадилар, ўзларини афсонавий Фарҳод ва Шириннинг ворислари, улар уддалай билмаган ишларни амалга оширувчилар сифатида ҳис қиладилар. Фикримизга асардаги Анвар, Мунаввар, Саодат ва Шерали образлари фаолияти мисол бўлади. Драматик достоннинг учинчи пардасида эса Алишер Навоий

«Фарҳод ва Ширин» дostonининг сув проблемасига бағишланган моменти ҳикоя қилиб берилади. Унда тўқима образ Фарёддан ташқари ўша адабий Фарҳод, малика Ширин, Моҳинбону, Хусрав, вазир ва бошқалар иштирок этади. Ўтмиш билан янги даврни чоғиштиришда, кишиларнинг бунёдкорлик хислатини равшанлаштиришда ва замонамиз Фарҳодларининг қаҳрамонлигини намойиш этишда бу парда жуда яхши ўйлаб топилган ва у мақсадга мувофиқ чиққан. «Асрлар» билан шоир замонамиз Фарҳодлари ва Ширинларининг келгуси авлодларга намуна бўлиб қоладиган образларини яратмоқчи, бунёдкор давримизни улуғламоқчи... бўлган. Аммо масаланинг ўтмишига саёҳат қилиш, темани кенг, проблемаларини ҳар хил, образларини кўп олиш, ҳаётий конфликтларнинг етарли асосланмаганлиги натижасида шоирнинг катта мақсад йўлидаги изланишлари тўла рўёбга чиқмаган. Бизнингча, «Асрлар»нинг учинчи пардасини мустақил дoston сифатида эълон қилиб, Фарҳод ГЭСи қурилишига хос меҳнат романтикаси ҳақида замонавий драма ёзилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Мазкур камчиликлардан қатъий назар, «Асрлар» давримизнинг гигант иншооти саналган Фарҳод ГЭСи қурилиши, унинг қаҳрамон бунёдкорлари ҳақида етарли тасаввур пайдо қилади ва ёшларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Хулоса қилиб айтганда, Уйғун Алишер Навоий асарларини ҳалқимиз ўртасида ташвиқ қилишда, шоирнинг ўлмас образини абадийлаштиришда, унинг анъаналарини давом эттириш ва ривожлантиришда катта ҳисса қўшди. Унинг бу борадаги хизматлари алоҳида илмий тадқиқот ишларини кутмоқда.

БАДИЙ ТАРЖИМА — АДАБИЙ ТАЪСИР ДОЯСИ

Адабий алоқа ва адабий таъсир проблемалари адабиёт илми, қиёсий адабиётшуносликнинг сиёсий-ижтимоий ва илмий-назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик долзарб масалаларидан саналади. Ҳозирги шароитда адабий алоқа эстетик тушунчасининг кўринишлари тарихий зарурат ва ҳақиқат сифатида ранг-баранг формаларда намоён бўлмоқда.

Бир миллат ҳаётининг иккинчи бир миллат ёзувчиси асарида талқин этилиши, адабий декадалар, турли санъат байрамлари, улкан санъаткорлар юбилейларининг ҳамкорликда ўтказилиши, қардош ва чет эл ёзувчилари билан шахсий дўстлик алоқалари, таржима ва шу кабилар фикримизга далил бўла олади.

Маълумки, адабий алоқа ва адабий таъсир ҳамиша бир- бири билан узвий боғлиқ, бири иккинчисини тақозо этадиган бир бутун ҳодиса. Адабий таъсир ёки ўзидан аввалги бирор йирик санъаткорнинг анъаналарини новаторона тарзда ижодий даром эттириш ҳодисаси, албатта, бошқа йўриқда ҳам, масалан, ўша ёзувчини оригиналда ё бўлмаса таржима орқали ўқиб- ўрганиш туфайли ҳам содир бўлиши мумкин.

Адабий таъсирни юзага келтирадиган адабий алоқа ҳодисасининг самарали воситаларидан бири бадий таржимадир. Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир, Зулфия, Мирзакалон Исмоилий, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар ижодиёти бу ғояни тўла тасдиқлайди.

Таржима орқали адабий таъсир аввало, шу таржимон-адиб фаолиятида зоҳир бўлса ўз навбатида, бу нарса мазкур халқ адабиётининг ривож учун умумий планда муҳим ғоявий-эстетик моҳият касб этади, ҳаётбахш анъана сифатида яна даром эта бошлайди.

Таржима ва таржима орқали ўз ижодиётида адабий анъанавийлик ҳодисасини яққол кузатиш мумкин бўлган таржимон –ёзувчилардан бири Йўлдош Шамшаровдир.

Жанговар жанр-очеркчиликнинг ўзбек адабиётидаги яхши намуналари Ўзбекистон халқ ёзувчиси Й.Шамшаров қаламига мансуб. Рус ва жаҳон адабиётининг бир неча нодир намуналарини ўзбек китобхонлари унинг таржимасида ўқишга муяссар бўлмоқдалар. Энг яхши таржима мукамал оригинал асар ёзиш билан баробар бўлиб, Й.Шамшаров таржималари ана шундай фазилатга эга.

Йўлдош Шамшаров улуг рус классик ёзувчиси И.С. Тургенев асарларининг моҳир таржимони сифатида машҳур. Тургеневнинг «Арафа», «Дворянлар уяси», «Рудин» романларини, «Ася», «Илк севги», «Баҳор тошқинлари», «Ортиқча кишининг хотира дафтари», «Дашт қироли Лир», «Муму» қиссаларини, айрим мақола ва хотираларидан намуналарни ўзбек тилига ўгирган.

Нега Й.Шамшаров айнан Тургеневни бошқа ёзувчи ва таржимонларга қараганда кўп таржима қилган? Бунинг жавоби битта ва аниқ: Й.Шамшаровга бу забардаст рус ёзувчисининг ижодиёти, унинг маҳорати бошқаларга кўра анча яқин ва маъқул.

Кекса авлод ёзувчиларининг аксарияти ўз устозларини кенг-мўл таржима қилганликлари бизга маълум. Бу ҳодиса ўртанчи ва ундан кейинги авлод ёзувчиларининг айримлари фаолиятида ҳам кўзга ташланади. Таржимашунос Ғайбулла Саломов ўзининг «Ба-

дий таржима ҳақида ўй ва мулоҳазалар» мақоласида ёзади: «Лев Толстойнинг «Анна Каренина» романини бошқа киши эмас, Мирзақалон Исмоилий таржима қилганлиги тасодифий ҳол эмас. М.Исмоилий фақат таржимон сифатида эмас, балки санъаткор сифатида ҳам Толстойни севади. У Толстойнинг бадиий маҳорат сирларини астойдил ўрганди. Натижада ўзи ҳам мушоҳадаси кенг ёзувчи бўлиб етишди... Бу икки адиб услубининг яқинлиги шундаки, у бадиий ифода ва тасвирнинг кенг планли, яхлит, гўзал ва нафис бўлишини тақозо қилади»¹.

Йўлдош Шамшаровнинг Тургеневни сидқидил чўнг муҳаббат билан таржима қилиши боиси ҳам шу. Унинг ижодида Тургенев маҳоратига оид айрим излар, асоратлар мавжудлигини қайд қилмаслик мумкин эмас.

Маълумки, И.С.Тургеневнинг ўзига хос таланти жаҳон адабиётининг улкан сиймолари томонидан эътироф этилган.

Замонасининг энг долзарб сиёсий-ижтимоий, ахлоқий-маънавий масалаларига мурожаат қилиш, ватанпарварлик туйғусини, ҳаётий ҳаққонийлик ва гўзалликни пафос даражасига кўтариш, шакл, ифода, композициядаги мухтасарлик ва тиниқлик, сўзларни ишлатишда ҳассослик, аниқлик, равшанлик, образларни индивидуаллаштириш ва уларнинг ички оламини ёритишда майин лиризм ва чуқур психологизм; пейзаж тасвири ва қаҳрамон портретини оддий тафсилотларигача илғаш, асар фабуласида эслаш ва бадиий асослаш тадсрикининг ҳамиша етакчи хусусиятни ташкил этиш каби фазилатлар улуғ Тургенев ижодиётининг асосий мезонларидан саналади.

Йўлдош Шамшаровнинг 1971 йилда ижодининг синтези сифатида эълон қилинган «Чироқ» романи китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди. Таъбир жоиз бўлса, Й.Шамшаров ижодига хос публицистик услуб билан И.С.Тургенев аънаналаридан озиқланиш натижасида юзага келган бадиий йўриқ хусусияти романда чатишиб кетган ва шундан ўзига хос оригинал тийнат ва тароват вужудга келган.

Йигирманчи йилларда муҳим сиёсий масала — Ўзбекистонда ер ислоҳоти воқеаларини, илғор фикрли зиёлилар ва илмпарвар ёшлар ҳаётини Шароф домла, Хайрулла Муродов, Карим полвон, Муроджон, Файзулла, Мавлуда каби образлар орқали ишонарли кўрсатган бу «катта маърифий қимматга, қолаверса, эстетик қимматга

¹ Қаранг: «Таржима санъати». Мақолалар тўплами. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 64- бет.

молик янги социал» роман адабий танқидчилигимизда дуруст баҳоланди.

Ўзбек адабининг Тургеневга издошлиги, асосан, мана шу романда яққол кўзга ташланади.

Аввало, бу икки ёзувчи орасида адабий-эстетик қарашлар, масалан, ҳаққонийлик принципи жиҳатидан яқинлик борлигини қайд этиш керак.

Албатта, XIX аср машҳур рус классикларининг барчаси ҳам ижодда ҳаққонийликни принцип, асосий мезон деб билган ва буни адабий мақолаларида тарғиб қилган. И.С. Тургенев ҳам XIX аср рус классик адабиётида реализмни қарор топтирган, унинг тараққиётига беқиёс ҳисса қўшган улкан сиймолардан биридир.

Тўғри, И.С.Тургеневнинг дастлабки ижод намуналарида романтизмга мойиллик кучли бўлган, бу эса ўша давр ижтимоий шароити ва адабиёти тараққиёти тақозоси билан боғлиқ эди. Аммо у 1843 йилда босилиб чиққан «Параша» номли поэмасидан бошлаб танқидий реализмнинг йирик намоюдаси сифатида ҳаёт ҳақиқатини кўрсатишни ижодининг бош йўналишидаги принциплардан бирига айлантиради. И.С.Тургеневнинг қуйидаги сўзларини унинг ижодининг лейтмотиви дейиш мумкин: «Ҳақиқатни, ҳаёт реаллигини, ҳатто бу ҳақиқат ёзувчининг шахсий хайрихоҳлигига мос келмаса ҳам, аниқ ва кучли акс эттириш ёзувчи учун буюк бахтдир»².

И.С.Тургенев ўз асарларини яратишда ҳам, замондош ёзувчиларнинг асарларига баҳо беришда ҳам ҳамиша «юксак маънодаги ҳаққоний санъатнинг энг ишончли манбаи ҳаётнинг ўзидан»³, деган эстетик принципга амал қилади. Масалан, у буюк реалист Лев Толстойнинг «Қазақлар» қиссасини ўқиркан, шу муносабат билан, умуман бу улкан ёзувчи ижодиёти хусусида «унинг барча асарларидан ҳаётнинг ҳиди келиб туради», деган хулосага келади...

И.С.Тургенев ижодида ҳаётий ҳаққонийлик принципини бош омил қилиб олган экан, Йўлдош Шамшаров устоз ижодининг ушбу хусусиятига алоҳида эътибор қилмаслиги мумкин эмас. Буни филология фанлари доктори М.Қўшжоновнинг қуйидаги фикрлари ҳам тасдиқлайди: «Йўлдош Шамшаров, аввало, журналист сифатида камолга етган ёзувчилардан. У кўрганини ёзишга ўрган-

² И.С. Тургенев. Полное собрание сочинений и писем в 28-томах. Том 10, М.-Л.: 1962, стр.349.

³ Л.Н. Бродский. Избранные труды. М. «Просвещение», 1964. Стр 245.

ган. Адибнинг очеркларида бирор шахс йўқки, ёзувчи билан шахсан таниш бўлмаса. Бу хусусият, балки унинг романига ҳам тегишлидир. Романда йигирманчи йиллар бошларида рўй берган ер ислохоти воқеалари акс этади. Деҳқонлар ҳаётида содир бўлган бу инқилобий бурилишда Йўлдош Шамшаровнинг ўзи (...) активист сифатида қатнашган. Эҳтимол, бу романдаги фаоллардан бирининг прототиби ҳам ёзувчининг ўзидир. Кўрганини, билганини, бошидан ўтганини ёзиш асарни ишонарли қилади. Шу сабабдан бўлса керак, романда акс эттирилган воқеалар китобхонда эътироз ҳам уйғотмайди, шубҳа ҳам»⁴.

Маълумки, И.С. Тургенев ижодида нобоп тузум танқиди, бу тузумнинг бузуқ шароитида камолга етишга имкони бўлмаган кишилар тақдири масаласи асосий ўринлардан бирини ишғол қилади. Ёки аксинча, у мана шундай шароит кўйнидаги юқори табақа кишилари ҳаёти ва уларнинг фожиасига ҳам диққатини қаратади.

«Ася» қиссасидаги жаноб Н. образи бу жиҳатдан характерлидир. «— Ўша вақтларда энди йигирма беш ёшга кирган эдим, - деб ҳикоя бошлади Н. — Кўриб турибсизки, бу гапларга кўп йиллар бўлган.

Ихтиёрим эндигина ўз кўлимга тегиб, чет элга жўнаган эдим, ўша вақтларда айтилганидек «тарбиямни камолга етказиш учун эмас, шунчаки жаҳонгашталиқ қилгим келганидан саёҳатга чиққан эдим. Ёшман, соғломман, димоғим чоғ, чўнтагимдан пул аримайди, елкамда ҳеч қандай оғирлигим йўқ, кўнглимга келган ишни қилардим, хуллас, ўн гулимдан бир гулим очилмаган вақт эди...

Мен бемақсад, бережа саёҳат қилдим: кўнглимга ёққан ерда тўхтадим, янги чехралар, ҳа, чехраларни кўргим келиб қолганда эса шу заҳотиёқ йўлга тушавердим»⁵.

«Чироқ» романидаги Шароф домла образи билан жаноб Н. образининг ҳаракат йўналиши ўртасида, бизнингча, шакл ва фабула жиҳатдан баъзи умумий томонлар мавжуд. Мана, Шароф домла ҳикоясидан: «Ватанни тилга олдингиз, Хайруллажон. Унинг азизлиги ва буюклигини мен ватандан йироқ кетишга мажбур бўлганимда, унга муҳтожлик дардини тортганимда билган эдим. Муҳтожлик, айрилиқнинг ҳеч бири инсон кўнглини бу қадар вайрон қилмайди. Ўшанда ўзим ёш, соғлом, юртма-юрт кезаману

⁴ «Ижод сабоқлари». Тошкент, 1973, 83- бет.

⁵ И.С. Тургенев. Танланган асарлар. 2 жилд. Тошкент.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 59-бет.

кўнглим бўм-бўш, куну тун йиғлайди: кўнгилни тинчителиш, таскиң бериш учун кўз олдимга ватангадо бўлган улуғ зотларни келтирар, Мирзо Бобурни эслардим, унинг ўзи, авлодлари ўтган жойларга борар, улар бино қилдирган сарой-кошоналарни томоша қилардим, томоша қилардим у кўнгилга у битиб қолдирган байтлар келарди:

Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Ҳиндистон подшосининг бу юрак йиғиси қулоғимда бетиним жарангларди, юрак баттар бетоқат бўлиб титрарди, бегона юртда кўним тополмай қолардим. Биласизларми, кўз олдимга Қўшбулок, унинг кўкаламзор майдонлари, юксак тоғлари келарди»⁶.

Икки қаҳрамон ҳам тақдир жиҳатдан бир-бирига ўхшаш: уларнинг иккаласи ҳам ўз ватанидан айрилиб, чет элларда юришга мажбур бўлишган. Аниғи, бунга ўша нобоп тузум мажбур қилган. Шунингдек, бу образлар орасида бир-бирига ўхшамайдиган кескин фарқ ҳам мавжуд: Тургенев қаҳрамони жаноб Н. ўзининг мақсадсиз, режасиз юртма- юрт кезгани, пулининг кўплигидан кўнглига келган номаъқулчиликни қилиши жиҳатдан ажралиб туради. Бу ҳам фожиа, улуғ адиб бу сингари пулдор ва енгил-елпи, ватан тушунчасига ниҳоятда лоқайд қарайдиган киборлар руҳий дунёсининг пучлигини тасвирлайди.

Шароф домлани ҳам гарчанд ҳаёт шароити ўз юртидан четга кетишга мажбур қилган бўлса-да, у ўзининг юксак ватанпарварлик туйғуси билан, она-юрт ва халқига, ўз диёри табиати-га нисбатан чексиз меҳр-муҳаббати билан кўз олдимизда йирик ватанпарвар шахс сифатида намоён бўлади, бинобарин, жаноб Н. образидан ўзининг ижобийлик хусусияти ва тарбиявий аҳамияти жиҳатидан устун туради.

Бундан чиқдики, Й.Шамшаров устозининг нобоп тузум кишилари тақдирини тасвирлаш маҳоратидан ижодий фойдаланади, у шундан ўзининг йирик ижобий қаҳрамони фаолиятини тасвирлашда ўзига хос ўрганиш негизи топади.

Йўлдош Шамшаров бадий маҳоратда, масалан, портрет чиши борасида ҳам И.С.Тургеневдан кўп нарсаларни ўрганган. Мана,

⁶ Й.Шамшаров. Чироқ. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 15–16-бетлар.

Шароф домла: «Мактаб ҳовлисида хушқомат, қалта кузалган ияк соқоли тўлача юзига ярашган, қушбурун, пешонаси кенг, қора лас кийган киши аста, гўё сайр қилиб юрибди»(5-бет).

Ўзбек ёзувчиси портрет чизишда, масалан, юқорида кўрганимиз Шароф домла сиймоси тасвирида, биринчидан, устоз йўригидан фойдаланиб, қахрамонни тўла-тўқис ўз миллий қиёфасида кўрсата олган бўлса, иккинчидан, у И.С. Тургеневдай, портретни кенг, муфассал тасвирлаб ўтирмасдан, қахрамоннинг асосий, яъни бошқалардан ажралиб турадиган томонларига диққатини қаратади.

И.С.Тургенев ва Йўлдош Шамшаров орасидаги яқинлик эслаш усулидан фойдаланиш ҳамда пейзаж тасвирига аҳамият бериш хусусиятида ҳам қисман кўринади. Буюк рус адибининг аксарият асарлари эслаш усули асосига қурилганлиги ва адибининг жаҳон адабиётида табиат тасвири устаси эканлиги энди бизга маълум нарса.

Куйидаги мисол Й.Шамшаровнинг Тургеневдан эслаш ва пейзаж маҳорати соҳасида ҳам илҳомланганлигини яққол кўрсатади:

“Домла секин тун осмонига қараб тин олди. Осмонда юлдузлар мижжа қоқади. Уларга болалик, ёшлигидан бери тикилади у.

... Ҳовли тор, гувала девор шаббодага ихота бўлганиданми, ё ўрганиб қолганмиди-нимага? — эслолмайди, ҳарқалай, баҳордан кузгача Шароф кечалари томда чалқанча осмонга қараб ётарди: юлдузлар, сон-саногий йўқ юлдузлар, гўё уни имлашарди. Думли юлдуз учиб, узун из қолдирганча аллақасерга ғойиб бўлади: Ой оппоқ, тепасида тўхтаб қолгандай... Анависи Ҳулқар, Зухро, Беш оғайни, Етти қароқчи, Олтин қозиқ... — пичирлайди Шароф. Ҳаммаёқ жим-жит. Қайсидир ҳовлида чақалоқ йиғиси, бедор онанинг уйқусираб бешик тебратиб, айтган алласи эшитилади: «Алла, алла қилгин алла... арслон болам алла»... Бола ухлайди, онанинг алласи сўнади. Пастдан, дарча ва эшиги очиқ уйчадан чиққан бўз дўкони тепкисининг гич-гичи, мокининг «шиқ-шиқи» кўнглида маъюслик кўзғайди: дадаси-эртага бозор, бўз тўқияпти. Аллақасерда кўппак-ит тунни ларзага келтириб вовилайди, ён ҳовлида от беда картиллатиб пишқиради; кўноқда хўроз қичқиради... булар Шарофга хузур бағишлайди, унинг хаёлини ўзи билмаган, кўрмаган олисларга олиб кетади.

... Эрталаб Қуёш гардиши чўғдай яллиғланиб кўринганда, у кўзларини ишқалаб-ишқалаб ғоз туради: икки ёқасида малла тепалар девор бўлиб юксалган яшил водий узала ётади: ўрталикда кумуш

сирти ялтиллаб сой оқади. Шароф тўйиб-тўйиб тикилади-да, ирғиб тушиб булоқ бўйига бет югани югуради. Бу болалик. Кейин ёшлик, йигитлик даври... Нималарни кўрмади бу бош!...» («Чироқ», 14—15-бетлар),

Бу парчада эслаш ва ажиб пейзаж тасвири омухталаниб келиши билан бирга, тургеневча соддалик ва ҳаётгийлик ҳам мавжуд. И.С. Тургеневнинг кўп асарларида, хусусан, «Овчининг хотиралари» туркумидаги ҳикояларида рус қишлоғи, деҳқонлари ва табиати нақадар содда, ҳаётгий ва ишонарли тасвирланганлиги бизга маълум.

Мана «Ашулачилар» ҳикоясидан олинган парча: «Июлнинг жазирама иссиқ кунларидан бири эди, оёғимни зўрға судраб, Колотовка жари ёқалаб итим билан бирга секин «Хилватхона» қовоқхонасига чиқиб бормоқда эдим. Куёш тобора кучлироқ ловиллатмоқда, ҳамма ёқни қиздириб, куйдириб юбормоқда, ҳаво нафасни бўғувчи чанг-тўзон билан қопланган. Усти ялтироқ қарға ва зоғчалар тумшуқларини очиб марҳамат кутгандай, ўтган-кетганга маънос боқади: чумчуқларгина бепарво эди, улар патларини хурпайтириб, тобора қаттиқроқ чирқиллар, деворлар устида уришар, чанг кўчадан дув этиб кўтарилиб, яшил зигирпоялар тепасидан кулранг булут сингари гув этиб учиб ўтар эди⁷.

Бу хилдаги рус жойларининг реал манзараларини ёзувчининг ҳар бир асаридан истаганча келтириш мумкин. Адиб бунга ўхшаш ўринларда рус қишлоқлари ва одамлари, табиати ҳақида олис тасвирлаш мавқеида турар экан, булардан ҳам, турган гапки, ўзига хос маъно топади.

Юқориди кўрганимиз Колотовка қишлоғи тасвирида ҳавонинг қиздириб, нафасни бўғувчи чанг-тўзон билан қопланганида ҳам, ҳатто қарға ва зоғчаларнинг ўтган-кетганга маънос боқишида ҳам алоҳида маъно бор: улуғ адиб бу «майда» тасвирлар билан ҳам нобоп тузумга ишора қилади.

Й.Шамшаровнинг романидан олинган юқоридидаги тасвирларда ҳам ўзига хос муҳим маъно ва мақсад яширин, аввало, оддий ўзбек қишлоғининг гўзал ва реал манзарасига, одамларга меҳр-муҳаббат туйғуларини тарбиялайдиган куч мавжудлигини сезиш қийин эмас.

Йўлдош Шамшаров романидаги «Сокинлик, тантанавор сокинлик...» (5-бет) ва «... деб бошларди кампир эртагини оҳиста, товун

⁷ И.С.Тургенев. Танланган асарлар. 1 жилд. Овчининг хотиралари. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967, 253-бет.

ши хиёл қалтирар, сирли, жуда сирли эшитиларди» каби жумла қурилишлари борки, улар бизга беихтиёр Тургеневнинг тасвирий жозибасини эслатади. Таржимашунос Ғ. Саломов: «... муайян бир ёзувчининг бир асарини бир ёки бир неча таржимон ўз тилига ўғирар экан, бу таржимоннинг ўша ёзувчига яқинлашиб бориш мақсадини ўзида ифода этади»⁸, деган эди.

И.С. Тургенев асарларининг йирик таржимони Йўлдош Шамшаровнинг ижодий фаолияти бу фикрнинг ёрқин далилидир. Биз бу ҳодисани, яъни «ёзувчига яқинлашиб бориш»нинг айрим лавҳаларини кузатдик.

Улуғ рус классиги И.С. Тургенев ва унинг ўлмас асарларининг ўзбек тилига қилинган моҳирона таржималари, аввало, халқимиз маънавиятини бойитган бўлса, ўз навбатида, улар ўзбек прозасининг Йўлдош Шамшаровга ўхшаш вакиллари ғоявий-бадий камолотига самарали таъсир кўрсатган бадиият намуналари сифатида диққатга лойиқ.

ШОИРНИНГ УМР ДАФТАРИ

Тошпўлат Ҳамид ўз овозига эга шоир эди. Роса ўттиз йил муқаддам атоқли шоиримиз Мамарасул Бобоев ушбуни фахр билан эътироф этган: «Тошпўлат Ҳамидни тенгдошларидан ажратиб турувчи ўзига хос хусусият шуки, у серзавқ ва жўшқиндир. Завқ ҳам жўшқинлик шоирликда асосий «ёнилғи» ҳисобланса керак. Бу хусусият унинг илҳом билан ёзилган кўпгина шеърларида яққол кўринади».

Тошпўлат Ҳамид 1927 йилнинг 12 декабрида сулув Зарафшон дарёсининг сўл қирғоғида жойлашган (ҳозирги Навоий области-нинг Қизилтепа районига қарашли) исми жисмига монанд Бўстон қишлоғида дунёга келди. Шоирнинг отаси Абдулҳамид Ҳақим ўғли инқилобга қадар китоб кўчириш, одамларнинг турли ёзув-чизув ишларини бажариш билан машғул бўлиб, эл орасида «Мирзоабдулҳамиди хушхат» номи билан машҳур эди. Тахминан уч ёшларида отасидан ажралган Тошпўлатни онаси Ҳамробуви Ширин қизи тарбиялаб, вояга етказди.

⁸ Ғ. Саломов. Таржимада таҳлил ва таҳрир. «Шарқ юлдузи» журнали, 1973, 8-сон, 155-бет.

Бўстонлик оқсоқоллар, авжи коллективлаштириш йилларида, ҳали жуда ёш бўлган Тошпўлатнинг чойхоналарда ҳамқишлоқларига бурро ва бийрон тил билан газета ўқиб берганларини, курси устига чиқиб, қайноқ шеърлар айтганларини ҳали ҳамон зўр эҳтиром билан эслайдилар.

Қизилтепа райони марказида жойлашган ўрта мактабни битиргач, бўлажак шоир Бухоро давлат педагогика институти ўзбек филологияси факультетида ўқийди; Шофиркон районидаги Шота Руставели мактабида ўқитувчилик қилади; Қизилтепа район халқ маорифи бўлими мудирлиги вазифасида ишлайди. Талабалик йилларидан тортиб, бутун ҳаётини «тошда гул ўстиришдек» (Ойбек) мураккаб, аммо шарафли иш - бадий ижодга бағишлайди. 1955 йил октябрида Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё областлараро бўлими ташкил этилиши муносабати билан Т.Ҳамид шу бўлимга бошлиқ этиб тайинланади. Ёш қаламкашларга сардорлик қилишдек бу шарафли вазифани умрининг охиригача ҳавас билан бажарди.

1960–62 йиллари Москвадаги икки йиллик Олий адабиёт курсини тамомлаб қайтгач, шоир бир неча йил Бухоро давлат педагогика институти ўзбек адабиёти кафедрасини бошқарди. Унинг шундан кейинги ҳаёти ва фаолияти журналистика билан боғланди: «Бухоро ҳақиқати» газетасида аввал бўлим мудири, кейин муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлади; 1970–79 йилларда шу газетанинг бош муҳаррири бўлди. Тошпўлат Ҳамид қатор йиллар Ўзбекистон КП Бухоро област комитетининг секретари вазифасида ишлади. 1983 йил кузидан умрининг охириги дақиқасигача (1984 йил, 9 февраль) «Бухоро ҳақиқати» газетасига бош бўлди.

Тошпўлат Ҳамид умр дафтаридаги асосий лавҳалар, муҳим нуқталар, асосан, шулардан иборат. Воқеаларга бой, ранг-баранг аломатлар ҳам фазилатларга эга бундай умр йўли Тошпўлат Ҳамиддек ҳаёт билан ҳамнафас шоир ижодига озуқа бермаслиги, қалбига илҳом, қаламига қувват бахш этмаслиги мумкин эмас эди. Адабиёт оламига ихлос ва муҳаббат билан кирган Тошпўлат Ҳамиднинг қўлига ҳаёт барвақт қалам тутқазди. Шоир муқаддас тупроғининг зукко кишилари тақдирида юз берган тарихий воқеаларни, инқилобий ўсиш, ўзгаришларни васф этди.

Тошпўлат Ҳамиднинг биринчи шеърлар китоби «Куёш шаънига» 1960 йилда босмадан чиқди. Ўтган йилларда шоир ўзбек шеърининг турли жанр ва шаклларида қалам тебратиб, ўн битта (шундан иккитаси рус тилида) китоб нашр қилдирган, поэтик

қобилиятини ҳар томонлама ўстирган бўлса ҳам, биринчи тўпламадаги яхши шеърларига хос асосий хусусиятлар — услубий раволик, фалсафий фикрлаш ва жўшқин лиризмни сақлаб қолди, уни тобора чуқурлаштирди. Муҳими шундаки, шоир шеърдан шеърга ўсди; мисралари раволашди, дилкаш бўлди, ҳаётгийлик фазилатлари ошди.

Филология фанлари кандидати Тошпўлат Ҳамид ижодий фаолиятида назария билан практикани, журналистика билан бадиий адабиётни қўшиб олиб борар, поэтик маданиятни яхши тушунар эди. У жаҳон адабиёти дурдоналарини тушуниб ўқиган, дунё кўрган, билимли шоир эди. Бу жиҳатдан Беруний мукофоти лауреати, машҳур адабиётшунос олим Озод Шарафиддиновнинг куйидаги қайдлари эътиборга лойиқ: «Талантнинг ўсиши, ярқираб етилиши учун энг зарур шартлардан бири, адабиётнинг манбаитаянчи, илҳомбахш кучи бўлган реал ҳаётни, инсон, унинг психологиясини, характерини чуқур ўрганишдир. Тошпўлат Ҳамид буни яхши тушуниб куйлайдиган шоир».

«Инсон ақли галактика йўлида чироқ», деб куйлаган, асрига ҳамнафас Тошпўлат Ҳамид - талантнинг йўналишига кўра, лирик шоир. Лиризм шоир ижодининг асосий фазилати. «Шудрингдан кўзойнак таққан» наботот кўзи билан ҳаётга боққан шоирнинг «Куз лавҳалари», «Баҳор завқи», «Навниҳол» каби шеърларини эслашнинг ўзи кифоя. Тошпўлат Ҳамид, асосан, ижобий воқеа-ҳодисалар асосида шеър ёзадиган некбин шоир. У қаламининг бу хусусиятидан яхшини янада яхшилаш йўлида унумли фойдаланди. Аммо айрим ҳолларда манфий ҳодисалар хусусида ҳам қалам юргизишни унутмади. У ҳажв ўти билан, юмор ели билан ҳаётдаги камчиликларни бартараф этиш пайига тушади. «Лектор», «Кўлмак», «Омбор эшигидир сичқоннинг ини», «Тил очиш», «Тулки ёқали қизга» шеърлари шундай асарлар жумласидан.

Тошпўлат Ҳамид ижодида 70-йилларда шеърый шаклга муносабат жиҳатидан катта ўзгаришлар юз берди. У бу йилларда шеър қолипини ёриб чиқиб, дostonга қўл урди; ғазалга ишқи тушди.

Шоир шеърдан ғазалга, масалан, дostonга ўтиш жараёнида замондошлари образини тобора чуқурроқ, ҳаётгийроқ тадқиқ этиш ибратини кўрсатди. Бу жиҳатдан «Менинг асрим», «Кўприк», «Тупроқ ўйини», «Нор хола» каби шеърлари, «Тилла дарвоза», «Қора кийик» сингари дostonлари, талай ғазал ва кўшиқлари характерлидир. Бевақт вафоти туфайли шоирнинг бу борадаги изла-

нишлари, режалари тўла рўёбга чиқмади. Жумладан, «Шарофат» достони нашр юзини кўролмади, «Тўқ-тўқ бобо» достони эскиз ҳолида; «Эъоз» асари ҳам тугалланмай қолди. Чорвадорлар ҳаётига оид комедияси ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. У кейинги йилларда Бухорода юз берган маънавий инқироз ҳақида роман ёзишга бел боғлаган эди. Архивида эълон қилинмай қолган, чала ёзилган, режаси тузилган асарлари, устозларидан, турли дўстларидан олган мактублари ва ижодий жараёнга, ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли қайдлари, шубҳасиз, кўп. Уларни топиш, тўплаш, ўрганиш ва нашрга тайёрлаш келгусининг иши.

Қўлингиздаги бу китоб шоирнинг ўттиз беш йиллик ижод боғидан танлаб олинган ўзига хос гулдаста; шоғирдлари, дўстлари, фарзандлари томонидан, унинг хотирасини эъозлаб, тайёрланган ёдгорликдир.

Учқур қанот пайдо қилиб шеърларим
Қалдирғочнинг боласидай учдилар.
Орзуларим, қалбим, манглай терларим,
Хонамни тарк этиб, мана, кўчдилар!...

Ўзбекистон халқ шоири Уйғун: «Зарафшон дарёси қирғоғидаги серфайз боғларнинг хушхон булбули», деб атаган серзавқ шоиримиз Тошпўлат Ҳамиднинг «Орзу» шеърдан келтирилмиш бу сатрлар эндиликда башоратдек эшитилади...

ШЕЪРИЙ БИСОТДАН

МУСТАҚИЛЛИК ЯХШИ, МУТЕЛИК ЁМОН

Ўзбек ҳам худонинг севган бандаси,
Туркийбек бобонинг бир арзандаси,
У истар: жаҳонни тутсин хандаси,
Одамнинг бўлмайдди, муте, гандаси,
Дунёда барча халқ бор бўлсин, омон,
Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.

Мутелик нимадир, ўзбекдан сўра,
Маъносин тушунар, у сендан кўра,
Кўрган хўрликларин унутмас, жўра,
Ҳаётда бўлмасин мутелик сира.
Дунёда барча халқ бор бўлсин, омон,
Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.
У машҳар азобин солди бошларга,
Шул сабаб оқ унди эрта сочларга,
Бошлар кўп урилди тоғу тошларга,
Энди сен, кун берма, қон талошларга.
Дунёда барча халқ бор бўлсин, омон,
Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.

Мустақиллик- хўрлик, ўзлик демакдир,
Пиширган ошингни ўзинг емакдир,
Кўкрагинг ҳавода озод кермакдир,
Дунёда барча халқ бор бўлсин, омон,
Юракка парвозга буйруқ бермакдир.
Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.

Энди бошимизга Ҳумо чарх урар,
Юртимда адолат ошён қурар,
Боғларда истиқлол нафаси юрар,
Халқим истагича давр- даврон сурар,
Дунёда барча халқ бор бўлсин, омон,
Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.

Яша, бор бўл доим, бахтим истиқлол,
Жаҳонга ярашиқ аҳдим истиқлол,
Абадий қурилган тахтим истиқлол,
Асрлаб кутганим, нақдим истиқлол,
Дунёда барча халқ бор бўлсин, омон,
Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.

1996 йил, январ — март

ВАНҒОЗИ

(Кўп серияли ҳинд фильми «Маҳобҳорат» таъсирида ёзилди)

Хастанафурдан ҳам аъло, муқаддас,
Ҳар қандай ёвузга кела олган бас,
Куйлар уммонида ёқимли бир сас,
Ҳаёт бўстонида ибратли бир дарс,
Замин тарвузида мисоли бир хас.
Жон ичра жонимсан — онам — Ванғози,
Танимда қонимсан — отам — Ванғози.

Мардларнинг макони, фозиллар юрти,
Аҳдида вафоли қодирлар юрти,
Душманни қақшатган ботирлар юрти,
Орифлар, оқиллар, нодирлар юрти,
Элига фидойи шотирлар юрти.
Куёшдай порлаган — отам — Ванғози,
Заминдай гуллаган — онам — Ванғози.

Сенда виждон, имон ошёнин қурган,
Офтоб ҳам бир умр тепангда турган,
Бахт, толе орқангдан қувлашиб юрган,
Яхшилик сен томон йўлини бурган,
Одил даврон ҳукмин шу ерда сурган.
Имоним қалъаси — отам — Ванғози.
Эътиқодим рамзи — онам — Ванғози.

Зардўштлар тарихи кун бўлиб боққан,
Абу Муслим эса сув бўлиб оққан,
Меъморлар кўксингга миноринг тоққан,
Номардлар бағрингдан бутқуд улоққан,
Ёмонлик иллоти ўтларда ёққан.
Омонлик кўрғони — онам — Ванғози.
Эзгулик посбони — отам — Ванғози.

Сен менинг кичкина Мовароуннаҳрим,
Кўрганда гулдайн очилар баҳрим,
Дўстларга қувончим, ёвларга қаҳрим,
Оламда яғонам, умидим, баҳтим,
Сен сабаб ҳамиша баланддур шаҳдим.
Чаманлар чамани — отам — Ванғози,
Фозиллар Ватани — онам — Ванғози.

Мен ҳам ҳиндлар каби Ватан фидоси,
Кўксимда гуруллар Ватан нидоси,

Бошимда чарх урур Ватан ҳумоси,
Бўйнимга осилган Ватан дуоси,
Бир умр қалбимда Ватан ҳимоси,
Ширмойи кулчадай — онам — Ванғози,
Очил меҳтар каби — отам — Ванғози.

Бағрингда тинч, омон авлодим яшар,
Уларда кўринмас ҳасратдан асар,
Ҳизр бобом гўё қилганмиш назар,
Қани, шундай бўлса, авлоди башар,
Ёмон кўздан асра, ўзинг, алҳазар,
Ширпайванд ўригим — онам — Ванғози,
Аҳмади қалами — отам — Ванғози.

Мен-чи, узоқдаги хоки пойингман,
Сен-чи,каъба янглиғ қутлуғ жойимсан,
Осмонда Қуёшим, йўқса, ойимсан,
Чойнакдаги чойим, гарчча мойимсан,
Қишлоқлар ичида обод, бойимсан,
Маърифат, маскани — онам — Ванғози,
Пўлат Зариф ўгли — отам — Ванғози.

Жаннатга қиёсли боғларинг бордур,
Кўк ўпар «оқ олтин» тоғларинг бордур,
Дилкушо, дилрабо чоғларинг бордур,
Асалдек шифобахш ёғларинг бордур,
Бағрингда ҳали ҳам зоғларинг бордур,
Шул сабаб кўксингда доғларинг бордур,
Қаҳрамонлар юрти — онам — Ванғози,
Худоёр Сулаймон — отам — Ванғози.

Ҳали узилмаган қарзларим бисёр,
Ҳали берилмаган нарзларим бисёр,
Ҳали айтилмаган арзларим бисёр,
Ҳали тикилмаган дарзларим бисёр,
Ҳали юрилмаган фарзларим бисёр,
Булбули гўёмсан — онам — Ванғози,
Тошмасжид мисоли — отам — Ванғози.

Баҳорлар бошингга гул сочар энди,
Қуёшлар юзингга нур сочар энди,

«Ванғози» суғдча «ванғ», форсча «зи» сўзларидан олинган бўлиб, «ибодат-хона ўрни», «Ибодат қилинадиган жой» маъносини англатади.
«Қизилтепа қадимиятидан лавҳалар» Т., 2004 йил, 66-бет.

Булутлар кўксингга дур сочар энди,
Яйловинг пойингга сур тўшар энди,
Ҳар битга фарзандинг тинч яшар энди,
Истиқлолим рамзи — онам — Ванғози,
Истиқболим фаҳри — отам — Ванғози.

Кўз тегмасин сенга, онаизорим,
Қалбимнинг қуввати, бўйин туморим,
Ҳимоянгга яшайман, қўлда қуролим,
Қуёшдай чарақла, шудир муродим,
Паноҳида тутсин, сени худойим,
Тарихи улуг юрт — онам — Ванғози,
Тақдири қутлуг юрт — отам — Ванғози.

1994 йил, 2—31 октябр

ОЛАМ ИЧРА ОЛАМИМ

(Туманимиз Қизилтепанинг 60 йиллик тўйи муносабати билан)

Гарчанд осмон каби кенг бўлмасанг ҳам,
Мен учун оламлир оламидурсан.
Кўҳна Бухорога тенг бўлмасанг ҳам,
Шу шариф диёрнинг давомидурсан.

Тўйингга шеър битиб мақташ на ҳожат?
Ўзинг шеърдан ҳам муқаддас улуг.
Душманлар бағрингни қилса ҳам горат,
Абу Муслим янглиғ оққансан тўлиқ.

Нокасу нодонлар тарихинг билмай,
Камситган чоғда ҳам пинак бузмадинг.
Ванғози миноридай бошинг ҳам қилмай,
Ҳар қачон юксалдинг, ҳеч вақт тўзмадинг.

Тавовис шаҳридай тарихинг қадим,
Ҳали кўп ёзинг аниқмас, жумбоқ.
Мен учун аълосан, эй юрти азим,
Кўзимга тўтиё, бўйнимга мунчоқ.

Бағринг маърифатга, қалбинг маънога
Шунчалар тўлиқки, ниҳояси йўқ.
Азиз авлиёлар юрти — маъвода,
Қадим обидалар ҳар нарсадан кўп.

Қуёш ҳам бошингда ҳар кун парвона,
Мисоли Зарафшон ой ҳам маҳлиё.
Мен ҳам тасаддуғинг кетай, эй она,
Маликчўл сингари қалбим пур зиё.

Фақат қўю қўзи, пахта, дон эмас,
Юз-юзлаб неъматлар онасидурсан.
Маърифат ўлкаси, билим маскани,
Шоиру фозиллар хонасидурсан.

Нонию ширмойин таъмин татиган,
Булбул ҳам келаркан Маккатиллодан,
Зарметан қатиғин емайин кетган,
Қайтиб келар экан боқий дунёдан.

Ҳусбудун ўриги мисоли асал,
Оғизга солганда эриб кетади.
Тошработ гўёки дўстликка ғазал,
Бўстоннинг довруғи кўкка етади.

Ғардиён заргари хоҳласа агар,
Сирға ясаб берар чумолига ҳам.
Оқ олтин деҳқони эккан буғдойлар,
Ҳаёт каби ширин, қон каби ўктам.

Сен дўстлик боғининг томир-томири,
Аму ҳам бағрингга оқади найдек.
Минглаб киловатли электр симлар,
Қалбингни ёритар мисоли шамдек.

Қаҳрамон ўғиллар, оқила қизлар
Ўстирдинг, бошингга улар тож бугун.
Доно кексаларинг айтишган пандлар,
Ишингда шул сабаб ривож бор бугун.

Қўшнилари меҳри-ла бағринг нурафшон,
Дўстларинг фахрисан, осмони тоза.
Хурсандлик кунингда айтиб шараф-шон,
Бўйинингга тақамиз минг гулдан шода.

Дўстлик ҳам, ўзлик ҳам, иймон ҳам ўзинг,
Ўзинг таъмин этдинг ақлу одобим.
Мен учун олтиндир ҳар оддий сўзинг,
Йўлимни ёритдинг, нурли офтобим.

Мана, неча йилки мисоли юлдуз,
Навоий кўксида ёниб турасан.
Онанг Ўзбекистон гулласин дея,
Алпомиш қувватин ишга соласан.

Шу ҳаёт борича ўктам бўл, бор бўл,
Мустақил ҳаётга бўлгин парвона.
Худойим ҳамиша сенга ёр бўлсин,
Нонинг бутун бўлсин, ҳар қачон, она.

1995 йил, 2—3 октябр.

ОТА

(Отам Мақсудбек ўғли Қорабекнинг хотираларига бағишлайман)

Ота рози — Худо рози — Муҳаммаднинг сўзидир,
Ота сўзи, насиҳати — ҳақиқатнинг ўзидир.
Ҳаёт гузал, ҳаёт ширин — ота унинг кўзидир,
Дунё боқий, борлиқ танҳо — ота унинг юзидир.
Агар дунё сарой бўлса — ота унинг устун,
Агар дунё ўчоқ бўлса — ота унинг ўтини.
Агар дунё чинор бўлса — ота унинг илдизи,
Агар дунё осмон бўлса — ота унинг юлдузи.
Агар дунё таъмирланса — ота унинг меъмори,
Ота сабаб гул ҳаётнинг қийшаймайди девори.
Ота борки, Кўёш порлар, ҳоври баланд то абад,
Ота борки, яшнайверар гулга тўлиб табиат.
Ота борки, фарзандларнинг димоғи чоғ, кўкси тоғ,
Ота борки, ишлар бажо, гул кўқарган сўлу соғ.
Ота борки, давраларда Кўёш ёнар, дил ёнар,
Ота борки, тўйлар қизир, базмларда гул ўйнар.
Отажоним, қиблагоҳим, Маккамсиз, Мадинамсиз,
Дунё қадар муҳаббатим, топилмас хазинамсиз.

* * *

Бир умрга меҳримизни меҳримизга улаган,
Тушида ҳам, ўнгида ҳам бахтимизни тилаган.
Депсинганда, йиқилганда ҳасса бўлиб суяган,
Ўқсинганда, ғам босганда пешонамиз силаган.
Фарзандлари бахтини деб ҳаётида тинмаган,
Ўқисин деб, иш билсин деб дам олишни билмаган.
Сочида ҳам, Қримда ҳам умрида бир бўлмаган.
Париж, Масков шаҳарларин кўнгли тилаб, қўрмаган.

Аммо оқил, ҳунарпеша, ҳотамнамо ўзлари,
Меҳнатлари эвазига ёришгандир юзлари.
Ҳаёт нима, дўстлик нима? файласуфдай уқтирган,
Одамликни, мурувватни авлодига юқтирган.
Ўғлим, қизим кун кўрсин деб, ўзларини унутган,
Шулар бахту саодатин ҳар кун, ҳар соат кутган.
Қутлуғ кунлар умиди-ла нафас олган, яшаган,
Бизни дея, Сизни дея, олға қадам ташлаган.
Отажоним, Саждагоҳим, менинг Қўҳи қофимсиз,
Қуёш янглиғ завол билмас яшаб турган боғимсиз.

* * *

Ота ҳаёт чиноридир — умри гулларга монанд,
Ота ҳаёт офтобидир — нури дилларга пайванд.
Ота ҳаёт осмонидир — сарҳадидан йўқ дарак,
Ота ҳаёт посбонидир — чегарада замбарак.
Ота ҳаёт виждонидир — усиз бўлмади борлик,
Ота ҳаёт имонидир — инсонга улуг ёрлик.
Шу ёрликнинг нури билан гўзал бу кўҳна ҳаёт,
Ота билан ҳаёт обод, доим яшнаш коинот.
Отажоним, боғ-бўстоним, минораи Калоним,
Номиз билан мунаввардир — истиқлолим, замоним.

1994 йилнинг май, июни ва 29 июли.

МАРСИЯ

*(Устозим академик Воҳид Абдуллаевнинг
вафоти муносабати билан)*

Олими олийнишон энди қани?
Устози меҳри жаҳон энди қани?
Сўхбати олиймақом энди қани?
Сўзлари дилларга жон энди қани?
Ишлари доим давом энди қани?!

Олими доно эди устозимиз,
Синои барно эди устозимиз.
Ҳикмати дунё эди устозимиз,
Илмда якто эди устозимиз,
Ҳеч туганмас конимиз энди қани?!

У илмда Воҳид Абдулло эди,
Воҳид Абдуллоий хос тилло эди,
Баҳои шеърда нотику мулло эди,
Хушгабиат, хушсухан, бурро эди,
Меҳрибон сарбонимиз энди қани?!

Воҳид Абдулло ҳаётпарвар эди,
Барчамизга соябон, сарвар эди,
Меҳримиз осмонида ахтар эди,
Илмимиз уммонида гавҳар эди,
Олими фикрижаҳон энди қани?!

Хур Бухоро юрти аълоси эди,
Чун Самар боғи мусаллоси эди,
Савтининг гулнозу яълоси эди,
Севгани, яктоси, танҳоси эди,
Бағри кенг, меҳри само энди қани?!

Э ажал, бадкорлигинг кўрсатма боз,
Йўқса қаҳр этсак, қишинг бўлгай-ку ёз,
Олим аҳлини билурсен элга мос,
Шогирд аҳлини билурсен дилга хос,
Бебаҳо виждонимиз энди қани?!

Воҳид Абдулло ҳаёт, ўлган эмас,
Бу каломни оқил аҳли ҳеч демас,
Чунки у юз ёки минг, ҳеч бир эмас,
Орқасида қолди қанча аҳли баҳс,
Офтоб ҳам баҳсига қилгай ҳавас,
Олими олийнишон энди қани?!

1985 йил 1—2 август

ТҶРТЛИКЛАР

Келганимда Онам минг дард чекса ҳам,
Чексиз қувонч билан олган қўлига.
Кетишимнинг дардин асло чекмасин,
Ўзим узатайин сўнгги йўлига.

* * *

Оналарнинг умри фарзандга фидо,
Шу боис атарлар онаизор деб.

Бизлар Оналар-чун нималар қилдик,
Фарзанднинг Онадан қарзи бисёр деб.

* * *

Дунёга келишнинг маъноси кураш,
Йўлингда бахт ҳам бор, ҳижрон ҳам бало.
Ҳамма-ҳаммасига чидайсан, фақат.
Она қарғишига қолмасанг асло.

* * *

Она деганимиз: меҳнат, муҳаббат,
Фарзанд фидойиси умид ва орзу.
Шу сабаб сарфлаган меҳнатларини,
Ўлчолмас ҳеч қандай тошу тарозу.

* * *

Шодлик олиб келдим хонамга,
Хурсанд бўлиб боқдим оламга.
Ўзгалар қалбига шодлик қўшолсам,
Ташаккурин айтсин Онамга.

* * *

Онамни қалбимдан севганлигим рост,
Буюк эътиқоднинг давомчисиман.
Агар рози бўлса меҳрибон Онам,
Бошимга кўтариб доим юраман.

* * *

Келганимга ҳали кўп бўлган эмас,
Асрдан ошса ҳам асло йўқ ғамим.
Аммо кетишимдан сўз очманг зинҳор,
Бошимдан ошади қайғу, ташвишим.

* * *

Тилакларим катта, орзуларим мўл,
Манзил бошидаман. Ҳали узоқ йўл.
Барига етмоқ-чун, хитоб қиламан:
Меҳнат, менинг билан доим ҳамроҳ бўл!

* * *

Ҳаргиз эгилмасин бахтиёр бошим.
Бош эгишни жуда ёмон кўраман
Аммо устозларим истиқболига,
Ҳамиша эгилсин, чидар бардошим.

* * *

Халқим, хислатларинг жуда беҳисоб,
Тарих сабоқ олган босган йўлингдан.
Аввалим, бугуним, келажагим-чун,
Келгин, ўпиб қўяй қадоқ қўлингдан.

* * *

Меҳр қўзда деган халқимга балли,
Дийдор фаниматдир, азиз дўстларим.
Сизсиз яшаганим менга татимас,
Шу - чун йўлингизда доим кўзларим.

* * *

Менга кўп тикилманг, шаҳло кўз қизлар,
Разм солманг бунча, қаду бўйимга,
Мақтовимни қилманг, гар зарур бўлса,
Эргага, айтасиз, никоҳ тўйимда.

* * *

Фаниматдир одамга олам,
Фаниматдир оламга одам.
Одам билан яшарар олам,
Олам билан яшарар одам.

* * *

Ҳордиқ чиқаришга имкон чойхона,
Дўстлар суҳбатига макон чойхона.
Замину замонлар олтин кўприги,
Файзу саховатдан нишон чойхона.

* * *

Меҳнатда очилар инсоннинг хусни,
Ҳасадхўрга доим дунё тор экан,
Тантилик мардларга ярашганидек,
Номардга ҳамиша оҳу зор экан.

* * *

Бўладиган бўлсанг, танти бўл, мард бўл,
Ер ҳам мисли шулар—хоки пойимиз.
Осмон тантиларга доим эгар бош,
Мардлар сабаб замин—яшаш жойимиз.

* * *

Отанинг фарзандга меҳри беқиёс,
Лекин ишга солмас сўз хонасини.

Шодлиги дилига сиғмай қолганда,
Силаб қўяр фарзанд пешонасини.

* * *

Олмани отди гўзал қиз, мен кетай,
Мақсадим эрди, висолига етай.
Олмаси бирлан ўзи қўйнимдадир,
Қўйингиз энди, Бухоромга кетай.

* * *

Ёр қўйига бор қўнғил оворадир,
Ишқ йўлида зор диллар порадир.
Олма отгин, гар керак бўлса, олар,
Олмаса, ошуққа чора ноладир.

* * *

Оталар — ҳаётнинг чинор дарахти,
Оталар — фарзанднинг иқболи, бахти,
Оталар — туфайли турмуш фаровон,
Оталар — дунёнинг таянчи, аҳди.

* * *

Ҳаёт ўғилларсиз хазон бўлган боғ,
Ҳаёт ўғилларсиз бағри қора доғ.
Ҳаёт ўғилларсиз файзсиз, шукуҳсиз,
Ҳаёт ўғиллар-ла чаман, обод, соғ.

* * *

Қизлар — ҳаётимиз онаси, боши,
Қизлар — хонамизнинг оyi, қуёши.
Турмушимиз ҳусни, безаги, кўрки,
Қизлар-ла ҳаётнинг қаримас ёши.

* * *

Отажон, тинч ётинг, осойишта, шод,
Ҳаёт йўлингизни қиламиз давом.
Сиз кўрган бахт боғи гуллагай абад,
Хазон кўрмай асло, гуркираб мудом.

* * *

Дўстлар каломида номим бор ҳар чоқ,
Душманлар тилида ғийбатим яшноқ.
Аллоҳ, дўстларимга толеъ ато эт,
Душмандан қолдирма, на шох, на япроқ.

* * *

Мени истаганни нечун истамай,
Ишқимдан қўлига шаробим тутмай.
Дўстларим бошига ҳеч азоб солма,
Агар солар бўлсанг, мен нечун ютмай.

* * *

Менку бир меҳрга ташнаи зорман,
Яхшилик бор ерда ҳар қачон борман.
Ёмонлик қўлимдан келмайди, асло,
Гар кела қолса-чи, ўзимга дорман.

* * *

Мендан вафони сўранг, вафо қилурман,
Имонни инсоннинг файзи билурман.
Дунёда қолмаса адолат, ишонч,
Ўша кун кўксимни ғамдек тилурман.

* * *

Шодликни аяма бандангдан, худо,
Шундай ҳам ҳаётда у бахтдан жудо.
Уни шодлик билан жомин тўлдирсанг,
Жонини қилади йўлингга фидо.

* * *

Мен ҳам Мансурбекдай бўлмоқ истардим,
Агар қайтиб келса, болалик ёшим.
Афсуски, ёшлигим зулматда ўтди,
Энди чарақламас умр куёшим.

* * *

Ҳасадгўйсиз битмас бўладиган иш,
Ҳасадгўйларни ҳам қилгин парвариш,
Ҳасадгўй бўлмаса агар дунёда,
Гул каби чиройли бўлмасди турмуш.

* * *

Бу дунё инсонсиз харобазордир,
Шеър ҳам мажозсиз мисоли хордир.
Инсонга ҳасаду ғараз ёр бўлса,
Билким, у инсонмас заҳарли мордир.

* * *

Инсон инсон эмас, вафо қилмаса,
Биров дарди учун бағрин тилмаса.
Меҳнат, машаққатда ҳаёт кечириб,
Дўстлари қадрини баланд тутмаса.

ТЎПЛОВЧИ ИЗОҲЛАРИ

Мен ҳамиша руҳи хокини қалбимда асраб келаётган акажоним, филология фанлари номзоди, профессор, Аҳмад Яссавий номидаги Халқаро мукофот соҳиби Тожи Қораевнинг барча асарларини жамлаб, китоб тарзида тартиб берилгудек бўлса, 3-4 жилдни ташкил этади. Лекин уларнинг барчасини бу хилда тўплаб китоб қилиш ва нашр этишнинг на иложи ва на имкони бор. Бунинг сабаби, аввало, шундаки, уларнинг аксарияти шўро мафкураси ва социализмга тўйинтирилган ҳолда ёзилган. Бу ўша даврнинг тақозоси эдики, бундан наинки акам, балки ўша даврнинг барча ижодкорлари қочиб қутула олмаганлар. Иккинчиси, ҳозирча уларнинг барчасини тўплаб нашр этишнинг иқтисодий имкониятлари ҳам чекланган. Қолаверса, бу хусусда Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби Т. Мирзаев, ўша институт мумтоз адабиёт бўлими мудири, филология фанлари доктори, профессор И. Ҳаққуловлар билан маслаҳатлашганда улар бугунги кун учун эскирмаган мақолаларни саралаб, танланган асарлар сифатида мазкур мажмуани тартиб беришни таклиф этдилар. Бу таклиф маъқул келди ва шу маслаҳатларга таяндим. Бунинг учун акажонимнинг сафдоши, ҳурматли Тўра акага, шогирди Иброҳим акага, айниқса муҳаррирлик вазифасини зиммасига олган акажонимнинг кадрдон дўстлари Охунжон ака Сафаровга, шунингдек акажоним яшаган кўчага «Профессор Тожи Қораев кўчаси» номини беришда ва «Профессор Тожи Қораев замондошлари хотирасида» тўпламини нашр қилишда қатнашган азизларга, «Танланган асарлар»ни компютерда териб, саҳифалаган ўғлим Қобилжонга чин дилдан миннатдорчилик билдираман.

Воқеан танланган асарларни қайта нашрга тайёрлаш жараёнида улар мазмунига ҳалал бермайдиган қилиб собиқ тузум мафкурасини ифодалайдиган айрим сўз ва иборалар, шунингдек, иқтибослар қисқартирилди. Қисқартмалар ўрнига уч нуқта (...) белгиси ва алмаштирилган сўз ва иборалар қавсга олинган ҳолда кўрсатиб ўтилди. Танланган асарларга киритилган намуналар тубандаги нашрлар ва манбалар асосида чоп этилмоқда:

1. «Хиромий» монографияси 1977 йилда «Фан» нашриётида чоп қилинган. «Танланган асарлар»га шу нашр тўлалигича киритилди.

2. «Хожа Исмадулло Бухорий» рисоласи шоир таваллудининг 625 йиллигига бағишланган бўлиб, 1990 йилда Бухорода нашр этилган ва бу мажмуага шу нашр асос бўлди.

3. «Тахаллуслар» рисоласи профессор Р.Воҳидов билан ҳамкорликда ёзилган ва 1979 йилда «Фан» нашриётида чоп этилган. Мажмуага шу нашр матни киритилди.

4. «Яссавий ихлоси» мақоласи Абул Бозоров билан ҳамкорликда ёзилган бўлиб, «Шарқ юлдузи» журналининг 1992 йил 1-сон (4-15-б)да босилган. Мақолага илова тарзида Аҳмад Яссавийнинг 16 та ҳикмати ҳам берилган. Шу мақола ва Аҳмад Яссавийга бағишланган бошқа мақолалари учун ҳар иккала муаллиф Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Халқаро Аҳмад Яссавий мукофоти-га сазовор бўлишган. «Танланган асарлар»га шу мақола айнан ва шоир ҳикматлари киритилди.

5. «Назмда буюк бобокалонимиз сиймоси» мақоласи Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишлаб ёзилган бўлиб, «Бухоро ҳақиқати» газетасининг 1994 йил 19-октябрдаги сонида босилган. «Танланган асарлар»га шу нашр асосида киритилди.

6. «С.Айнийнинг адабий- танқидий қарашлари» мақоласи профессор Р.Воҳидов билан ҳамкорликда ёзилган ва «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида 1973 йил 1-сон (14-18-бет)да босилган. «Танланган асарлар»га шу нашр асосида киритилди.

7. «Бадий адабиётда устод образи» мақоласи «Бухоро ҳақиқати» газетасининг 1978 йил 27 апрел сонида босилган ва «Танланган асарлар»га шу манба асосида киритилди.

8. «Айний ва бухоролик шоирлар» мақоласи профессор Р.Воҳидов билан ҳамкорликда ёзилган ва «Бухоро ҳақиқати» газетасининг 1971 йил 20 май сонида босилган. «Танланган асарлар»га шу манба асосида киритилди.

9. «Мирзо Сомий Бўстоний» мақоласи «Қизилтепа тонги» газетасининг 1989 йил 13 сонида босилган. «Танланган асарлар»га шу манба асосида киритилди.

10. «Мирзашоҳ Фоиз Бухорий» мақоласи профессор Р.Воҳидов билан ҳамкорликда ёзилган ва «Бухоро ҳақиқати» газетасининг 1974 йил 22 ноябр сонида босилган. «Танланган асарлар»га шу мақола асос бўлди.

11. «Бехат ёки Аҳмади Борбанд» мақоласи «Бухоро ҳақиқати» газетасининг 1973 йил 25 августдаги сонида босилган. Мақолага илова тарзида шоирнинг «Каттақўрғон канали» шеъри ҳам бе-

рилган. «Танланган асарлар»га фақат мақоланинг ўзи ва бир шеър и шу манба асосида киритилди.

12. «Бадий таржима – адабий таъсир дояси» мақоласи А.Хонов билан ҳамкорликда ёзилган ва «Таржима санъати» мақолалар тўпламининг 1985 йилда Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган олтинчи китоби (183-191-б) дан олинди.

13. «Уйғун ижодида Алишер Навоий анъаналари» мақоласи «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1981 йил 1-сон (17-22-б)дан олинган ва айрим таҳрирлар билан «Танланган асарлар»га киритилди.

14. «Шоирнинг умр дафтари» мақоласи шоир Тошпўлат Ҳамиднинг 1989 йилда Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр этилган «Манзил» тўпламига ёзилган сўнгсўздир. Қаранг: 206-209-б. «Танланган асарлар»га шу матн киритилди.

15. «Шеър ий бисотдан» туркумида берилаётган «Мустақиллик яхши, мутеълик ёмон», «Ванғози», «Олам ичра оламим», «Ота», «Марсия» ва «Тўртликлар» Тожи Қораевнинг 1996 йили «Бухоро» нашриётида чоп этилган «Илҳомли онлар юлдузи» шеърлар ва бадиалар мажмуасидан олинди. Қаранг: 69-70; 55-59;62-63; 43-44; 77-81-б.

Ниҳоят шу изоҳларга азиз ва мўътабар акажоним рўҳига бағишланиб 2004 йилнинг 4 феввалида ёзилган шеъримни илова қилиб, эндиликда мангу армонга айланган акажонимни ёд этиш билан «Танланган асарлар»га хотима ясашни лозим топдим.

СИЗ КЕТДИНГИЗ, БИЗЛАР ҒАРИБ

(акажоним — профессор Тожи Қораевни эслаб)

Бошимдаги тожим-акам,
Ҳам кипригу қошим-акам,
Кўксимда бардошим- акам,
Бизни ташлаб кетган акам,
Руҳи аршга етган акам.

Зукко олим, фозил акам,
Эл ишига нозил акам,
Комилу серҳосил акам,
Адоғи йўқ боғим акам,
Бағримдаги доғим акам.

Сиз кетдингиз, бизлар ғариб,
Суҳбатингиз қолди ариб,
Дийдорингиз этмас насиб,
Хушфеълу улфатим — акам,
Белимда қувватим — акам.

Сизни эслаб бизлар бедор,
Сиз эдингиз бизга мадор,
Бизларда Сиз қаторда бор,
Насиҳатгўй, жоним акам,
Шавкату шоним акам!

Раҳим МАҚСУДОВ

МУНДАРИЖА

Тожи Қораевнинг “Танланган асарлар” китоби ҳақида(Т. Мирзаев).....	3
Зукко адабиётшунос ва моҳир мураббий (О.Сафаров)	4

МОНОГРАФИЯ ВА РИСОЛАЛАР

Хиромий	20
Хўжа Исмат Бухорий	138
Тахаллуслар	160

МАҚОЛАЛАР

Яссавий ихлоси	220
Ҳикматлар қуллиётидан	230
Назмда буюк бобокалонимиз сиймоси	249
Бадий адабиётда устод образи	254
Садриддин Айнийнинг адабий-танқидий қарашлари.....	257
Айний ва бухоролик шоирлар.....	263
Мирзо Сомий Бўстоний.....	266
Мирзашоҳ Фоиз Бухорий.....	271
Бехат ёки Аҳмади Борбанд.....	275
Каттақўрғон канали.....	277
Уйғун ижодида Алишер Навоий анъаналари.....	278
Бадий таржима — адабиёт таъсир дояси.....	284
Шоирнинг умр дафтари.....	292

ШЕЪРИЙ БИСОТДАН

Мустақиллик яхши, мутелик ёмон.....	295
Ванғози.....	296
Олам ичра олашим.....	299
Ота.....	300
Марсия.....	302
Тўрликлар.....	303
Тўпловчи изоҳлари.....	308
Сиз кетдингиз бизлар ғариб.....	311

Тожи ҚОРАЕВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Муҳаррир Ш. Қурбон, Қ. Ражабов
Бадий муҳаррир Ҳ. Худойбердиев
Техник муҳаррир Т. Смирнова
Мусахҳиҳ Ш. Нишонов
Саҳифаловчи Б. Ирисбоев

Босишга 26.02.2008 йилда рухсат этилди.
Қоғоз бичим 60x84 1/16. Офсет босма. Офсет қоғоз.
Ҳажми 18,5 б. т. 35-бўртма. Адади 500 нусхада.
Шартнома №22/3 Келишилган нарҳда.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент шаҳри, Х. Сулаймонова кўчаси, 32 уй.